De Afscheiding van 1834. Deel 8. Provincie Noord-Brabant

C. Smits

bron
C. Smits, *De Afscheiding van 1834. Deel 8. Provincie Noord-Brabant*. J.P. van den Tol, Dordrecht 1988

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/smit303afsc08_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

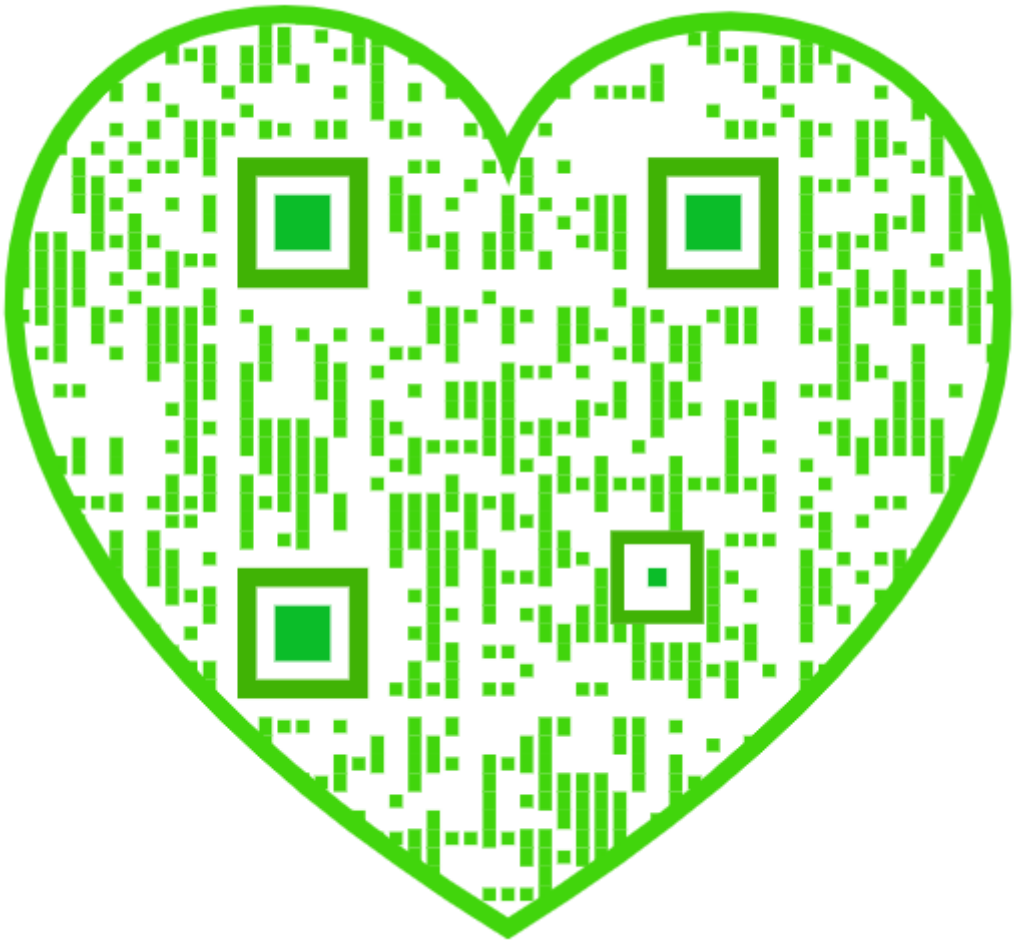

Opgedragen aan de nagedachtenis van

MARINUS VAN DE GIESEN
geboren 22 maart 1797 te Meeuwen
overleden 31 december 1837 te 's-Hertogenbosch

Zijn huis voor de gemeente Gods in
een tijd van vervolging -
gestorven in gevangenschap

Vertrouwd met ontberingen en ziekte
zonder grafsteen of erezuil
drager van een naam met een sluier

Voor hem het manna dat verborgen is
voor hem een witte steen met een nieuwe naam
welke niemand kent dan die hem ontvangt

HEM, DIE OVERWINT
ZAL IK GEVEN
VAN HET MANNA,
DAT VERBORGEN IS.
EN IK ZAL HEM GEVEN
EEN WITTE STEEN,
EN OP DE STEEN
EEN NIEUWE NAAM GESCHREVEN,
WELKE NIEMAND KENT,
DAN DIE HEM ONTVANGT.

Openbaring 2 vers 17b
(vertaling S. Greijdanus in de serie ‘Korte Verklaring der Heilige Schrift’ 1955)

Woord vooraf

Naar wij menen zijn in dit ACHTSTE DEEL geen inleidende woorden vereist over aard en noodzaak van de Afscheiding van 1834. Deze zijn, meer dan eens, geschreven in de vorige delen van de serie. Wij volstaan daarom in dit boek met het plaatsen van een ‘Inleiding’, waarin de nadruk valt op het Noord-Brabantse *kerkverband* van de Afgescheidenen.

Wij willen gaarne onze erkentelijkheid betuigen voor de onontbeerlijke steun die wij bij het schrijven van deze Studie mochten ontvangen van archivarissen en archief-consulenten in de provincie Noord-Brabant, alsmede van de zijde van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. Inzonderheid willen we vermelden de hulp ons geboden door het Streekarchivariaat Land van Heusden en Altena te Heusden, dat in de Kring Oosterhout te Oosterhout, en het Streekarchief Nassau-Brabant te Zevenbergen. Voor een onderzoek als door ons moest worden verricht, is het ‘streekarchivariaat’ of het ‘streekarchief’ nagenoeg onmisbaar. Moge dit instituut in andere delen van ons land op gelijke wijze als in Noord-Brabant tot ontplooiing komen.

Geve God, de HEERE, Zijn zegen, ook over deze onze arbeid.

Haren-Gn., juli 1988
C. Smits

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
GA	Gemeentearchief
Herv. Ered.	Archief Departement Hervormde Eredienst, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
k.o.	Kerkenorde
Lijst der texten	Lijst der texten waarover gepredikt is door ds. H.P. Scholte, predikant te Doeveren, Genderen c.a., 1833-1838. Scholte Papers inv. no. 33, Central College, Pella, Iowa
NCA	Notulen classis Almkerk van de Afgescheiden kerken (sedert 1869 Christelijke Gereformeerde kerk); vergaderingen 1 april 1857 tot 1 maart 1881. Bewaarplaats Streekarchivariaat Land van Heusden en Altena, Heudsen
NCD	Notulen classis Dordrecht van de Afgescheiden kerken 31 oktober 1849 tot 9 oktober 1867. Gemeentearchief Dordrecht
NCD-Go	Notulen classis Dordrecht-Gorinchem van de Afgescheiden kerken 1 oktober 1842 tot 5 September 1849. Gemeentearchief Dordrecht
NCGe	Notulen classis Genderen van de Afgescheiden kerken (sedert 1869 Christelijke Gereformeerde kerk). No. 1: 27 maart 1837 tot 5 januari 1860; no. 2: 1860 tot 1892. Gemeentearchief 's Hertogenbosch
NCGo	Notulen classis Gorinchem van de Afgescheiden kerken (sedert 1869 Christelijke Gereformeerde kerk) 31 oktober 1849 tot 29 juni 1881. Gemeentearchief Gorinchem.
PVNB	'Notulen Boek der Provinciale Vergaderingen der Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeenten in Noord-Brabant aanvang

genomen hebbende op den 5 Meij 1858’ (boek loopt tot 3 mei 1892). Rijksarchief Den Bosch

	(archief van de Particuliere Synode van de Gereformeerde kerken in Noord-Brabant en Limburg)
RA	Rijksarchief
Reglement Utrecht	Reglement der Christelijke Afgescheidene Gemeente te Utrecht, december 1838; EERSTE DEEL 405-411
StrA	Streekarchivariaat of streekarchief
	N.B. Indien niet wordt vermeld waar een kerkelijk archief zich bevindt, betekent dit dat het wordt bewaard bij de onderhavige gemeente.

Verkorte titels van bij herhaling geciteerde boeken

Van der Aa
A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* I-XIII, Gorinchem 1839-1851.
BLNP
Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme I-II, Kampen 1978-1983.
Bos
F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834* I-IV, Kampen 1939-1946.
Bos, *Kruisdominees*
F.L. Bos, *Kruisdominees - verhalen uit afgescheiden kringen*, tweede druk, Kampen [1984].
BWPGN
J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland* I-V, 's-Gravenhage ...-1943.
Chr. Encyclopaedie
Christelijke Encyclopaedie I-VI, Kampen 1925-1931.
Chr. Encyclopedie[2]
Christelijke Encyclopedie I-VI, tweede druk, Kampen 1956-1961.

De Gast, *Almkerk*
C. de Gast, *De Afscheiding van 1835 in Almkerk en Emmichoven* (deel 60 in Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland), Tilburg 1984.
GTMWB
Genealogisch Tijdschrift voor Midden-West-Brabant, 's-Gravenhage I-X (1977-1986).
De Haas
Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* I-III, Haarlem 1984.
Handelingen en Verslagen
Handelingen en Verslagen van de Algemene Synoden van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk (1836-1869), Utrecht 1984.
De Hoeksteen
De Hoeksteen, tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis, I-..., Berkel en Rodenrijs, 1972-...
Honderd vijftig jaar
Honderd vijftig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde kerken in Nederland, Leusden 1984.
Jaarboekje
Jaarboekje van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk, Kampen (vanaf 1856).
De Kok, *Nederland op de breuklijn*
J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, Assen 1964 (volkstellingen 1809-1829-1849).
NAVGK
Notulen van de Algemene kerkelijke vergaderingen van de Gereformeerde kerk onder het kruis (1844-1869), Utrecht 1982.
NNBW
Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek I-X, Leiden 1911-1937.
(Noord-)Brabantse kerkenorde
De Dordrechtsche Kerk-ordening van het jaar 1619, zoo als dezelve met de noodzakelijkste veranderingen tot eene algemeene kerke-ordening is aangenomen door de Christelijke Afgescheiden Gemeente in de Provincie Noord-Braband, Delft 1843.

Officiëele stukken
Kompleete uitgave van officiëele stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. Kerkgenootschap van de leeraren H.P. Scholte, A. Brummelkamp, S. van Velzen, G.F. Gezelle Meerburg en Dr. A.C. van Raalte I-II, Kampen 1863.
Ref. 1e S.
De Reformatie, Tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, I-VIII, Amsterdam 1837-1840.
Ref. 2e, 3e S.
De Reformatie, Tijdschrift ter bevordering van Gods Koningrijk in Nederland, tweede serie I-VIII, Amsterdam 1841-1845; derde serie I-III, Amsterdam 1845-1846.
Wormser, *Schat in aarden vaten*
J.A. Wormser, J.C. Rullmann, *Een schat in aarden vaten*

I. *Albertus Christiaan van Raalte*, Nijverdal 1915.
II. *Hendrik Peter Scholte*, idem.
III. *Hendrik de Cock*, idem.
IV. *Simon van Velzen*, Nijverdal 1916.
V. *George Frans Gezelle Meerburg*, Baarn 1919.

Een verwijzing naar
EERSTE DEEL (etc.)
heeft betrekking op de vorige delen in deze serie verschenen:
De Afscheiding van 1834, EERSTE DEEL: *Gorinchem en 'Beneden-Gelderland'*, Oudkarpsel 1971.
Idem, TWEEDE DEEL: *Classis Dordrecht c.a.*, Dordrecht 1974.
Idem, DERDE DEEL: *Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A.*, Dordrecht 1977.
Idem, VIERDE DEEL: Provincie Utrecht, Dordrecht 1980.
Idem, VIJFDE DEEL: *Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A. (vervolg)*, Dordrecht 1982.
Idem, ZESDE DEEL: *Het Réveil en ds. H.P. Scholte. Correspondentie*, Dordrecht 1984.
Idem, ZEVENDE DEEL: *Classes Rotterdam en Leiden*, Dordrecht 1986.

Verwijzingen naar de Drie formulieren van enigheid zijn gebaseerd op de tekst van deze belijdenisgeschriften in A. Kuyper, *De drie formulieren van eenigheid*, 41e druk, Kampen z.j. (1897); verwijzingen naar de Dordtse kerkenorde op H. Bouma, *Kerkenordening van de Gereformeerde kerken in Nederland*, Enschede 1948, of op G.H. Kersten, *Kerkelijk handboekje*, derde druk, Utrecht 1980.

Inleiding

Onder de Afscheiding van 1834 verstaan we die godsdienstige beweging - naar onze diepe overtuiging een reformatie - waarbij in 1834 en daarna velen braken met de Nederlandse Hervormde kerk en tot eigen organisatie kwamen. Aanvankelijk kozen de nieuwe kerken de naam Christelijke Afgescheiden (Gereformeerde) gemeente. In 1869 werd de naam van het kerk*verband* Christelijke Gereformeerde kerk, in 1892 de Gereformeerde kerken in Nederland.

1. Hervormde classes

Omstreeks 1834 waren er in Noord-Brabant vier Hervormde classes: Breda, Heusden, 's-Hertogenbosch en Eindhoven. Aangezien in het oostelijke gedeelte van deze provincie zich nagenoeg geen personen hebben afgescheiden in de eerste decennia na 1834, en dáár dientengevolge geen Afgescheiden gemeenten zijn ontstaan, kunnen we ons in deze publicatie beperken tot de classes Breda, Heusden en voor wat de classis 's-Hertogenbosch betreft, tot de ring[1] van dezelfde naam. Het grondgebied van déze kerkelijke indeling valt voor het grootste gedeelte samen met dat van de 'particuliere synode' (aanvankelijk provinciale vergadering geheten) van Noord-Brabant van de Afgescheiden gemeenten.

2. Classes Afgescheiden gemeenten

Vóór 1837 is er geen sprake geweest van een kerkelijke (classicale) indeling van de Afgescheidenen in Noord-Brabant. Maar in dit jaar wordt er in 'Beneden-Gelderland', Utrecht, Zuid-Holland en Noord-Brabant een kerkenorde[2] aanvaard. Deze werd aan de Koning gezonden en bevat een ondertekening per

1 In de vorige eeuw was elke Hervormde classis verdeeld in een (klein) aantal ringen - vergelijk bijlage I; ook thans bestaat deze indeling.

2 *Kerkördening van de Gemeente Jesu Christi, welke zich heeft afgescheiden van het ... Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap in de Provincien Zuid-Holland, Utrecht, een gedeelte van Noord-Braband en Gelderland ... vastgesteld op de Provinciale Synoden, welke gehouden zijn in Julij en Augustus 1837*, (H. Höveker) Amsterdam 1837. Deze kerkenorde, die bekend Staat als de 'provinciale' van 1837 - in tegenstelling tot de synodale van hetzelfde jaar (men zie voor haar tekst *Handelingen en Verslagen* 1121-1156) - was opgesteld door ds. H.P. Scholte. Zij verschilt in hoge mate van de Dordtse k.o., en vertoont tal van independentistische trekken (EERSTE DEEL 140-142; VIERDE DEEL 241-243); we noemen slechts dat er nagenoeg geen regels voor of consequenties van het functioneren van een kerk*verband* worden gegeven.

classis.[3] Wat Noord-Brabant betreft, vinden we de volgende classes: *Klundert* (ondertekening door B.H. Ploeg, Klundert[4]; T. Kuijpers, Klundert; G. van Mourik, Zevenbergen; H.B. van Iserloo, Willemstad); *Almkerk* (A. den Dekker, Emmichoven); *Veen* (A. 't Hooft, Veen; Corn. Verhagen, Rijswijk); *Genderen* (Teunis Boll, Doeveren); *Sprang* (Jan de Ruijter, Capelle; J. Leenen, Sprang).

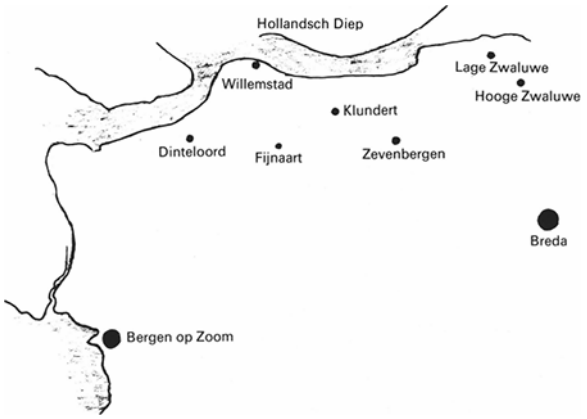

Classis Klundert
Schaal 1 : 400.000

Evenals in de provincies Utrecht en Zuid-Holland, bleek in Noord-Brabant genoemde classicale indeling te hoog gegrepen.[5] Zij werd reeds na korte tijd door een andere vervangen en daardoor - alsmede door het verloren-gaan van het grootste gedeelte van de classicale notulen in de provincie Noord-Brabant over het tijdvak 1837-1869, zoals we nader zullen zien - weten we niet nauwkeurig, welke ‘gemeenten’ (sommige in statu nascendi en zonder een bevestigde kerkeraad) tot de bovengenoemde vijf classes hebben behoord. Echter, op grond van nader te

3 VIERDE DEEL 241-243; *Bos* IV, 216-226.
4 De woonplaatsen zijn door ons toegevoegd.
5 VIERDE DEEL 17-18. De minister van eredienst, F.W.F.T. baron van Pallandt van Keppel, schreef 14 sept. 1837 aan de Koning: ‘Het schijnt dus dat elke gemeente, groot of klein, eene classis moet vormen’. (*Bos*, IV, 218)

omschrijven gegevens[6] menen we te kunnen zeggen dat de classicale indeling van 1837 ongeveer als volgt is geweest.

Classis Klundert: Hooge en Lage Zwaluwe, Klundert, Willemstad, Zevenbergen;
Classis Almkerk: Almkerk-Emmichoven, Sleeuwijk, Waardhuizen, Werkendam;
Classis Veen: Veen, Andel (met Giessen en Rijswijk);
Classis Genderen: Drongelen (met Doeveren), Dussen, Genderen, Meeuwen;
Classis Sprang: 's-Gravenmoer (?), Sprang, Vrijhoeve Capelle, Heusden (vanaf 1841), 's-Hertogenbosch (vanaf 1842).

Zoals reeds aangestipt: deze kerkelijke indeling - die we wel te danken zullen hebben aan de voortvarendheid en het organisatie-talent van ds. H.P. Scholte - heeft niet lang stand gehouden. Door het ontbreken van archiefstukken kan niet precies worden bepaald *hoe* lang. Van de classis Veen wordt na 1837 nog slechts in één stuk gerept, namelijk in 1841.[7] Hoewel er eveneens niets is bewaard gebleven van een archief van de classis Sprang, moeten we aannemen dat zij heeft bestaan in 1848. Want op de vergadering van de classis Genderen gehouden 13 September van dit jaar stelt de praeses ds. P.M. Dijksterhuis (Genderen) voor

> 'of het niet goed zoude zijn op de Provintiale vergadering aan te dringen, dat er verandering der Classes kwam van wegen deszelfs tegenwoordige kleinheid. Dit is door allen goedgevonden'.[8]

Op de volgende samenkomst van de classis Genderen[9] zien we voor het eerst vertegenwoordigd de gemeenten 's-Hertogenbosch, Heusden en Vrijhoeve Capelle, waaruit we concluderen dat de classis Sprang - wellicht onder een andere naam - van 1842[10] tot 1848 werd gevormd door de kerken in deze drie plaatsen.

Onze conclusie moet zijn, dat er, gedurende het grootste gedeelte van het door ons behandelde tijdvak - evenals in vorige delen: 1834 tot 1869 - op het territoir van

6 Tien in 1836 aan de Koning gezonden requesten inzake vrijheid van godsdienstoefening (hoofdstuk 3); notulen van de classis Genderen (vanaf 1837); ondertekening van het ontslag-attest voor ds. Scholte, provinciale vergadering Noord-Brabant 22 febr. 1837 (DERDE DEEL 26) en diverse acten van afscheiding uit de onderhavige regio (*Ibidem* 63-65).

7 'Oprichtings-acte Gereformeerde Kerk Heusden'; men zie hoofdstuk 26, paragraaf 1.

8 NCGe 13 sept. 1848, art. 10. Deze classicale vergadering kon hierin gemakkelijk een besluit nemen, daar ook de predikanten G.F. Gezelle Meerburg (Almkerk), Hel. de Cock ('s-Hertogenbosch) en P.J. de Bruin (Andel c.a.) met het oog op een andere zaak aanwezig waren.

9 NCGe 19 dec. 1848, art. 1. De notulen van de provinciale vergadering waarop waarschijnlijk over deze zaak is gehandeld, kennen we niet.

10 Zoals we reeds aanstipten werd Heusden geïnstitueerd in 1841, 's-Hertogenbosch in 1842. Sprang was omstreeks 1848 opgegaan in Vrijhoeve Capelle, de kerkelijke situatie rond 's-Gravenmoer is in de jaren 1837-1848 onduidelijk.

de genoemde Hervormde classes en ring, drie classes van de Afgescheiden kerken waren: Klundert, Almkerk en Genderen. Mede gelet op het feit dat we nagenoeg niets weten van de ‘classis Veen’ en van de ‘classis Sprang’ hebben we de indeling van dit boek gebaseerd op deze verdeling in drie ressorten.

Classes Almkerk en Genderen: de cursief gedrukte namen behoren bij laatstgenoemd ressort
Schaal 1: 400.000

In Noord-Brabant zijn twee Kruisgemeenten geweest, namelijk te Dinteloord (vanaf 1861 classis Klundert) en te 's-Gravenmoer (vanaf 1869 classis Genderen). Behalve dit tweetal kerken en de andere reeds genoemde, ontstonden er Afgescheiden gemeenten te Bergen op Zoom (aanvankelijk ressorterende onder de provinciale synode van Zeeland) en wellicht gedurende een paar jaren te Breda.[11]

3. Noord-Brabantse kerkenorde

Het is onmiskenbaar dat ds. G.F. Gezelle Meerburg (Almkerk) - meer dan ds. H.P. Scholte - *gedurende de eerste jaren* zijn Stempel heeft gezet op de

11 In hoofdstuk 12 zullen we uiteenzetten dat we weinig klaarheid hebben aangaande de vraag of er te Breda al dan niet een Afgescheiden gemeente is geweest.

Afgescheiden kerken in Noord-Brabant.[12] Tengevolge van zijn leiding hebben de gemeenten in deze provincie een tijd lang buiten het kerkverband gestaan.[13] Dit laatste staat in nauwe betrekking tot de door Meerburg in 1843 opgestelde 'Noord-Brabantse kerkenorde'.[14] Zij werd aangenomen op een provinciale vergadering 'van de Gemeente Christi, in Noord-Braband, gehouden te *Meeuwen*, den 16den Augustus 1843'.[15]

De voorgeschiedenis van de kerkenorde van 1843 is in hoofdzaak als volgt.

In 1836 werd door de generale synode de Dordtse kerkenorde verbindend verklaard.[16] Het volgend jaar werd deze, mede op voorstel van Gezelle Meerburg, gewijzigd.[17] Noord-Brabant woonde de generale synode van 1840 gehouden te Amsterdam niet bij. Wel schreven de 'Opzieners' van deze provincie een brief aan de vergadering, waarin stond dat zij 'het houden eener Algemeene Kerkvergadering in de huidige omstandigheden afkeurden, meenende dat dit slechts tot grootere verwikkelingen aanleiding zou geven'.[18]

Zoals bekend, werd op genoemde synode de Dordtse kerkenorde weer aangenomen 'met terzijde stelling van al datgene, hetwelk wij vroeger betrekkelijk Kerkeördeningen vervaardigden'[19]; ds. Scholte werd geschorst.[20] Gezelle Meerburg hoopte dat, als op een volgende 'algemeene vergadering' alle 'partijen' zouden samenkomen, de eenheid zou kunnen worden hersteld.[21] Onzes inziens onderschatte hij de ernst van het conflict ontstaan door de krasse uitlatingen van Scholte over de preekwijze van S. van Velzen en de aard van het independentisme van eerstgenoemde.

12 In 1847 wordt Helenius de Cock predikant te 's-Hertogenbosch, in 1848 P.M. Dijksterhuis te Genderen. Beiden - voormannen! - hebben mede grote invloed gehad op de ontwikkeling van het kerkelijk leven in bedoelde provincie. Om slechts één ding te noemen: in 1849 is Noord-Brabant weer vertegenwoordigd op een generale synode; in 1840 en 1846 was dit niet het geval.

13 Vergelijk vorige noot en VIJFDE DEEL 192-201. Gezelle Meerburg schreef aan Scholte 9 aug. 1838: '... dat ik het voornemen heb ... mij uitsluitend met de provincie Noord-Braband bezig te houden'. (VIJFDE DEEL 195) Het 'isolement' van Noord-Brabant moet wellicht voor een deel op rekening worden geschreven van het karakter van Gezelle Meerburg: zachtmoedig, vredelievend, maar ook enigszins teruggetrokken (*Schat in aarden vaten*, V, 200).

14 *De Dordrechtsche Kerk-ordening van het jaar 1619, zoo als dezelve met de noodzakelijkste veranderingen tot eene algemeene kerke-ordening is aangenomen door de Christelijke Afgescheiden Gemeente in de Provincie Noord-Braband*, (Van der Storm) Delft 1843. Aan te halen als *(Noord-)Brabantse kerkenorde*.

15 De notulen van deze vergadering zijn helaas niet bewaard. De kerkenorde is ondertekend door de 'Bedienaren des Goddelijken Woords' P. Zonne (Genderen), G.F. Gezelle Meerburg en P.[J.] de Bruin (Andel c.a.). Uit dit laatste blijkt dat de in Waalwijk geboren Pieter Johannes de *Bruin* reeds in aug. 1843 predikant was; *De Haas* I, 60 vermeldt abusievelijk dat hij in 1849 te Andel kwam.

16 *Handelingen en Verslagen* 33-34.

17 *Ibidem* 102, 1121-1156.

18 *Ibidem* 201.

19 *Ibidem* 206-211, 221-222.

20 *Ibidem* 246-248, 261-264.

21 DERDE DEEL 303.

Geheel in de lijn van Gezelle Meerburg richtte de provinciale vergadering van Noord-Brabant van 16 februari 1841 een schrijven aan de andere provincies, met daarin uitgedrukt het verlangen een samenkomst als hierboven omschreven, bijeen te roepen.[22] Aan deze oproep werd geen gevolg gegeven. Eerst in 1843 kwam een synode bijeen, maar nadat er van 26 juli tot 2 augustus slechts inleidende besprekingen waren gevoerd, ging zij onverrichterzake uiteen.[23]

In de 'Voorrede' bij de Noord-Brabantse k.o. schrijft Meerburg dat zijn provincie de Dordtse kerkenorde, zoals deze in 1840 door de Amsterdamse synode, opnieuw, werd aangenomen, niet kan aanvaarden. De argumenten voor dit standpunt komen in zijn vertoog niet duidelijk en overtuigend naar voren. Zo lezen we, dat 'Noord-Brabant' zich niet kan verenigen met de wijze van aannemen van de Dordtse kerkenorde door de synode 1840 'omdat men eene te onbeperkte ruimte liet in het verklaren harer artikelen', waardoor 'losheid in plaats van zamenbinding... bevorderd werd'. Verder:

> 'Men heeft dan ook de droevige ervaring gehad van eene steeds te betreuren handelwijze, in strijd met den geest en met de letter der Dordrechtsche *Kerke-Ordening*. Wij bedoelen de gemakkelijke toelating tot het Predikambt van ongestudeerde leden, hetwelk wij echter niet alleen willen toegepast hebben op hen die de Dordrechtsche *Kerke-Ordening* onvoorwaardelijk hebben aangenomen. Eene daad, wij zouden haast zeggen, eene misdaad waarvan de geschiedenis onzer vaderen, na de reformatie in ons Vaderland, geen bewijs[24] oplevert'.[25]

Tenslotte - wat de 'Voorrede' betreft: Meerburg verklaart met het oog op de mislukte synode 1843 en de scheuring die in de Afgescheiden kerken niet slechts dreigde, maar zich reeds ging voltrekken, een herziene versie van de Dordtse k.o. te hebben opgesteld in de hoop de elkaar bestrijdende 'partijen' rond dit 'ontwerp' te verenigen en tevens alle 'twist over Kerk-Ordeningen te doen ophouden'.[26]

Naar aanleiding van de door Meerburg genoemde bezwaren, zou kunnen worden opgemerkt dat hij - in plaats van het maken van een nieuwe, althans geheel herziene kerkenorde - had kunnen volstaan met het aandringen op een stipt vasthouden aan de bepalingen van de Dortse k.o.; inzonderheid op het handhaven van artikel acht: over de wijze van 'toelaten tot het predikambt' van personen 'die niet gestudeerd hebben'.

Doch 'Noord-Brabant' bood een kerkenorde aan die op belangrijke punten van de Dordtse verschilde; zij sloot op bepaalde punten aan bij die van 1837.[27] De

22 *Ibidem* 301-303. Het stuk dat geheel de geest van Meerburg ademt, is ondertekend door A. van Malsen te Hooge Zwaluwe.
23 *Handelingen en Verslagen* 267-380. Transcriptie en samenstelling van dit gedeelte zijn van de hand van ds. H. Bouma te Assen.
24 voorbeeld.
25 *Noord-Brabantse k.o*. ii.
26 *Ibidem* iii.
27 De Dordtse kerkenorde, die van 1837 en de Noord-Brabantse worden vergeleken in de scriptie A.A. van Essen, *Kerkorde* (Theologische Hogeschool, Broederweg, Kampen 1981).

verwarring nam door dit alles nog toe, terwijl de kerken in Noord-Brabant van 1843 tot circa 1850 in het isolement kwamen.[28]

De voornaamste verschillen tussen de Noord-Brabantse en de Dordtse kerkenorde worden gevonden in de volgende artikelen.

Artikel 8[29]

De Dordtse k.o. spreekt van een examineren van personen die niet hebben gestudeerd en die predikant willen worden, door de classis - de Noord-Brabantse: door de *provinciale vergadering*.

Artikel 22

De Dordtse k.o. schrijft voor, een verkiezing van ouderlingen (en in artikel 24 tevens van diakenen) door de kerkeraad òf via een 'dubbel getal' (dat de kerkeraad heeft opgemaakt) door de gemeente - de Noord-Brabantse heeft: 'De Ouderlingen zullen beroepen worden, hetzij *door de Gemeente*; hetzij op voorstel van eenige personen door den Kerkeraad, uit welken de Gemeente het vereischte getal kiest ...'.[30]

Artikel 27

De Dordtse k.o. regelt een aftreding van ouderlingen en diakenen na twee jaren (later: na twee of meer jaren) - in de Noord-Brabantse is de desbetreffende tekst als volgt.

> 'De Ouderlingen en Diakenen zullen blijven dienen tot tijd en wijle dat zij om gewigtige oorzaken hunne dienst voor eenen tijd moeten nalaten, hetwelk zonder advies van den Kerkenraad niet zal kunnen geschieden. Evenwel mogen de eenmaal verkorene Ouderlingen en Diakenen, wanneer zij zich dit ambt niet onwaardig maken, nooit van de bediening ontzet worden.'[31]

Artikel 41

28 Voor Werkendam en Sleeuwijk duurde de uitzonderingspositie nog langer, zoals we zullen zien. Zij sloten zich, daar zij de Dordtse kerkenorde hadden aanvaard, van 1846 tot resp. 1858 en 1860 aan bij Zuid-Holland.

29 Voor de tekst van de Dordtse kerkenorde raadpleegden wij bij deze 'Inleiding' G.H. Kersten, *Kerkelijk handboekje*, derde druk, Utrecht 1980, 176-194.

30 *Noord-Brabantse k.o*. 6-7.

31 *Ibidem* 8.

Volgens de Brabantse k.o. dienen naar een classicale vergadering ‘opzieners’ (ouderlingen; ook de predikant is ouderling) te worden afgevaardigd. De Dordtse spreekt in deze van ‘een dienaar en een ouderling’ per gemeente.

Artikel 44

De Noord-Brabantse k.o. bepaalt dat door een classicale vergadering ook ouderlingen kunnen worden aangewezen als kerkvisitator.

Artikel 50

De Dordtse k.o. spreekt van het houden van een generale synode ‘ordinaarlijk alle drie jaren’ - de Brabantse: ‘De nationale vergadering zal gehouden worden,

wanneer de toestand der Kerk dit vordert ...'[32]; ook laat zij in dit artikel de mogelijkheid open dat een provincie slechts ouderlingen afvaardigt.

Artikel 51

Dit heeft in de Brabantse k.o. een geheel ander karakter dan in de oorspronkelijke; het luidt hierin: 'Men zal zoo veel mogelijk is, gemeenschap oefenen met de geloovigen in ons Vaderland, die niet behooren tot onze kerkelijke gemeenschap'.[33]

Artikel 66

Terwijl de Dordtse k.o. in het overeenkomstige artikel 67 bepaalt dat de feestdagen ('Kerstdag, Paschen en Pinksteren ... de dag van de Hemelvaart Christi') zullen worden onderhouden, luidt het bovengenoemde:

> 'Daar de zoogenaamde feestdagen aan de vrijheid der Kerk worden overgelaten, zullen nogtans de Predikanten, daar, waar schadelijken lediggang zoude kunnen ontstaan, denzelven door prediking zoeken te weren'.[34]

Artikel 79

In de Brabantse k.o. wordt in dit artikel onder meer bepaald dat een predikant bij het zich schuldig maken aan openbare zonden, door zijn kerkeraad kan worden *geschorst*, maar 'zoo de Kerkeraad en Gemeente zich mogten bezwaard achten over zijne prediking, zullen zij onverwijld de Classe bijeen roepen ...'.[35] De Dordtse k.o. daarentegen geeft in de artikelen 79 en 80 de regel, dat, indien een predikant schorsingswaardig is, het oordeel over hem dient te worden uitgesproken door zijn kerkeraad met die 'der naast gelegene gemeente'.

4. Positie van Noord-Brabant

We zien uit het bovenstaande dat er belangrijke verschillen waren tussen de Dordtse kerkenorde en de Noord-Brabantse. Evenwel kan niet worden gezegd dat de laatste independentistische trekken vertoont, of dat de grondslagen van de gereformeerde

32 *Ibidem* 14-15.
33 *Ibidem* 15.
34 *Ibidem* 19.
35 *Ibidem* 23.

kerk*regering* er in worden aangetast - behalve in de artikelen 22 en 24: de mogelijkheid van verkiezing van ouderlingen en diakenen *rechtstreeks* door de gemeente.

De strijd in de Afgescheiden kerken in de jaren ongeveer 1840 tot 1850 ging echter merendeels over andere zaken. In dit kader beschouwd is het onbegrijpelijk dat B.H. Ploeg uit Klundert, één van de Brabantse afgevaardigden naar de synode 1849 (de eerste die Noord-Brabant weer bijwoonde) zich in tamelijk krasse termen

uitliet over het door deze vergadering beslotene en over de geest die daar heerste. Zijn 'Verslag'[36] komt in het kort hierop neer:

> Aan de afgevaardigden van de buiten het kerkverband staande provinciale vergadering van Overijssel en Gelderland, ds. J.H. Donner en ouderling J. Ravesloot, werd geen zitting verleend. En wel op grond van het feit - volgens Ploeg - 'dat zij de besluiten der Synode (1846 ambtsgewaad) en de orde der Kerk (art. 31 meerderheid van stemmen) verwierpen'.
> Ds. Donner wenste 'in middelmatige zaken' vrijheid. Blijkbaar kon men het niet eens worden over de betekenis van dit begrip.
> 'Niets' - volgens Ploeg - 'kon dus baten dan *onbepaalde* onderwerping aan eene... *onbepaalde* oppermagt, en van daar uitgaande besluiten'.
> 'Het geschil tusschen de Geldersche Broeders en de Synode bestaat eigenlijk in de *onbepaalde oppermagt der Synode*. En het is daarom dat wij in Noordbraband behoeften hebben aan een gezond grondbeginsel en aan eene gezonden Regel, en het is daarom dat onze provincie zoo sterk aangedrongen heeft om herziening der kerkorde ...'.

Zoals we schreven, achten we de conclusies van Ploeg onbegrijpelijk, daar de Brabantse kerkenorde artikel 31 ('... en hetgeen door de meeste stemmen goed gevonden is, zal voor vast en bondig gehouden worden, hetzij dat het bewezen worde te strijden tegen het Woord Gods ...') ten volle honoreerde.

Uit het verslag van de synode 1851 -evenals uit andere bronnen[37] - blijkt, dat er tussen de 'Geldersen' (Brummelkamp, Donner c.s.) en de hoofdstroom der Afgescheidenen verschillen waren gerezen die niet konden worden gevat onder de term 'middelmatige zaken'. We vinden in de eerste plaats dat de opzieners van Gelderland en Overijssel behorende tot de groep Brummelkamp, wel degelijk waren gekant tegen artikel 31 van de Dordtse kerkenorde. Verder, dat

> 'zelfs sommige Predikanten, die daartoe behooren, in andere Provinciën Doop en Avondmaal bediend en huwelijken ingezegend hebben,[38] bij hen, die van de Gemeente afgekeerd zijn, of op wie door hunne Opzieners de kerkelijke tucht is toegepast'.[39]

In de langdurige besprekingen gehouden met Donner en Ravesloot worden de ingrijpende verschillen een tweede maal aan de orde gesteld. We lezen:

> 'Voorts betuigt de Vergadering, dat terugzetting der genoemde afgevaardigden... niet gemaakt wordt wegens de verscheidenheid in de kleeding der Leeraars, maar dat de bedoelde broeders steeds openbaren,

36 *Schat in aarden vaten* V, 208-210. Men zie ook *Handelingen en Verslagen* 436. We merken op dat de synode duurde van 11 tot 18 juli 1849; B.H. Ploeg woonde haar slechts bij op de dagen 11 en 12 juli.
37 O.a. VIERDE DEEL 132-134.
38 Bijvoorbeeld in de kring van J.A. Wormser te Amsterdam (DERDE DEEL 87); A. Brummelkamp bevestigde 16 juni 1845 te Utrecht het tweede huwelijk van de geschorste en buiten het kerkverband staande Scholte (VIERDE DEEL 280).
39 *Handelingen en Verslagen* 436-437.

dat zij geene verbindende Kerkregering, volgens Art. 31 der Kerkeördening van *Dordrecht*, erkennen'.[40]

40 *Ibidem* 438. Men zie ook de bladzijden 439-441.

Behalve het bovenstaande vinden we in het synodeverslag 1849, dat, naar aanleiding van 'de lastbrief der Provinciale Kerkvergadering van Noord-Braband' wordt uitgesproken 'dat het voor het tegenwoordige niet raadzaam is de Kerkeördening te veranderen'.

> 'De afgevaardigde van Noord-Braband bleef evenwel sterk aandringen, dat eenige bezwaren, die in zijne Provincie omtrent deze zaak bestaan, zouden weggenomen worden. Aldaar is de Dordtsche Kerkeördening met uitgedrukte veranderingen in eenige artikelen aangenomen.'

De synode komt tot haar oordeel

> '... eensdeels door het herdenken aan de twisten... die vroeger verwekt zijn, toende Kerkeördening door de Synode te Utrecht in 1837 is veranderd; anderdeels door de overweging, dat volgens de wijze van aanneming... overvloedige vrijheid bestaat voor de Gemeenten, die opregt de Gereformeerde Kerkregering zijn toegedaan, om hare belangen op eene wijze geschikt voor haren toestand te regelen. Ook zoude eene verandering in sommige artikelen met algemeene goedkeuring, niet weinig tijds vorderen'.[41]

Hoewel, zoals we nader zullen zien, Noord-Brabant omstreeks 1849 de Dordtse kerkenorde had *aangenomen*, zij het aarzelend,[42] leefden er in 1851 nog bezwaren tegen dit geheel van regels. Maar ook in 1854 vraagt genoemde provincie herziening (van enige artikelen) van de k.o.[43] Op de synode van 1857 wordt over verschillen inzake de kerkregering niet gerept. Ook uit de afvaardiging - de predikanten P.J. de Bruin (Andel c.a.) en N.H. Dosker (Almkerk) alsmede de ouderlingen J. van Andel (Den Bosch) en C. Duijser (Heusden)[44] - mogen we afleiden dat Noord-Brabant de Dordtse kerkenorde dan definitief heeft aan-vaard.

5. Aangesloten bij Zuid-Holland: Sleeuwijk (1846-1860), Werkendam (1846-1858)

41 *Handelingen en Verslagen* 459. Toch was in 1849 de vrede feitelijk reeds getekend. Dit verwondert niet als we bedenken dat Hel. de Cock (Den Bosch) één van de twee afgevaardigden was (*Handelingen en Verslagen* 507).

42 Men zie hiervoor hoofdstuk 21. NCGe... sept. 1849, art. 5.
'De Praeses deelt mede dat deze Provintie op de laatst gehouden Provintiale vergadering de kerkenorde van Dordrecht definitifelijk heeft aangenomen, zoo als die bepaald is in 1840 te Amsterdam; de vergadering betuigde hierover haar genoegen'.
(Volgens NCGe 23 mei 1849, art. 5 was deze prov. vergad. gehouden 6 juni 1849).
De 'aarzeling' blijkt uit wat we hierna mededelen over de synoden van 1851 en 1854, maar ook uit wat we lezen in NCGe van 29 nov. 1849, art. 4:
'Is verslag gedaan van de Provinciale vergadering ..., en daar is gezegd, dat er niets bijzonders besloten was, dewijl er geen eenparigheid was omtrent de aanneming van Kerkenorder... doch er werd besloten dat men elkander in die zake nog zou dragen'.

43 *Handelingen en Verslagen* 627.

44 *Ibidem* 652.

Een rechtstreeks gevolg van de invoering van een eigen kerkenorde in Noord-Brabant is geweest het feit dat de Afgescheiden gemeenten te Sleeuwijk en

Werkendam zich in 1846 losmaakten van genoemde provincie en zich aansloten bij Zuid-Holland. Dit betekende dat zij werden opgenomen in de classis Dordrecht-Gorinchem.[45] Sleeuwijk keerde begin 1860 terug tot Noord-Brabant en Werkendam eind 1858.[46]

Op 3 maart 1846 verschijnen in de vergadering van de classis Dordrecht-Gorinchem: ouderling W. van Krugten, afgevaardigde van Sleeuwijk, alsmede ouderling A. van Driel en diaken C. den Dekker, afgevaardigden van Werkendam. Zij overhandigen een brief aan de vergadering die wordt gehouden te Dordrecht, van de volgende inhoud.[47]

> 'Sleeuwijk, Werkendam 8 December 1845
> ...
> Waarde Broeders in Christus!
> Daar wij gehoord hebben dat er eene vergadering zal plaats hebben te Alblasserdam om eene Student te examineeren, hebben wij het niet ondienstig geacht om onze verzoeken Uwe Eerw. vergadering aan te beveelen, daar de Broeders dan tegenwoordig zijn om er geregeld over te kunnen spreeken.
> Wij hebben nooit de Noordbrabantse orde aangenomen, hetwelk gij zult kunnen zien in de inliggende dezes, *dus zonder orde*.[48] Maar daar men het missen van dezelve in onze Gemeente begon te gevoelen, is daar werk van gemaakt, zoo dat op onze laatste Kerkelijke vergadering te sprake gebragt en met *Algemeene* stemmen de onvoorwaardelijke Dordrechtsche Kerkorde is aangenomen, en ook ons te vereenigen met onze Zuidhollandse Broeders.
> Wij hebben er behoorlijk kennis van gegeven aan onzen Broeder en Leeraar G.F. Gezelle Meerburg, en verzocht dat Zijn Eerwaarde zoo goed mogt wezen om onze medebroeders er meede bekend te maken, hetwelk UEerw. vergadering in de inliggende dezes zal kunnen inzien.
> Wij verzoeken vriendelijk dat onze verzoeken (ter vereeniging met Uwe vergadering) niet worden afgeslagen, om dat langs dien weg eene geheele vereeniging bewerkstelligd zou kunnen worden. Geeft na den afloop ons als uwe medebroeders er kennis van, gij zult er ons genoegen meede doen.

45 Deze heeft bestaan van 1842 tot 1849 - EERSTE DEEL 318-324.

46 Strikt genomen hadden Sleeuwijk en Werkendam reeds na 1854 kunnen terugkeren tot 'Noord-Brabant', want, zoals we zagen, was de synode van 1854 de laatste, waarop deze provincie liet merken, (enige) bezwaren te hebben tegen de Dordtse k.o. Toch waren er nog Strubbelingen, zoals we in de hoofdstukken 17 en 18 zullen zien. Nadat midden 1849 de classis Dordrecht-Gorinchem was gesplitst, werd Werkendam ingedeeld bij de classis Dordrecht en Sleeuwijk bij de classis Gorinchem.

47 De brief was bestemd voor een vorige vergadering - deze werd gehouden te Alblasserdam - maar had haar te laat bereikt.

48 Bedoeld zal zijn: wij leven reeds enige tijd zonder kerkenorde.

De Heere zeegene UEerw. vergadering en doe Zijne goedkeuring ondervinden alleen om Christus wil, Amen.

(was geteekend)

W. van Krugten[49]	per order Gerrit van der Steld
H. van Arkel	per order A. van Driel
P. Verschoor	A.K. Bakker
W. van 't Sant	Cornelis den Dekker'[50]

49 De vier personen in de linkerkolom genoemd vormden de kerkeraad te Sleeuwijk (twee ouderlingen en twee diakenen); die van de rechterkolom de kerkeraad van Werkendam (idem).

50 NCD-Go 3 maart 1846, art. 3.

Tweemaal wordt in bovenstaande brief gesproken van ‘de inliggende dezes’. Dit schrijven is - in copie - eveneens ingelast in de classicale notulen. Het is gericht aan ds. Gezelle Meerburg en gedateerd 8 december 1845. We lezen hierin onder meer dat de twee onderhavige gemeenten de Brabantse kerkenorde niet hebben aangenomen, maar zich zullen houden aan de Dordtse. In beide gemeenten zijn over de Brabantse ‘veele afkeuringen’ gehoord. Dit is er niet op verbeterd ‘met het geval Zonne’.[51] Verder verklaart men aansluiting bij ‘Zuid-Holland’ te begeren.

In de bespreking over deze zaken vraagt de praeses van de classicale vergadering - ds. H.G. Bömcke te Giessendam - of de broeders van Sleeuwijk en Werkendam niet te lichtvaardig hebben gehandeld. Hierop antwoordt ouderling Van Krugten, dat beide gemeenten sedert anderhalf à twee jaar geen bericht meer ontvangen aangaande de data van de vergaderingen van de classis Almkerk. Hij geeft toe, dat ouderling Van Arkel eens heeft gezegd: ‘Wanneer het zoo ordeloos en ongeregeld blijft toegaan, dan kom ik niet weer op de vergadering’. ‘Werkendam’ zegt, dat zij toch geheel buiten het maken van deze opmerking staat, maar dat zij eveneens niets meer hoort van vergaderingen der classis. Nadat beide gemeenten hebben beloofd, dat, indien Noord-Brabant de Dordtse kerkenorde aanneemt, zij tot deze provincie zullen terugkeren, worden zij door de classis Dordrecht-Gorinchem aanvaard.[52]

Niet onbelangrijk is het, dat in de volgende classicale vergadering[53] opnieuw over de ‘inlijving’ wordt gehandeld en dat daarbij wordt opgemerkt dat ‘wij met Ds. H.P. Scholte verschillen zowel in *leer* als als kerk*regeering*, en met Ds. G.F. Gezelle Meerburg alleen in de wijze van kerk*orde*... Dit is door al de broeders erkend!’[54]

6. Archieven

Gezegd moet worden dat er - we spreken over de provincie Noord-Brabant - geen sprake is van een volledig bewaard-zijn van de archieven van de provinciale vergadering, classes en gemeenten van de Afgescheidenen. Onachtzaamheid zal als eerste oorzaak moeten worden genoemd. Daarnaast is aanwijsbaar dat door ds. Gezelle Meerburg het maken van notulen en meer in het algemeen het opbouwen van een kerkelijk archief niet is gestimuleerd. Een bewijs hiervan is het feit dat tijdens het leven van laatstgenoemde, dat wil zeggen vóór 1856, geen notulen van

51 Men zie het register van dit boek onder Zonne, alsmede hoofdstuk 21. Pieter Zonne was van 1842 tot 1846 predikant te Genderen.

52 NCD-Go 3 maart 1846, art. 6.

53 NCD-Go 2 juni 1846, art. 4-6. Ds. Gezelle Meerburg was - zoals gebruikelijk - zeer ontstemd over de gang van zaken. De provinciale vergadering van Zuid-Holland meende dat de classis Dordrecht-Gorinchem met meer overleg had dienen te handelen. Men zie voor deze punten: EERSTE DEEL 328-329.

54 Zoals reeds opgemerkt keert Sleeuwijk in 1860 terug tot Noord-Brabant (NCGo 15 febr. 1860, art. 6; 30 juni 1860, art. 7) en Werkendam in 1858 (NCD 1 dec. 1858, art. 3).

de *classis Almkerk* zijn geschreven.[55] De tweede wereldoorlog en de watersnood 1953 hebben in enige plaatsen verder verlies teweeggebracht.[56]

Het archief van de *classis Klundert* vangt aan met 1861[57]; van de *classis Genderen*[58] zijn de notulen bewaard vanaf haar ontstaan, in het jaar 1837. Het archief van de particuliere synode van Noord-Brabant en Limburg (dat de notulen van de *provinciale vergaderingen* bevat, althans zou moeten bevatten) begint met het jaar 1858.[59]

We zullen in deze inleiding niet ten aanzien van alle gemeenten die hierna worden behandeld, opsommen in welke Staat zich hun archief bevindt. Enige voorbeelden: het archief van Almkerk begint - ruw gezegd - met 1856,[60] dat van Genderen met 1868, Heusden 1877, Werkendam 1875 ...

Het is een gelukkige omstandigheid dat het gemis aan kerkelijke notulen etc. voor een deel wordt goedgemaakt door de vele bijzonderheden die we aangaande de Noord-Brabantse Afgescheidenen vinden in de bevolkingsregisters van een aantal burgerlijke gemeenten, in het archief van het departement van eredienst en in dat van de rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch. Voor Noord-Brabant geldt wel in het bijzonder dat de tegenwerking door de overheid, inzonderheid de *vervolging*, een belangrijk deel van de geschiedenis van de Afscheiding heeft geschreven ...

55 Ds. G.F. Gezelle Meerburg overleed te Almkerk 12 dec. 1855. NCA 1 april 1857, art. 3 vermeldt: ‘Dewijl er tot hiertoe geene aantekening was gehouden van de handelingen dezer Klassis ...’. Men zie ook hoofdstuk 13.

56 De hervormde archieven in deze provincie bevinden zich over het algemeen in goede orde, maar ook zij hebben hier en daar toi moeten betalen aan oorlog en watersnood.

57 RA Den Bosch; in 1988 bevond een gedeelte van dit classicale archief zich nog te Klundert.

58 NCGe; bewaard GA Den Bosch.

59 RA Den Bosch: Archief van de Particuliere Synode van de Gereformeerde Kerken in Noord-Brabant en Limburg. Vergelijk noot 55; we moeten aannemen dat dit ‘late’ begin - langer dan twintig jaren na de Afscheiding - te wijten is aan de nalatigheid van Gezelle Meerburg.

60 Aangezien Gezelle Meerburg eind 1855 overleed, is het duidelijk dat er geen gemeentelijke, classicale of provinciale notulen van vergaderingen door hem bijgewoond, zijn bewaard; we zagen reeds dat hij het *schrijven* ervan niet stimuleerde. Dit in tegenstelling tot de overige ‘vaders der Scheiding’: Brummelkamp, De Cock, Van Raalte, Scholte en Van Velzen. Hoe gaarne zouden we Meerburg ook uit bedoelde notulen hebben leren kennen!

Hoofdstuk 1
Voorgeschiedenis

De oogst die een onderzoek naar de voorgeschiedenis van de Afscheiding in de archieven van de Hervormde classes Breda, Heusden en 's-Hertogenbosch over het tijdvak 1800 tot 1834 oplevert, is - zoals we zullen zien - niet groot.[1] De aan de orde komende gebeurtenissen hebben merendeels betrekking op oefeningen en op de Evangelische Gezangen.

1. Classis Breda[2]

In 1824 rapporteert ds. P.J. van der Grient te Moerdijk aan het classicaal bestuur dat er in zijn gemeente oefeningen worden gehouden ‘zonder zijne toestemming en de ongenoegens, die hij daardoor ondervond - verzoekende hierin de goede diensten des Bestuurs’. Besloten wordt, dat ds. H. Wessels te Terheijden, scriba van het bestuur ‘provisioneel, qua particulier Predikant, den persoon, welke die oefening bestuurt, zal spreken, en pogen, hem dezelve te doen staken ...’.[3]

Aangezien verder aangaande deze zaak niets wordt vermeld, mogen we aannemen, dat men met bedoelde oefeningen is opgehouden.

Ingrijpender zijn de gebeurtenissen te Klundert. In 1824 komt het voor dat bij oefeningen de klok wordt geluid. Het classicaal bestuur maant de kerkeraad te zorgen dat, als er iets gebeurt in strijd met de synodale wetten en reglementen, dit tegen te gaan.[4] Tot goed begrip van deze zaak diene dat de bejaarde predikant H.S. van Rijsoort Lulius - hij werd in 1754 geboren en stond te Klundert van 1793 tot aan zijn emeritaat 1 juli 1826[5] - niet meer in staat was elke zondag tweemaal te preken. Dat deze oefeningen een legaal karakter droegen, blijkt uit het verzoek door de kerkvoogden enige maanden later gedaan, namelijk bij de aanvang ‘zoowel van de dag- als de avondgodsdienstoefeningen, welke door den gewonen oefeninghouder gehouden worden, alleenlijk met de kleine klok’ te mögen luiden. In principe wordt dit door het classicaal bestuur toegestaan; maar slechts na de

1 Wij rekenen het gebeurde met de predikanten Gezelle Meerburg (Almkerk), Van Rhee (Veen) en Scholte (Doeveren c.a.) niet tot de voorgeschiedenis. Wei geven we - als het meest in dit hoofdstuk passend - een enkele bijzonderheid van na 1834.
2 Het archief van de classis Breda wordt bewaard in RA Den Bosch. Er zijn geen acta van het classicaal bestuur over de jaren 1806-1816. De archieven van de ringen ontbreken.
3 Inv. no.201, Notulen classicaal bestuur, 28 juli 1824, art. 4. De notulen van de kerkeraad der Hervormde gemeente te Moerdijk bevatten niets over deze zaak.
4 Idem 24 nov. 1824, art. 12.
5 Vergelijk *Bos* I, 113.

middag ‘indien door den gewonen oefeninghouder, bij absentie of indispositie van den Predikant, oefening gehouden wordt.’[6] Ruim een jaar later, als het emeritaat van ds. Van Rijsoort Lulius aanstaande is, en R. van den Broek te Zevenbergen reeds als consulent optreedt, bericht laatstgenoemde dat in de gemeente Klundert ‘door gansch onbevoegde personen openbaar in de Kerk, en op Klokken-gelui, Godsdienstoefeningen gehouden worden’. Het classicaal bestuur besluit om schijn van voorbarigheid en partijdigheid te ontgaan ‘inlichtingen’ te vragen aan de kerkeraad te Klundert.[7] In de volgende vergadering van het classicaal bestuur - 27 september 1826 - blijkt dat de gewenste informatie is verstrekt. Besloten wordt, deze zaak ‘onder zekere vermaning en waarschuwing ... te laten in status quo’.[8] We wagen te veronderstellen dat het classicaal bestuur heeft gemeend de komst van een nieuwe predikant - A. Th. Beausar werd 1 oktober 1826 bevestigd - te moeten afwachten.

Hierna zullen we zien, welke grote omvang de oefeningen te Klundert, onder leiding van onder anderen Dirk van der Made, in deze tijd hadden.[9]

In September 1827 meldt ds. Beausar, dat L.G. James, Waals predikant te Breda[10] in zijn gemeente komt oefenen.[11]

2. Classis Heusden[12]

Reeds bij de invoering van de Evangelische Gezangen - 1 januari 1807 - ontstaat er verzet in het Land van Altena. Ds. J. van Diepen[13] te Babyloniënbroek en Hill meldt in 1807 ‘onrustig gedrag van eenigen in zijne gemeente bij het zingen der... Gezangen’.[14]

In 1809 constateren kerkvisitatoren van de ring Altena moeilijkheden ten aanzien van de Gezangen, met name te Andel. Enige kerkeraadsleden aldaar hadden de visitatoren ‘onheusche uitdrukkingen’ toegevoegd. Men had verklaard de

6 Notulen classicaal bestuur 30 maart 1825, art. 6.
7 Idem 28 juni 1826, art. 6.
8 Idem 27 sept. 1826, art. 6; in status quo = in de toestand, waarin (de zaak tot dusverre is).
9 Men zie ook *Bos* I, 112-130.
10 Louis Gabriel James (1795-1867) huwde 30 oktober 1828 Cornelia van der Made, dochter van de reeds genoemde Dirk van der Made te Klundert. Men zie voor James: ZESDE DEEL 158-174.
11 Notulen class, best. 26 sept. 1827, art. 5. Maar een nader bericht uit Klundert heeft tot inhoud dat het optreden van ds. James aldaar weinig te betekenen had:
‘... dat Ds. James alhier slechts eenmaal, zooverre dit ons bekend en blijkbaar is, in de zoogenoemde godsdienstige oefeningen, welke alhier door bijzondere personen... gehouden worden, en alhier bekend onder de naam van het Gereformeerd Gezelschap, onderlinge gesprekken mede gehouden heeft’.
(notulen Herv. gem. te Klundert 19 okt. 1827)
12 Het archief van de classis Heusden bevindt zich in StrA Heusden. Wij raadpleegden: inv. no. 10 Acta classis 1788-1816; no. 59 Acta van het classicaal bestuur 1816-1857; no. 139 Acta ring Heusden 1816-1874 (geen bijzonderheden); no. 141 Acta ring Woudrichem 1816-1833; no. 142 Acta ring Woudrichem 1833-1850.
13 Johannes van Diepen kwam in 1770 als candidaat naar Babyloniënbroek c.a. en overleed aldaar in 1817.
14 Acta classis 7 april 1807, art. 12.

Gezangenboeken niet te zullen aanschaffen. De kerkeraad zal zich op ‘de aanstaande Classis dienen te verantwoorden’.[15] Maar op de volgende vergadering moet de predikant van Andel - Chr. Prillevitz - mededelen ‘dat de leden van zijnen Kerkenraad niet van voornemens waren op het aanschrijven van de Classis te compareren...’. Zij worden opnieuw geciteerd.[16] In mei 1810 kan worden gerapporteerd dat deze zaak is ‘getermineerd’.[17]

In 1811 zijn er ook te Almkerk c.a. moeilijkheden de Gezangen betreffende. De predikant L.A. Meyer - hij stond te Almkerk van 1805 tot 1816 - is af en toe nalatig in het laten zingen.[18] Maar ook deze zaak wordt ‘getermineerd’.[19]

Tijdens één van de meer huiselijke vergaderingen van de ‘Ringbroeders’ uit **Woudrichem** en omgeving - wordt in 1826 genotuleerd:

> ‘Men sprak over het gedrag bij den Openbaren Godsdienst en bijzonder, of, en in hoeverre het raadzaam en betamend is, dat men zich schikke ten opzigte van de ergernis, welke men neemt wegens het zingen van de Evangelische gezangen, bepaaldelijk onder de Bediening des Avondmaals.’[20]

Teneinde de sfeer van de bijeenkomsten te typeren, noemen we van het jaar 1829:

> Met vriendelijke en vroolijke gesprekken werd de tijd doorgebragt, als mede met belangrijke, gaande over Godgeleerdheid, zedekunde, de belangen der gemeente enz., enz. en nadat de Praetor de vergadering gesloten had, namen de broeders hartelijk van elkander afscheid.'[21]

Ook het geval van de latere kruisdominee, de vermaard-geworden Bastiaan Sterkenburg[22] heeft zijn plaats ontvangen in de acta van de ring Woudrichem. Zoals bekend werd Sterkenburg in juni 1830 - hij was toen 21 jaar - nadat hij reeds bij herhaling na het opgeven van een lied uit de bundel Evangelische Gezangen zijn hoed had opgezet, uit het kerkgebouw van Almkerk verwijderd. Dit gebeurde door een veldwachter op last van de predikant J. Sjoenis.[23] We lezen hierover in de acta van de ring:

> ‘Regt nuttig waren de gesprekken. Het gedrag van Ds. J. Sjoenis, gehouden bij gelegenheid dat iemand met gedekten hoofde *het gezang* in de kerk had bijgewoond, werd door de overige broeders ten volle toegejuicht en navolgenswaardig geacht, niettegenstaande zij hartelijk wenschten, dat

15 Idem 13 juni 1809, art. 7.
16 Idem 5 sept. 1809, art. 7.
17 Idem 1 mei 1810, art. 7. Over de wijze van dit termineren Staat niets genotuleerd.
18 Acta classis 23 april 1811, art. 10.
19 Idem 18 juni 1811, art. 10.
20 Acta ring Woudrichem 25 okt. 1826, art. 2.
21 Idem 22 april 1829, art. 7.
22 Bos, *Kruisdominees* 81-96.
23 Jan Sjoenis stond te Almkerk van 9 dec. 1827 tot 14 april 1833; G.F. Gezelle Meerburg was zijn opvolger (bevestiging 30 okt. 1833).

voortaan nimmer diergelijke gevallen in de gemeenten plaats mogten hebben.'[24]

24 Acta ring Woudrichem 8 sept. 1830, art. 3.

In april 1836 krijgen de acta van de eerste synode van de Afgescheidenen de aandacht van de ringbroeders.

> 'De Praetor[25] had op tafel liggen het werkje: *Handelingen van de Opzieners der gemeente Jesu Christi, vergaderd te Amsterdam den 2den Maart en volgende dagen Ao. 1836*.[26] De broeders hoogst nieuwsgierig zijnde naar den inhoud, verzocht de Praetor vriendelijk Ds. Boeser[27] om het den broeders voorttelezen, welke zich daarvan loffelijk gekweten heeft, zijne lezing veraangenamende door de gepaste aanmerkingen, die ZEerw. maakte, wanneer hij iets aantrof dat naar zijne meening of naar die der broeders niet juist gesteld was; na de lezing werd ZEerw. door de broeders hartelijk dank gezegd.'[28]

3. Classis 's-Hertogenbosch[29]

Aangezien in deze classis het aantal personen dat zich afscheidde uiterst gering is geweest - alleen in Den Bosch ontstond een gemeente, in 1842 - verwondert het niet dat in het classicaal archief nagenoeg geen 'voorgeschiedenis' werd geboekstaafd. We vonden slechts het volgende.

De kerkvisitatie van begin 1836 geeft aanleiding tot het oordeel: 'De Godsdienstige stemming bleek overal goed gezind en vreemd van Godsdienstwoeling dezer tijd.'[30]

In 1837 lezen we bij hetzelfde onderwerp:

> 'Uit dit verslag mogt de Vergadering de alleszins gunstige Staat der Gemeenten in dit Classikaal ressort opmerken, en de godsdienstige stemming in dezen tijd, vreemd van verkeerde woelingen en overdrevene Godsdienstijver...'.[31]

25 Gerardus Hermanus Arntzen; deze stond te Woudrichem van 1818 tot aan zijn emeritaat in 1846.
26 Amsterdam/'s-Gravenhage 1836; men zie: *Handelingen en Verslagen* 13-71.
27 Pieter B.A. Boeser, predikant te Op- en Neer Andel 1821 tot 1850.
28 Acta ring Woudrichem 27 april 1836, art. 5.
29 Archief is gedeponeerd in RA Den Bosch. Slechts in inv. no. 124, Acta classicaal bestuur 1816-1845, vinden we enige zaken die min of meer verband houden met de Afscheiding.
30 Acta classic, best. 23 mei 1836, art. 5.
31 Idem 7 juni 1837, art. 5.

Hoofdstuk 2
Rapporten van de hervormde classes Breda, Heusden en 's-Hertogenbosch inzake het 'Separatisme' begin 1836

Ter voldoening aan de vertrouwelijke aanschrijving van het Departement van eredienst, gedateerd 1 februari 1836, zonden de onderscheidene classicale besturen (hervormd) met bekwame spoed een rapport in over het aantal en de invloed van de 'Separatisten'.[1] Hoewel nadien duidelijk is geworden, dat de schattingen van het aantal Afgescheidenen veel te laag zijn geweest,[2] geven de rapporten - overigens vaak in negatieve bewoordingen - belangrijke informatie aangaande de ontwikkeling der Afscheiding in tal van plaatsen.

In dit hoofdstuk handelen we over de rapporten van de classicale besturen van Breda, Heusden en 's-Hertogenbosch.[3]

1. Classis Breda[4]

Bergen op Zoom

Aanvankelijk wordt gemeld dat er geen Afgescheidenen zijn. Toch: 'Alhier is de kwade geest in de laatste elf jaren[5] wel niet verergerd, doch te dien opzigte blijft veel te wenschen over. Tot nog toe evenwel houdt men zich stil.'

Breda

Drie lidmaten, één kind en nog één lidmaat 'die zich afgescheiden heeft op de Leur en reeds voor dien tijd zich hier met der woon had nedergezet'. Deze mensen zijn 'geen lieden van groot vermogen'.

1 Men zie ook *Bos* III 156-183.
2 Als totaal aantal personen dat zich in ons land al dan niet schriftelijk heeft afgescheiden, wordt in april 1836 door het Departement van eredienst opgegeven: 5059. Voor Groningen en Drenthe tezamen: 1266; maar alleen al de requesten van juni 1836 door de Afgescheidenen in deze provincies aan de Koning gezonden, zijn ondertekend door 2139 personen. (*Bos* III, 182-183)
3 De rapporten worden *in hoofdzaak* genoemd in *Bos* III, 178-180. Met het oog op de behandeling van afzonderlijke gemeenten hierna, willen wij deze documenten uitvoeriger weergeven.
4 Herv. Ered. 24 febr. 1836, no. 10.
5 Gesproken wordt van "elf jaren", aangezien de beide (!) predikanten van Bergen op Zoom, aldaar in 1825 waren gekomen.

De namen: Johannes Beckers, ‘voorheen schrijnwerkers Baas... doch thans naar het schijnt buiten beroep’[6]; Govert Groeneveld, beurtschipper op Gouda en zijn huisvrouw Maria Groeneveld, geboren Baks, alsmede hun kind Johannes J. Groeneveld; ‘de van de Leur herwaarts gekomen Jacobus Bos’, timmerman.[7] Naar men zegt worden er bijeenkomsten gehouden, waaraan ook militairen deelnemen. De gemeente keurt de ‘separatistische woelingen’ af.

Dongen

Twee gezinnen, behorende ‘tot de smalle gemeente’. ‘Voorwerpen van minachting of medelijden’. Houden bijeenkomsten met die van 's-Gravenmoer. De geest der gemeente is over het geheel zeer goed.

Genoemd worden: Marijnes Wervers, schoenlapper en zijn vrouw Maria Boogaarts; Johanna Zwijgers, geboren Wervers, weduwe van een dagloner. Tot hun gezinnen behoren in totaal twaalf merendeels jonge kinderen. De middelen door deze personen aangewend ter verbreiding van hun denkbeeiden zijn ‘het ter lezing ronddragen dier meenigte blauwboekjes en prullaria, waar mede de kwalijk gezinden in de laatste jaren, ons als overspoeld hebben’.

Fijnaart

In deze plaats heeft zich één gezin afgescheiden: Cornelis Versluijs Jz., bouwman en zijn vrouw Elsje Francijna Sneep Dd. met hun zeven kinderen.[8] De gesteldheid der gemeente is over het algemeen ‘rustig en niet gezind de zoodanigen te volgen, wier ijver naar het overdrevene helt’. Wei is men

> ‘alhier gehecht aan de Leer dezer Hervormde Kerk, begrepen in onze Formulieren van Eenigheid des geloofs; en een gedurig onderzoek van zulke geschriften, die deze Leer voorstellen en verdedigen mag daar van getuigen. Zij intusschen, die dezelve beschouwen als overeenkomstig met Gods Woord, zoeken de Waarheid te betrachten in de liefde.’[9]

Hooge Zwaluwe

Er zijn twee ‘Separatisten’: Josina de Visser, huisvrouw van Bastiaan de Boer en Clazina de Visser, huisvrouw van C. Pfaff (‘sergeant bij de Jagers van Dam’). Deze ‘lieden hebben geen invloed’. Zij zijn ‘voorwerpen van spot of beklag’. Alhier is

6 In 1835 werden onder zijn leiding te Breda oefeningen gehouden; *Bos* II, 299-300.
7 We vinden het gezin Groeneveld en J. Bos in 1841 vermeld als leden van de Afgescheiden gemeente te (Hooge) Zwaluwe.
8 Dit gezin sluit zich aan bij de Afgescheiden gemeente te Willemstad.
9 Met ‘zij’ moeten zijn bedoeld de met de ideeën der Afgescheidenen sympathiserenden.

‘reeds vele jaren eene oefening, waar men niets dan preeken van Vader Hellenbroek[10] leest’, waarvan echter geen kwaad te duchten valt.

Klundert

Het rapport over deze gemeente, van de hand van ds. A. Th. Beausar, is verreweg het meest uitvoerige en interessante. Dit verwondert niet, aangezien in deze plaats

10 Abraham Hellenbroek (1658-1731), Nederlands theoloog, Voetiaan.

op uitgebreide schaal oefeningen werden gehouden en te Klundert reeds in 1835 een Afgescheiden gemeente werd geïnstitueerd.

Ds. Beausar geeft eerst een lijst van namen etc. van personen die zich hebben afgescheiden. Daar begin 1835 twee groepen na elkaar zich van de Hervormde Kerk losmaakten, spreekt de predikant over eerste en tweede afscheiding.

Eerste afscheiding (28 november 1835):

Benjamin Hieronymus Ploeg, schoenmaker en zijn vrouw Huibertje Littooy met zes kinderen
Jan Hendriks, arbeider en zijn vrouw Ciasina van Erkelens met één kind
Pietertje de Lint, naaister
Elisabeth Romijn, dienstbode
Dingena Korteweg, Korstiaanse-dochter, boeredochter
Johannes Maclean, kuiper met zijn twee kinderen
Cornells Kranenburg (geen lidmaat), schoenmaker en zijn vrouw Louisa Maclean met twee kinderen
Neeltje Legrand, prenten- en pettenverkoopster
Hendrik Jacobus Schalekamp, timmermansknecht en zijn vrouw Maria Korteweg met vier kinderen
Maaike de Bruijn, wasvrouw met haar kind

Tweede afscheiding (23 januari 1836):

Teunis Kuijpers, broodbakker en zijn vrouw Huibertje van der Made met één kind
Cornelia den Hollander, winkelierster
Johanna Ardon, dienstbode
Maria Vos, dienstbode
Jacobus de Bruijn, arbeider en zijn vrouw Aplonia Cille met zes kinderen

Tezamen 21 volwassenen (van wie één geen lidmaat) en 23 kinderen. ‘N.B. Vrouwen Kranenburg en Schalekamp hebben eerst getekend bij de tweede afscheiding - Zo gaat de kanker voort!’.

Ds. Beausar voegt aan bovenstaande ‘personeele staat’ onder meer het volgende toe.

Op de vraag of de Separatisten door hun stand of door hun vermogen enige invloed op de welgezinden in de gemeente hebben, luidt het antwoord:

> ‘Geene de minste invloed wegens hunne stand, want zij zijn schoenmakers, bakker, dienstbode, naaister, wasvrouwen, kuiper, winkelier, arbeiders en timmermansknegt en uit hen die niet gerenomeerd zijn in hun vak. Voorts zijn zij allen onvermogend, bijna allen zijn behoeftig, schoon niet arm.’

Over de middelen die de Separatisten aanwenden teneinde hun ‘woelingen’ te bevorderen, merkt de predikant op

> ‘*Algemeene pogingen* en middelen: de oproerige Libellen, welke alhier verkocht worden, waartoe een boekwinkeltje en een Leesgezelschap zijn opgerigt; waar van de Beruchte Dirk van der Made (Assessor Primus en

gegoed) Beschermheer is - onbetamelijke brieven - korrespondentie - en de Missionarissen, die van tijd zich bij genoemde van der Made en anderen aandienen. - *Bijzondere pogingen* en middelen, welke meer regtstreeks uit de boezem dezer plaats voortgekomen zijn: de

> bezoeken, welke van der Made en anderen elkaar geven - de aloude godsdienstige bijeenkomst (oeffening) welke onder de aanvoering en bescherming van van der Made gehouden wordt. De Separatisten hebben Ouderlingen, Diakenen, voorlezer, voorzanger en koster en houden des Zondags onder elkander godsdienstoeffening. Wederom wordt de Ex-predikant Meerburg gewacht, en wel voornamelijk ook om doop en Avondmaal te bedienen. Deze Missionaris bevordert het meest de woelingen.... indien het waar is, gelijk iemand van dien aanhang schoon nog geen Separatist, mij zeide: 'dat de Amsterdamsche aanhang reeds anderhalf millioen guldens bij elkander heeft - dit is mij reeds vóór een jaar gezegd, zoo zoude men zelfs aan vreemden invloed, aan de *propaganda* kunnen denken, naardien Particulieren *alzoo* niet gewoon zijn, afteschеiden.[11] De ijverige Koster der Separatisten is thans met nieuw gewaad voorzien... Ook waarborgt men voor het onderhoud der kinderen, indien zij tot armoede mogten geraken.'

Ds. Beausar beantwoordt de vraag: 'Hoedanig ten opzigte dier woelingen de gezindheid mijner Gemeente zij?' als volgt.

> 'Gunstig ten haren opzigte, dus ongunstig voor ons kerkelijk Bestuur. Ik verdeel mij ne Gemeente thans ten deze opzigte in drie klasse[n], de Separatisten daargelaten: *vooreerst* in de eigenlijk gezegde *weldenkenden* en *welgezinden*, doch die welligt slegts tien huisgezinnen zijn, maar die door hunne kunde en braafheid zich onderscheiden en daardoor veel, zeer veel invloed hebben. *Ten anderen* denk ik aan degenen die *welgezind*kunnen genoemd worden, doch, wanneer er nog meer Separatisten komen, vermindert die goede gezindheid. Tot heden is hun getal groot, zij noemen nog Vader Brakel, die tegen afscheiding geijverd heeft.[12] *Ten derde* is D. van der Made cum suis voor mijne oogen, als eene klasse van Menschen, die alle pogingen te baat nemen om eene Hersteide Gereformeerde kerk opterigten. Hun getal is vooral onder van der Made's Familie en afhangelingen. Ieder der Gemeente houdt hem voor den Aanstoker, terwijl hij in het donkere schuilt, en een volkomen jesuit[13] is - evenwel, schoon men hem en zijne Familie geenszins vertrouwt, houden de meesten der Gemeente hem voor een echt Gereformeerd en bekeerd mensch, welk denkbeeld zeer ongunstig ook al werkt voor ons Hervormd Kerkgenootschap.'

Verder schrijft ds. Beausar:

11 Het bedrag van de "anderhalf millioen guldens" is pure fantasie. In de woorden van ds. Beausar komt de suggestie naar voren van door buitenlanders (Jezuïeten?) verstrekte gelden. Met het woord "alzoo" zal zijn bedoeld: die kapitaalkrachtig zijn.

12 W. à Brakel, *Redelijke Godsdienst* I, Dordrecht 1765 (19e druk) hoofdstuk 25 (590-616): "Men moet sich bij de Kerke voegen en bij deselve blijven". Onzes inziens werd de inhoud van dit hoofdstuk ten onrechte *tegen* de Afscheiding aangevoerd.

13 Jezuïet.

‘1°. Hoe meer afscheidingen plaats hebben, des te meer zedelijken invloed hebben de Separatisten en winnen zielen.

2°. Indien hunne ongeoorloofde en oproerige bijeenkomsten gepermitteerd worden, zoo gaan de *welgezinden*, die geen nadeel duchten, tot hen over.

3°. Tot nog toe dan behooren tot de Separatisten, die niets te verliezen hebben, maar integendeel hope op tijdelijk voordeel[14] voeden.

4°. De Separatisten alhier steken Fijnaart, Willemstad en Zevenbergen aan, daar vuur van Holland in het bijzonder wordt overgebragt. A priori kan men dit reeds uit de Kerkgeschiedenis aantoonen.’

14 Voordeel van deze aarde; in tegenstelling tot eeuwig heil.

De predikant van Klundert heeft bij zijn rapport aan het classicaal bestuur een schrijven gevoegd - speciaal inzake de 'tweede afscheiding' - waarvan genoemd college een gedeelte doorgeeft aan het Departement van eredienst. We vinden hierin het volgende.

> 'Over het algemeen behooren deze Menschen niet tot de *Achtenwaardige* ingezetenen dezer plaats, even min als die der *eerste* Afscheiding ... het geen reeds schijnt te blijken uit de getuigenis van éénen mijner ouderlingen, Pieter Versluis, geheel eenstemmig met hen, schoon hij vertrouw ik uit overtuiging dwaalt, en onbesproken van gedrag is. Hij antwoorde eens op de vraag "Is het geen gemeene hoop?": "De Hoeren en Tollenaars (oneerlijken) gaan ons voor"![15] Genoemde Versluis wil dus ook volgen, en honderden in deze Gemeente[16] hebben ook die stemming. In het geheel heerscht alhier het gevoelen van Labadie[17] niet alleen, want deze was cum suis voorbeeldig, ten minsten rein van wandel; maar eenmaal bekeerd altijd bekeerd,[18] stelt men, terwijl men de deur voor aile godloosheid opent en voor dezelve verschooning bijbrengt - van hier dat velen slegts van onmagt en eilende gewagen en dit ook vorderen in de prediking.
> Het is dan niet te verwonderen, dat de Afgescheidenen invloed hebben bij de Gemeente, en dat hun zedelijke invloed groter is geworden bij de tweede afscheiding. Veelen zien reeds, bemerk ik, zoo laag niet op hen neder, als wel in den beginne. Hoe meer hun getal toeneemt, zal het gevaar te grooter zijn, en die invloed zal te zekerder zijn, wanneer wederom de Missionaris Meerburg hier overkomt. Kan dan tegen Missionarissen, die zonder verlof van het Gouvernement komen en slechts verdeeldheid en scheuring, haat en nijd, aanhitsing en oproer verwekken, niets ondernomen worden? Ik neem de vrijheid, om te bidden deze vraag in overweging te willen nemen! Het missionaat toch is de teelster[19] van allerlei onlusten, en zoo zich daar bij voegen de Hoeren en Tollenaars en het gros des Volks, wat moet men dan verwachten? Men mompelt reeds van eenen Heiligen oorlog. Het slot van Scholte's geschrijf ademt ook altijd *wraak*.
> Meerburg wordt hier dagelijks gewacht, om wederom te doopen en Avondmaal te houden. Kan en mag dit zoo onverhinderd voortgaan?
> De Burgemeester dezer plaats heeft mij beloofd, te zullen letten, onder anderen, op het getal dergeenen, die ongeoorloofde Godsdienstige bijeenkomsten houden. Zij houden die alle Zondagen, terwijl ik predik. Drie kerken (om mij zoo uittedrukken) de Gereformeerde, Roomsche en

15 Zinspeling op Mattheus 21 vers 31 (de Heere Jezus tot de "overpriesters en ouderlingen des volks" - vers 23): "... Ik zeg u, dat de tollenaars en de hoeren u voorgaan in het Koninkrijk Gods".

16 De Hervormde gemeente te Klundert omvatte in 1837 - na afscheiding van een kleine honderd personen - ruim 1300 zielen.

17 Jean de Labadie (1610-1674). Hij ijverde, ook in ons land, onder meer voor een kerk (beter: conventikel, groep) die louter uit wedergeborenen zou bestaan. Men zie voor hem *Chr. Encyclopedie*^{2} IV, 357-358, alsmede de daar genoemde literatuur.

18 De gedachtengang is: voor een bekeerde is de levenswandel minder belangrijk. Men zie ook de volgende woorden.

19 teler, bron.

> die der afgescheidene gaan niet zelden te gelijk uit - of meesttijds hooren zij, die tot de eerste behooren en hunne Bedehuizen verlaten hebben, het psalmgezang der laatste. - Deze zijn ook zeer opgewonden en onbeschaamd.'

De schrik voor de Afgescheidenen - volgens ds. Beausar mensen van 'geene de minste invloed' - zat laatstgenoemde blijkbaar duchtig in de benen.

Leur

Er zijn slechts twee Separatisten: Maarten de Bruijn, boodschappenloper en zijn vrouw Johanna den Ouden. Jacobus Bos, thans woonachtig in Breda,[20] heeft zich hier afgescheiden.

> 'Uit Breda worden pogingen aangewend om de goeden te verleiden door meergemelden Jac. Bos alsmede door Joh. Beckers en Maria Bäks, huisvrouw van G. Groeneveld... Deze zenden van tijd tot tijd boekjes door Scholte c.s. geschreven, komen gedurig over om de Leden der Gemeente die hun nog gehoor willen verleenen op te zetten tegen het gebruik der Gezangen en de Leer des Evangeliums zooals die hier verkondigd wordt, daar zij een lijdelijk Christendom voorstaan. Ook waarschuwen zij de menschen tegen het lezen van alle nieuwe boeken... Hun handelwijze wordt door bijna alle leden der Gemeente verfoeid, want de geest der Gemeente is bij uitnemendheid goed.'

Zevenbergen

Op 20 januari 1836 scheidde zich schriftelijk af Gerrit van Mourik Gz., één van de 'allergeringsten', van beroep sjouwerman en venter in kaas. De kerkeraad is geheel 'weldenkend'. Van Mourik houdt sedert vele jaren oefening te zijnen huize 'met eenigen dergenen, die, evenals hij, de bijwoning der Openbare Godsdienstoeffeningen geheel nalaten...'. Hij heeft weinig of geen invloed op de gemeente - 'zijn doel schijnt alleen om zich bij de talrijke Separatisten in de Gemeente van de Klundert aantesluiten, en zoo veele zich van hem laten oeffenen, daartoe te verleiden'.

In een aanvullend rapport van mei 1836[21] meldt de Hervormde kerkeraad dat zich na Van Mourik vijf volwassenen hebben afgescheiden, namelijk W.H. van Dongen, geboren van Eekeren, huisvrouw van een gewezen bakker; Cornelis van der Dussen, gewezen metselaar, 'verwaarloosde zijne zaken'; Cornelis de Korte, 'drooger in eene der meestoven'[22] en zijn vrouw Maria Boogaers (ook: Bogaerts); Johanna Venis, weduwe Paquy. Aangaande deze personen wordt het volgende verklaard.

> 'Geene van dezen hebben door hunnen stand of vermogen eenigen invloed op de Gemeente, welke met afkeuring hun afscheuren verneemt, behalve zij, die misschien op den weg zijn, hen na te volgen en die zich reeds geheel onthouden van de bijwoning van den openbaren Godsdienst.'

20 Men zie voor hem ook onder 'Breda' in dit hoofdstuk.
21 Herv. Ered. 11 mei 1836, no. 1.
22 Een meestoof was een bouwwerk van ovens, waarin de meekrap werd gedroogd en verder bereid.

2. Classis Heusden[23]

Het rapport omvat ten eerste de volgende, door ds. C.W. Pape te Heusden, scriba van het classicaal bestuur, geschreven ‘memorie’.

23 Herv. Ered. 1 maart 1836, no. 9.

‘... Meer dan de helft van het aantal der Separatisten in elke gemeente, enkelden uitgezonderd, bestaat uit kinderen; of wier namen door hunne Ouders op de lijsten van afscheiding zijn geplaatst, of die niet tot een gevestigden stand zijn gekomen. De stand der Separatisten is over het algemeen die van de minste klasse. Bijna niemand van hen heeft eenigen invloed, het zij door zijne kunde, het zij door zijne middelen. Wat het laatste belangt, zondere men echter een (zedeloos) man uit te Almkerk,[24] en een huisvader te Veen[25], een zekere bakker te 's-Grevelduin Kapelle,[26] een ondermeester te Waalwijk[27] voor zoo ver die invloed zich tot zijne zwakke huisgenoten bepaalt, en zoo als men vermoedt eene weduwe te Loon op Zand.[28] Het gros der Sectarissen bestaat uit daglooners, ambachtslieden en zoodanigen die in het maatschappelijk leven van anderen geheel afhankelijk zijn. Aangaande de kunde der Separatisten kan het Bestuur niets dragelijks melden. Alleen te Werkendam waar hun getal 160 bedraagt, zijn er 42 namen op de lijst geplaatst met bijvoeging van een kruisje of “per orde” en te Waardhuizen omtrent de helft. Men meent daarenboven te hebben opgemerkt dat hier en daar ook namen met dezelfde hand zijn geschreven. Des noodig zal men met proeven bewijzen dat velen tot nu blijven verklaren “niet te weten waarom zij zich hebben afgescheiden”. Ontegenzeggelijk is het dat slechts enkelde volksleiders de smalle gemeente met welke bedoelingen dan ook opzetten om zich afteschеiden; en behalve de afgezette Predikanten H.P. Scholte en Gezelle Meerburg, verledigt zich daartoe ook met dweepzieken ijver de gewezen Candidaat C. Duijser te Veen, wiens goeden aanleg om eens een kundig helderdenkend Predikant te worden, ongelukkiglijk in onvermoeide werkzame Geestdrijverij is verbasterd.
Het is aan het Bestuur onmogelijk om het juiste getal der Separatisten in Almkerk en Emmichoven op te geven, en alle pogingen daartoe zijn tot dus ver nutteloos geweest. Met eene zekere geheimzinnigheid houdt men het getal verborgen en bijaldien er stellig te Almkerk en Emmichoven meer dan *twee* zijn, zoo als de Kerkeraad van *schriftelijk* afgescheidenen meldt, zoo is het globaal getal van 400, door den RingsScriba van Woudrichem genoteerd, te onbepaald groot, om op het zelve te kunnen rekenen. Alleen kan men dus zeggen dat velen die zich niet schriftelijk hebben gesepareerd, het facto met de Sectarissen houden.[29]

24 Niet duidelijk wie is bedoeld.
25 Arie 't Hooft; vgl. *Bos* III, 37.
26 Bedoeld zal zijn Jan Polhuis of Wouter Geenen.
27 Martinus van Steenis.
28 Niet duidelijk wie is bedoeld.
29 Als ds. Pape dit rapport schrijft - 26 februari 1836 - is het proces van afscheiding te Almkerk c.a. nog in volle gang. Immers, pas drie maanden daarvóór, op 24 november 1835, werd ds. G.F. Gezelle Meerburg als hervormd predikant afgezet. (VIJFDE DEEL 193) Volgens bijlage I telde de Hervormde gemeente te Almkerk c.a. in 1833: 1935 zielen, onder wie 800 “lidmaten”; in 1837 waren deze aantallen respectievelijk 1334 en 680. Dit zou betekenen dat zich ongeveer 600 personen afscheidden, onder wie 120 belijdende leden. In hoofdstuk 14, par. 2 komen we echter tot het lagere getal 550.

Moeijelijk valt het eene stellig naauwkeurige opgave van het aantal der Gendersche Scholtianen te geven daar dit met den dag vermindert, gelijk er in de verloopen week nog drie (arme) huisgezinnen tot de orde zijn terug gekeerd; en men er van overtuigd is, dat de meesten dit voorbeeld zouden volgen, indien zij niet door schaamte, belang of dwang daarvan werden terug gehouden.[30]
De conventikelen beneden [de] 20 [personen], (zoo als men voorgeeft) duren voort te Almkerk, Emmichoven, Veen, (soms) te Genderen, Capelle en 's-Gravenmoer, en hoe zeer de hoop op te erlangen vrijheid van Godsdienst bij velen verflaauwd is, is zij dezer dagen bij anderen weder hogelijk aangewakkerd door het gerucht van adressen

30 Men zie voor het aantal Afgescheidenen te Doeveren en Genderen hoofdstuk 3.

der factie uit Vriesland[31]; ja de gedachte “de tijd der vervolging is op handen, men zal de gevangenissen vol zien met gelovigen; de ure der beproeving is daar; Nederland zal het koste wat het wil tot de Dordtsche kerkleer [terugkeeren]!” - deze gedachte letterlijk door den ex-candidaat Duijser aan den Scriba des Bestuurs geuit, is die zijner heethoofdige medestanders. Het Bestuur meent nog bij deze bijzonderheden te moeten voegen, dat *zeer* velen die onder dit klassikaal ressort zich nog voor de Hervormde Kerk verklaren, de partij der Sectarissen zullen kiezen, zoodra Z.M. vrijheid van Godsdienst mogt verleenen, iets waaraan de Sectarissen beginnen te wanhopen, maar het geen hunne heimelijk geaffileerden hartelijk wenschen.’

Aan deze ‘Memorie’ werd door het classicaal bestuur de volgende tabel toegevoegd.

31 Wellicht wordt gedoeld op een adres namens de Afgescheiden gemeenten in de provinciën *Groningen* (vaak “Vriesland” genoemd) en Drenthe in 1835 aan de Koning gezonden; vgl. *Bos* II, 554-556. Ook is mogelijk dat er slechts een “gerucht” was aangaande een nieuwe adres-beweging in het noorden des lands.

Tabel van het aantal Separatisten, in verhouding tot de hervormde bevolking, in de classis Heusden[32]

namen der gemeenten	Hervormden zielen	lidmaten	Separatisten lidmaten	geen lidmaten en kinderen	totaal
ring 's-Gravenmoer-Capelle					
Baardwijk en Elshout	47	30	1	-	1
Besoyen	151	89	2	-	2
Drunen en Nieuwkuijk	47	36	-	-	-
's-Gravenmoer	764	273	7	9	16
's-Grevelduin en Vrijhoeve Capelle	1815	853	11	?	11
Loon op Zand	303	168	6	?	6
Raamsdonk	675	315	-	-	-
Sprang	1007	496	17	4	21
Waalwijk	270	132	4	-	4
Waspik	338	167	1	-	1
ring Heusden					
Aalburg en Heesbeen	545	243	-	-	
Babyloniënbroek en Hill	353	145	10	19	29[33]
Doeveren, Genderen en Gansoyen	475	158			362[34]

32 Hetgeen Staat vermeld in een kolom 'Aanmerkingen' is door ons in noten gereproduceerd. Een vraagteken betekent: aantal niet opgegeven.
Men zie voor de noten 33-38 de volgende bladzijde.

33 'Onder deze 29 behoren er tien onder de Gemeente te Meeuwen, hoe zeer zij om de nabijheid de Godsdienst te Babyloniënbroek waarnemen.'

34 'Zie de Memorie.' Merkwaardig is, dat bij de telling '475' zielen, de Afgescheidenen niet in mindering zijn gebracht (vgl. noot 30); bij Almkerk c.a. gebeurde dit wel (vgl. noot 29).

Dussen, Muil- en Munsterkerk	621	253	20[35]	?	20
Eethen en Drongelen	501	200	7	1	8
Heusden, Oudheusden en Herpt	928	479	-	-	-[36]
Meeuwen en Hagoort	351	160	3	8	11
Veen	781	213	20	35	55
Vlijmen, Onsenoort en Hedikhuizen[37]	85	49	-	-	-
Wijk	1019	440	-	-	-
ring Woudrichem					
Almkerk en Emmichoven	1334	680	2	-	2[38]
Giessen en Rijswijk	613	202	9	27	36
Op- en Neder-Andel	645	170	2	3	5
Sleeuwijk	628	152	17	51	68
Uitwijk en Waardhuizen	320	134	8	16	24
Werkendam en de Werken	2151	510	41	119	160
Woudrichem	1007	342	-	-	-

De gegevens van deze tabel corresponderen met het ontstaan van de volgende Afgescheiden gemeenten: 's-Gravenmoer (?), Vrijhoeve Capelle, Sprang, Genderen,

35 ‘Te Dussen heeft er één bij monde, en de overigen op eene onvolledige wijze bij geschrifte zich afgescheiden. De handtekeningen waren verdacht; en aan de openlijke afkondiging om naar behooren hunne afscheiding in te zenden, heeft niemand beantwoord. Met grond verwacht men dat deze en geene, de misleiding inziende, tot de Gemeente zullen terugkeeren.’

36 ‘Te Heusden heeft, na het opmaken van deze lijst, zich eene Vrouw afgescheiden.’

37 In bijlage I vermeld als twee afzonderlijke gemeenten ‘Vlijmen c.a.’ (ring 's-Hertogenbosch) en ‘Hedikhuizen c.a.’ (ring Heusden).

38 ‘Zie de bijgevoegde memorie; door den RingsScriba worden er omtrent 400 opgegeven.’

Drongelen, Meeuwen (met Dussen en Babyloniënbroek), Veen, Almkerk c.a., Andel c.a., Sleeuwijk, Waardhuizen c.a. en Werkendam.

3. Classis 's-Hertogenbosch[39]

Het rapport van het classicaal bestuur kon van geringe omvang zijn, want slechts te 's-Hertogenbosch waren er ‘Separatisten’. In deze plaats hebben zich vijf volwassen personen afgescheiden: een gehuwde vrouw met haar dienstbode, alsmede een echtpaar met vijf kinderen en een dienstbode.[40] Verder ‘zijn er in deze classis geen Separatisten, schoon er wel enkele gevonden worden, vooral onder de gecantonneerde militairen,[41] die hunne gevoelens zijn toegedaan’.[42]

39 Herv. Ered. 25 febr. 1836, no. 10.

40 In het hoofdstuk 27 ('s-Hertogenbosch) zullen we zien dat Hendrik van Beest van Andel en zijn vrouw Teuntje van Dalen zich met vijf kinderen in 1835 afscheidden. Ook de dienstbode Anna de Lorm brak in dit jaar met de Hervormde kerk. Met ‘een gehuwde vrouw’ is bedoeld Anna Cornelia Roovers, vrouw van J.P. Zimmermann; van háár dienstbode lezen we niet.

41 Militairen die als groep in een stad of een groep van dorpen zijn ingekwartierd. Men bedenke dat de vrede met België nog niet was getekend.

42 De vierde classis in Noord-Brabant, Eindhoven, vermeldt in haar rapport (Herv. Ered. 10 maart 1836, no. 3) dat in haar ressort slechts één Afgescheidene bekend is: candidaatnotaris A. de Bie te Eersel - deze is ‘dweepziek’ en verkeert in drukke correspondentie met ‘geloovigen’ waarmee hij zijn tijd vult.

Hoofdstuk 3
De requesten aan de Koning herfst 1836

Evenals in de provincies Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland, werd ook in Noord-Brabant in de maanden September, oktober en november 1836 door enige gemeenten een adres aan de Koning gezonden. De tekst van de tien gelijkluidende requesten was ontleend aan een tweetal verzoekschriften door de Amsterdamse Afgescheidenen in respectievelijk September en oktober 1836 ingediend.[1]

Samengevat, de Afgescheidenen - steeds: wonende in één burgerlijke gemeente - verklaren in het uniforme request, zonder bezwaar van 's lands schatkist te zullen zorgen voor de instandhouding van hun eredienst en daarbij afstand te doen van aanspraken op bezittingen, inkomsten of rechten van enig (kerk)genootschap. Zij vragen 'ernstiglijk' dat de vervolgingen mögen ophouden en dat hun godsdienstoefeningen niet langer zullen worden verstoord, maar integendeel zullen worden beschermd. Zij begeren zich te houden aan de Drie formulieren van enigheid en stellen zich voor dat een algemene kerkvergadering een kerkenorde zal opstellen (of aanvullen)[2] die voldoet aan de eisen van de regering.

Alle adressen, in genoemde provincies ingediend, worden op 9 maart 1837 door de landsoverheid verworpen. Zij verwijst de requestranten naar het koninklijk besluit van 5 juli 1836,[3] speciaal naar de bepaling dat de Afgescheidenen in een bepaalde plaats, willen zij als een gemeente worden erkend, zullen moeten overleggen 'opgaven en ontwerpen, betrekkelijk de door hen gewenschte reglementen en kerkelijke organisatie'.[4]

We beschouwen de adressen als een eerste levensteken van de Afgescheiden kerken in Noord-Brabant. Niet uit alle plaatsen, waar *kort na 1834* een gemeente ontstond, wordt een verzoekschrift gezonden. De latere ressorten zijn als volgt vertegenwoordigd. *Classis Klundert*: Zevenbergen; *classis Almkerk*: Almkerk, Emmichoven en Waardhuizen, Sleeuwijk c.a., Veen, Werkendam; *classis Genderen*: Drongelen, Dussen, Genderen, Meeuwen.

1 *Bos* IV, 1, 4-6; men zie voor de volledige tekst van het door de gemeenten in Noord-Brabant (en in de andere genoemde provincies) gezonden adres: EERSTE DEEL 36-38, TWEEDE DEEL 24-25.
2 Wij merken op dat de eerste synode van de Afgescheidenen te Amsterdam maart 1836 de Dordtse kerkenorde had aangenomen. *Handelingen en Verslagen* 33-34.
3 EERSTE DEEL 402-404.
4 Herv. Ered. 8 en 9 maart 1837, no. 9. Onder dit nummer worden tevens de tien requesten uit Noord-Brabant bewaard.

Zevenbergen

6 oktober 1836. Burgemeester J. Damen heeft de volgende 13 namen gelegaliseerd.

> Gerrit Bax en zijn vrouw Elizabeth Biert[5] (met 5 kinderen); Cornelis van der Dussen; Wilhelmina Hendrica van Eekeren; Cornelis de Keijzer en zijn vrouw Helena Schilperoort (met 4 kinderen); Krina Korsten, weduwe Jan de Korte; Cornelis de Korte en zijn vrouw Maria Bogaarts; Emmerika Johanna van Mourik; Gerrit van Mourik, Willem Roepers (met 5 kinderen); Johanna Venis, weduwe W. Paquy.

Almkerk[6]

17 oktober 1836. Burgemeester M. Duijser legaliseerde 55 namen; 16 personen zetten een kruisje. Het aantal minderjarige kinderen dat mede werd opgegeven bedroeg 19.

> Jan van Andel; Johanna van Andel; Ardina van Anrooy; Johanna Biesheuvel (echtgenote van Jan de Bok); Jan de Bok; Cornelis van Breugel; Johannes van Breugel; Leendert van Breugel; Lena van Breugel; Barend Brinkhuizen; Catharina Corstman; Teunis Dekker; Johanna de Gast; G.F. Gezelle Meerburg; Janna de Graaf; Cornelis Hansen; Elizabeth Hansen; Kornelis Heiblom; Gerrit Heikoop; Anna van Helden, Jan van Herwijnen; Anna Hildenbrand; Hilleke Hoboke; Huibert Holleman; Jan H. de Jong, Pleuntje Kamerman; Anna de Klepper; Jan de Klepper; Johanna van Klootwijk (echtgenote van Jan Verhoeven); Johanna Koekkoek; Berdina van der Kolk; Anna de Koning; Urias van de Koppel; Peter van der Linden; Teunis van der Linden; Cornelis van Mastrigt; Gerrit van Mastrigt; Alida van Nieuwegiessen; Arie Pruysen; Antonie Rombout; Adriana Romijn; Rokuske de Rooy; Huibertje Roubos; Johannis van Rijswijk; Dirk van der Stelt; Gerrit van der Stelt; Johanna van der Stelt; Gerrit van Stenis; Mattheus Tamerus; Jan Verhoeven, Arie Verschoor, Arie Verschoor Jbzn; Hendrikus Verschoor, Job Verschoor; Andries Vos.[7]

5 Het request heeft enige malen ‘met vrouw’; de namen der echtgenoten ontleenden we aan ‘Bevolking’ Zevenbergen en aan eerste ledenregister Gereformeerde kerk te Zevenbergen.

6 In de lijsten die volgen, heeft een groot aantal gehuwde vrouwen met de meisjesnaam getekend.

7 Andere personen die de acte van Afscheiding (van de Hervormde gemeente) te Almkerk-Emmichoven tekenden (K. Bokma, *Herdenken en danken*, Waardhuizen 1935, 4-8) vinden we onder het hierna te noemen adres uit de burgerlijke gemeente Emmichoven en Waardhuizen.

Emmichoven en Waardhuizen[8]

11 oktober 1836. De burgemeester A.B. van de Koppel, verklaart dat de volgende 101 namen in zijn tegenwoordigheid zijn gesteld; 29 personen tekenden met een kruisje. Het getal van de mede opgegeven kinderen bedroeg 107.

8 De personen van wie de namen cursief zijn gedrukt, woonden te Waardhuizen.
Men bedenke dat de inwoners van de burgerlijke gemeente Almkerk en Uitwijk alsmede die van Emmichoven c.a. merendeels tot de ene Hervormde kerk van Almkerk (en Emmichoven) behoorden; voor een klein gedeelte tot die van Uitwijk (en Waardhuizen); vgl. bijlage I. Na de Afscheiding waren de meeste van de hier en bij Almkerk genoemde personen lid van de gemeente te Almkerk, een kleiner gedeelte van die te Waardhuizen. Door het ontbreken van de eerste ledenregisters kan niet voor *iedere* persoon worden nagegaan, tot welke gemeente hij of zij is gaan behoren. Men zie echter voor deze zaak ook de behandeling van de afzonderlijke gemeenten.

Adriana Alblas; Teunis Alblas; *Govert van der Beek; Johanna van der Beek*; Cornelis Besterveld; Simon Besterveld; Lijntje Biesheuvel; Willemina Blankers; Govert Boterblom; Antonette Bouman; Alette Branderhorst; Teunis Colijn; Willem Dekker; Arie den Dekker; Cornelis Dominicus; Arie van Doveren, Johanna van Doveren; Adriana van Drunen; Antonie G. van Drunen; Flora van Drunen; Lena van Drunen, weduwe Teunis van Anrooy, A. Duijser; Wouter Duister; Wilhelmina van Dijk; Adriana van Eeten, weduwe Huibert Pellekaan; Antonie Eeuwijk; Dirk Faassen; Teuntje Faassen; *Marinus van de Giesen*; Teunis Groeneveld; Hendrik Pieterse Groenevelt; *Bastiaan van Haaften; Geertrui van Haaften, Jan J. van Haaften; Johannes van Haaften*; Elisabeth van Helden; Gerrit van Helden; Huibertje van Helden; Jacob van Helden; *P. van Herwijnen*; B. van den Heuvel, Willemke van den Heuvel, *Dirk Jan Hey*; Willemina Heystek; Willemina van Hofwegen; Jan Holleman; Jenneke Holleman; Peter Holleman; Everhardus Catharinus van Hooven; Neeltje Kalvers; Bastiaan Koekkoek; Dirkje Kooiman, weduwe Peter Konfurius; Seleke van de Koppel, Jenneke Korstman; Marcelis van der Laan Verhoeven; Arie van der Linden; Teunis van der Linden; Margrita Mans; Arie van Mastrigt; Huibertje van Mastrigt; Cornelis Mouthaan; *Coenraad Noorloos; Willem van Os*; Govert Pellekaan; Huibert Pellekaan; Jan B. Pellekaan, Jenneke Pellekaan; Levinus Pellekaan; Pieternella Pellekaan; Teuntje Pellekaan, weduwe Willem Verhoeven; *Jan A. de Pender*; J.P. de Pender; Jan van der Pol; *Adriana Pruissen*; Arie Pruissen; *Immigje Pruissen*; Bastiaan van der Pijl; Maria Rink (ook Ring); Anna de Rijk; Jacob van Rijswijk; Pleuntje van Rijswijk; Gerrit Schaap; Dora Sizolt; Adriaan van der Stelt; Arie van der Stelt; Dirk van der Stelt; Jan van der Stelt; Otje van der Stelt; Antonie Sterkenburg; Jacob Uithoven; Adriaan Verhoeven; Cornelis Verhoeven; Adriana de Vette; Anna Vos; Grita Vos, weduwe P. van der Pijl; Cornelis van de Water; Jan van de Water; Johannis van de Water; Maria van de Water; Elizabeth Wijgers, Jacoba van Wijk.

Bij dit request is een aanvullende naamlijst met toelichting gevoegd, van Afgescheidenen uit zowel de burgerlijke gemeente Almkerk als Emmichoven. Ook hieruit blijkt hoezeer het kerkelijk leven in beide gemeenten (of dorpen van dezelfde naam) verstrengeld was. De aanvulling luidt als volgt.

‘Gelijk in andere gemeenten, zoo ook in de gemeenten Almkerk en Emmichoven waren er die door ongesteldheid of afwezigheid of andere oorzaken verhinderd zijn geworden bij de legalisatie der handteekeningen tegenwoordig te zijn ...

Almkerk

Joh. van Andel; Antonia van Biesheuvel geb. de Koning; M. Bouwman geb. Verschoor; El. van Breugel geb. Hoboke; Pieter Dekker; Cornelia Dekker geb. Koekoek; Arie van Gorp; Cornelis van Gorp; Dirk van Gorp. Elizabeth van Gorp; Krestiana ten Hagen; Segerina Heyblom; G. Heyblom geb. Donkenbeek; J. de Hoog; Abr. de Jong; Hendrik van der Pias; D. van der Pias geb. van Drunen; Arie Schouten; Dingena Schouten geb.

Pellekaan; G. Schreuders; P. Schreuders geb. Alblas; J.J. van der Stelt; C. van Turnhout; N. Vermeulen; D. Verwoerd.
[25 personen] benevens 15 minderjarige kinderen.

(gehucht) Emmichoven

Johanna Boterblom geb. van Honk; A. den Dekker geb. van Ouwerkerk; S. van Drunen; B. van Drunen geb. Pellekaan; C. Groeneveld; Dingena Groeneveld; Z.

Groeneveld; Jannigje Groeneveld geb. Ottevanger; Johanna van Herwijnen geb. van Andel; Lodewijk Heystek; N. Heystek geb. Besterveld; C. de Hoog; Maria de Hoog geb. Vos; Antonia de Koning; Antonie van der Pijl; Bastiaan van der Pijl; C. van der Pijl; Cornelia van der Stelt geb. Rade; weduwe E. van der Stelt geb. Wijnen; L. van der Stelt geb. Wijnen; Gerrit Verhoeven; A. Verschoor; J. Verschoor geb. de Hoog; Hendrina Vos; Maria Vos; T. Wijnen. [26 personen] benevens 13 minderjarige kinderen'.

De laatstgenoemde vier lijsten, alle betrekking hebbende op de burgerlijke gemeenten Almkerk c.a. en Emmichoven c.a. omvatten in totaal 207 belijdende leden plus 154 minderjarige kinderen, dit is 361 personen.[9]

De Werken en Sleeuwijk[10]

1 oktober 1836. In tegenwoordigheid van de burgemeester van De Werken en Sleeuwijk, H.E. Verschoor, plaatsen 83 personen hun handtekening en 41 een kruisje. In totaal 124.

Huibert van Arkel, Maaike Bäks; Barend Biesheuvel; Aagje Blooshoofd; Alettinus Branderhorst; Jacomina Bras; Alida van Breugel; Anna van Breugel; Arie van Breugel; Hendricus van Breugel; Jan van Breugel; Johannes van Breugel; Leendert van Breugel; Lena van Breugel; Arie van Brüggen; Pieter Dekker; Willem Dekker; Cornelis den Dekker; Pieter Dirkse; Arnoldus Doedijns; Cornelis Doedijns; Dirk Doedijns; Maria Doedijns; Arie van Driel; Jannigje van Driel; Bastiaan van Drunen; Leendert van Drunen; Lucas van Drunen; Rokus van Drunen; Aantje van Dijk; Adriana van Dijk[11]; Jenneke de Gast, Gijsbert van der Giessen; Anna de Graaff; Jan de Graaff; Pietertje de Groot; Janna van Haaften; Sijke den Haan; Frans Hakkers; Klazina van Helden; Cornelia de Hoog; Bastiaan Markus Ippel; Cornelis Ippel; Cornelis Ippel; Elizabeth Ippel; Gerrit Ippel; Johannes Ippel; Wouter Kieboom; Jan Killewinger; Willem Killewinger; Teuntje Kindermans; Heiltje van Klootwijk; Johannis Kostman; Arie Kouw; Adrianus van Krugten; Johanna van Krugten; Symen B(aks) van Krugten; Teuntje van Krugten; Willem van Krugten; Aaltje Lagrouw; Arend Lagrouw; Simon Lagrouw; Adriana Langeweg; Aaltje van der Linden; Cornelis Mulders; Cornelis van Noorloos; Willem van Noorloos; Geertrui Ottevanger; Jannigje Lijzebet Ouwerkerk; Adrianus Paans;

9 De reeds genoemde acte van Afscheiding van Almkerk en Emmichoven omvat meer personen, namelijk 259, alsmede 152 kinderen. Daar deze acte bij herhaling de aanduiding heeft '... en vrouw' is het verband tussen beide reeksen namen niet geheel na te gaan. C. de Gast, die de acte uit het boekje van Bokma (vgl. noot 7) heeft overgenomen, vermeldt dat het origineel (met een groot gedeelte van het archief van de Hervormde gemeente te Almkerk c.a.) is verloren gegaan (De Gast, *Almkerk* 3).

10 In tegenstelling met wat we vinden in andere, dergelijke stukken, komen in de door het gemeentebestuur geschreven lijst van namen - na de handtekeningen etc. - verscheidene onnauwkeurigheden voor.

11 Vrouw van de nog te noemen veldwachter Reinier Haagmans.

Christoffel Pellikaan; Cornelis Pellikaan; Gerrit Pellikaan; Anneke van Pelt; Cornelia van Pelt; Andries Potters; Jenneke Pruissen; Teunis Roubos; Cornelia Ruimschotel; Neeltje Dirkje van 't Sant; Willem van 't Sant; Cornelis P. Scheurwater; Hendricus Scheurwater; Maaike Scheurwater; Jacoba Schmidt, Adriana Snoek; Antonie Leendert Snoek; Vijverke Snoek; Pleuntje Spandonk, Arie Jans van der Stelt; Gerrit van der Stelt; Gerdina van der Stelt; Hendrik van der Stelt; Jan van der Stelt; Jan A. van der Stelt; Jp. van der Stelt; P. van der Stelt; Pieter Aries van der Stelt; Pieter Jans van der Stelt; Pieternella van der Stelt; Willem van der Stelt; Johanna Sterkenburg; Vijverke Strik; Johannes

Sulkers; Jannigje Verhagen, Margje Verheij; Sija Verlee; Maria Verschoor; Pieter Verschoor; Gerrit Vink; Teuntje Vink; Adriana van der Waal; Hendrik Walraven; Hugo Walraven; Otto Walraven; Sabina Walraven geb. van der Horst; Janna Walraven geb. van Pelt; Sara de Wind; Maria van der Zalm.

Veen

14 oktober 1836. Burgemeester R. Ambrosius legaliseerde de handtekeningen van de volgende 26 personen.

Maria Bax, Maria Blankers; Zeger Blankers; Gerret Clement; Pieter Clement; A. van Drunen; A. van Dulst; Maria van Dulst; Cornelis Duijser; A.G. Heilman; Arie 't Hooft; Pieter de Looi; Gose Roeland; C. van Rijswijk, Lucas Sandbergh; Cornelis Schreuders; Johanna Schreuders; A.C. van Son; C. van Son; Ivo Sonneveit; Anna Verbeek, Antonie Verbeek; Jan Verbeek; Johannes Verbeek Hzn.; Hendrik Vos Gzn.; Neeltje Vos.

Werkendam

8 oktober 1836. Burgemeester G. van Houweninge legaliseerde de ‘hand- en merkteekenen [kruisjes]’ van 40 personen mede voor 43 kinderen.[12]

Jan van Aalst, Antonie Baggerman met 6 kinderen; Jan van Beek en zijn vrouw Catharina de Graaff; Daniel Biesheuvel; Joost Biesheuvel; Aaltje van Driel; Bastiaan van Driel Cz.; Corn, van Driel met 3 kinderen; Maarten van Driel met 6 kinderen; Anna Eijgenaar; C. de Graaff met 3 kinderen; Maria Groeneweg met 3 kinderen; Agien den Haan; Daniel Hartman; Jakoba Hartman; Geertje de Heer; Cornelia van den Heuvel; Wilhelmina Elizabet Heymans; Christiaan Hovestadt, Lena Kamsteeg; Kommeria Kapel met 6 kinderen Willem Koek; Catharina Krayo, Anna Maria de Kruik met 3 kinderen; Fransijna Kuijk; Anna K. van Loon; Johanna van der Meijden; Mayke de Mink; Christina van Oorschot; Andries Potters ‘den Oude’ met 6 kinderen; Jenneke van der Pijl met 3 kinderen; Kristina Maria Reyers; Neeltje Ritmeester; Anna Schaddelee met 4 kinderen; Jan Visser Govertzn; Kornelis Visser; Jannigje de Vries; Maaike de Wit; Huibertje van Wijk.

12 Vier personen zetten een kruisje. Het aantal Afgescheidenen te Werkendam moet aanzienlijk groter zijn geweest dan de 40 personen (met hun 43 kinderen) die het request tekenden. Immers, we vonden in hoofdstuk 2 (paragraaf 2 ‘Classis Heusden’) dat er begin 1836 te Werkendam 160 Afgescheidenen zijn (volwassenen en kinderen) en dat 42 personen de acte van Afscheiding met een kruisje of ‘per orde’ hebben getekend.

Drongelen c.a.[13]

21 oktober 1836. Burgemeester V.G.A. Boll. Van de 16 ondertekenaars woonden te Drongelen:

13 In deze tijd bestaat de burgerlijke gemeente Drongelen-Hagoort-Gansoyen-en-Doeveren. Burgemeester is V.G.A. Boll, die de in mei 1835 overleden W.J. Millenaar opvolgde. De ondertekenaars woonden voor een deel in Drongelen en voor een deel in Doeveren. Arie Baaijens, Teunis Boll en Jan van Mersbergen waren (aanvankelijk) leden van de kerkeraad der Afgescheidenen te Genderen.

Teuntje Boll, weduwe Jan Gerritse Branderhorst; Adriaan Arnoldus de Bruin en zijn vrouw Elske van Rijswijk; Pieter Johannes de Bruin[14]; Arie de Graaff; Jacobus Nieuwkoop; Anna Maria van Osch; Adriaan in 't Velt en zijn vrouw Geertruij van der Beek; Willem in 't Velt en zijn vrouw Antonia Graswelders; Gerrit Vos.

Te Doeveren:

Arie Baaijens; Dirk Boll; Teunis Boll; Jan van Mersbergen.

Dussen

21 oktober 1836. Burgemeester P.J. Staal. De volgende 29 personen tekenden het request.

Meggeltje van Bergeijk[15]; Petronella Boom; G. van Daalen; A. van Dijk; Adriana de Graaf; Nikolaas de Graaf; Jan Groeneveld; Stijntje Groeneveld; Jenneke Groeneveld; Kasper Haspels; Frank Kamp; Matthijs J. Kamp; Andries Keller; Jenneke Keller; Pieter Keller; J. van Klootwijk; Adriaan Koekkoek; Jacob Koekkoek; Maria van der Kolk[16]; Gerrit Rombout; Petronella de Rooij; Rokuske de Rooij; Hendrik Teuling; Hendrik Tol(l)enaars; Jacomina Versveit; M. Vos; Pietertje Vos; David Zeelen; P. de Zeeuw.

Genderen

(burgerlijke gemeente Eethen, Genderen en Heesbeen) 24 november 1836. Burgemeester V.G.A. Boll.

Bij dit request dienen enige opmerkingen te worden gemaakt aangaande het aantal ondertekenaars en meer in het algemeen over het getal Afgescheidenen te Genderen c.a. gedurende de beginjaren van de Afscheiding.

De Acte van Afscheiding van Doeveren, Genderen en Gansoyen, gedateerd 1 november 1834, omvat 414 zielen.[17] Dezen behoorden tot de burgerlijke gemeenten Eethen c.a. (Genderen) en Drongelen c.a. (Doeveren). Er bleven 35 personen

14 De latere predikant; hij leefde van 1817 tot 1891. Vermoedelijk was hij in 1836 onderwijzer te Waalwijk.

15 Echtgenote van de onderwijzer Adam van Bergeijk. Men zie voor het echtpaar Van Bergeijk-van Bergeijk hoofdstuk 24 (Dussen).

16 Echtgenote van Gerrit Rombout.

17 DERDE DEEL 46-49. Het in 1890 bij het graven van de Bergsche Maas verdwenen gehucht Gansoyen zullen we hier verder buiten beschouwing laten; in 1843 woonden er slechts 11 personen (*Van der Aa* IV, 431).

Hervormd.[18] Beide aantallen opgeteld leidt tot 449 Hervormden kort vóór de Afscheiding. Een tweetal rapporten van Hervormde zijde gewaagt echter van 475 zielen.[19] We houden het op laatstgenoemd aantal; we menen het verschil te moeten verklaren uit het feit dat er 26 personen zijn geweest, die niet Hervormd

18 DERDE DEEL 43.

19 Rapport van het Classicaal bestuur van Heusden 1 maart 1836: Doeveren, Genderen en Gansoyen tezamen teilen 475 zielen (inclusief de Afgescheidenen!), vgl. hoofdstuk 2; bijlage I - 1837: Doeveren c.a. 475 zielen.

zijn gebleven, maar door een of andere oorzaak (ziekte, afwezigheid) de Acte van Afscheiding niet hebben getekend. We schatten derhalve het aantal Afgescheidenen te Doeveren-Genderen eind 1834 op 414 + 26 = 440 zielen.

Volgens het 'Acten Boek van de Christelijke Hervormde Kerk te Genderen begonnen Ao.1833' bedroeg het aantal zielen van deze gemeente op 18 maart 1833: 379 - 156 'lidmaten' en 223 doopleden. Hieruit kan worden geconcludeerd dat Hervormd Doeveren kort voor de Afscheiding 475 - 379 = 96 personen omvatte.[20]

Reeds kort na 1 november 1834 gingen 17 personen terug tot de Hervormde kerk. Op 17 februari 1835 waren er daarenboven 11 personen teruggekeerd.[21] Het aantal Afgescheidenen te Genderen c.a. moet derhalve op laatstgenoemde datum 440 - 17 - 11 = 412 hebben bedragen.

Ds. C.W. Pape te Heusden meldt in 1835 en 1836 in zijn correspondentie met de secretaris en adviseur van Hervormde eredienst, J.D. Janssen, bij herhaling dat het aantal Afgescheidenen te Genderen iets en te Doeveren in sterke mate vermindert.[22] En het Classicaal bestuur van Heusden rapporteert circa 1 maart 1836 dat er te Genderen-Doeveren 362 Afgescheiden zijn.[23]

Daar de 'afbrokkeling' zich na 1 maart 1836 heeft voortgezet[24] - Pape meldt begin 1837 dat de Hervormde gemeente 160 à 170 zielen telt[25] - mogen we het aantal Afgescheidenen te *Genderen*[26] eind 1836 stellen op ongeveer 315.

Het onderhavige request - eveneens van eind 1836 - bevat een ondertekening door 99 volwassenen (34 van hen plaatsten een kruisje als 'handmerk', mede voor 118 kinderen. In totaal 99 + 118 = 217 personen. Er is geen andere conclusie mogelijk, dan dat een deel der gemeente Genderen niet heeft getekend. Dit is in overeenstemming met de omstandigheid dat, vergeleken met de Acte van Afscheiding van november 1834 onder andere de volgende familienamen ontbreken: Van Andel, Van der Beek, Boll (vermoedelijk woonden allen van déze naam te Doeveren, gemeente Drongelen c.a.) en Van Gammeren. Niet onmoge-

20 Bijlage I, noot 2: 80 zielen.
21 Men zie voor de aantallen 17 en 11: DERDE DEEL 43-44; Bos, *Archiefstukken* II, 147, 198.
22 *Ibidem*, II, 311, 313, 316, 501; III, 32, 37, 179.
23 Vgl. hoofdstuk 2.
24 C.W. Pape schrijft, gedateerd 23 april 1836 aan J.D. Janssen: 'Te Genderen raakt men aan het wankelen. De grootste Scholtianen beginnen de zaak donker in te zien en komen nu en dan bij [B.] Moorrees [te Wijk] te kerk.'; Bos, *Archiefstukken* III, 37.
Ook: (23 januari 1837) 'Te Genderen en Doeveren is het aantal teruggekeerden reeds over de honderd en de gemeente heeft dus tusschen de 160 en 170 zielen.'
25 Men zie de vorige noot.
26 Pape op 13 april 1835: 'Geheel Doeveren is nu - op een huisgezin na -met Gansoijen tot de oude orde teruggekeerd...'.; *Bos* II, 311. Onder 'Drongelen c.a.' zagen we eerder in dit hoofdstuk dat op 21 okt. 1836 de volgende Afgescheidenen te Doeveren woonden: A. Baaijens, D. Boll, T. Boll en Jan van Mersbergen.

lijk -maar niet zeker -is dat een groep van ongeveer honderd personen, kinderen inbegrepen, door onmin met Scholte[27] niet heeft *willen* tekenen.[28]

Een hierna (hoofdstuk 22) te noemen request aan de Koning van 7 september 1841, inzake de erkenning van de Afgescheiden gemeente te Genderen, omvat 288 zielen. De verschillen voor wat betreft de ondertekenaars, tussen dit verzoekschrift en dat van 1836, zijn tamelijk groot. Geen enkel vrouwelijk lid heeft in 1841 getekend; de gehuwde vrouwen - voor zover afgescheiden - zijn in de aantallen personen per gezin begrepen; alleenstaande vrouwen staan niet vermeld. Vergelijking van de beide series namen doet ons vermoeden dat circa 40 vrouwen niet zullen hebben getekend. Derhalve schatten we het aantal personen dat de gemeente midden 1841 omvat op 288 + 40 = 328.

Samenvatting van de raming van de aantallen Afgescheidenen te Genderen (aanvankelijk: c.a.).

november	1834	440[29]
februari	1835	412[29]
maart	1836	362[29]
november	1836	315
september	1841	328
	1849	398[30]
	1851	378[31]

De ondertekening van het request van 24 november 1836 luidt als volgt.

> Arie Bax en 3 kinderen, Elizabeth Bax; Emma (Emmeke) Bax; Leendert Bax; Adriana van Berkel; Sijmen (Simon) van Berkel en 4 kinderen; weduwe J. van Berkel; Antonij van den Biesheuvel; Dielis van den

27 H.P. Scholte zette in sterke mate zijn stempel op het request; in een deel van het land spoorde hij aan tot het verzenden ervan (EERSTE DEEL 36-44; TWEEDE DEEL 23-36).

28 Reeds op 27 oktober 1835 schreef Pape aan Janssen over ‘groot misnoegen’ van ‘de voornaamsten van Genderen’ ten opzichte van Scholte. Genoemd worden daarbij Gijsbert van der Beek en diens zwager Joh. Branderhorst. ‘Stellig is dat de factie geheel in de war is...’. *Bos* II, 501; idem IV, 136.
De burgemeester van Eethen c.a. schrijft naar aanleiding van de ondertekening en legalisatie van het request van 24 nov. 1836, twee dagen later aan de gouverneur van Noord-Brabant: ‘Dat de Adressanten met uitzondering van twee of drie alle tot de minvermogende klasse der Gemeente behooren, terwijl alle de vermogende van de aanhangers der gevoelens van den Heer Scholte zich van de onderteekening onthouden hebben...’. (Brievenboek burgemeester Eethen c.a. 1836). We komen op deze zaak terug in hoofdstuk 22.

29 Enige personen woonden te Doeveren (gem. Drongelen).

29 Enige personen woonden te Doeveren (gem. Drongelen).

29 Enige personen woonden te Doeveren (gem. Drongelen).

30 De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 434 (volkstelling 1849). De kerkeraad vermeldt in een request van jan. 1849 (te noemen in hoofdstuk 22, paragraaf 5, dat de gemeente ‘bijna 400 leden telt’.

31 Vergelijk statistiek, bijlage II; voor de jaren 1856-1874 vinden we onveranderd het aantal 407.

Biesheuvel; Jenneke Bouman; Adriaan Branderhorst en 6 kinderen; Adriana Branderhorst; Blees Jacob Branderhorst; Clasina Branderhorst; Gerrit W. Branderhorst; Gijsbert Branderhorst en 3 kinderen; Hendrik G. Branderhorst; Jacob Cornelis Branderhorst; Jan Branderhorst; Jan G. Branderhorst; Judik Branderhorst; Teunis Branderhorst; Willem G. Branderhorst en

5 kinderen; Johanna Burghout; Anna Colijn[32]; Anneke Doedijns; Maaijke Doedijns en 4 kinderen; Bastiaan Donkersloot en 2 kinderen; Angenita van den Heuvel en 1 kind; Arietje van den Heuvel; Cornelia van den Heuvel; Cornelia van den Heuvel; weduwe C. van den Heuvel en 5 kinderen; Antonij van der Kolk; Elisabeth Kuisten; Bastiaan Lankhaar; Gerrit Lankhaar; Hendricus Lankhaar en 1 kind; Hendrik Lankhaar; Hendrik Lankhaar en 5 kinderen; Maarten Lankhaar; Maria Lankhaar; Anna Mans; David Mans en 3 kinderen; Adriana van Marsbergen[33]; Geertruij van Marsbergen; Heiltje van Marsbergen; Louwerens van Marsbergen; Matthijs van Marsbergen; Pieter van Marsbergen en 1 kind; Sijmen van Marsbergen; Willem van Marsbergen; Alexander Millenaar en 4 kinderen; Antonetta van der Mooren; Cornelis van der Mooren en 7 kinderen; Margreta van der Mooren; Maria van der Mooren; Tieleman van der Mooren; Willemina van der Mooren; Hendrica Raams; Ambrosius Royaal en 2 kinderen; Huibert Royaal; Maria Royaal; Antonia van Rijswijk; Elisabeth van Rijswijk; Teuntje van Schaik; Josephus Schoondermark en 6 kinderen; Christina Schouwenburg; Arie Thur en 1 kind; Belia Thur en 1 kind; Blees Thur en 6 kinderen; Heiltje Thur; Lijntje Thur; Bastiaan Treffers en 1 kind; Adriaan Verdoorn; Arie Verkuijl en 6 kinderen; Cornelia Verkuijl en 3 kinderen; Jenneke Verkuijl; Blees Versteeg en 7 kinderen; Jan Versteeg; Judik Versteeg; Lijntje Versteeg; Adrianus Vos en 4 kinderen; Johanna Vos; Maria Vos; Teuntje Vos; Clasina van Vuuren; Gerrit van Vuuren en 4 kinderen; Aletta van Wijk; Anneke van Wijk; Antonij van Wijk en 3 kinderen; Jan P. van Wijk en 7 kinderen; Piet van Wijk; Teuntje van Wijk, Willem van Wijk en 6 kinderen; Adriaan van Wijlen en 7 kinderen; Gijsbert van Wijlen; Hendrik van Wijlen; Willem van Wijlen.

Meeuwen

12 september 1836. Burgemeester P.A. van Buuren; deze schrijft 53 handtekeningen te hebben gelegaliseerd: ‘een en twintig personen zijn meerderjarig en twee en dertig minderjarig’. Echter, het request bevat slechts 35 namen en 18 kruisjes (zonder naam!).

Maaike Bax; B. Donkersloot; Bastiaan S. Donkersloot; Cornelia Donkersloot; F. Donkersloot; Klazina Donkersloot; Lammert Donkersloot; P. Donkersloot; Adriana de Graaf; Cornelia de Graaf; Elizabeth de Graaf; Goverdina de Graaf; J. de Graaf; Nikolaas de Graaf; Otto Haspels; Aart van Herwijnen; Jan de Klepper; Pieternella de Klepper; Antonie van Krimpen; Maria Pellekaan; A. de Rooij; Adriana de Rooij; Elizabeth de Rooij; Helena de Rooij; Jacobus de Rooij; Jenneke de Rooij, Johanna de Rooij; Joost de Rooij (?); Nicolaas de Rooij; Suzanna de Rooij; Sijke de

32 De echtgenote van Arie Verkuijl.

33 De spellingen Van Marsbergen en Van Mersbergen wisselen elkaar af.

Rooij; Wouter de Rooij, Maria van der Zalm;... van der Zalm; W. van der Zalm(?).

Hoofdstuk 4
Provinciale vergaderingen 1858-1871

Inleiding

Wanneer we, in gedachten, één van de vergaderzaaltjes of huiskamers waarin de provinciale synoden van de Afgescheidenen in Noord-Brabant werden gehouden, kunnen binnentreden - voor 1858 is dit onmogelijk - liggen in het kerkverband de eerste bewogen jaren, vol met ingrijpende gebeurtenissen reeds achter de rug. Hoe gaarne zouden we ook de notulen van de provinciale vergaderingen van de jaren 1836 of 1837 tot 1857 hebben geraadpleegd. Vergeleken met Utrecht[1] en Zuid-Holland[2] zijn we voor Noord-Brabant onkundig van veel bijzonderheden over de eerste twintig jaren van de Afscheiding.

In 1858 is van de gemeenten die we in dit boek zullen beschrijven, die te Hooge en Lage Zwaluwe reeds verdwenen; zijn de Afgescheidenen van Drongelen lid geworden te Genderen of te Meeuwen; die van Sprang te Vrijhoeve Capelle. In 1861 zal Dinteloord van Kruisgemeente Christelijke Afgescheiden worden, in 1869 voegt de van oorsprong Kruisgemeente te 's-Gravenmoer zich in het kerkverband van de hoofdstroom der Afgescheidenen, dan Christelijk Gereformeerde Kerk geheten. Uiteraard zal dit alles hierna verder worden ontwikkeld.

Voor het kennen van de zaken van het provinciale kerkverband gedurende de eerste twee decennia na 1834 zijn we, behalve op hetgeen we vinden in de notulen van de afzonderlijke kerken, aangewezen op de schaarse gegevens door ons ten dele reeds vermeld in vorige delen.

Op 22 februari 1837 werd een provinciale vergadering - de eerste? - gehouden te Emmichoven, waarop het ontslag-attest van H.P. Scholte (tot die datum predikant van Doeveren en Genderen) werd opgesteld en getekend.[3] De ondertekening luidt als volgt.[4]

> G.F. Gezelle Meerburg ‘bedienaar des Goddelijken Woords’ (Almkerk). J. van Breugel (Sleeuwijk), A.A. de Bruijn (Drongelen), L. Donkersloot (Meeuwen), A. 't Hooft (Veen), W. van Krugten (Sleeuwijk), A. van Loon ('s-Gravenmoer), Gt. van Mourik (Zevenbergen), G. Nieuwenhuizen

1 VIERDE DEEL 17-23.
2 TWEEDE DEEL 65-86, ZEVENDE DEEL 45-62, 64-73.
3 DERDE DEEL 26.
4 De woonplaatsen werden door ons achter de naam geplaatst.

(Loon op Zand), J. Polhuis ('s Grevelduin Capelle), Andries Potters (De Werken), Gerrit Rombout (Dussen), C. Teuling (Veen?[5]), Corns. Verhagen (Rijswijk), Arie Verkuijl (Genderen).[6]

Een provinciale vergadering van 28 juli 1837 gehouden te Almkerk, aanvaardde de provinciale kerkenorde 1837.[7]

Te Sleeuwijk werd 20 februari 1838 een provinciale vergadering gehouden. Er waren zestien afgevaardigden onder wie ds. Meerburg. De marechaussee trachtte de vergadering te 'overvallen', maar dit mislukte doordat deze dienaren der wet te vroeg kwamen en nog slechts een luttel aantal personen bijeen was. Toch werden vijf broeders die niet in het bezit waren van een reispas voor de burgemeester geleid, maar na 'eenig oponthoud' in vrijheid gesteld.[8]

Op 16 februari 1841 werd door 'Noord-Brabant' een brief opgesteld voor 'de overige provinciale vergaderingen' waarin werd opgewekt te trachten een algemene synode te doen samenkomen, waarop 'vereeniging en verzoening' zou kunnen worden tot stand gebracht. De brief werd getekend door A. van Malsen te Hooge Zwaluwe.[9]

Tenslotte: op een vergadering gehouden te Meeuwen 6 augustus 1843 werd de, in de 'Inleiding' reeds uitvoerig besproken, Brabantse kerkenorde aangenomen. De provincie telde toen drie predikanten: P.J. de Bruin (Andel c.a.), G.F. Gezelle Meerburg (Almkerk), P. Zonne (Genderen).

Algemene zaken (1858-1871)

In deze paragraaf[10] zullen we een kleine bloemlezing geven van meer algemene zaken verhandeld op de provinciale vergaderingen in bovengenoemd tijdvak. De samenkomsten werden gehouden in de plaatsen: Almkerk, Andel, Genderen, 's-Hertogenbosch, Heusden, Meeuwen en Nieuwendijk. We zien hieruit dat het centrum van de Afscheiding in deze jaren ligt in het Land van Heusden en Altena. Te Heusden, centraal gelegen en gemakkelijk langs (Merwede en) Maas per boot bereikbaar, werd ongeveer de helft van het aantal vergaderingen gehouden, vaak in de woning van ouderling Cornelis Duijser.

Tijdens de vergadering van 5 mei 1858 zien we de drie classes: Klundert, Almkerk en Genderen vertegenwoordigd. Bij de 'presentie' worden de volgende afgevaardigden genoemd.

5 Te Veen? Mogelijk dat hij behoorde tot de gemeente te Poederoyen. Vergelijk EERSTE DEEL 259.
6 De vraag is of al deze personen ouderling of diaken waren. Andries Potters bijvoorbeeld, vinden we niet onder de eerste ambtsdragers te Sleeuwijk.
7 Men zie hiervoor - ook de ondertekening - de 'Inleiding'.
8 *Ref. 1e S.* III (1838) 236-237.
9 'Inleiding' en DERDE DEEL 302-303. Over de plaats waar deze vergadering werd gehouden, tasten we in het duister. De vraag is, of deze brief de andere provincies heeft bereikt. Opgemerkt dient dat hij werd geschreven circa twee maanden nadat ds. Scholte was geschorst. Pas in 1843 kwam een generale synode bijeen.
10 We putten in deze paragraaf uitsluitend uit PVNB; slechts bij een paar vergaderingen zijn de notulen ingedeeld met artikelen.

Classis Klundert: J. Maclean (Klundert);
classis Almkerk: ds. N.H. Dosker (Almkerk), ds. F.M. Penning (Waardhuizen), A. van der Linden (Almkerk), C. Nieuwenhuijzen (Waardhuizen), J. Verbeek (Veen), H. van Waardhuizen (Andel c.a.);
classis Genderen: ds. W.H. van den Bosch (Vrijhoeve Capelle), J. van Andel Hz. ('s-Hertogenbosch), J. Berghout (Meeuwen), Ant. van Daalen (Meeuwen), J.D. van den Heuvel (Genderen).

Op dezelfde vergadering komt een grensregeling aan de orde. Zij betreft

> 'de gemeente Meeuwen, daar Leden van de Dussensche polder in Almkerk ter kerke gaan, terwijl de armen ten laste der gemeente Meeuwen blijven. Na langdurige beraadslaging oordeelt de Vergadering dat de drie Buitenpolders van Dussen - grensscheiding Buitendijk op het water de Bleek af - behooren en steeds kerkelijk behoord hebben tot de gemeente Almkerk en Emmichoven, terwijl de Dussensche polder verder behoort en kerkelijk vereenigd blijft met de gemeente Meeuwen en Dussen'.[11]

In de herfst van 1858[12] hebben zich twee proponenten van de in 1854 geopende Theologische School te Kampen aangemeld voor het peremptoir examen: Freerk Hajer (ook Haaijer), beroepen te Genderen en Willem Pouseboudt de Jonge, beroepen te Meeuwen. Het verslag van het examen luidt in de notulen als volgt.

> 'De vergadering besluit om kerkeraadsleden van de Gemeenten in de Provincie toe te laten tot het bijwonen dezer vergadering, alsmede ook met bijzondere toestemming andere leden der gemeente...
> Er heeft gedachtenwisseling plaats over den aard van het te houden onderzoek der candidaten. De vergadering oordeelt dat dit onderzoek hoofdzakelijk zal loopen over het kenmerkende der gereformeerde belijdenis, tegenover dwalingen en ketterijen van dezen en vroegeren tijd, zoo wel stellig als wederleggende. Voorts zal men een aanvang maken met[13] het onderzoeken der kerkelijke attestatien, voorts de candidaten een voorstel laten doen, en daarna zal men tot het verder onderzoek overgaan.
>
> ... Hierna is door de beide candidaten in de kerk een voorstel gedaan, en vindt men geen bezwaar om voorts tot het examineren over te gaan. Na gehouden onderzoek en bepaalde ondervraging door den Praeses aan de Geëxamineerden hoedanig zij zich geroepen gelooven te zijn om als door Gods Geest wedergeborenen, te dienen in des Heeren wijngaard als voorgangers in het predik- en Herderlijk ambt, besluit de vergadering met vrijmoedigheid, om beide de geëxamineerden als zoodanig toe te laten... Door de geëxamineerden wordt daarna de eed tegen de Simonie afgelegd en bepaald dat zij op de eerstvolgende vergadering in hunne Klasse de

11 5 mei 1858, art. 2. Bedoeld zal zijn dat het territoir van Dussen ten noorden en ten westen van Dussen-Buitendijk en de Bleeke Kil kerkelijk behoort tot Almkerk etc. De Dussense polder was het zuidelijke deel van de gemeente Dussen van die tijd.
12 Vergad. 24 nov. 1858 (geen artikelen).
13 Wij menen te moeten lezen: "Men zal een aanvang maken met...".

acte van verbintenis vastgesteld in de Dordtsche kerkenorde van 1618 en 1619 Art. 6[14] zullen onderteekenen waartoe zij zich bereid verklaren.'

14 Bedoeld is artikel 53 van de Dordtse Kerkenorde. Men zie hiervoor H. Bouma, *Kerkenordening*, Enschede 1948, 98, 235-236.

Besloten wordt de kerkeraden der gemeenten in de classis Klundert (Klundert, Willemstad en Zevenbergen) te vermanen ‘over hunne herhaalde afwezigheid op de Provinciale vergadering’. Evenwel zal deze classis nog tweemaal afwezig zijn; daarna - met ingang van eind 1860 - is zij onder leiding van haar predikanten (D. Vliegenthart, J. Holster en anderen) bijna zonder onderbreken, vertegenwoordigd.

1859[15]

In dit jaar werden voor de Theologische School te Kampen de volgende bedragen bijeengebracht.

classis Klundert	
Klundert en Zevenbergen	*ƒ* 35,10
classis Almkerk	
Almkerk	138,07
Andel, Glessen en Rijswijk	27,-
Veen	14,-
Waardhuizen	20,10½
Werkendam[15]	15,65
classis Genderen	
Genderen	-
's-Hertogenbosch	46,-
Heusden	13,41
Meeuwen	25,20
Vrijhoeve Capelle	*ƒ* 12,-
Totaal	*ƒ* 346,53 1/2

1861[16]

Over de Kruisgemeente te Dinteloord - zij nam 8 februari 1861 het besluit aansluiting te zoeken bij het kerkverband van de Christelijke Afgescheidenen - en haar predikant Johannes Holster (te Dinteloord 1858-1864) lezen we het volgende.

15 Vergad. 9 nov. 1859.
15 Vergad. 9 nov. 1859.
16 30 mei 1861.

‘De Gemeente onder 't kruis te Dinteloord had hare begeerte te kennen gegeven om met hare Leeraar zich met de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente te vereenigen. Ds. Vliegenthart[17] geeft hierover inlichtingen aan de vergadering en Holster, die tegenwoordig was, deelt de vergadering de redenen mede, die hem bewegen, genoemde vereeniging te begeeren. De vergadering oordeelt na langdurige beraadslagingen om te trachen tot vereeniging te geraken... Voorts wordt besloten dat Holster onderzocht zal worden in de kenmerkende leerstukken der Gereformeerde Kerk, en eene predicatie zal houden.

17 Dirk Vliegenthart, predikant te Zevenbergen 1848-1874. Men zie voor hem aldaar.

> ... Voorts heeft Holster gepredikt en heeft de vergadering... bovenvermeld onderzoek gedaan, na aanroeping van des Heeren Naam. De vergadering besluit om de Gemeente Dinteloord met J. Holster als hare predikant in de gemeenschap der Christelijke Afgescheidene Gemeente op te nemen, en wordt van dit besluit aan J. Holster en zijnen Ouderling A. van Bezooijen kennis gegeven. De vergadering oordeelt het noodzakelijk dat de predikant Holster als Leeraar en de thans fungerende Ouderlingen en Diakenen als zoodanig behooren te worden bevestigd; en wordt er eene commissie benoemd om in overleg en medewerking met de Classis Klundert daartoe over te gaan. Hiertoe worden benoemd Ds. N.H. Dosker en Ds. S. Evenhuis.'

1863[18]

Ds. Jan Bavinck is voor het eerst aanwezig, na 16 november 1862 te zijn bevestigd te Almkerk. Hij zal tot aan zijn vertrek naar Kampen - ook daar was hij predikant - in 1873, de provincie Noord-Brabant dienen.

1866[19]

De provincie krijgt in dit jaar opnieuw versterking. Candidaat Lucas Lindeboom, geboren in 1845, doet zijn intrede te 's-Hertogenbosch 14 oktober 1866, na op 5 september peremptoir te zijn geëxamineerd. In 1873 Vertrekt hij naar Zaandam. Van 1883 tot 1917 zal hij hoogleraar zijn te Kampen.

1869

We lezen: 'Komt ter sprake de vraag of men het gebruik van een weinig sterken drank ter verfrissching zal behouden of voor goed afschaffen. Tot het laatste wordt besloten'.[20]

Verder:

> 'Wordt besloten den heer C. Duijser, Ouderling te Heusden, die vele jaren lang Scriba der Vergadering is geweest, den dank der Vergadering te doen kennen voor de diensten als zoodanig de Provincie bewezen. Tevens besloten dien broeder herte-benoemen als Provinciaal Correspondent'.[21]

18 25 maart 1863.
19 5 sept. 1866.
20 7 april 1869, art. 8. In 1869 zijn de notulen voor het eerst volgens artikelen ingedeeld. L. Lindeboom wordt scriba.
21 7 april 1869, art. 10.

Zes weken later zal Cornelis Duijser de schoonvader worden van zijn opvolger als scriba, Lucas Lindeboom.

1870

Het verwondert niet dat ds. L. Lindeboom - de man die in de Afgescheiden kerken de opdracht tot evangelisatie heeft verdedigd[22] - in dit opzicht in zijn omgeving van zich heeft laten horen. We vinden:

> 'Komt in behandeling het voorstel van de Klasse Genderen, dat de Provinciale Vergadering de Inwendige Zending[23] behartige, en de Klassen daartoe opwekke, of eene Commissie voor Inwendige Zending benoeme. De Vergadering besluit de Klassen daartoe op te wekken. Ds. Lindeboom geeft verslag van zijne in Tilburg begonnen werkzaamheden en verzoekt de Vergadering *ƒ* 100,- beschikbaar te stellen om daar voor een jaar een gebouw te huren, en ook door prediking de evangelisatie aldaar krachtig te bevorderen. De Vergadering vindt geen vrijheid om qua Vergadering geld te beloven; doch velen van de leden der Vergadering verklaren zich bereid om voor die zaak een bijdrage uit eigen beurs te beloven, terwijl Ds. [J.] Kuiper [te Meeuwen] zich bereid verklaart en benoemd wordt om Ds. Lindeboom in alles terzijde te staan. Totaal wordt *ƒ* 92,50 toegezegd...'.[24]

De classis Genderen legt een tweede voorstel op de vergadertafel, namelijk dat bij de regering zal worden aangedrongen op 'herroeping der vonnissen en terugbetaling der boeten, tijdens en vanwege de Afscheiding geveld en afgedwongen door de Regering'. Sommige leden zijn voor, anderen tegen, maar de voorslag wordt afgestemd.[25]

1871

Op 4 januari van dit jaar komt een provinciale vergadering bijeen, waar wordt gesproken over de heer Gerard de Braai 'candidaat bij de Classe Middelburg, volgens artikel 8 der Dordtsche kerkorde,[26] en beroepen te Dinteloord'.[27] In de lastbrief van de classis Klundert is verzocht De Braai te examineren.

> 'Uit zijne stukken blijkt dat hem in Zeeland reeds magt is gegeven tot volle uitoefening van de Evangeliebediening. Na eenig beraad meent de Vergadering dat als een fout in den vorm te moeten beschouwen, en besluit

22 *De Haas* II, 218-221; *Chr. Encyclopedie*[2] IV, 455.

23 Men zie voor de termen "inwendige zending" en "evangelisatie" *Chr. Encyclopaedie* III, 71-72. Zij dekken elkaar niet geheel (althans niet steeds). Inwendige zending = arbeid van evangelisatie èn barmhartigheid ("zorg voor krankzinnigen... blinden... bestrijding van drankzucht en prostitutie enz.").

24 9 juni 1870. art. 7.

25 Idem, art. 8.

26 Vergelijk de "Inleiding".

27 *De Haas* II, 49 vermeldt abusievelijk dat De Braai 4 oktober 1870 werd geëxamineerd door de provinciale vergadering van Zeeland. Het gegeven: 19 juli 1870 geëxamineerd door de classis Middelburg is wèl juist.

dien broeder te onderzoeken in de Exegese en Predikkunde, de kennis onzer Symbolische en Liturgische Schriften, de Dogmatiek en de Pastoraal, nadat hij... over een door hem zeiven te kiezen tekst zal hebben gepredikt.'[28]

28 4 jan. 1871, art. 13.

Als De Braai heeft gepreekt over Jesaja 45 vers 24a wordt het examen in de genoemde vakken afgenomen. Aan het eind daarvan ondervraagt de praeses - J. Bavinck - hem

> ‘met hoogen ernst naar den toestand zijner ziel, of hij gelooft dat Jezus zijn Heiland is, waarop hij bevestigend antwoordt met mededeling van een en ander dat daarop betrekking heeft. Daarna vraagt de Praeses hem hoe hij er toch toe gekomen is om de heerlijke betrekking van Christelijk Onderwijzer te trachten te verwisselen met het Leeraarsambt,[29] waarop geantwoord wordt dat hij van jongs af tot dat ambt lust heeft gevoeld, en die lust in den laatsten tijd steeds sterker geworden is, en ook anderen hem opgewekt hebben zich daartoe in den weg te stellen, zoodat hij meende zich aan de Classis te moeten aanbieden, om door hare beslissing te weten wat de Heere wilde. Op de vraag: waarom hij dan niet liever naar de Theologische School te Kampen gegaan was, antwoordde hij gemeend te hebben dat de ingeslagen weg toch ook eene wettige was, dien velen hem aanrieden, en dien hij ook met het oog op zijn 37 jarigen leeftijd verkieselijker achtte.’[30]

Bij de beraadslaging na het onderzoek blijkt dat ‘het algemeen oordeel niet gunstig is’. Vooral de preek en het examen in de exegese worden onvoldoende geacht. Evenwel: na een langdurige gedachtenwisseling stemmen 5 leden der vergadering tegen en 9 vóór de toelating. Als de candidaat weer is binnengeroepen en hem de uitslag wordt medegedeeld, ontvangt hij van de praeses ‘de broederlijke opwekking zich toch veel in de kennis en verklaring der Heilige Schrift te oefenen - hetgeen die broeder belooft’.[31]

Het is ds. Lindeboom blijkbaar niet gelukt aanstonds een lokaal in Tilburg te huren, waarvan onder ‘1870’ een en ander werd vermeld. Eind 1871 deelt hij mede

> ‘dat in de laatste dagen uitzigt geopend is op het verkrijgen van een preeklocaal te Tilburg, hetwelk tot nu toe, trots alle pogingen, niet gelukte’.[32]

Het zal echter tot 1874 duren, eer de permanente huisvesting van de gereformeerde evangelisatie kan worden betrokken: Lange Nieuwstraat 51. Nadat in 1894 de Gereformeerde Kerk te Tilburg is geïnstitueerd, doet dit gebouwtje dienst als bedehuis, en wel tot 1923.[33]

29 Men zie voor hem ook hoofdstuk 10 (Dinteloord).
30 4 jan. 1871, art. 14.
31 Idem, art. 15.
32 9 nov. 1871, art. 13.
33 *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* 9 (Noord-Brabant en Limburg), Kampen 1985, 23.

A
Classis Klundert

Hoofdstuk 5
Vergaderingen classis Klundert 1861-1872

Inleiding

Niet eerder dan in 1861, 24 jaar nadat de classis Klundert van de Afgescheiden kerken is geformeerd, beginnen haar bewaard-gebleven notulen.[1]

Van de zes gemeenten die van 1834 tot 1872 tot deze classis hebben behoord: Hooge en Lage Zwaluwe, Bergen op Zoom, Dinteloord, Willemstad, Klundert en Zevenbergen, vinden we slechts de laatste vier in de notulen 1861-1872.[2] Hooge en Lage Zwaluwe is vermoedelijk in of vóór 1854 ontbonden, de gemeente te Bergen op Zoom behoort in genoemd tijdvak tot Zeeland, Dinteloord treedt in 1861 toe tot het classicale verband en Willemstad wordt in 1864 ontbonden.

Volgens de regel zou het zijn geweest dat er in het tijdvak maart 1861 tot maart 1872 circa 40 vergaderingen zouden zijn gehouden. We tellen er slechts 17. Ook dit is een bewijs dat 'Klundert' in deze tijd een zwakke classis is; trouwens, deze uitspraak vinden we - zoals we nog zullen zien - in de notulen zèlf.

Overzicht

Zonder predikant is de classis in de periode 1861-1872 niet geweest. Ds. D. Vliegenthart staat van 1848 tot 1874 te Klundert en Zevenbergen. J. Holster van 1858 tot 1864 te Dinteloord; hij wordt opgevolgd door J. Greven (1865-1870), deze door G. de Braai (1871-1873). Verder verschijnen in de classicale vergaderingen de volgende afgevaardigden.

Van *Dinteloord*. Ouderlingen: M. van Beveren, A. van Bezooijen, J.P.W. Vogelaar; diakenen: P. Gunst, D. van der Hoek, P.M. Vogelaar.

Van *Klundert*. Ouderlingen: C.I. Hendriks, D. van der Made (Jr.), I.D. Schalekamp - deze drie waren diaken geweest, C. Versluijs; diakenen: A. de Frel, J. Maclean.

Van *Willemstad*. Ouderling: J. Ottevanger.

1 RA Den Bosch, 'Notulen Classis Klundert 5 maart 1861 tot 22 april 1884'. Een deel van het classicale archief bevindt zich (wellicht) nog te Klundert.

2 Hoewel Breda in de statistiek van de Afgescheiden kerken, bij de jaren 1868 en 1869 wordt genoemd (bijlage II), vinden we geen sporen van het bestaan van een zelfstandige gemeente aldaar vóór de Doleantietijd. Wèl zijn er te Breda enige Afgescheidenen geweest, zoals we reeds zagen (hoofdstuk 2) en nog zullen aanstippen.

Van *Zevenbergen*. Ouderlingen: A. Bax, G. Bax, D. Clement, D. Elemans; diakenen: A. Bax Jr., G. Bax Jr.

In 1861 doet - zoals reeds genoemd - de voormalige Kruisgemeente te Dinteloord, geïnstitueerd in 1858, haar intrede in de classis.[3] De vergadering spreekt uit dat, volgens de synode van Hoogeveen 1860, de 'vereeniging' op een provinciale vergadering dient tot stand te komen.[4] Nadat dit is gebeurd, wordt vastgesteld dat de Hamerschedijk[5] de grensscheiding zal zijn tussen Dinteloord en Willemstad; deze grens had onzes inziens in de eerste plaats betrekking op de te Fijnaart en Heijningen wonende Afgescheidenen.[6]

Echter, het gaat met 'Willemstad' bergafwaarts. Zij is voor het laatst aanwezig op de vergadering van 10 februari 1864. Vermoedelijk hebben de overgebleven leden zich bij Dinteloord aangesloten.[7] Zes jaren later lezen we in de classicale notulen

> 'Er wordt onderling gesproken over de gemeente van Willemstad, of het niet goed zoude zijn, de gestaakte prediking te hervatten, wat algemeen als wenschelijk werd geoordeeld. En bij deze gelegentheid den Broeder Greven[8] uit Dinteloord verzocht Broeder Vliegenthart[9] uit Klundert hier in te steunen, welk verzoek door de Broeders uit Dinteloord wordt ingewilligd.'[10]

Maar niet vóór 1889 wordt er te Willemstad opnieuw een Gereformeerde kerk geïnstitueerd.

In 1871 doet de gemeente te Klundert het voorstel de classis aan te sluiten bij de provincie Zeeland. Om inlichtingen gevraagd, antwoorden de afgevaardigden

> 'inzonderheid te willen wijzen op het zwakke onzer Klasse in het behandelen van gewichtige zaken. Na eenige woordenwisseling is men overgegaan tot stemming. De stemmen staken. Vandaar houdt men het aan tot een volgende Klassekale vergadering'.[11]

3 5 maart 1861, art. 2.
4 *Handelingen en Verslagen* 786-787. Aangezien het samengaan van de Afgescheidenen en de Kruisgezinden op de synode 1860 nog niet tot stand was gekomen, sprak zij in artikel 142 onder meer uit, dat de provinciale vergaderingen de vereniging mochten bevorderen 'met dien verstande, dat er altijd eene onderzoeking der Leeraars kan, en kerkelijke wettiging moet plaats hebben'. Overeenkomstig dit besluit, werd - zoals we zagen in hoofdstuk 4 - ds. J. Holster geëxamineerd en de kerkeraad opnieuw bevestigd.
5 De naam van deze oost-west lopende weg veranderde reeds in de vorige eeuw in Oude Heijningschedijk.
6 10 dec. 1861, art. 4.
7 Vergelijk bijlage II. In 1863 telt Dinteloord 176 leden, in 1865 is dit aantal 242.
8 Ds. J. Greven.
9 Ds. D. Vliegenthart.
10 2 juni 1870, art. 4.
11 6 nov. 1871, art. 7.

Vier maanden later wordt besloten de zaak van het zoeken van aansluiting bij Zeeland te laten rusten.[12]

12 4 maart 1872, art. 4.

Nog vermelden we, in aansluiting op gegevens in de ‘Inleiding’ genoemd, dat in deze classis plaatselijk nagenoeg geen *kerkelijke* archiefstukken van Afgescheiden gemeenten over het tijdvak 1834-1869 zijn bewaard gebleven. Van ‘Bergen op Zoom’ begint het archief met het jaar 1861; van ‘Zevenbergen’ bestaat er een doop- en ledenregister dat vóór 1869 is aangelegd. Het verwondert niet dat het gehele archief van de ontbonden gemeenten Hooge en Lage Zwaluwe alsmede Willemstad is verloren gegaan.[13]

13 Terzijde merken we op dat ds. H.G. Klijn (1793-1883), trouwe volgeling van Scholte - men zie voor hem vorige delen register, met name VIERDE DEEL - een goede bekende was in de classis Klundert. Klijn stond te Kockengen van 1839-1845, te Middelburg 1845-1849; in laatstgenoemd jaar emigreerde hij naar de Verenigde Staten en diende daar enige gemeenten die, op één uitzondering na, behoorden tot de (Dutch) Reformed Church.
Klijn preekte in het tijdvak 1841-1849, 21 maal te Zevenbergen (enige keren 3 maal op één dag), te Willemstad 10 maal, te Klundert 4 maal en te Hooge Zwaluwe 2 maal. Zijn activiteiten in de beide andere classes van Noord-Brabant waren aanmerkelijk geringer. In Veen (cl. Almkerk) preekte hij 1 maal, te Heusden (cl. Genderen) 7 maal. Gegevens ontleend aan ‘Gepredikte texten door H.G. Klijn, Bedienaar des Goddelijken Woords’ (manuscript bewaard in bibliotheek Western Theological Seminary, Holland, Michigan, U.S.A.). Men zie voor dit manuscript ook ZEVENDE DEEL 40-44.

Hoofdstuk 6
Klundert

Inleiding

In 1845 telde Klundert, dat ook het dorp Moerdijk omvatte, 365 huizen, bewoond door 492 huisgezinnen. Van de 2450 inwoners, die merendeels hun bestaan in de landbouw vonden, waren er - volgens *Van der Aa*; Afgescheidenen worden niet genoemd - 1560 Hervormd en 870 Rooms-Katholiek.[1]

Omdat deze gemeente de oudste is in de classis Klundert, 'de moederkerk der klei' (noordwesthoek van Noord-Brabant) wordt genoemd - zij het ook dat deze benaming ons is overgeleverd door een tegenstander van de Afscheiding[2] - zouden we van haar graag meer willen weten dan door het ontbreken van documenten mogelijk is.

Er is geen archief van de Afgescheiden gemeente over het door ons behandelde tijdvak. Echter, aan de rand van deze donkere vlek bevinden zich enige lichtpunten. Wij noemen een drietal passages in Bos, *Archiefstukken*,[3] vermeldingen in het archief van de Hervormde gemeente, in dat van het Provinciaal gerechtshof van Noord-Brabant, van Hervormde eredienst, een tweetal brieven van één der eerste ouderlingen B.H. Ploeg, alsmede enige andere, nader te omschrijven, gegevens over details.

Een duidelijk beeld van het leven der gemeente gedurende de jaren 1835-1869 kunnen we ons echter niet vormen.

1. Samenvatting voorgeschiedenis

In aansluiting op het reeds aangaande 'Klundert' vermelde in hoofdstuk 2, noemen we het volgende.[4]

> In 1827 blijkt aan de minister van eredienst dat te Klundert aan het 'oefeninghouden' nieuw leven wordt ingeblazen. Een onderzoek door de procureur generaal bij het Hooggerechtshof te 's-Gravenhage - A.W.

1 *Van der Aa* VI, 495-498. De Kok, *Nederland op de breuklijn* 438 geeft voor Klundert 1849: 77 Afgescheidenen (Gereformeerden).
2 A.T. Beausar, Hervormd predikant te Klundert; *Bos* III, 15.
3 I, 112-130; III, 7-18; IV, 282.
4 *Bos*, I, 112-130.

Philipse - toont de autoriteiten dat Dirk van der Made Jz. (1773-1841), eerste assessor, de voornaamste leider is. De oefeningen worden gehouden

'... met opene deuren in een achtervertrek, ten huize van Laurens den Hollander, wonende in de Westervoorstraat, welk lokaal daartoe expresselijk is ingerigt met stoelen, banken enz. en somtijds meer dan een honderdtal toehoorders bevat'.
In de bijeenkomsten wordt het woord gevoerd voornamelijk door genoemde Van der Made, door Van Osenbruggen, lid van de gemeenteraad, Cornelis van Opstal, timmermansknecht, D. Radewalt, grutter, Willem Kamermans, 'een gewezen klepperman' (ook 'klapwaker' genoemd) en Jacobus de Bruijn, arbeider.[5]
De openbare godsdienst en de eendracht in de gemeente worden door bedoelde oefeningen tegengewerkt - aldus Philipse - 'daar men in dezelve veelal uitvaart tegen de hedendaagsche predikwijze, uitlegkunde, en in één woord tegen alle verlichting in het godsdienstige...'.
Nadat de burgemeester van Klundert, op last van hogerhand Van der Made c.a. heeft gewaarschuwd dat samenkomsten boven de twintig personen autorisatie behoeven, splitst het gezelschap zich in een aantal kleinere, waarover de voorgangers zich verdelen.
Dit gebeurt niet dan nadat 39 ingezetenen zich tot de Koning hebben gewend, gedateerd 5 februari 1828, met het verzoek het gezelschap, dat reeds sedert 24 jaren bestaat, ongemoeid te laten. Het request wordt van de hand gewezen. Merkwaardig is, dat 16 van de ondertekenaars verklaren geen lid te zijn van het gezelschap; onder hen zijn de president kerkvoogd, een ouderling en drie notabelen. De overige requestranten - 23 in getal - verklaren wèl lid te zijn. Hun namen luiden: C. van Eekeren (diaken en notabel), L. Eland, H.J. van Erkelens, A. Fuykschot, D. van Goos, L. van Gijn, M. de Haan, C. Knook Dz. (notabel), H. Knook (diaken), C.C. Kortenus (notabel), H. Littooy, D. van der Made Jz., C. van Opstal, H. van Osenbruggen, L.C. Punt (ouderling), D. Radewalt, Sm. Timmers, P. Versluys, J. Voogt; T. Kuijpers, J. Maclean, B.H. Ploeg, H.J. Schalekamp. Er is geen grond voor de veronderstelling dat dit 23-tal het ledenbestand van het conventikel vormde. Van de genoemden sluiten zich slechts de laatste vier personen bij de Afscheiding aan.

2. Begin

Zoals we reeds zagen in hoofdstuk 2 - onder 'Klundert' - scheidden 28 november 1835, 14 volwassenen en 16 kinderen zich af van de Hervormde kerk. Op 31 december 1835 kwam ds. Gezelle Meerburg naar Klundert, institueerde de gemeente, preekte en doopte minstens één kind, namelijk dat van B.H. Ploeg.

5 Van deze zes personen vinden we na 1834 slechts De Bruijn onder de Afgescheidenen.

Ds. A. Th. Beausar[6] (die over deze gebeurtenissen uitvoerig schreef aan het Departement Hervormde Eredienst), meldde onder meer: 'Ploeg en Schalekamp zouden ouderlingen, Hendriks en Maclean diakenen en Kranenburg voorlezer en voorzanger moeten zijn'.[7] Precieze gegevens aangaande de instituering zijn niet bewaard gebleven. Evenwel betwijfelen we de juistheid van deze mededeling van Beausar. Gedurende vele jaren is B.H. Ploeg inderdaad ouderling geweest, zoals we nader zullen zien; naast hem stond T. Kuijpers in hetzelfde ambt, maar deze scheidde zich eerst 23 januari 1836 af. H.J. Schalekamp was jarenlang de enige diaken.

Op laatstgenoemde datum brak een tweede groep, 14 personenen omvattende, met de Hervormde kerk.[8]

Eind 1836 wordt de afscheiding geregistreerd van:[9]

Adriana de Frel geboren Sulkers met haar kinderen: Alida, Jacob, Adriaan, Jacoba
Maria. Maria, Neeltje Geertruij
Baatje Hendriks
Adriana de Lint
Kaatje Vos
Teuntje Vos

En begin 1838 van:

Francijna Grooteboer
Heiltje Wilhelmina Korteweg[10]

In de brief die ds. Beausar, gedateerd 2 januari 1836 schrijft aan de minister van eredienst, vinden we het volgende.[11]

> 'Eergisteren dan kwam alhier aan de afgezette predikant van Almkerk, de heer Meerburg, in den avond van den dag, na vooraf eenigen tijd op eene hofstede... buiten Klundert vertoefd te hebben. Tusschen negen en elf uren des avonds heeft hij eene zoogenaamde godsdienstige bijeenkomst gehouden ten huize van den kruidenier en schoenmaker Benjamin Hieronymus Ploeg, alhier woonachtig, en heeft onder anderen deszelfs kind gedoopt, alles in tegenwoordigheid der personen die zich van ons kerkbestuur verklaard hebben... af te scheiden. Verder heeft hij

6 In de laatste jaren van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw stonden te Klundert als Hervormd predikant: H.S. van Rijsoort Lulius (van 1793 tot zijn emeritaat 1826); Abraham Theodorus Beausar (1826 tot zijn overlijden 29 okt. 1836); Th. van Spall (1838 tot zijn emeritaat 1860).

7 *Bos*, III, 15.

8 Hun namen (behalve die der kinderen) en beroepen vinden we in hoofdstuk 2 onder 'Klundert'.

9 Notulen Herv. kerkeraad 22 dec. 1836, art. 4.

10 Idem 17 jan. 1838, art. 3. Verder vinden we in de Herv. notulen geen vermelding(en) van afscheiding. Opgemerkt dient echter dat het desbetreffende notulenboek tengevolge van de watersnood 1953 een aantal onleesbare bladzijden bevat. Een gelukkige omstandigheid is dat zowel een request van 1841 als het Bevolkingsregister 1850-1862 een groot aantal namen etc. van Afgescheidenen bevat.

11 De brief is gepubliceerd in *Bos* III, 13-14. Vanwege de belangrijkheid van zijn inhoud, bestaande onder meer in enige typeringen, geven ook wij hem grotendeels weer.

nachtverblijf gehouden ten huize van de broodbakker [Teunis] Kuijpers;
maar nog niet voldaan,

heeft hij geoefend en wie weet wat al! - ten huize van de weduwe Littooy des anderen daags van acht tot elf uren voor den middag.
Dirk van der Made, assessor primus, nog het hoofd in de zoogenaamde oefening, welke alhier verscheidene malen per week op een labadistische wijze gehouden wordt, wordt alhier geacht de roervink van allen opstand tegen ons kerkbestuur en de weldadige pogingen onzes Konings te zijn, schoon hij zich bij onrust verborgen schijnt te houden. Ploeg, de eerstgenoemde, is gehuwd met een dochter van de derde genoemde, de weduwe Littooy, Van der Made's zuster en Kuijpers is zijn neef.[12] Van der Made heeft ook alhier die oproerige libellen verspreid door daarvan een leesgezelschap te formeren en door eene vrouw daarvan boekverkoopster te doen zijn.[13] Hiervoor wordt hij almede *gehouden*, zeg ik; want hij laat anderen werken; gelijk hij ook onder die doopplegtigheid op zijn huisorgeltje psalmen speelde en zong ten *zijnen* huize,[14] terwijl zijn zoon en neef Van der Made, Joannes beide genaamd, gedurende dien tijd verscheidene malen in en uit hunne huizen, als gejaagd, hier en daar geloopen hebben als rapporteurs.'

Tot zover de brief van ds. Beausar. We merken op dat de mening van de schrijver over Dirk van der Made niet gunstig is. Reeds eerder had hij vermeld dat Van der Made 'de oefenaar en opstoker, doch bang van aard, het geraden heeft gevonden om uit te strooijen dat hij het [aan de eerste groep Afgescheidenen] nog zoo afgeraden had' met de Hervormde kerk te breken.[15] Een overeenkomstig oordeel als dat van ds. Beausar, vinden we in een nog te noemen brief van B.H. Ploeg aan ds. Hel. de Cock. Velen te Klundert, die aanvankelijk zeer bezwaard waren over de gang van zaken in de Hervormde kerk, scheidden zich niet af; ook de in 1841 overleden Dirk van der Made niet.

3. Vervolging

12 De familie-banden waren als volgt. B.H. Ploeg was gehuwd met Huibertje Littooy, een dochter van de weduwe Sijke Littooy-van der Made (1769-1845). De laatste was een zuster van Dirk van der Made Jz. (de eerste assessor). Teunis Kuijpers was gehuwd met Huibertje van der Made, dochter van een broer van Dirk van der Made Jz. - de beide "Huibertjes" waren vernoemd naar diens moeder Huibertje Soetens (gehuwd met Jan van der Made Dz.). Men zie R.A. Burgers, "Van der Made-Klundert" in *De Brabantse Leeuw* 26 (1977) 41-51.

13 Reeds eerder was hiervan sprake geweest. Mede door toedoen van D. van der Made Jz. was onder meer het pamflet van ds. D. Molenaar, *Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten*, Amsterdam 1827, te Klundert "in grooten getale" verspreid; vergelijk *Bos* I, 114. Niet duidelijk is wie de "boekverkoopster" is geweest. Eén van de eerste Afgescheidenen, Neeltje Legrand wordt "prenten- en pettenverkoopster" genoemd (hoofdstuk 2); circa 1850 is de afgescheiden Pietertje de Lint "boekverkoopster" (Bevolking Klundert 1850-1862).

14 De bedoeling zou kúnnen zijn geweest, te laten zien dat hij bij de plechtigheid niet tegenwoordig was, maar in eigen woning verbleef.

15 *Bos* III, 12.

De vervolging door de overheid te Klundert is slechts incidenteel geweest; daarnaast moet worden gesproken van minachting[16] en latente tegenwerking gedurende de beginjaren.

We noemen in de eerste plaats wat B.H. Ploeg wedervoer, nadat hij zich in november 1835 had afgescheiden. Ploeg werd desondanks aangeslagen in een

16 Zoals blijkt uit de genoemde brieven van ds. Beausar.

omslag, opgelegd door kerkvoogden en notabelen van de Hervormde gemeente, vanwege reparatiën aan het kerkgebouw *uitgevoerd in 1836*.[17] Ploeg weigerde het bedrag - *ƒ* 2,50 - te voldoen, ook na een 'veroordeling' door het vredegerecht te Zevenbergen. Op 5 oktober werden door een deurwaarder huisraad en winkelgoederen opgeschreven en werd er een gerechtelijke bewaarder (garnisair) aangesteld die zijn intrek nam in het huis van Ploeg. De inlegering duurde tot 15 oktober, de dag van de openbare verkoping. Na afloop van de executie ontving Ploeg een rekening van *ƒ* 54,94.

In juni 1837 bezocht ds. Gezelle Meerburg de gemeente te Klundert.[18] Verjaagd uit Willemstad, kwam hij aldaar aan in de vroege morgen van vrijdag 23 juni. Hij preekte die dag over Jesaja 40 vers 10: 'Ziet, de Heere HEERE zal komen tegen de sterke, en Zijn arm zal heersen; ziet, Zijn loon is bij Hem, en Zijn arbeidsloon is voor Zijn aangezicht'. Ook de daaropvolgende zondag, 25 juni, preekte hij te Klundert - driemaal - waarbij ook velen uit Willemstad en andere plaatsen tegenwoordig waren.[19] Hoewel aangaande dit optreden door het classicaal bestuur van Breda een rapport werd gezonden aan de minister van eredienst,[20] leidde het niet tot een proces voor de rechtbank te Breda.

Op 10 november 1839 preekte Gezelle Meerburg opnieuw te Klundert. We zullen in paragraaf 6 B.H. Ploeg hierover aan het woord laten, maar op deze plaats zij het volgende vermeld. Vóór laatstgenoemde datum had de kerkeraad, bestaande uit de ouderlingen B.H. Ploeg en T. Kuijpers, alsmede de diaken H.J. Schalekamp, zich enige malen tot de burgemeester gewend, maar deze weigerde de namen onder een request aan de Koning waarin erkenning werd gevraagd te legaliseren, zodat verzending onmogelijk was geweest. Door de Arrondissementsrechtbank te Breda wordt bij vonnis van 25 mei 1840, alleen Ploeg, bij wie aan huis de dienst geleid door Gezelle Meerburg was gehouden, veroordeeld. Na appel van de officier van justitie en na verwijzing door de Hoge Raad - bij arrest van 23 augustus - van de zaak naar het Provinciaal Gerechtshof van Noord-Brabant, werden de beklaagden - Gezelle Meerburg, Schalekamp, Ploeg, Kuijpers en voorlezer Boezel - op 11 november 1840 door laatstgenoemd college vrijgesproken. De procedure had derhalve ongeveer een jaar gevergd.

In de behandeling door het Provinciaal Gerechtshof[21] neemt het proces-verbaal van de burgemeester een belangrijke plaats in.

17 ZESDE DEEL 136-137; *Schat in aarden vaten* V, 165 (er staat abusievelijk B.J. Ploeg).
18 Men zie ook de hoofdstukken 'Zevenbergen' en 'Willemstad'.
19 *Ref. 1e S.* II (1837) 119-122.
20 *Bos* IV, 282.
21 RA Den Bosch, Archief Provinciaal Gerechtshof van Noord-Brabant, inv. no. 2 (Criminele arresten 1840) no. 225 van de rol, 4 en 11 nov. 1840. Het vonnis van de rechtbank te Breda is verloren gegaan, alsmede de daarbij behorende bescheiden. Het nog te noemen proces-verbaal van de burgemeester van Klundert (14 nov. 1839) wordt - in copie - bewaard: StrA Zevenbergen, GA Klundert, inv. no. 10/76 'Verbaal van de Verhandelingen van B. en W.' 1839, folio 98-99

Laatsgenoemde constateert, dat Gezelle Meerburg op zondag 10 november 1839 van 's morgens acht uur tot 's avonds half negen ten huize van B.H. Ploeg ‘in eene daar toe expresselijk ingerigte kamer, onderscheidene Godsdienstoefeningen heeft gehouden, waarbij op *eenmaal* zeker meerder als *honderd personen* bij elkander waren’. De veldwachter der gemeente heeft behalve leden van het gezin Ploeg de volgende personen gezien.

> *Afgescheidenen, leden van de gemeente te Klundert*: Johanna Ardon (‘dienstbode bij Pieter Kuijk’); Albertus Boezel en zijn vrouw Gerdina Bogaerts; Jacobus de Bruijn en zijn vrouw Aplonia Cille; Maaike de Bruijn; G.F. Gezelle Meerburg; Jan Hendriks en zijn vrouw Clasina van Erkelens; Leendert Klein; Cornelis Kranenburg en zijn vrouw Louisa Maclean; Teunis Kuijpers en zijn vrouw Huibertje van der Made; Pietertje de Lint; Johannes Maclean; Elisabeth Romijn (‘dienstbode bij Sijke van der Made, weduwe Hendrik Littooy’); Hendrik Jacobus Schalekamp en zijn vrouw Maria Korteweg.
> *Niet-Afgescheidenen, wonende te Klundert*: Anna Boot, weduwe Adriaan de Lint; weduwe Cornelis Dane; Govert van 't Geloof; weduwe Adriaan Groeneveld; Gerrit Grootenboer; Jannigje Lagendijk, weduwe Jan W. Klein; Lijntje Knook, vrouw van Leendert C. Punt; Hendrik Lips; Willem Mac Pherson; Dirk van der Made Jz; Sijke van der Made, weduwe Hendrik Littooy; Nicolaas Silvius en zijn vrouw Kaatje Vis; Pieter Versluijs.
> *Niet-ingezetenen (al dan niet afgescheiden)*; Cornelis Beeke; Pieter van Dommelen. Beiden: ‘werkende in de Meestoof alhier’.
> *Wonende te Zevenbergen*: Bastiaan van Bezooijen; Gerrit van der Put; Adriana Sulkers, huisvrouw van Teunis de Frel (echtpaar woonde later wèl te Klundert).

Ten aanzien van deze lijst kan worden geconstateerd dat zij 38 namen omvat. Echter: slechts 19 aanwezigen waren lid van de Afgescheiden gemeente te Klundert, een critiek aantal dat, zoals we zullen zien, in het rechtsgeding voor het Provinciaal Gerechtshof van essentiële betekenis bleek. Genoemd college overwoog allereerst

> ‘... dat bij het Arrest van den Hoogen Raad der Nederlanden, waarbij de zaak aan dit Hof is verwezen, het vonnis van de arrondissements regtbank te Breda is vernietigd, uit hoofde dat uit de opgave der bewezene daadzaken in het vonnis niet blijkt dat de regtbank het punt heeft beslist of de beklaagden al dan niet de vergunning van de hooge regering tot het houden van godsdienstige vergaderingen hadden bekomen’.

Verder stelde het Hof vast dat bovenbedoelde vergunning inderdaad niet was verleend. Maar het kwam - na een eis van de advocaat-generaal tot het opleggen van een boete aan elk der beklaagden - evenwel tot een finale vrijspraak, namelijk op grond van het feit, dat niet meer dan twintig personen die één associatie vormden bijeen waren geweest, althans dat dit niet wettig kon worden bewezen. Vanwege het geheel eigene van de gevolgde gedachtengang, nemen we haar grotendeels over. We merken nog

op dat de beklaagden werden verdedigd door de rooms-katholieke mr. Justinus Henricus Kivits, advocaat te 's-Hertogenbosch. Het Hof sprak het volgende uit.

> ‘Dat het almede... is gebleken dat de vier laatste beklaagden [Schalekamp, Ploeg, Kuijpers, Boezel] gewoon waren des Zondags godsdienstoeffeningen te houden...

doch dan gewoonlijk zonder den eersten beklaagde [Gezelle Meerburg] en met minder dan twintig personen.
Dat... is gebleken, dat de beklaagden tot het houden van voormelde godsdienstige vergaderingen geene toestemming van de Hooge regering hadden bekomen maar integendeel dat nog op den dag zeiven dier vergadering aan hen vanwege het plaatselijk bestuur was doen aanzeggen, dezelve niet te houden.
Dat intusschen uit de verklaringen der getuigen mede is gebleken, dat de toegang tot bedoelde vergadering niet slechts voor de zoogenaamde afgescheidene van de Hervormde Christelijke kerk, waartoe de beklaagden opgaven te behooren, maar voor een ieder die verlangen mogt dezelve bij te wonen, openstond, met dat gevolg dat een groot deel der vergaderden, zonder voorafgaande afspraak, enkel uit nieuwsgierigheid tegenwoordig waren, in dier voege dat slechts één der gehoorde getuigen heeft verklaard, dat, naar zijne overtuiging, onder de toen verzamelden, buiten de huisgenooten van den beklaagden Ploeg, er 21 of 22 personen tot de afgescheidene behoorende, aanwezig waren, terwijl één der getuigen er geene en de derde getuige er hoogstens 19 meenen te erkennen.
Dat het alzoo in facto niet wettig is bewezen dat in de hier bedoelde godsdienstige vereeniging meer dan twintig zoogenaamde afgescheidenen zouden zijn tegenwoordig geweest, en veel minder nog dat die zamenkomst zou hebben bestaan uit meer dan twintig personen *tot* **eene** *vereeniging* (association) *behoorende*, ten doel hebbende om zich op vooraf bepaalde dagen met Godsdienstige onderwerpen bezig te houden. Overwegende dat diensvolgens de beklaagden zich niet aan overtreding van art. 292 van het wetboek van Strafregt[22] hebben schuldig gemaakt. Gezien art. 219 van het wetboek van Strafvordering, spreekt de beklaagden vrij.'

Ons dunkt, dat, indien andere rechterlijke colleges - ook vóór november 1840 - een onderzoek zouden hebben verricht naar het hierboven omschreven al dan niet 'behoren tot *één* associatie', er minder Afgescheidenen zouden zijn veroordeeld wegens het leiden etc. van 'ongeoorloofde godsdienstoefeningen'. Veelal bepaalde burgemeester of gerechtsdienaar zich in het proces-verbaal tot het opsommen van de namen der aanwezigen.

4. Erkenning

22 Artikel 292 van het Wetboek van strafrecht (Code Pénal) luidde: "Alle genootschap [association]... dat zonder daartoe verleende magt opgerigt zal zijn... zal ontbonden worden. De hoofden, bestuurders of bewindvoerders van dat genootschap zullen bovendien met eene geldboete van zestien tot tweehonderd franken gestraft worden". De aard van de hier bedoelde "association" werd omschreven in artikel 291: een "genootschap (of gezelschap) van meer dan twintig personen, met oogmerk om dagelijks of op zekere bepaalde dagen bijeen te komen, ten einde zich met voorwerpen van godsdienst, letterkunde of andere zaken bezig te houden...".

Tengevolge van de vrijspraak door het Provinciaal Gerechtshof, in de vorige paragraaf genoemd, zijn de Afgescheidenen te Klundert blijkbaar tot het inzicht gekomen dat het indienen van een verzoek tot erkenning door de burgemeester niet meer zou (of kon) worden tegengehouden. Gedateerd 2 februari 1841 wordt een nieuw request aan de Koning gezonden.[23]

23 Herv. Ered. 1 juni 1841, no. 5.

Als reglement wordt gekozen dat van de Afgescheiden gemeente te Utrecht,[24] met enige wijzigingen op ondergeschikte punten. Volgens een verklaring van de burgemeester zal de openbare godsdienst worden uitgeoefend in

> ‘een gedeelte van een huizinge of gebouw, in eigendom toebehoorende aan B.H. Ploeg, staande in de Oostervoorstraat B nummer 106, belendende ten oosten de publieke straat, ten westen de botte kreek, ten zuiden een pakhuis van Hendrik Littooy en ten noorden gedachte[25] Ploeg...’.[26]

Van harte is de medewerking van de burgemeester bij het inzenden van het verzoekschrift niet gegaan. Gedateerd 5 maart 1841 schrijft deze aan de gouverneur van Noord-Brabant, dat nagenoeg alle adressanten

> ‘behooren tot de behoeftigste Klasse van Ingezetenen dezer Gemeente, zoodanig dat slechts zeven derzelven in den Personelen omslag zijn kunnen betrokken worden, en zulks te zamen maar voor *ƒ* 50,00 (op welke som één middelmatige Landbouwer wordt gebragt...)’.

B.H. Ploeg is de hoofdpersoon, aldus de burgemeester. Hij kan met zijn winkel en schoenmakerij ‘zoo veel niet meer[27] verdienen dat hij in staat is deszelfs talrijk huisgezin van het noodige onderhoud te voorzien...’. De burgemeester meent dat de groep der adressanten niet zal kunnen voldoen aan de vereiste verklaring inzake het zelve te zullen zorgen voor de behoefte hunner armen en adviseert derhalve tot afwijzing van het verzoek. De regering volgt het advies niet; de gemeente wordt bij koninklijk besluit van 23 juni 1841, no. 48 erkend.

De ondertekening van het request luidt als volgt.[28]

(een ‘n’ voor een naam betekent: niet eerder in dit of in hoofdstuk 2 genoemd.)

Teunis Kuijpers, bakker, ouderling

Benjamin Hieronymus Ploeg, winkelier en schoenmaker, ouderling

Hendrik Jacobus Schalekamp, timmermansknecht (ook timmerman), diaken

n Johanna Ardon, dienstbode

24 EERSTE DEEL, 405-411.
25 bedoelde.
26 De bebouwing van het hier omschreven gedeelte van de westelijke zijde van de Oostervoorstraat (nu: Molenstraat) is na de handelingen in de oorlog 1940-1945, verdwenen.
27 Wellicht is bedoeld “langer” - dit tengevolge van vermindering van klandizie.
28 In de verklaring van de burgemeester inzake het gebouw vermeldt hij bij sommige ondertekenaars het beroep.

	Albertus Boezel, rondventer en zijn vrouw Gerdina Bogaerts
	Jacobus de Bruijn en zijn vrouw Aplonia Cille
	Maaike de Bruijn
n	Adriana Eland geb. Sulkers[29]
n	weduwe C. van 't Geloof, geb. van Mourik
	Baatje Hendriks
	Jan Hendriks, arbeider en zijn vrouw Clasina van Erkelens
	Cornelia den Hollander, winkelierster
	Leendert Klein, timmermansknecht en zijn vrouw Heiltje Wilhelmina Korteweg
	Cornelis Kranenburg, schoenmaker en zijn vrouw Louisa Maclean

29 Ook: Sullekes.

	Huibertje Kuijpers geb. van der Made (echtgenote van T. Kuijpers)
	Adriana de Lint
	Pietertje de Lint, naaister
	Johannes Maclean, kuiper
	Maria van der Made geb. Vos
	Huibertje Ploeg geb. Littooy (echtgenote van B.H. Ploeg)
n	A. Plugger
	Elisabeth Romijn, dienstbode
	Maria Schalekamp geb. Korteweg (echtgenote van H.J. Schalekamp)
	Teuntje Vos

5. Latere requesten

In 1849 heeft de gemeente te Klundert twee verzoekschriften aan de Koning gezonden, maar in de letterlijke zin van het woord nul op het request gekregen.

Het eerste verzoekschrift, gedateerd 29 januari 1849, behelsde de vraag - tezamen met Zevenbergen gedaan - om landstractement voor de 5 november 1848 bevestigde ds. Dirk Vliegenthart.[30] De minister van eredienst schrijft in zijn afwijzende dispositie ‘waaromtrent zij meenen regt te hebben, als tegenwoordig behoorend tot de, bij de daarstelling der nieuwe Grondwet *bestaande* Godsdienstige gezindheden in het Koningrijk der Nederlanden’.[31]

Enige maanden later wendt de kerkeraad zich opnieuw tevergeefs tot de Koning. Gevraagd wordt een som van drieduizend gulden voor vergroting van het kerkgebouw.[32] Wel wordt machtiging verleend ‘het kerkgebouw der gemeente geheel te vernieuwen en te vergrooten’.[33]

6. Twee brieven van B.H. Ploeg aan ds. Hel. de Cock

30 Dirk Vliegenthart werd 29 maart 1813 te Hendrik Ido Ambacht geboren en overleed te Zevenbergen 9 nov. 1874. Predikant te Zevenbergen, Klundert en Willemstad (tot aan de ontbinding dezer gemeente) 5 nov. 1848. Gehuwd met Cornelia P. Knook die hem met hun enige zoon overleefde.

31 Herv. Ered. 13 april 1849, no. 16.

32 Idem 20 sept. 1849, no. 1.

33 Idem 23 okt. 1849, no. 12.

Bij het ontbreken van essentiële archiefstukken van de onderhavige gemeente is het van belang dat een tweetal brieven van B.H. Ploeg aan Helenius de Cock, de zoon van Hendrik de Cock, is bewaard gebleven.[34]

De eerste brief, van 6 april 1852, bevat voor ons onderwerp weinig bijzonderheden.[35] We behoeven slechts aandacht te vragen voor de volgende passage.

34 Beide brieven werden geschreven in april 1852, naar aanleiding van een in het weekblad *De Stem* gedane oproep door Hel. de Cock inzake gegevens omtrent de Afscheiding (speciaal aangaande het optreden van diens vader in de beginjaren). Zij worden bewaard GA Rotterdam, Familiearchief De Cock, inv. no. 56.

35 De schrijver somt een aantal feiten op die we ook vermeld vinden in onder meer *Officiëele stukken*.

> 'Ook bestaat er eene pleitrede uitgesproken door den advokaat Blussé voor den hoogen raad, getiteld: *De onverbindbaarheid in regten van de tegenwoordige organisatie der Hervormde Kerk*, gedrukt te Dordrecht bij Blussé 1845, prijs 40 Cents.'[36]

In dit pleidooi wordt een zaak behandeld tegen een lid van de Hervormde kerk te Zutphen. Deze was tot diaken benoemd, liet zich de benoeming niet welgevallen en werd daarop gedwongen tot betaling van *f* 100. Blussé baseerde zich, pleitende voor bedoelde diaken, op de overtuiging dat het 'Reglement voor de Hervormde Kerk in Nederland' in 1816 ongrondwettig was ingevoerd.[37]

De tweede brief is van 30 april 1852. We vinden daarin, behalve enige niet-belangrijke gedeelten:

> De voorgevallene zaken, ten gevolge van het schrijven door UEW. Godzaligen Vader, zoowel als het geschrift zelve, tegen die van Brouwer en Reddingius,[38] baarden hier (zoo als dit het geval aller wegen was - zie slechts de brieven in, uit onderscheidene Provinciën onzes Vaderlands, waaronder er ook een gevonden word uit de Klundert van den Heer D. van der Made Jz. aan UEW. vader, en door ZEW. destijds uitgegeven) in de harten van al des Heeren volk blijdschap en verlevendiging, zoowel als verontwaardiging.'

Een intermezzo is hier noodzakelijk. Ploeg doelt op het geschrift H. de Cock, *Overeenstemming van de geloovigen in Nederland, uitgedrukt in Brieven, uit onderscheidene provincien onzes Vaderlands en uit Oostvriesland...*, Veendam 1834.[39] In deze brochure vinden we op de bladzijden 15-21 een brief 'Prov. Noord-Brabant den 4 Febr. 1834'. Door de Cock wordt de naam van de schrijver niet vermeld, maar door hem wordt de brief als volgt besloten 'N.N. Een Heer uit de Prov. Noord-Braband'. Gezien het bovenstaande, was deze heer dus de reeds genoemde Dirk van der Made Jz. uit Klundert.[40]

36 De titel van deze pleitrede is correct weergegeven; de schrijver: mr. Pierre Louis François Blussé; uitgegeven: Dordrecht, Blussé en Van Braam 1845. Het pleidooi werd 20 nov. 1845 uitgesproken.

37 Blussé, *a.w.* 14, 23.

38 L. Meijer Brouwer, *Noodige waarschuwing en heilzame raad aan mijne gemeente*, Groningen 1833 en G. Benthem Reddingius, *Brieven over de tegenwoordige verdeeldheden en bewegingen in de Hervormde Kerk*, Groningen 1833, H. de Cock schreef tegen deze geschriften *Verdediging van de ware Gereformeerde leer en van de ware Gereformeerden, bestreden en ten toon gesteld door twee zoogenaamde Gereformeerde Leeraars, of de Schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. de Cock*, Groningen 1833. Men zie voor laatstgenoemd geschrift (tekst en inleiding etc. door M. Drayer): De Cock, *Verzamelde Geschriften* I, 63-110.

39 Tekst en inleiding etc. door D. Deddens in De Cock, *Verzamelde Geschriften* I, 381-428.

40 Toen in 1983 door de bewerker, prof. drs. D. Deddens (zie vorige noot), aan schrijver dezes werd gevraagd van wie de onderhavige brief was, moest hij het antwoord schuldig blijven. Door het onderzoek aangaande de Afscheiding in Noord-Brabant is de naam van de afzender aan het licht gekomen.

Na nog enige opmerkingen te hebben gemaakt over de schorsing van H. de Cock gaat Ploeg als volgt verder.

> ‘Den 30 October 1835 beviel mijn vrouw.[41] Sommige mijner vrienden en bloedverwanten vreesden en voorzagen, uit hoofde van de plechtigheid des doops, welke moest volgen, datgene, wat later geschiedde. Sommige hunner, ter voorkoming van het gevreesde, beproefden en stelden mij voor, dat ik den Predikant zou verzoeken, om de vragen voorkomende in het doopsformulier te veranderen, of de zinsnede (... de leer, die... in de christelijke kerk alhier geleerd wordt enz.) achter te laten, en alzoo de struikelblok weg te nemen, of, zoo als het spreekwoord zegt, mij over het paard te ligten.[42] Een vriend uit Amsterdam[43] in de Klundert zijnde, beweerde mij, dat door die woorden in het doopsformulier “de leer, die in de christelijke kerk alhier geleerd wordt”, niet bedoeld wordt die leer, welke door den Leeraar wordt geleerd, en zoo even te voren was uitgesproken; maar die leer, welke in Oud en Nieuw Testament en in de Artikelen enz.[44] begrepen is, en dat ik alzoo vrijmoedig op de vragen kon antwoorden.’

Een nader onderzoek leert Ploeg echter, dat deze redenering onjuist is.

> ‘Ik kon dan ook niet besluiten om mijn kind te laten doopen, te meer niet om dat het den Heere behaagd had, in den weg Zijner Voorzienigheid, na dat mijne vrouw vijf jaren lang gewacht had, nu eene weg te openen.[45]
> Ik zal nu... de geschiedenis en toedracht der Afscheiding in deze Gemeente trachten te geven.
> De uitwerking en gevolgen hiervan.
> In opzicht op de vervolging van wegen het Herv. kerkbestuur dezer gemeente.
> In opzicht van die van wegen onze burgerlijke plaatselijke regeering.
>
> De uitwerking welke het een en ander had, en thans nog heeft, op het hart en gedrag van vele vrome kinderen Gods, in betrekking tot afscheiding en afgescheidenen, welke door de voorgevallene zaken (bovengenoemd) schenen verblijd, en verlevendigd te zijn geworden, in de hoop en het vooruitzicht op herstelling der zoo diep gezonkene Gereformeerde Kerk in ons Vaderland.[46]
> Belangende de toedracht der Afscheiding opgesteld, en door elf ledematen, meest allen armen, met mij onderteekend,[47] en aan de kerkeraad dezer gemeente ingediend. Deze acte was geheel in dien geest gesteld, zoo als

41 GA Klundert, geboorte Benjamin Hieronymus Ploeg.
42 Naar wij menen gebruikt de schrijver deze uitdrukking in verkeerde zin.
43 Niet duidelijk is wie wordt bedoeld; wellicht iemand behorende tot de Amsterdamse Réveil-kring.
44 Bedoeld zal zijn: in de Drie formulieren van enigheid.
45 Tussen 1830 (Johannes) en 1835 (Benjamin H.) was er geen geboorte uit het huwelijk Ploeg-Littooy. Onder “nu eene weg te openen” dient te worden verstaan: er zijn nu afgescheiden predikanten die het kind kunnen dopen.
46 Deze lange zin loopt niet, tenzij zij wordt gelezen als opschrift van het volgende.
47 In hoofdstuk 2 vonden we: veertien volwassenen, van wie één geen lidmaat en twee volwassenen (echtgenoten) die later tekenden.

zulks destijds algemeen geschiedde, uitgezonderd ééne zinsnede en zoo eene bepaling. Zij is de onderstreepte,[48] in verband met hetgeen dezelve voorgaat, namelijk uit welken hoofde wij verklaren van nu aan, geen gemeenschap meer te kunnen uitoefenen enz. met de zoogenaamde Nederlandsche Hervormde Kerk, welke haar grondbeginsel, de Leer en Wetten onzer Vaderen heeft verworpen, *tot dat dezelve terugkeerd tot den waren dienst van God, overeenkomstig Zijn Woord en de Leer onzer Gereformeerde Kerk*. Een gelijkluidende acte werd den 23 Januarij 1836 door negen Ledematen onderteekend,[49] en aan

48 cursief gedrukte.

49 Volgens hoofdstuk 2: zeven volwassenen. Vermoedelijk zijn door Ploeg de vrouwen Kranenburg en Schalekamp bij deze tweede groep gerekend en niet bij de eerste (vgl. noot 47).

> genoemde Kerkeraad ingediend. Ziedaar de geschiedenis en de toedracht der Afscheiding. Belangende de uitwerking en gevolgen hiervan.
> In opzicht op de vervolging van wegen het Hervormd kerkbestuur dezer gemeente, gaf aanleiding namelijk:[50] Door heeren Kerkvoogden en Notabelen dezer gemeente werd voor het jaar 1836 eenen hoofdelijken omslag gemaakt, ter dekking van onkosten voor reparatiën aan het kerkgebouw enz. waarin ook ik (niettegenstaande ik bij schriftelijke Acte in dato 28 november 1835 overeenkomstig Art. 2 van het algemeen Reglement was afgescheiden, en dientengevolge mijn lidmaatschap aldaar had opgehouden te bestaan) werd aangeslagen in de classe van *f* 2,50. Toen deze briefjes door den koster wierden rondgebragt, en mij ook het mijne wierd aangeboden, weigerde ik dit te ontvangen, op grond dat deze omslag gemaakt was, en zoo ook dit briefje, over het jaar 1836 en zich tevens grondde op mijn lidmaatschap ... Ik zeide hem,[51] dat indien Heeren kerkvoogden behoefte hadden aan *f* 2,50 ik hen die wel wilde prezent geven, doch dat ik geen kerkelijke belasting kon wettigen op mijn persoon, voor hunne gemeente, welke zich grondde op mijn lidmaatschap.'

De afloop van deze verwikkelingen hebben wij reeds in paragraaf 3 van dit hoofdstuk vermeld: enige goederen van Ploeg werden op 15 oktober 1836 bij executie verkocht. De briefschrijver vervolgt met iets te vermelden over de houding van de plaatselijke overheid.

> 'Van tijd tot tijd kwam Ds. Meerburg prediken en bediende de Sacramenten, dan in deze, dan in geene woning of partikulier huis, hetzij des daags, des avonds of des nachts, voor mindere of meerdere toehoorders, zonder dat er vervolging op volgde; wel werd Ds. Meerburg geplaagd met een Reispas op het Raadhuis te moeten vertoonen of afgeven, en hij waar ZEW. logeerde, moest er aan de Burgemeester kennis van geven.
> Eindelijk wierd een gedeelte van mijn huis (of eene woning vast naast de mijne, welke vroeger door mij was aangekocht voor Winkelhuis) gekocht, en ingericht voor Kerkgebouw, teneinde aldaar te vergaderen, en hetzelve ingevolge Koninklijk besluit van 5 Julij 1836[52] in navolging van Amsterdam, Groningen en Utrecht, te kunnen opgeven als kerkgebouw, ten einde om als eene Christelijke Afgescheidene gereformeerde gemeente... erkend te worden in de Burgerlijke Maatschappij.

Dan volgt het relaas van de weigering van de burgemeester tot legalisatie, over het preken van Gezelle Meerburg op 10 november 1839 en over het proces-verbaal naar aanleiding van deze godsdienstoefening opgemaakt (paragraaf 3). Op 31 januari 1840 moesten de beklaagden verschijnen voor de arrondissementsrechtbank te Breda

> 'teneinde (zoo als het in de dagvaarding is uitgedrukt) inlichtingen te geven, omtrent de vermoedens welke tegen hen bestaan: als zouden zich

50 Zin loopt niet.
51 Namelijk aan de koster.
52 Dit K.B. bevatte voorwaarden, waaronder een Afgescheiden gemeente zou kunnen worden erkend; EERSTE DEEL 402-404.

hebben schuldig gemaakt aan het houden van eene ongeoorloofde Godsdienstige bijeenkomst, op den 10 Nov. Jl. te Klundert.[53] Wij, behalve Ds. Meerburg verschenen op den bepaalden dag en uur, en gaven de gevraagde inlichtingen schriftelijk - hetwelk de Regter wel wat vreemd noemde, doch nam dezelve aan - met het doel om op de daarin gelegde

53 Deze formulering wijst er niet op dat de rechtbank het proces met veel enthousiasme heeft aangevat.

gronden onze zaak zelve voor den regtbank te bepleiten; deze inlichtingen luiden als volgt.

Onze roeping (volgens den inhoud van onze dagvaarding) is om inlichting te geven omtrent de *vermoedens* welke tegen ons bestaan, als zouden wij ons hebben schuldig gemaakt aan het houden van eene ongeoorloofde Godsdienstige bijeenkomst.

Wij hebben deze vermoedens tweezins te beantwoorden. Eerst *bekennend* en ten tweede *ontkennend*. En hierin zal dan ook deze verlangde inlichting begrepen zijn. *Bekennend*. Wij hebben Godsdienst gehouden ook op den 10 Nov. Jl.

Ontkennend. Die Godsdienstige bijeenkomst was niet ongeoorloofd en wel om de volgende redenen. Voor eerst: Gods Woord, hetwelk wij als onzen eenigen regel van geloof en wandel erkennen, gebied het ons, en daarom mogen wij zulks niet nalaten. Ten tweede: wij hebben er ook vrijheid toe uit onze landswetten. Art. 190 der grondwet waarborgt ons met alle Godsdienstige gezindheden in Nederland deze vrijheid.[54]

Men heeft vroeger wel gedrukt (ten onze opzichte) op het woord *bestaande*,[55] doch ook deze zwarigheid is weggenomen, door de erkenning van onze geloofsgenoten, als te *Utrecht, Amsterdam* en *Groningen*. Wij behooren tot hen, van welke het adres in Maart 1836 is uitgegaan,[56] welke zich (volgens het antwoord van Z.M. onzen geëerbiedigden Koning in deszelfs besluit van den 5 Julij 1836 in antwoord op eerstgenoemd) noemde, afgevaardigden van zijne Geloofsgenoten, in de onderscheidene Provinciën onzes Vaderlands.

Onder deze was ook onze Provincie. Ook opzigtelijk ons, heeft Z.M. onzen geëerbiedigden Koning verklaard, dat in onze leerstellingen niets gevonden wordt, dat de publieke orde en rust zoude kunnen storen, of met de goede zeden strijden. De zwarigheid welke er toen echter voor Z.M. overbleef, is door onze Geloofsgenooten (door het voldoen aan Letter a in deszelfs besluit[57]) geheel weggenomen, en zij gevolgelijk *erkend* als eene *Christelijke Afgescheidene Gemeente*. En dit vordert Z.M. ook van ons. En waren wij hierin *onwillig*, dan zoude het woord ongeoorloofd eenigsints op onze Godsdienstige tesamenkomst kunnen passen; doch wij willen ook met alle bereidvaardigheid daaraan voldoen. Ons adres en Reglement is reeds lang in gereedheid. Op verschillende tijden hebben wij onzen Burgemeester verzocht het te willen legalizeeren; doch onze Burgemeester weigert ons dit, zeggende aan ons, er zich geenszins toe verplicht te vinden,

54 Grondwet 1815, art. 190: “De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd”.

55 Het woord *bestaande* wordt genoemd in art. 191 van de Grondwet 1815, dat aldus luidt: “Aan alle godsdienstige gezindheden in het Koningrijk bestaande, wordt gelijke bescherming verleend”. Ploeg tikt in de volgende regels de spijker op de kop als hij zegt dat door de erkenning van Afgescheiden gemeenten, zijn gezindheid *in ieder geval* is gaan behoren tot de bestaande godsdienstige richtingen.

56 *Handelingen en Verslagen* 28-29. Het request werd uitgegeven onder de titel *Adres ingediend aan Z.M. den Koning...*, Amsterdam 1836. Men zie ook J. Bosch, *Om waarheid en recht*, Kampen 1933, 98-102.

57 Vergelijk noot 52.

of zijn Ed. zou er eerst door de hooge regeering toe moeten worden verplicht. Deze weg wordt ons dus afgesneden door het niet te willen Legalizeeren van ons Adres aan Z.M., waarin wij hetzelfde verklaren, wat onze nu reeds erkende geloofsgenooten verklaard hebben... Doch wij konden en mogten even zoo min als *deze erkenden* vóór hunne erkenning, niet ophouden den Heere te dienen naar Zijn Woord *op den door Hem* daartoe zelf afgezonderde en bepaalden dag. De aanklacht of vermoedens zijn dus zeer ongegrond en onbillijk. Meer dan vier achtereenvolgende jaren hielden wij deze bijeenkomsten; dan met onzen Leeraar, en dan zonder. De rust werd echter gedurende al dien tijd nooit gestoord.

(was get.) B.H Ploeg} ouderlingen
T. Kuijpers} ouderlingen
H.J. Schalekamp, diaken
A. Boezel, voorlezer

... Den 25 April 1840 ontvingen wij eene dagvaarding om op den 18 Mei 1840 voor de regtbank te Breda te verschijnen. Wij verschenen alle (behalve Do. Meerburg, welke een brief aan den president der regtbank schreef)... Na het verhoor der getuigen, welke in groot getal, meest alle uit onafgescheidene vromen bestaande) wierd het onze beurt en wel in de eerste plaats de mijne, en ik begon op de (in de schriftelijke gegeven inlichtingen) gelegde gronden breeder onze zaak te verdedigen. Na dat wij allen gehoord waren, nam de Officier van Justitie het woord, en besloot eindelijk met de heeren Regters te wijzen, niet op de grondwet, en de daar op gebouwde wetgeving, neen, maar op de Leer van het hooge Gerechtshof, even als of die Heeren, inplaats van de wet, de leer van het hooge Gerechtshof hadden bezworen te zullen handhaven.'

De verdere gang van zaken, resulterend in de finale vrijspraak door het Provinciaal Gerechtshof van Noord-Brabant in november 1840 noemden we al in paragraaf 3.

Het laatste gedeelte van de brief van Ploeg behandelt de ontwikkeling ten aanzien van de Afscheiding te Klundert. De schrijver is niet geheel tevreden over de houding van sommige Afgescheidenen, onder wie niet met name genoemde predikanten. Men bedenke echter dat hij schrijft over de gang van zaken ter plaatse, waar, van een betrekkelijk groot conventikel, zich slechts weinig 'vromen' afscheidden. Zijn woorden zijn zodanig karakteristiek dat we deze, voor zover nodig, letterlijk weergeven.

Door het optreden van de predikanten De Cock en Scholte 'wierden de vrome kinderen Gods, zoo als gezegd is, verblijd en verlevendigd', aldus Ploeg.

'Doch door de daarop volgende vervolging, en de door uitwerping in beginsel bewerkte en zoo daargestelde Afscheiding wierden zij afgeschrikt. Door de vervolging van wegen de Kerkvoogden wierd er, als men zegt, een brandmerk op Afscheiding en Afgescheidenen gedrukt, inzonderheid op mij. Stijfhoofdigheid - zoo sprak men - was oorzaak van het schandaal.[58] En dat was niet alleen de taal der openbare vijanden, neen, maar ook van de vromen.
En *na* de oproeping van zoo vele vromen als getuigen voor de Regtbank, was men huiverig voor het bijwonen der prediking.
Men wierd door dit gebeurde afgeschrikt, en zoo bereikten de vijanden voor zoo ver, hun oogmerk. Verachting wierd het deel der getrouwe getuigen, en in plaats van lof, begon men hun, al spoedig daarna, te beschuldigen als trouwelooze verlaters, en overgevers van kerken, kerkelijke en armen goederen.

58 Namelijk de executie van bezittingen van Ploeg.

Spraken de Afgescheidenen met hunne nog niet afgescheidene Broeders en Zusters om zich... bij de Gemeente te voegen (want wij meenden in den beginne, al wat vroom was zou zulks doen - er was toch zoo menigmaal en aanhoudend in het verborgen en in de bijeenkomsten der vromen ernstig gebeden, de Heere mogt eens alomme mannen verwekken en aangorden, welke zich de zake Gods der diep gezonkene Kerk in ons Vaderland mogten ter harte nemen. En er klommen daartoe ook dankgebeden op, tot den Troon, wegens - zoo als men het destijds meende - de gebedsverhooring...) het antwoord was: Ik heb er geen licht in, de Heere zelf zal er

> mij eerst moeten overbrengen. Doch spraken deze Broeders of Zusters met dezulke, die tot de Afscheiding overhelden, en zich bij de gemeente wilde aansluiten..., dan zeide men, ja, het zal er heen moeten; maar wacht nog wat, dan doen wij het te zamen, en kon *dat* dan niet terug houden, dan deed men de zoodanige hun ongenoegen hooren, en soms ook wel gevoelig ondervinden. Predikte deze of geene Afgescheidene Leeraar, en bragt ZEW. (zoo als dat in den beginnen nog al in gevolge 2 Timotheus 4 vers 1, 2 plaats had) de goddeloosheden van en in het Hervormd kerkgenootschap gekenmerkt, onder de aandacht, en stelde hij die zoo in het helder daglicht, achtervolgd met het Woord des Heeren Jesaja 52 vers 11, 12, 2 Corinthiërs 6 vers 14-17, daarom gaat uit het midden van haar, en scheidt U af, geloofsbelijdenis Art. 28,[59] zegt de Heere - het beviel niet in gevolge 2 Timotheus 4 vers 3, 4. Of predikte hij bijvoorbeeld uit Psalm 45 vers 15: Hoor, o dochter, en zie, en neig uw oor; en vergeet uw volk en uws vaders huis, dan was het "als dat zoo weer gebeurd, dan wil ik hem niet meer komen hooren".'

Nadat Ploeg heeft betoogd dat vele 'vromen' in de prediking slechts wilden horen van de val van de mens in Adam en van de verlossing in Christus, schrijft hij:

> 'Met andere woorden: Alleen de orde des heils, zoo als die in de Catechismus voorkomt, theoretisch voorgesteld, en zoo in die betrekkelijkheid, eene ernstige toepassing, en niets meer. En onder deze indrukken verkeerden toen en verkeerden thans, ten minste hier in deze streek de Afgescheidenen en hunne predikanten, en worden daardoor geleid tot zwijgen over het aangestipte, en tot eene zeer betrekkelijke prediking. En wat daarvan de vrucht en uitwerking is, en *noodzakelijk* moeten zijn, zal ik tenslotte laten volgen.
> De vromen blijven dus rustig (want zoo wil men het) in het Hervormd Kerkgenootschap, als ledematen in en met de gemeente aan deze plaats vereenigd. Velen hooren getrouw de prediking of leugenleer. Onbekeerden worden door der zoodanigen voorbeeld verleid, en de vijanden wijzen op de zoodanigen om meer en meer ter navolging te kunnen verstrekken. Vromen laten hunne kinderen tegen 1 Timotheus 6 vers 3-5 door zulke Leeraars onderwijzen...
> De vromen stierven en sterven van tijd tot tijd weg, en het opkomend geslacht wierd en wordt zoo, door de verregaanste ontrouw der Ouders middelijkerwijs bedorven. En zoo is en komt Gods oordeel over land en kerk, en God geeft (in zijn regtvaardig oordeel) naar 2 Thessalonicensen 2 vers 10, 11: Doordat zij de liefde der waarheid niet aangenomen en hebben, om zalig te worden, en daarom zal haar God zenden eene kracht der dwalingen, opdat zij naar 2 Petrus 2 vers 1, 2 de leugen zouden gelooven, welk oordeel nu al reeds in velen openbaar is - en zoo voortgaande gewisselijk ook over het navolgend geslacht komen zal.'

59 Het opschrift boven artikel 28 van de (Nederlandse) Belijdenis des geloofs luidt als volgt: "Dat een iegelijk schuldig is zich bij de ware kerk te voegen".

7. Afgescheidenen te Klundert in de jaren 1850 tot 1862

In deze paragraaf vermelden we de gegevens aangaande de Afgescheidenen, zoals deze worden gevonden in het Bevolkingsregister Klundert over de jaren 1850-1862.[60] Bij gebrek aan kerkelijke leden-administratie moet deze documentatie, voor ons doel van grote waarde worden geacht.

Zouden alle genoemde personen tegelijk lid van de Afgescheiden gemeente zijn geweest, dan zou dit inhouden dat zij in genoemd tijdvak circa 105 zielen omvatte.

60 Het register is onzes inziens zeer nauwkeurig bijgehouden.

Volgens bijlage II telde de gemeente van 1856 tot 1860 constant 62 leden en van 1861 tot 1874 (eveneens constant) 100 zielen; wij menen echter dat deze opgaven onnauwkeurigheden vertonen.

In 1854 (12 april) lijdt de gemeente een gevoelig verlies, zoals we zullen aangeven: vijf gezinnen omvattende ongeveer 26 personen emigreren naar Holland, Michigan. Het aantal zielen moet daardoor zijn teruggelopen tot circa 105 - 26 = 79.

Men bedenke echter dat er in de jaren 1850-1862 ook personen tot de gemeente zullen hebben behoord, die niet woonden op het territoir van Klundert. Onze conclusie mag wel zijn, dat de Afgescheiden gemeente aldaar in de jaren 1850-1862 een kleine honderd zielen heeft geteld.[61]

(1845 Willemstad) = in 1845 te Willemstad geboren (indien geen plaatsnaam vermeld: geboren te Klundert)

A	=	wijk A
B	=	wijk B
C	=	wijk C
Bu	=	Buitendijk
Ka	=	Kaai
Ke	=	Kerkring
Oa	=	Oosterachterstraat (thans Oosterstraat)
Ov	=	Oostervoorstraat (thans Molenstraat)
S	=	Stadhuisring
W	=	Westervoorstraat

W, A 84	Tanneke Bax (1817), zonder beroep
Ke, B 135	Adrianus de Bie (1845 Willemstad) - woont bij gezin L. Klein
Ov, B 187b	Albertus Boezel (1806 IJsselmonde), winkelier en Gerdina Bogaerts (1802 Zevenbergen), met 1 kind - gezin in 1854 naar Holland, Michigan
Ov, B 179	Jacomina Brandt (1815 Dordrecht), naaister, met 5 kinderen - weduwe Johannes M. van der Made
S, A 36	Jacobus de Bruijn (1794), arbeider en Aplonia Cille (1789), met 3 kinderen
S, A 41	Maaike de Bruijn (1801), werkster, met 1 kind Teuntje de Bruijn (1833), naaister

61 In noot 1 vermelden we voor 1849 in de burgerlijke gemeente Klundert: 77 Afgescheidenen.

S, A 37	Cornelis Eland (1813 Zevenbergen), pakkendrager en Hendrika Grootenboer (1818)
Bu, C 228	Arie de Frel (1819 Standdaarbuiten), arbeider en Teuntje van den Andel (1815), met 5 kinderen
?	Cornelis de Frel (1821 Zevenbergen), arbeider en Johanna Ploeg (1821), met 2 kinderen - gezin in 1854 naar Holland, Michigan
Oa, B 154	Teunis de Frel (1791 Standdaarbuiten), arbeider en Adriana Sulkers (1793), met 6 kinderen - gezin in 1854 naar Holland, Michigan met 5 kinderen

Ov, B 177a	Cornelis Izak Hendriks (1825), kleermaker en Carolina Vogel (1835 Zevenbergen), met 2 kinderen
Ov, B 177a	Jan Hendriks (1782), arbeider en Clasina van Erkelens (1783), met 2 kinderen
Ka, A 66	Cornelis den Hollander (1819), metselaarsknecht en Teuntje de Bruijn (1816), met 6 kinderen
W, A 73	Cornelia den Hollander (1794 Fijnaart), winkelierster
Oa, B 152	Cornelis Huijsers (1825), timmerman, met 1 kind - gehuwd met P.C. van Drimmelen, Ned. Herv.; 4 kinderen, idem
Ke, B 135	Leendert Klein (1811), timmermansknecht[62] en Heiltje Wilhelmina Korteweg (1809 Fijnaart), met 5 kinderen - gezin in 1854 naar Holland, Michigan
?	Kornelia Pieternella Knook (1826), zonder beroep, met 1 kind: Dirk Vliegenthart (1856)[63]
Ov, B 185	Krina de Korte (1827 Zevenbergen), dienstbode
Ka, A 65	Teunis Kuijpers (1794 Fijnaart), bakker en Huibertje van der Made (1792), met 4 kinderen
Ov, B 107a	Pietertje de Lint (1798), boekverkoopster
Ke, B 148	Jan Lukas (1781), winkelier
Ke, B 150	Johannes Maclean (1803), kuiper en Pieternella van Dis (1812 Made), met 5 kinderen
Ov, B 107	Benjamin Hieronymus Ploeg (1794 Vught), winkelier en Huibertje Littooy (1792), met 4 kinderen[64] - gezin in 1854 naar Holland, Michigan met 3 kinderen

62 Tekende met personen uit verschillende plaatsen in 1835 een Acte van afscheiding; DERDE DEEL 64.

63 Merkwaardig is dat de man en vader, ds. Dirk Vliegenthart niet voorkomt in het register.

64 De in 1794 te Vught geboren Benjamin H. Ploeg was de zoon van Hendrik Ploeg en Johanna Boon. Het paar Ploeg-Littooy huwde te Klundert 22 juli 1820. Uit dit huwelijk werden zes kinderen geboren: Johanna (1821), huwt in 1851 de genoemde Cornelis de Frel; Sija/Seijke (1823), naaister; Hendrik (1825), overlijdt in 1845; Hendrika (1827), naaister; Johannes

Ov, B 179	Elisabeth Romijn (1800 Willemstad), zonder beroep - hetzelfde adres als Jacomina Brandt
Ov, B 186	Hendrik Jacobus Schalekamp (1802 Dordrecht), slijter in dranken en Maria Korteweg (1805 Zevenbergen), met 6 kinderen
?	Ingenus Diederik Schalekamp (1830), timmerman, met 2 kinderen - gehuwd met H.C. van Gijn, Ned. Herv.
?	Jacob Cornelis Schalekamp (1832), timmerman
?	Maria Vos (1794 Made) - gehuwd met A.D. van der Made, schipper, Ned. Herv.
Bu, C 227	Willem Wensenburg (1802 Willemstad), landbouwer, met 1 kind - gehuwd met E. van Bezooijen, Ned. Herv.

(1830), kleermakersknecht, overlijdt in 1850; Benjamin Hieronymus (1835), kleermakersleerling. Sija (Seijke), Hendrika en Benjamin H. (Jr.) emigreren in 1854 met hun ouders: ook Johanna de Frel-Ploeg emigreert met man en twee kinderen - zoals we zagen.

Hoofdstuk 7
Zevenbergen

Inleiding

Volgens *Van der Aa* omvatte Zevenbergen (stad, polders en gehuchten) in het jaar 1851, 601 huizen, bewoond door 907 huisgezinnen, en 4600 personen die merendeels hun bestaan vonden in de landbouw. Er waren 1000 Hervormden, circa 100 Afgescheidenen en 3500 Rooms-Katholieken.[1]

Reeds in 1936 moest E.A. Hendriks aangaande het destijds complete archief van de Afgescheiden gemeente (Gereformeerde kerk) te Zevenbergen schrijven, dat 'de sobere notulen - soms werd in jaren geen aantekeningen gemaakt - het onmogelijk maken een afgerond historisch geheel te geven'.[2]

Zevenbergen heeft in de laatste oorlog veel te lijden gehad van gevechtshandelingen; ongeveer 160 inwoners verloren het leven door bombardement en granaatvuur, en slechts één huis bleef geheel onbeschadigd. Het archief van de Gereformeerde kerk werd kort vóór de bevrijding van Zevenbergen (november 1944) door de Duitsers uit de pastorie naar het gemeentehuis gebracht, en daar enige dagen later door een voltreffer vernietigd, aldus Nelemans.[3] Slechts één boek - dat vermoedelijk niet in de pastorie werd bewaard - is bij deze ramp gespaard gebleven: een ledenregister aangelegd in 1876 met achterin een doopregister dat begint met 1853.[4]

1 *Van der Aa* XII, 151-155. De statistiek (bijlage II) vermeldt voor 1856 en volgende jaren: 124 Afgescheidenen; enigen van hen zullen hebben gewoond buiten het territoir van Zevenbergen, onder andere te Hooge en Lage Zwaluwe. Volgens De Kok, *Nederland op de breuklijn* 437, 447: (Volkstelling 1849) Zevenbergen 86 Afgescheidenen, Hooge en Lage Zwaluwe 13.

2 E.A. Hendriks e.a., *Herdenking der reformatie van 1836 te Zevenbergen* (speciaal het hoofdstuk 'Historisch overzicht' 29-47), Klundert 1936, 29. L.J. Nelemans, *Historisch overzicht van de Gereformeerde kerk (vrijgemaakt) over het tijdvak 1936-1979*, Zevenbergen 1979 (gestencild) behandelt de latere geschiedenis der gemeente.

3 Nelemans, *a.w*. 14.

4 Het boek bevat voor ons onderwerp nagenoeg geen gegevens. We lezen voorin: 'Namen van de Belijdende Leden der Christelijk Gereformeerde Gemeente te Zevenbergen. Dit boek is voortzetting van een van vroeger datum; behelzende alléén de Namen der thans [1876] levende Leden der gemeente alhier ontstaan en vereenigd in het jaar onzes Heeren 1836'.

Hendriks vermeldt: ‘De gemeente Zevenbergen der Christelijk Gereformeerde Kerk omvatte ook Moerdijk, Zwaluwe en Breda’.[5] Nadere gegevens noemt de schrijver niet, en deze konden elders niet worden opgespoord. We weten slechts dat ‘Breda’ en ‘Moerdijk’ Doleantie-gemeenten zijn, en dat - zoals we in het desbetreffende hoofdstuk zullen zien - de Afgescheiden gemeente te Hooge en Lage Zwaluwe waarschijnlijk in 1854 werd ontbonden, waarna een gering aantal personen, wellicht minder dan tien, zich bij ‘Zevenbergen’ zal hebben aangesloten.

1. Het ontstaan der gemeente

Vóór in het eerste ledenregister - dat E.A. Hendriks nog heeft kunnen raadplegen - stond het volgende geschreven.

> ‘De Hervormde Kerk van Nederland, haar grondbeginselen, vastgesteld op de Synode van Dordrecht in de jaren 1618 en 1619, verlaten hebbende, hebben zij, welke God naar Zijn Woord wenschten te dienen, in de onderscheidene deelen van ons Vaderland zich verplicht gevonden zich af te scheiden van een genootschap, hetwelk zich wèl met den naam der Kerk bedekt, maar opgehouden heeft de gemeente, het lichaam van Christus te zijn.
> Deze afscheiding is voornamelijk begonnen in het jaar 1834; en in het jaar 1836 is dezelve ook te dezer plaats doorgedrongen.
> De naam, welke deze gemeente bij haar erkenning in de burgerlijke maatschappij bekomen heeft is die van “Christelijk Afgescheidene”.’[6]

Het gebied rond Zevenbergen - de Brabantse noordwesthoek - viel gedurende de eerste jaren onder de bearbeiding van ds. G.F. Gezelle Meerburg. Het is niet bekend of aldaar een andere afgescheiden predikant van het eerste uur, bijvoorbeeld Scholte, in het tijdvak 1836 tot 1840, Woord en sacramenten heeft bediend. Hoe vaak Meerburg te Zevenbergen is geweest, kan niet worden nagegaan. In ieder geval - zoals we nader zullen zien - eenmaal of meerdere malen in 1836 en in 1837.[7]

Meerburg heeft de gemeente Zevenbergen geïnstitueerd. De datum staat echter niet geheel vast. Uit het request van 1836 (hoofdstuk 3) blijkt dat er op 6 oktober van dit jaar een gemeente bestond. Anderzijds: in 1836 scheidden zich de eerste personen af. Onder dezen zijn ook degenen die in de beginjaren als ambtsdrager worden genoemd: Gerrit van Mourik Gz. (afscheiding 20 januari 1836), Gerrit Bax (30 mei) en Cornelis de Keijzer (19 juni).[8] Deze gegevens leiden tot de conclusie dat de instituering zal zijn verricht tussen mei en oktober 1836.[9] Uit een

5 Hendriks, *a.w.* 29.
6 *Ibidem* 29.
7 Wij vermoeden dat zijn optreden in de Noordwesthoek - afgezien van dat in 1839 te Klundert (hoofdstuk 6) - zich hiertoe merendeels heeft beperkt. Meerburg was ‘hokvast’. Behalve in bedoeld gebied, preekte hij enige malen te Utrecht, Amsterdam en in zijn geboortestad Leiden. Verder bepaalde hij zich tot het Land van Heusden en Altena.
8 Vergelijk paragraaf 2.
9 Hendriks *a.w.* 30 schrijft dat Gezelle Meerburg te Zevenbergen vertoefde 17-19 juni *1836*. Volgens wat staat in *Schat in aarden vaten* V, 150 is dit een vergissing en moet het zijn *1837*. Men zie hierna.

schrijven van de burgemeester van Zevenbergen aan de officier van justitite bij de rechtbank van Breda weten we echter dat Gezelle Meerburg op zaterdag 27 *augustus 1836* een samenkomst heeft geleid ten huize van Gerrit Bax, Havenkant 178.[10] Wij menen deze datum te moeten houden voor die van de *stichting der gemeente*.

Ook van 17 tot 19 juni 1837 vertoefde Meerburg te Zevenbergen. We lezen hierover, dat hij

> '... op Zaterdag 17 juni te Zevenbergen komt, waar hij 's avonds preekt en de kinderen der gemeente doopt. Den volgenden Zondag, 18 Juni, bedient hij daar tweemaal het Woord, terwijl hij 's Maandags 19 juni met de gemeente bij brood en beker den dood des Heeren verkondigt. En geen enkele maal werd de rust hier verstoord[11] ... Een oude Christin van meer dan zeventig jaren[12] en een jonge zuster[13] voegden zich tot de afgescheiden gemeente, omdat zij uit kracht des geloofs tot haar behoorden en begeerte hadden aan den disch des Heeren aan te ziten. Vóór de Avondmaalsviering deden vijf leden van het lichaam van Christus belijdenis des geloofs, onder wie de dochter en dienstbode uit het gezin, waar Meerburg logeerde.[14] Bij de eerste had zich, sedert Ds. Meerburg daar vroeger al eens gepreekt en het Avondmaal bediend had, een andere begeerte, dan de wereld kent of geeft, geopenbaard, en thans kon zij verhalen wat God aan haar ziel gedaan had. Aandoenlijk was des nachts, na de Avondmaalsbediening, de aanspraak van deze jeugdige dochter des huizes tot één van haar vroegere vriendinnen. Zij verklaarde, op zulk een wijze als vroeger, niet meer met haar te kunnen verkeeren, maar sprak den wensch uit, dat zij voortaan den Heere mocht dienen. Ook de dienstmaagd verkondigde de groote daden Gods en vermaande anderen om zich te bekeeren tot den Heere, die de eenige troost in leven en sterven is.'[15]

Uit andere bron weten we dat Gezelle Meerburg op één der dagen 17-19 juni een kind van Cornelis de Korte en één van Willem Roepers doopte.[16]

2. Eerste Afgescheidenen

10 GA/StrA Zevenbergen, Verzonden stukken burgemeester 1833-1836 (inv. no. 3900), 30 aug. 1836. De samenkomst - aldus de burgemeester - werd bezocht door slechts 17 personen. Zij leidde derhalve niet tot justitiële stappen. Mogelijk zou zijn dat ook op zondag 28 augustus 1836 godsdienstoefeningen zijn gehouden (onder leiding van Meerburg), maar dat deze aan de burgemeester zijn ontgaan.

11 Hiermee wordt (ook) bedoeld dat geen inval werd gedaan door politie of burgemeester, teneinde proces-verbaal op te maken.

12 Niet werd gevonden wie wordt bedoeld.

13 Als vorige noot.

14 Zoals hiervoor vermeld, vertoefde Meerburg op 27 augustus 1836 ten huize van Gerrit Bax (Sr.). Vermoedelijk was "de dochter" Johanna Bax, geboren 1810.

15 *Ref. 1e S*. II (1837) 119-122; geciteerd in *Schat in aarden vaten* V, 150-151.

16 RA Den Bosch, Archief (Hervormd) classicaal bestuur van Breda, notulen 28 juni 1837, art. 4.

De inhoud van deze paragraaf is gebaseerd op wat we vinden in het archief van de Hervormde gemeente[17]; als ondertekening van het request 1836[18] alsmede die van

17 StrA Zevenbergen, Aktenboek 1 jan. 1831 - 1 mei 1862 (inv. no. 6). Andere inv. no's bevatten geen gegevens aangaande de Afscheiding.

18 Hoofdstuk 3.

het nader te noemen verzoekschrift van 6 februari 1841[19] en in het bevolkingsregister Zevenbergen 1826-1840.[20]

Als de hervormde predikant te Zevenbergen, Reinier van den Broek (overleden 1838), in de kerkeraad voor het eerst mededeling doet aangaande de afscheiding ter plaatse - begin 1836 - wordt er genotuleerd, dat 'van tijd tot tijd' briefjes bij hem worden afgegeven

> 'van leden der gemeente, die reeds jaren en dagen de Godsdienstige zamenkomsten geheel hadden nagelaten en zich nu geheel afscheuren van de Gereformeerde gemeente. Die alle werden eenparig met de hoogste afkeuring van zoodanige woelingen ontvangen'.

De raad besluit dat de briefjes zullen worden bewaard bij de ingekomen stukken[21] opdat zij

> 'zouden kunnen dienen om blijvende getuigen te zijn van den boozen geest welke deze afvalligen bezield...'.[22]

In de notulen van 23 juli 1837 lezen we:

> 'Heden werd door den Predikant bij den kerkeraad ingediend een bij hem afgegeven *gedrukt* lasterschrift blijkbaar gesteld door de tegenwoordige hoofden[23] en verleiders der opgestane sekte.
> Aan het bestuur van het hervormde kerkgenootschap te Zevenbergen
> De ondergetekende geven aan Ulieden *vrijwillig* en *duidelijk* te kennen, dat zij volgende art. 32 der christelijke gereformeerde Geloofsbelijdenis *verwerpen alle menschelijke vonden en alle wetten, ingevoerd om God te dienen*[24] *en door dezelve de conscientien te binden en te dwingen, in wat manier het ook moge zijn*; en daarom ook Uw bestuur, vonden, wetten, sedert 1816 buiten toestemming der Gereformeerde Kerk, ingevoerd; dat zij zich, volgens art. 28 en 29 van voornoemde Geloofsbelijdenis van uw kerkgenootschap afscheiden en zich vereenigen met die gemeente, welke, volgens hare uitdrukkelijke verklaring - blijkens de handelingen der Synode, door derzelver Opzieners gehouden den 2 Maart 1836 en volgende dagen[25] - in *leer, tucht* en *dienst* vasthoudt aan de formulieren van eenigheid der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, de *geloofsbelijdenis,*

19 Herv. Ered. 1 juni 1841, no. 5.
20 StrA Zevenbergen.
21 Zij werden niet gevonden.
22 Not. kerker. 17 februari 1836. De notulen zijn in deze tijd niet ingedeeld in artikelen.
23 Inderdaad maakten degenen die zich na de eerste tijd afscheidden gebruik van een gedrukt formulier.
24 Men zie voor dit artikel 32 ("Van de orde en discipline of tucht der Kerk") en voor de hierna te noemen artikelen 28 en 29 van de Nederlandse geloofsbelijdenis: A. Kuyper, *De Drie formulieren van eenigheid*, (bijv. 41e druk) Kampen 1897, 31, 28-29. Wij merken op dat de woorden "... en alle wetten, ingevoerd om God te dienen..." in artikel 32 als volgt luiden "... en alle wetten, die men zoude willen invoeren, om God te dienen...".
25 *Handelingen en Verslagen* (1836) 13-71.

catechismus en leerregels der Synode gehouden te Dordrecht in 1618 en 1619, wenschende met die Gemeente den hals te buigen onder het juk Jesu Christi, het eenige Hoofd Zijner uitverkorene Gemeente.
Zevenbergen den 30 Juny 1837.'[26]

26 Stuk was getekend door de te noemen Joh.a Dolk, Petr.a van Putte en Maria H. Barel.

Verdere bijzonderheden in de notulen van de hervormde kerkeraad etc. vermeld, zullen we noemen in onderstaande lijst van eerste Afgescheidenen.[27]

		jaartal tussen haakjes	= geboortejaar	
		1	= tekent request 1836	
		2	= tekent request 1841	
		30.6.1837	= datum van afscheiding[28]	
	2		*Maria Hendrika Barel*, huisvrouw van J.A. Dolk	30. 6. 1837
	2		*Adriaan Gerritse Bax* (1806), bouwman,	
	2		en zijn vrouw *Anna Timmers*	
	2		*Gerardus Gerritse Bax* (1812), bouwman,	
	2		en zijn vrouw *Adriana Hogendijk* (1805)	
1	2		*Gerrit Bax* (1783), bouwman, overl. 1879	30. 5. 1836
1	2		en zijn vrouw *Elizabeth Biert* (1784), overl.	30. 5. 1836

27 Aangezien niet bij elke persoon een datum van afscheiding kan worden genoemd (bijvoorbeeld doordat de afscheiding van een dooplid door de ouders werd verricht, of zich niet te Zevenbergen voltrok), kozen wij voor een alphabetische volgorde, niet voor een chronologische.

28 Deze data zijn merendeels die van de registratie door de hervormde kerkeraad; de verklaringen van afscheiding zullen soms enige dagen eerder zijn ingediend.

		1877; afscheiding met 5 kinderen	
		Hendrik Bax; afscheiding met 2 kinderen	6. 1. 1838
	2	*Johanna Bax*	20. 6. 1837
	2	Tanneke Bax	
	2	*Francisca Bogaarts*, 'bekende niet te kunnen schrijven'	
		Gerdina Bogaarts[29]	
	2	*Johanna Dolk Ary dr*. (1804), weduwe Huitkar (eerder: echtgenote Andries Huitkar, kuiper); afscheiding met 3 kinderen	30. 6. 1837
1	2	*Cornelis van der Dussen* (1792), metselaar	8. 5. 1836
	2	*Cornelis Eland* (1813)[30]	
1	2	*Wilhelmina Hendrica van Eekeren*, huisvrouw van C. van Dongen	13. 4. 1836
		Anna Geertse, huisvrouw van Cornelis van Hal	. 12 1836
	2	*Jan Groen* (1809),	

29 Men zie voor haar ook hoofdstuk 6 (Klundert).
30 Vergel. hoofdstuk 6 (Klundert).

		koopman, en zijn	
	2	vrouw *Elizabeth Vos*	
	2	*Petrus Hagoort* (1779), winkelier, en	
	2	zijn huisvrouw *Anna Hagens*	
1	2	*Cornelis de Keijzer* (1791), koopman, overl. 1868, en	19. 6. 1836
1	2	zijn huisvrouw *Helena Schilperoort* (1793) afscheiding met 2 kinderen	18. 6. 1836
		Helena Schilperoort schreef onder meer: ‘Vijftien jaren is het geleden dat ik mijn zeiven afgeschijden heb van die kerk daar ik mijn zeiven niet meer mede kan vereenigen... Ik wens nu over te gaan tot die Gemijnte waar ik mede in belijdenis wens te leven...’.	
	2	*Krina Korsten*, weduwe Jan de Korte	. 8 1836
1	2	*Cornelis de Korte* (1798), arbeider, overl. 1891, en	8. 5. 1836

1	2		zijn huisvrouw *Maria Bogaerts*; afscheiding met 4 kinderen	8. 5. 1836
	2		*Jacomina de Korte* (in request: weduwe Willem Roepers)	27. 6. 1837
	2		*Magdalena de Korte*	
	2		*Arie de Leeuw* (1802), koopman in vis (daarna: schipper), ‘bekende niet te kunnen schrijven’	
	2		*Elizabeth Mastbergen*	
	2		*Elizabeth van Mourik*	
1	2		*Emmerika Johanna van Mourik* (in 1841: weduwe J. den Engelse)	28. 5. 1836
	2		*Gerdina van Mourik* (1801), overl. 1887	29. 3. 1836
			Haar verklaring van afscheiding werd te Gorinchem geschreven: de ‘naamtekening’ (een kruisje) ‘werd gesteld in tegenwoordigheid van Pieter	

		Welle en Lucas van der Linden'.[31] Was tweede echtgenote van Cornelis deKorte.	
1		*Gerrit van Mourik Gz*. (1777), overl. 29 febr. 1840[32]	28. 1. 1836
		Petronella van Putte	30. 6. 1837
1		*Willem Roepers*, overl. 25 maart 1837; afscheiding met 5 kinderen	9. 5. 1836
	2	*Jan G van Santbergen* (1813), bakker, en zijn vrouw *Adriana van Putten*	
1	2	*Johanna Venis* (1754), weduwe W. Paquy	25. 4. 1836
	2	*Johanna Margaretha Weibel*, huisvrouw van J. Nelemans. Aangaande haar:	30. 9. 1836
		aantekening in hervormde notulen van 30 september 1836: 'Briefje afgegeven van een zeer bekend ondeugend vrouwspersoon	

31 Men zie voor deze beide Gorcumse Afgescheidenen (diakenen) EERSTE DEEL register.

32 Hij was de eerste persoon die zich te Zevenbergen officieel van de Hervormde kerk afscheidde.

in deze
gemeente’.

3. Eerste ambtsdragers

Wie bij de instituering als ambtsdrager zijn gekozen en bevestigd staat niet *geheel* vast. Toch mogen we aannemen dat uit de kleine schare van Afgescheidenen van het eerste uur op 27 augustus 1836, zijn bevestigd de reeds in paragraaf 1 genoemden: Gerrit van Mourik, Gerrit Bax als ouderlingen; Cornelis de Keijzer als diaken. Dit gegeven is in overeenstemming met wat E.A. Hendriks vermeldt: op 5 maart 1839 - de eerste vergadering van de kerkeraad, waarin werd genotuleerd - vormt genoemd drietal de kerkeraad.[33] Op 31 december 1840[34] en op 6 februari 1841[35] is de samenstelling als volgt (Gerrit van Mourik is overleden): Gerrit Bax, C. de Keijzer, ouderlingen; Adriaan G. Bax, Gerardus G. Bax, diakenen.

33 Hendriks, *a.w*. 30. Zoals reeds medegedeeld: het eerste notulenboek is verloren gegaan.
34 Hendriks, *a.w*. 30.
35 Request aan de Koning (verg. paragraaf 2 en 4).

Op 4 augustus 1842 wordt C. de Keijzer niet herkozen als ouderling[36]; in zijn plaats treedt Jan Groen. Aangezien geen van beide candidaten (Groen, Keijzer) de meerderheid kan verkrijgen, wordt Groen door loting tot ouderling verklaard. Ondanks bezwaren uit de gemeente, wordt laatstgenoemde bevestigd, en nog in 1844 - als de klachten uit de gemeente voortduren - wordt besloten dat Groen ouderling zal blijven. Begin 1846 wordt hij uit het ambt ontzet.[37] Van 1843 tot 1845 is A.J.P. Bakker ouderling geweest (hoewel niet bevestigd), zoals we hierna zullen zien.

Voor de jaren na 1845 zijn er in de mededelingen van Hendriks aangaande de ambtsdragers vele hiaten. We weten slechts dat begin 1849 de samenstelling van de kerkeraad als volgt was: Gerrit Bax, W. Overeem, ouderlingen; A.G. Bax, G.G. Bax, diakenen.[38] Volgens de presentie in de classicale notulen blijven in het tijdvak 1849-1869 A.G. Bax en G.G. Bax, diaken. Gerrit Bax treedt voorgoed af als ouderling in 1872, op 89-jarige leeftijd.[39] Eveneens volgens de classicale notulen is in het jaar 1861 D. Clement ouderling en in de jaren 1862-1869 Teunis Elemans.

4. Erkenning

De gemeente werd erkend bij koninklijk besluit van 23 juni 1841, no. 47,[40] nadat, gedateerd 6 februari 1841 een daartoe strekkend request aan de Koning werd gezonden.[41] In het verzoekschrift wordt verklaard, dat de gemeente het reglement van Klundert - een op secondaire punten gewijzigde versie van dat van Utrecht[42] - heeft aangenomen. Voorts, dat zij het voornemen heeft een kerkgebouw te stichten op een stuk aangekochte grond ‘noordeinde Zevenbergen, nabij de Haven, zijnde nu een moestuin’.

Naar aanleiding van het request merkt de burgemeester op dat de families Bax en (Gerrit) van Mourik behoren tot de gegoede ingezetenen, maar dat de overige requestranten ‘minder vermogend’ zijn.[43]

Nog in het jaar 1841 werd het kerkgebouw aanbesteed. Dit gebeurde geheel voor rekening van Gerrit Bax. ‘Er waren vijftien inschrijvers en de laagste vroeg een

36 De Keijzer is dan 51 jaar oud. Hendriks (*a.w*. 31) schrijft: ‘Waarom dit is geschied is niet bekend; wel komt de naam van het lidmaat C. de Keijzer in 't vervolg voor en uit het lidmatenboek weten we dat deze broeder 2 October 1868 is overleden’.

37 Hendriks, *a.w*. 31-32. Groen werd beschuldigd van ‘Sabbathschennis en nalatigheid in zijn bediening’. Verder lezen we:
‘... uit het vervolg der geschiedenis blijkt, dat deze Ouderling zijn leven niet beterde, gevende door zijn gedrag geen goed voorbeeld aan de gemeente. Hierover dikwijls vermaand, is er eindelijk melding van gemaakt bij de classis, tengevolge waarvan hij uit het ambt is ontzet, in het begin van 1846’.

38 Afgewezen request aan de Koning, waarin landstractement voor de predikant werd gevraagd; Herv. Ered. 13 april 1849, no. 16. Vergel. hoofdstuk 6.

39 Hendriks, *a.w*. 46.

40 Herv. Ered. 6 juli 1841, no. 2.

41 Herv. Ered. 1 juni 1841, no. 5.

42 EERSTE DEEL 405-411.

43 Uit de lijst van eerste Afgescheidenen (paragraaf 2) krijgen we de indruk dat een deel van hen behoorde tot de middenstand.

bedrag van *f* 2863,-, zonder plafond; zoo was er dan, wel is waar in een achteraf hoek[44], een eigen kerkgebouw'.[45]

5. 'Historisch overzicht'

In zijn opstel 'Historisch overzicht', door ons reeds één en andermaal geciteerd, geeft Hendriks enige bijzonderheden,[46] met het noemen waarvan we dit hoofdstuk besluiten.

In de jaren 1843-1845 trad in de gemeente als oefenaar op A.J.P. Bakker[47]; aanvankelijk was deze zelfs geen lid van de kerkeraad. De provinciale vergadering, onder leiding van Gezelle Meerburg,[48] keert zich sterk tegen deze situatie in de Zevenbergse gemeente, en vermaant de kerkeraad het laten optreden van de oefenaar - die, naar wij vermoeden, niet een preek las, maar een door hem gemaakte preek voordroeg - te beëindigen. De kerkeraad reageert op dit vermaan, gesteld door Meerburg, met een schrijven aan de provinciale vergadering, gedateerd 29 juni 1843. De inhoud van het woordenrijke stuk komt op het volgende neer.

De kerkeraad beroept zich op artikel 46 van het huishoudelijk reglement, welk stuk werd ingeleverd bij de aanvraag om erkenning door de Koning. Dit[49] artikel luidde:

> 'Indien er leden uit den kerkeraad of mansleden der gemeente zijn, die ten Heilig Avondmaal zijn toegelaten, en die van den Heere de gave ontvangen hebben, om Gods Woord bekwamelijk uit te leggen, tot stichting, vermaning en vertroosting der gemeente, zal het gebruik maken van deze gave geenszins verzuimd, maar integendeel door de opzieners der gemeente geregeld worden, naar de ordening daarvan in Gods Woord 1 Corinthe XIV'.

Er zijn in de zaak Bakker omstandigheden die zich aan onze beoordeling onttrekken. Wij merken daarom slechts op dat men in de Afgescheiden kerken bepaalde oefenaars liet 'begaan', onder meer door de predikantennood. Maar dat de kerkelijke vergaderingen zich verzetten tegen 'rondreizende' oefenaars of tegen degenen die voor hun diensten in één gemeente of in een kleine groep kerken

44 In het Zevenbergen van die tijd.

45 Hendriks, *a.w*. 30. Het kerkgebouw, thans Noorderhaven 2, is nog het eigendom van de Gereformeerde kerk te Zevenbergen. Boven de hoofdingang vinden we het jaartal MDCCCXLI.

46 Hendriks, *a.w*. 32-47. Zoals we reeds vermeldden, waren de verloren gegane notulen (voor zover zij ons tijdvak betreffen) uiterst sober.

47 Antonie Johannes Pieter Bakker werd geboren te Rotterdam 9 nov. 1822. Vestigt zich te Zevenbergen 1 sept. 1843, komende van Oost- en West-Barendrecht. Beroep: 'student'. Vertrekt naar Ommen 29 juni 1849 (of 1850). Deze gegevens zijn ontleend aan Bev. reg. Zevenbergen 1840-1850.

48 Vergelijk 'Inleiding'. Meerburg beschouwde het aanvaarden van het instituut 'oefenaar', als een in principe toelaten van 'ongestudeerde lieden... tot het Predikambt'. Men zie ook *Brabantse kerkenorde* 'Voorrede' *(Handelingen en Verslagen* 1169-1170).

49 In het Utrechtse reglement: artikel **51**.

geldelijke beloningen vroegen.[50] In dit kader vragen we ons af of 'Zevenbergen' zich wel heeft gehouden aan de tekst van artikel 46 bovengenoemd, aangezien daarin onzes inziens niet wordt gerept van 'loopen', maar van een optreden in eigen gemeente. We lezen namelijk in de brief van 29 juni 1843 óók deze zinsnede:

> 'Zooals zijne Eerw. schrijft staan wij [diensten] toe, broeders, van zoodanige personen die niet verbonden zijn aan bepaalde gemeenten en zich van hier naar elders begeven om hun gaven in alle gemeenten te oefenen, [en] dat zoude strijdig kunnen zijn met deze aangenomen regels'.

Hoe dit alles ook moge zijn geweest, er is blijkbaar een slepende correspondentie gevoerd, waarvan niet alle delen zijn bewaard gebleven. Nadat Zevenbergen aan de *classis* heeft geschreven,[51] antwoordt Meerburg als volgt.[52]

> 'Klundert, 3 Sept. 1843
> Namens de classis
>
> Eerwaarde Broeders,
> Het is met innig smartgevoel vervuld dat wij thans aan U schrijven. Deze morgen toch ontvangen wij een soort van brief die ons doet zien dat gij zoodanig wordt verblind en zijt verbijsterd dat gij Uzelf niet meer ontziet om Gods naam gruwelijk te gebruiken en U in een zaak op dien God durft beroepen en zegt in Zijn Mogendheid te zullen voortgaan die God verbiedt en geheel inloopt tegen Zijn Heilig Woord. In dat Woord heet het: laat alle dingen met orde geschieden[53]; daar heet het: zijt uw voorgangeren[54]...'.

Aangezien de provinciale vergadering blijkbaar op grond van de Brabantse kerkenorde, blijft aandringen op het veranderen van de practijk van het oefenen, schrijft de Zevenbergse kerkeraad 26 oktober 1843 opnieuw een brief.

> 'Eerwaarde Broeders,
> Daar wij ons bezwaard gevoelen over het aannemen der door Noord-Brabant vervaardigde Dordrechtsche Kerk-ordening,[55] zijn wij ter verklaring verplicht deze brief aan het Eerw. Prov. bestuur op te dragen en willen het boekje op dien voet volgen en verlangen toelichting van de laatste perioden of saamgetrokken volzin van den begeleidenden brief daarin wij lezen: "Terwijl de reglementen, welke in de Gemeenten bestaan,

50 Men sprak in het laatste geval van 'loopen' (te weten van de ene naar de andere plaats). Vergel. voor deze zaken ZEVENDE DEEL register, onder de namen J. van Oel, F. Urbanus, J.W. Vijgeboom en P. van Wagtendonk. Ook: J. Wesseling, 'De oefenaar in de kerken der Afscheiding in de eerste jaren na 1834', in Deddens, Kamphuis e.a., *Afscheiding-Wederkeer*, Haarlem 1984, 181-193.

51 Wij kennen deze brief niet.

52 Slechts een fragment is bewaard; Hendriks, *a.w*. 33-34.

53 1 Corinthe 14 vers 40: Laat alle dingen eerlijk en met orde geschieden.

54 Hebreeën 13 vers 14: Zijt uw voorgangeren gehoorzaam, en zijt hun onderdanig... Wij vragen ons af of deze tekst in dit geval terecht werd gehanteerd.

55 De *Noord-Brabantse kerkenorde*. Zoals we zagen, was deze gewijzigde Dordtse kerkenorde door de provincie aanvaard 16 augustus 1843.

hetzij het veranderd of onveranderd Utrechts reglement, of eenig ander, waarop de onderscheiden Gemeenten in de burgerlijke Maatschappij erkend zijn geworden, als huishoudelijke reglementen blijven bestaan, uitgenomen

die artikelen, welke in strijd zijn met Gods Woord en tegelijk in strijd met de algemeene Kerke-Ordening mochten bevonden worden."[56]
Het eerste is een onmiskenbare waarheid,[57] het tweede geeft ons het huishoudelijk reglement ook op in Art. 75.[58] Ten andere kunnen er wellicht artikelen in de kerkorde gevonden worden, welke in strijd staan met het huishoudelijk reglement en waar wij geen bepaald uitgedrukt bevel van in Gods Woord kunnen vinden. Zal dan de kerkorde door een Provincie daargesteld een volledíger bewijzer zijn dat er zóó en niet anders moet gehandeld worden en langs zoo een weg een Provinciale Kerkvergadering als opperste macht in de kerk te eerbiedigen. Zou dan de kerkorde niet veeleer als volstrekte tegenspreker van onze vrijheid van Godsdienst te beschouwen zijn, wij menen van ja, broeders. Ons Reglement beantwoord aan de behoefte der gemeente - niet artikel 75 - zoodat wij ons bezwaart vinden om de eenmaal verkregen rechten te verminderen en langs dien weg het reglement in den grond niet meer te achten dan een Rekwest[59] en niet als leiddraad om de gemeente naar Gods Woord te kunnen besturen, dat wij zonder veranderingen ons Reglement overeenkomstig de van ons voor de hooge regeering des lands afgelegde verklaring erkennen dat het bestaat en blijft bestaan, totdat ten 3den[60] de uitdrukking van algemeene kerkorde bewaarheid wordt en er op dit punt in de onderscheidene gemeenten in ons Vaderland vereeniging is en zoo de kerkorde ook ter kennis van 's lands Regeering gebracht is en zooals ons Reglement daarvan erkend is tot regelmaat der onderscheidene gemeenten, en het woord "algemeen" niet in naam maar ook inderdaad bewaarheid wordt.[61]

Aldus gedaan en besloten op de Kerkeraadsverg. gehouden te Zevenbergen den 26 Oct. 1843.'[62]

Hendriks voegt hieraan, puttend uit door hem geraadpleegde notulen, het volgende toe.

56 In de gedrukte tekst van de *Brabantse kerkenorde* is de begeleidende brief in de "Voorrede" opgenomen en de geciteerde zin is daarvan de laatste; *Handelingen en Verslagen* 1172.
57 Bedoeld zal zijn het gedeelte tot en met "blijven bestaan".
58 In het Utrechtse reglement artikel **80**:
"Deze artikelen zijn alzoo gesteld... dat zij, indien de omstandigheden in de gemeente dit vorderen, veranderd, vermeerderd of verminderd mogen en behooren te worden... Dit zal onverwijld moeten geschieden, wanneer het bewezen werd, dat iets tegen de uitdrukkelijke uitspraken van Gods Woord gesteld was...".
59 Bedoeld zal zijn: als een stuk, overlegd bij het request aan de Koning, teneinde de erkenning te verkrijgen.
60 De uitdrukking "ten 3den" is niet duidelijk; wordt bedoeld: tenslotte?
61 Deze laatste woorden staan in verband met de zin uit de reeds genoemde begeleidende brief bij de *Brabantse kerkenorde*:
"Wij hopen dat dit ons ontwerp ten algemeenen regel of Kerke-Ordening worde aangenomen, en als zoodanig ter kennis van de Hooge Regering des Lands zal kunnen worden gebracht". (*Handelingen en Verslagen* 1171-1172)
62 Bij Hendriks, *a.w*. 34-35 wordt niet gerept van een ondertekening. Wèl bij de brief van 29 juni 1843: Gerrit Bax, J. Groen, ouderlingen; A.G Bax, G.G. Bax, diakenen.

Geen der protesten van de classis Klundert mocht baten; reeds op de kerkeraadsvergadering van 18 mei 1843 was besloten de mansleden bijeen te roepen om Bakker als mede-ouderling voor te stellen. Op 10 augustus daaraanvolgende werd dit voorstel met algemene stemmen aanvaard. Veertien dagen later besloot de kerkeraad Bakker 's middags en 's avonds te laten oefenen. Dit oefenen werd 30 november 1843 tot drie godsdienstoefeningen per zondag uitgebreid.

> ‘Hoelang Bakker hier geoefend heeft is niet met zekerheid te zeggen. Wel staat vast dat hij nooit als ouderling bevestigd is geweest, en in 1845 de kerkelijke gemeenschap is ontzegd. Nog altijd bleef de Kerkeraad vasthouden aan dit oefenen, want in de Kerkeraadsvergadering van 1 Januari 1848 wordt weer gesproken over het oefenen of verklaren van een gedeelte van Gods Woord tot stichting, vermaning en vertroosting door een opziener of lidmaat der gemeente. Het wordt wenschelijk geacht dat hier eenige meerdere ruimte werd gelaten. Daarom zal er op de eerstvolgende classis worden voorgesteld om op de Provinciale Vergadering daarover te spreken. Toen tien maanden later Ds. Vliegenthart als predikant kwam, hield ook déze voorliefde op!’

In 1847 wordt in de gemeente voor het eerst de begeerte geuit, een predikant te beroepen. De keuze valt op C. Steketee[63] - en wel in combinatie met Willemstad - maar deze bedankt. Op 22 augustus 1848 wordt Dirk Vliegenthart[64] beroepen ‘voor de gehele classis’.[65] Deze predikant neemt het beroep aan, wordt 5 november 1848 bevestigd door Gezelle Meerburg en heeft, naar het schijnt, aanvankelijk te Willemstad gewoond; daarna, vanaf 1851, te Klundert. Vliegenthart preekte in de eerste jaren twintig zondagen te Willemstad, twintig te Zevenbergen en tien te Klundert. In 1864 wordt de gemeente te Willemstad ontbonden. Tot aan zijn overlijden - november 1874 - heeft ds. Vliegenthart, na 1864, de twee overgebleven kerken gediend. Zijn opvolger C.W. Jacobs[66] staat in beide gemeenten van 14 november 1875 tot 4 augustus 1889.

In 1836 telde de gemeente 14 belijdende leden en 41 doopleden; in 1850: 51 belijdende leden en slechts 24 doopleden - 9 leden en 35 doopleden hebben zich in het tijdvak 1836-1850 aan de gemeente onttrokken.

> ‘De gemengde huwelijken zijn de oorzaak geweest dat het grootste deel der doopleden een streep haalde door het lijden en strijden hunner ouders en terugkeerde tot het synodaal gezag. Deze leden zijn mede de oorzaak dat thans onze gemeente nog klein is.’[67]

Tenslotte: na het overlijden van de voortrekker Gerrit Bax (1783-1879), die de gemeente van 1836 tot 1872 als ouderling had gediend, plaatste de kerkeraad de volgende advertentie in het weekblad *De Bazuin* van 23 mei 1879.

63 Bedoeld kan zijn Christiaan Steketee (1819-1882) òf Christiaan Steketee Azn. (1820-1886). Men zie voor beiden *De Haas* I, 249-250.
64 Men zie voor hem ook de hoofdstukken 6 en 8.
65 Deze omvatte toen Klundert, Willemstad, Zevenbergen en (wellicht de kwijnende gemeente te) Hooge en Lage Zwaluwe.
66 Christiaan Willem Jacobs (1838-1891). Men zie voor hem *De Haas* II, 162.
67 Hendriks, *a.w.* 43. Hendriks schreef dit in 1936. Hij voegt er aan toe: ‘In 1900 was de stand 70 belijdende leden en 90 doopleden. Thans in 1936 zijn er 124 belijdende leden en 116 doopleden’.

Onzen Broeder G. BAX, oud-Ouderling
der Gemeente, nam de Heere heden tot
Zich om de zaligheid te beërven den ge-
trouwen dienstknechten toegezegd.
Hoe hoog zijne jaren ook waren ge-
klommen zal echter zijn heengaan zeer
worden gevoeld.
Zijne talrijke betrekkingen verliezen
in hem een teerlievend Vader, die tot
op zijn laatste levensdagen door gebed
en vermaning hen voor den Heere trachtte
te winnen.
De Gemeente die hij van af de stichting
als Oud. diende tot op weinige jaren voor
zijn dood, verliest in hem een grooten
steun en met de Maatschappij, waarin hij
met eere eene plaats innam, een harer
waardigste leden.
De Heere, Die van alles de eere toe-
komt vergoede genadig zijn gemis.
Namens den Kerkeraad,
G. BAX Jr., Scriba.
Zevenbergen, 14 mei 1879.

Onzen Broeder G. BAX, oud-Ouderling der Gemeente, nam de Heere heden tot Zich om de zaligheid te beërven den getrouwen dienstknechten toegezegd.
Hoe hoog zijne jaren ook waren geklommen zal echter zijn heengaan zeer worden gevoeld.
Zijne talrijke betrekkingen verliezen in hem een teerlievend Vader, die tot op zijn laatste levensdagen door gebed en vermaning hen voor den Heere trachtte te winnen.
De Gemeente die hij van af de stichting als Oud. diende tot op weinige jaren voor zijn dood, verliest in hem een grooten steun en met de Maatschappij, waarin hij met eere eene plaats innam, een harer waardigste leden.
De Heere, Die van alles de eere toekomt vergoede genadig zijn gemis.
Namens den Kerkeraad,
G. BAX Jr., Scriba.
Zevenbergen, 14 mei 1879.

Hoofdstuk 8
Willemstad-Fijnaart

De titel van dit hoofdstuk vraagt enige toelichting. Want we zullen behandelen de Afgescheiden gemeente te *Willemstad*; deze bestond van 1836 tot ongeveer 1864. Echter: zij telde ook leden te Fijnaart, en de bijzonderheden van de Afscheiding die aangaande deze plaats - Hervormde en burgerlijke gemeente Fijnaart en Heijningen[1] - dienen te worden vermeld, kunnen het beste in dit hoofdstuk worden genoemd.

In het jaar 1849 stonden te Willemstad 267 huizen, bewoond door 396 huisgezinnen. Er waren ruim 1900 inwoners die hun bestaan vonden in de handel (graan, meekrap en vlas) en in de landbouw. De plaats telde 1740 Hervormden, 140 Rooms-Katholieken, 6 Israëlieten en enige tientallen Afgescheidenen.[2] In 1843 waren er in Fijnaart en Heijningen 346 huizen, 483 huisgezinnen en 2500 inwoners. Het voornaamste middel van bestaan was de landbouw. Hervormden: 1600, Rooms-Katholieken: 900, Israëlieten: 10.[3] Afgescheidenen zijn er in genoemd jaar vermoedelijk 20 geweest.[4] We merken op dat in het *dorp* Fijnaart 70 huizen stonden, bewoond door 540 personen.[5]

1. Voorgeschiedenis

Behalve wat we verder zullen vinden - in een ‘Memorie’ van de hervormde predikant W.G. van den Broek - beperkt deze zich tot wat rond 1828 te Fijnaart gebeurde.

In 1827 meldde de minister van eredienst dat de gemeenten in de ring Willemstad[6] reeds voor jaren bekend waren ‘door eene neiging tot het dweepachtige’.[7] Zoals

1 We spreken kortheidshalve van Fijnaart c.a. of van Fijnaart. Literatuur: A. Hallema, *Hoofdtrekken uit de geschiedenis der Nederlandsche Herv. Gemeente te Fijnaart-Heiningen 1587-1937*, Neerbosch 1937.
2 *Van der Aa* XII (1849) 457-463; Afgescheidenen worden niet vermeld (vergelijk bijlage II en noot 4).
3 *Van der Aa* IV (1843) 323-324.
4 De Kok, *Nederland op de breuklijn* geeft voor het jaar 1849: Willemstad 51 Gereformeerden, Fijnaart en Heijningen 17. (446, 434)
5 *Van der Aa* IV (1843) 323.
6 Dinteloord, Fijnaart c.a., Klundert, Willemstad, Zevenbergen, Oudenbosch, Oud- en Nieuw Gastel, Standdaarbuiten. Naar wij menen zijn alleen de eerste vijf gemeenten bedoeld.
7 *Bos* I, 113.

we reeds bij 'Klundert' zagen, werd deze geesteshouding voor een deel toegeschreven aan het optreden van Dirk van der Made te Klundert. Hij toch zorgde er voor dat pamfletten als van ds. D. Molenaar, A. Capadose en I. da Costa in de noordwesthoek van Noord-Brabant werden gelezen. In 1828 schrijft dezelfde minister dat 'men onlangs onder den Fijnaart zeer talrijke oefeningen gehouden heeft'. Men zou daarin niet zozeer godsdienstige stichting zoeken 'maar men wil kerkje spelen, en als predikers pralen'.[8] De minister van justitie kan enige weken later - na onderzoek - aan zijn collega van eredienst berichten over

> 'de niet geautoriseerde bijeenkomsten of zoogenaamde godsdienstige oefeningen, welke sedert eenigen tijd in de gemeente Fijnaard wekelijks in een particulier huis worden gehouden en door eene *groote menigte* menschen gewoonlijk bezocht worden.
> Uit de... stukken blijkt het, dat de voorzeide bijeenkomsten gehouden worden ten huize van zekeren Antoni Hagens,[9] arbeider, wonende aan den Heiningschen dijk onder gemelde gemeente; dat daarin gepredikt of geoefend wordt door zekeren Jan Sneep[9] arbeider in de *Willemstad*; dat men daarbij, evenals in de kerk, predikt, bidt en psalmen zingt, en dat bij den afloop der oefening geld gestort wordt in eene bus, daartoe aan de deur geplaatst; zonder dat tot deze eenig consent van het plaatselijk bestuur was verzocht of verkregen'.[10]

De burgemeester van Fijnaart - daartoe aangespoord door de procureur generaal bij het Hooggerechtshof - maakt daarop aan Antoni Hagens bekend, dat bijeenkomsten als waartoe hij zijn huis leent onwettig zijn, waarop laatstgenoemde beloofd 'om voortaan nimmer zijne woning tot het houden van bedoelde oefeningen te zullen afstaan of verhuren'; terwijl

> 'Jan Sneep had te kennen gegeven, tot het houden van oefeningen door de klassis van Breda geëxamineerd te zijn... waarom hij vermeende geregtigd te wezen om bij die samenkomsten of oefeningen het woord te voeren...[11]; sustinerende[12] voornoemde Jan Sneep verder, dat de bedoelde bijeenkomsten zouden mogen bestaan uit 38 personen, omdat dezelve aldaar vergaderden uit twee gemeenten, negentien personen voor iedere gemeente berekend'.[13]

Ook Jan Sneep heeft, in deze zaak, blijkbaar het hoofd in de schoot gelegd. Noch van hem, noch van Hagens wordt bij de godsdienstige verwikkelingen van deze jaren verder melding gemaakt.

8 *Ibidem* 126.
9 We vinden beide personen niet onder de Afgescheidenen in Fijnaart of Willemstad.
9 We vinden beide personen niet onder de Afgescheidenen in Fijnaart of Willemstad.
10 *Bos* I, 127.
11 De praeses van het classicaal bestuur van Breda verklaarde aangaande deze bewering, dat genoemd college "het verzoek van Sneep geëxamineerd te worden, wegens de ongeschiktheid van dien dweeper had afgewezen...".
12 sustineeren = beweren, aanvoeren.
13 *Bos* I, 129-130.

2. Ontstaan der gemeente; beginjaren

In maart-april 1836 scheidden zich voor het eerst te Willemstad en Fijnaart enige personen af; hun namen en andere bijzonderheden zullen we hierna vermelden.

De Afgescheiden gemeente werd onder enigszins merkwaardige omstandigheden door ds. Gezelle Meerburg geïnstitueerd op *maandag 5 september 1836*. We vinden het onderstaande.[14]

> Op laatstgenoemde datum was het te Willemstad algemeen bekend geworden, dat Gezelle Meerburg in de loop van de dag aldaar zou aankomen. Door de regering van deze stad werd besloten tot het nemen van maatregelen om deze komst indien mogelijk te verhinderen,[15] 'tot voorkoming van verwarring en verbittering van de burgerij, welke op zeer weinige uitzonderingen na geheel behoort tot de Hervormde gemeente'. De wethouder tevens plaatsvervangende burgemeester[16], Huibert Dane[17], keerde zich tegen genoemd voornemen, en verklaarde in de vergadering van de gemeenteraad: 'Ik zal er hem - namelijk Gezelle Meerburg - inbrengen, niemand zal het mij beletten'. In de loop van 5 september werd Meerburg werkelijk door de broer van de wethouder, Cornelis Dane, met een rijtuig binnen de stad gebracht.
> 'Aan de poort heeft Cornelis Dane aan den schildwacht op de vraag naar paspoorten of vanwaar zij kwamen, geantwoord: "Ik ben een boer van buiten", en heeft daarop zonder het verder onderzoek naar den tweeden persoon, die in het rijtuig was, af te wachten, zijn paard door zweepslagen aangespoord om ten spoedigste de wacht voorbij te rijden.'
> Meerburg werd gehuisvest bij Willem van Iserloo, schipper. En:
> 'In den avond van dien dag heeft genoemde Gezelle Meerburg omstreeks zonnenondergang tot ver na één uur in den nacht eene vergadering gehouden, niet alleen van afgescheidenen, maar ook voor allen die, hetzij

14 In het volgende geven we een samenvatting van een brief van ds. H.J. Krom te Willemstad aan het classicaal bestuur van Breda, 10 sept. 1836 en van een rapport van het stedelijk bestuur van Willemstad aan de gouverneur van Noord-Brabant, van dezelfde datum. *Bos* III, 418-423.

15 Reeds eerder, namelijk woensdag 13 april 1836, had het stedelijk bestuur van Willemstad, maatregelen genomen aan Gezelle Meerburg de toegang tot de vesting te beletten - met meer succes dan op 5 september daaraanvolgende. Meerburg was toen aan het veer De Hel overgevaren naar Ooltgensplaat, vervolgens te Middelharnis door de marechaussee 'teruggeleid', en na opnieuw te zijn overgestoken, langs Willemstad naar Klundert gereisd. (*Bos* III, 223) Niet iedere predikant verging het als Meerburg; de hervormde en burgerlijke autoriteiten in de noordwesthoek van Brabant waren op hem wel bijzonder gebeten, zoals in meer dan één hoofdstuk van dit boek blijkt.

16 De burgemeester A. van der Hoog was 84 jaar. Volgens een eerder bericht van ds. H.J. Krom zou Huibert Dane 'bij ontstentenis of overlijden van den Burgemeester aan het hoofd van het stedelijk bestuur... staan'; Krom noemt Huibert Dane 'een bekend en doordrijvend ijveraar voor het Separatisme'. (*Bos* III, 224)

17 Huibert Dane (1798-1849), koopman in hout, Cornelis Dane (1807-1896), landbouwer, dijkgraaf en Nicolaas Dane (1801-1882), aannemer, stadsarchitect waren zonen van de gefortuneerde Jacob Nicolaasz. Dane (1763-1810), schepen, koopman in hout en van Maaijke Punt. We ontlenen deze bijzonderheden aan J. Knol, J.L. Rijndorp e.a. *Genealogie der familie Dane* (noord-west Noord-Brabant), s.l. 1983.

uit helling tot afscheiding, of uit nieuwsgierigheid, hem wilden hooren prediken. De wetsbepaling, dat niet meer dan twintig personen die vergadering mogen bijwonen, is daardoor ontdoken, dat men telkens andere personen bij afwisseling in en uit liet, en gelegenheid gaf om door de vengsters in het voorhuis en op den zolder den spreker te hooren. Deze

> vergadering is gehouden ten huize van Adriaan Boere, en in dezelve is Adriaan Boere benevens Pieter Noorlander bevestigd als ouderlingen der afgescheidene gemeente. Ook is in dezelve het Avondmaal bediend geworden. Deze vergadering is op bovengenoemde wijze bij afwisseling door een talrijke ook van elders tezamen-gevloeide schaar bijgewoond. Des Dingsdags is eene godsdienstige vergadering gehouden ten huize van Willem van Iserloo bovengenoemd. Voorts heeft Gezelle Meerburg onderscheidene bezoeken afgelegd, onder anderen bij den wethouder Huibert Dane en is des woensdags door den bovengenoemden Cornelis Dane wederom met rijtuig uit de stad gebragt.'
> Teneinde Meerburg uit de stad te weren, had 'een commissie uit Burgemeester en wethouders' zich vervoegd bij de stadscommandant; deze beloofde er op te zullen toezien dat Meerburg de vesting niet ongehinderd zou kunnen betreden. Maar, nadat laatstgenoemde, volgens de autoriteiten, min of meer clandestien de stad was binnengekomen, bepaalde de commandant zich er toe de reispas van de predikant te doen controleren. Het stadsbestuur meldt verder
> 'Dat de Burgemeester, over deze vernederende handelwijze zeer gevoelig zijnde, zich met den wethouder Punt heeft vervoegd bij den Opperbevelhebber dezer vesting, met dringend verzoek om de noodige militaire adsistentie ten einde dienzelven persoon onverwijld uit de stad te verwijderen; dan, waaraan ZHEdGr. allervriendelijkst verzocht geen gevolg te geven, en op herhaald aanzoek van den Burgemeester en wethouder, uitdrukkelijk zeide, geen militaire magt daartoe te willen verlenen, dan alleen in gevalle van oproerigheden, die door de policiebeambten niet konden gekeerd worden.'

In 1837 is er opnieuw een 'incident' rond ds. Gezelle Meerburg. Op weg van Zevenbergen[18] naar Willemstad doopt hij onder Klundert[19] twee kinderen uit Willemstad: één van Bastiaan Sjerp, timmerman en één van Frans Lievense[20], schippersknecht. In een rapport van het classicaal bestuur van Breda lezen we over Meerburg[21]

> '... dat hij vervolgens in den avond van den 22. dier maand te Willemstad gekomen is tot uitoefening - volgens geruchten - van andere predikants-werkzaamheden; dat er bij zijne komst reeds terstond beginselen van onrustige beweging onder het volk zich tegen hem openbaarden, doch dat hij door de waakzaamheid van den eersten ouderling A. van Meeuwen en door de maatregels der stedelijke regering, bijzonder door den tweeden assessor J.C. Punt - daar de burgemeester van huis was en de eerste wethouder H[uibert] Dane het zich niet aantrok - en door het oudste lid van den Raad Mr. W. Brand, in zijn voornemen verhinderd, en hoewel onder de bescherming en het toezigt der politie gesteld zijnde, die voor de

18 Vergelijk de hoofdstukken 6 en 7.
19 Of: Zevenbergen.
20 *Bos* III, 281 heeft abusievelijk: Stevense.
21 *Bos* IV, 281-282.

publieke rust bleef waken en hem den volgenden morgen vroeg de stad wilde doen verlaten, op zijn verzoek nog dienzelfden nacht te half 12 uren naar Klundert vertrokken is'.

Mr. Jan van Wijngaarden - zoon van de secretaris der stad van dezelfden naam - schreef hierover in zijn nader te noemen 'Dagboek':

> ‘22 Juni 1837, donderdag.
> Om negen Uren ('s avonds) was er zulk een rumoer dat ik ook eens ging kijken en zag dat de afgezette predikant Gezelle Meerburg door H.B. van Iserloo in de stad was gebragt in een rijtuig; hij moest wel een half uur in de wacht blijven, waarna hij in de stad bij H.B. van Iserloo afstapte, doch 's nachts om twaalf ure werdt hij door de regering de stad uitgebragt, hetgeen mij veel plezier deed.[22] Hij werd begeleid door genoemden van Iserloo en deszelfs neef Wm. van Iserloo. Om een uur ben ik naar bed gegaan.’[23]

Midden 1838 is het de hervormde predikant te Willemstad, W.B. Barends,[24] die zich zorgen maakt over de situatie aldaar. Typerend is het volgende.

> ‘Jammer maar dat de Afscheiding ook hier vroeger plaats had; want hoezeer het getal der werkelijk gesepareerden hier niet aanzienlijk is en altans in dit laatste jaar niet toenam, zoo vindt men hier een nog grooter getal, die, zonder zich af te scheiden, nooit ter kerke komen en mij in de huisbezoeking openlijk durven verklaren, dat zij de Synode onzer Hervormde Kerk sedert 1816 niet eerbiedigen, in de godsdienst altans alles verwerpen wat den stempel der nieuwheid draagt, en de predikanten mistrouwen, vermits zij door geene formulieren van eenigheid meer gebonden worden. Onder deze laatsten heeft men veele menschen uit den deftigen burgerstand, die door betrekking of bezitting ook op anderen veel invloed uitoefenen. Zelfs onze oudste wethouder, de heer Huibert Dane, staat onder deze laatsten als aan het hoofd. Deze tog, hoewel zelve niet legaal afgescheiden, weigert alle gehoorzaamheid aan de kerkelijke wetten onzer tegenwoordige Synode, komt sedert een paar jaren nimmer meer ter kerk, begunstigt de Separatisten op allerlei wijzen... en huwde onlangs met zijne dienstmaagd, die met haar gansche geslacht legaal gesepareerd en op ons kerkbestuur geweldig gebeten is.[25]
> Daar nu zoodanig persoon in die betrekking vooral in onze gemeente zoo gevaarlijk is, te meer daar de Secretaris van deze stad, de heer Jan van

22 De oorzaak van dit “plezier” is niet geheel duidelijk. Wellicht vreesde Van Wijngaarden relletjes. Anderzijds: zijn vader en hij bezochten wel eens de diensten der Afgescheidenen, zoals nog zal blijken in dit hoofdstuk.

23 Men zie voor enige andere bijzonderheden: *Ref. 1e S*. II (1837) 119-122.

24 W.B. Barends (1804-1881); 1828 predikant te Lopik c.a., 1837 te Willemstad, 1845 te Kuilenburg, 1858 emeritus.

25 Huibert Dane huwde 17 mei 1838 Mijna Huijsers (GA Willemstad, Huwelijken 1838, acte no. 3). Zoals we hierna zullen zien, behoorde zij, haar ouders en een zuster tot de Afgescheidenen.
(Zowel de spelling Huijsers komt voor, als Huijzers en Huizers.)
In de huwelijksacte vinden we onder meer het volgende.
Huibert Dane oud 40 jaar, is de zoon van de overleden Jacob (Nicolaas) Dane en Maaijke Punt. Mijna Huijsers, oud bijna 43 jaar, is de dochter van Nicolaas Huijsers, overleden en van Mijna van Herkelens (Erkelens), oud 87 jaar, tegenwoordig.
Getuigen: Nicolaas Dane, 37, aannemer; Cornelis Dane, 30, landbouwer; Jan A. Schippers, 43, schipper en Jan Huijsers, 54, particulier - allen wonende te Willemstad.

Wijngaarden,[26] als ook zeer aan het oude gehecht en een tegenstander onzer nieuwe kerkelijke verordeningen, hem ondersteunt, zoo spreekt het vanzelf, dat de weldenkende de toekomst wel eens met bekommering tegenzien en meermalen den wensch uiten dat het Z.M. onzen geëerbiedigden Koning mogt behagen om den heer Huibert Dane, die - zoo ik meen - met 1839 moet aftreden, niet weer als zoodanig te benoemen; en dit te meer, omdat onze heer Burgemeester, die reeds 86 jaren telt en met iederen dag kan moeten

26 De vader van mr. Jan van Wijngaarden, de schrijver van het 'Dagboek'.

worden vervangen, alsdan niet zoo gereed door dien heer Dane kan worden opgevolgd.[27]

Onze conclusie mag wel zijn, dat te Willemstad nagenoeg geen personen behorende tot 'den deftigen burgerstand' tot de Afscheiding zijn overgegaan; het bleef bij een enigszins sympatiserende houding, althans men was bezwaard over de ontwikkeling binnen de Hervormde kerk. In dit kader trekt het de aandacht dat juist te Willemstad door Gezelle Meerburg bij herhaling ernstige moeilijkheden werden ondervonden. Naast de sympatisanten zijn er anderen geweest, personen sterk gekant tegen de Afscheiding - we denken aan het invloedrijke geslacht Punt,[28] de hervormde predikant alsmede andere leden van de raad der hervormde gemeente.

Helaas weten we weinig van het interne leven van de Afgescheiden gemeente, ook gedurende de eerste jaren. Wij achten het niet onmogelijk - we komen hierop terug - dat reeds circa 1840 een breuk is ontstaan in de kleine groep, doordat een deel voor de Kruisgezinden of voor de Ledeboeriaanse richting koos. De bij de instituering bevestigde ouderlingen - Adriaan Boeren en Pieter Noorlander; van een diaken wordt niet gerept - zijn niet lang in functie geweest. Boeren door zijn hoge leeftijd -in 1836 was hij 77 jaar[29]; en Noorlander, als wij het goed zien, door zijn kiezen voor Ledeboer. In 1839 is H.B. van Iserloo, ouderling en Bastiaan Sjerp, diaken. In 1841 heeft de kerkeraad als samenstelling: H.B. van Iserloo en P. Korteweg, ouderlingen; B. Sjerp, diaken.[30]

3. Archief Hervormde gemeente Willemstad[31]

Gedateerd 12 april 1836 ontvangt de kerkeraad voor het eerst een acte van afscheiding. Zij is getekend door dertien personen, die door de kerkeraad onder meer worden aangeduid met 'H.B. van Iserloo en cons.'.[32] De praeses ds. H.J. Krom[33] constateert in een vergadering van 21 april dat onder het stuk handtekeningen staan van mensen die bekend zijn als niet te kunnen schrijven en van mensen die 'wegens hoogen ouderdom in eenen staat van kindsheid en

27 *Bos* IV, 296-297. Mede ten gevolge van dit verzoek, werd H. Dane - nog in 1838 - niet herbenoemd; in zijn plaats werd tot eerste wethouder aangesteld C.L. Punt *(Ibidem* 297, noot 39), behorende tot een aanzienlijk en vermogend geslacht te Willemstad.
28 We noemden J.C. Punt en C.L. Punt.
29 RA Den Bosch; Overlijden 1844. Adriaan Boeren overlijdt 12 aug. 1844, oud 85 jaar, weduwnaar van Willemina Hagen.
30 Men zie voor de gegevens van 1839 en 1841 (requesten) verder in dit hoofdstuk.
31 Voor deze paragraaf hebben we geput uit Archief Herv. gemeente te Willemstad, inv. no. 6 'Notulen kerkeraad 1822-1889', alsmede uit een nader te noemen gedeelte van *Bos* III.
32 Een opsomming van de eerste Afgescheidenen te Willemstad en Fijnaart met data van afscheiding (voor zover bekend) alsmede enige andere bijzonderheden, geven we in paragraaf 5.
33 H.J. Krom (1793-1850); 1815 predikant te Schelluinen, 1818 te Oudenbosch, 1822 te Willemstad, 1837 te Leur. Hij was in 1820 gehuwd met Huijbertje van der Made, één van de kinderen van de bij Klundert (hoofdstuk 6) genoemde Dirk van der Made.

verzwakte verstandsvermogens zijn verkeerende'. Volgens de predikant ligt Van Iserloo daarom onder verdenking van valsheid in geschrifte te hebben gepleegd. Via de burgemeester zal een aanklacht worden ingediend bij de officier van justitie van de rechtbank te Breda. Ouderling A. Timmers en diaken Arij J. van der Giessen verklaren zich tegen een desbetreffend besluit van de kerkeraad.[34] Bedoelde officier en de procureur-crimineel in Noord-Brabant zijn echter van oordeel 'dat deze zaak geene termen tot een regterlijk onderzoek opleverde', een oordeel waarmee de minister van justitie zich enige weken later verenigt.[35]

Enige maanden later bevatten de notulen een 'rapport van de huisbezoeking'.[36] Corstiaan Maris en zijn echtgenote Geertje Burgers alsmede Cornelis Dane hebben verklaard 'ongezind te zijn de openbare godsdienstoefening bij te wonen uit ontevredenheid met de bepalingen van het Hervormd Kerkbestuur'. Huibert en Nicolaas Dane eveneens 'thans zich schuldig makende aan geheele verwaarloozing van de openbare godsdienstoefening zijn door den praeses en ouderling niet te huis gevonden'.

Eind 1836 verklaart diaken Arij J. van der Giessen dat hij bij de doop van zijn kind zal weigeren de in het doopsformulier voorkomende vragen te beantwoorden.[37] Hij zegt in de vergadering van de kerkeraad

> 'dat hij gelooft dat door de organisatie van het Hervormd Kerkbestuur in 1816 menschelijke vonden in de Kerk ingevoerd waren, en dat de praeses als leeraar van deze gemeente onder andere onregtzinnigheden, aan de menschen eene redelijke natuur toekende. Van der Giessen laat zich niet overtuigen door redenen die hem tot genoegzame voldoening der overige leden door den praeses worden voorgesteld, en deze redenen niet kunnende weerleggen, verklaart hij zich niet te willen laten overtuigen, en bij den doop van zijn kind niet te willen verklaren dat de ware Christelijke leer alhier geleerd wordt'.[38]

De kerkeraad spreekt uit Van der Giessen niet te kunnen of willen ontslaan van de in het Doopsformulier gevorderde verklaring. De praeses reserveert zich, zich te wenden tot het classicaal bestuur van Breda, voor wat betreft de geuite beschuldiging van onrechtzinnigheid.[39] Het vervolg - voor zover bekend - is geweest, dat Van der Giessen, die eind 1836 aftredend was, niet op een tal voor herkiezing komt.[40] Maar reeds 11 december 1836 wordt een schrijven ontvangen

34 *Bos* III, 224-226. Op deze bladzijden vinden we de complete notulen van de vergadering van de kerkeraad van 21 april 1836.
35 *Bos* III, 227-228. De scriba van het classicaal bestuur van Breda, ds. H. Wessels, in deze zaak gemengd, schrijft aan het ministerie van eredienst onder meer: 'Een geregtelijk onderzoek naar de echtheid der handteekeningen acht hij [ds. Krom] en alle weldenkenden met hem, als een geschikt middel om de woelgeesten een weinig af te schrikken'.
36 Not. kerker. 9 juli 1836, art. 2.
37 Het bezwaar, van Van der Giessen zal zich hebben gericht tegen de formulering in de tweede doopvraag: 'of gij de leer, die ... in de christelijke kerk alhier geleerd wordt, niet bekent, de waarachtige en volkomen leer der zaligheid te wezen?' Vergelijk hoofdstuk 6, paragraaf 6.
38 Not. kerker. 3 dec. 1836, art. 2.
39 Idem, art. 3.
40 Not. kerker. 10 dec. 1836, art. 2.

van het classicaal bestuur van Breda, waarin staat dat Van der Giessen ‘is geschorst in zijne bediening als Diaken’.[41] Laatstgenoemde scheidt zich in maart 1839 af.[42] Hoe het met de doop van zijn kind is gegaan, vermelden de archieven niet.

Eerst in de vergadering van de raad van 3 januari 1845 wordt een lijst samengesteld en ingeschreven, van, op deze datum ‘werkelijk en wettig afgescheidenen’. Zij omvat 29 personen. We missen een aantal namen van het eerste uur. Gezien de neergang die de gemeente vertoont - en die leidt tot haar ontbinding circa 1864 - vermoeden we dat er waarheid schuilt in de woorden van K. Dane over de Afgescheidenen te Willemstad, geschreven in 1950:

> ‘... gebleken is, dat velen van hen in de loop der jaren weer zijn teruggekomen op hun besluit en zich later weer gevoegd hebben bij de Ned. Hervormde Gemeente’.[43]

4. Archief Hervormde gemeente Fijnaart c.a.

In Fijnaart[44] scheidden de eerste personen zich af op 22 januari 1836: Cornelis Versluijs, bouwman en zijn vrouw Elsje Francijna Sneep Ddr. met hun zeven kinderen. Zij werden gevolgd door onder anderen[45] Catharina Broere (gehuwd met Lauwrens de Rooij, arbeider van Versluijs) en Dingena Sinon.[46] Aangaande laatstgenoemde vinden we het volgende in de notulen aangetekend.

> ‘Ook in April 1836 nog ontvangen eenen brief zonder plaats- en dagteekening, onderteekend Dingena Sinon.[47] Met verzoek om hare kerkelijke attestatie van Lidmaatschap op te zenden, en tevens verklarende zich af te scheiden. De Kerkeraad het tegenstrijdige hiervan opmerkende, meende hierin niet te moeten treden, te minder daar de brief kennelijk door iemand anders geschreven was, zijnde welbekende Dingena Sinon niet in staat om te schrijven, terwijl echter de brief zoo onderteekend was als of zij konde schrijven, (zie hier achter gevoegde Memorie).’

Kort voor zijn vertrek uit Fijnaart (11 juni 1837) heeft Ds. W.G. van den Broek de hierboven genoemde ‘Memorie’ in het notulenboek geschreven. We geven de hoofdzaak daarvan in het onderstaande.

41 ‘Aanteekening’ na not. kerker. 10 dec. 1836.
42 Not. kerker. 29 maart 1839 (geen art.).
43 K. Dane, *Willemstad - Historisch overzicht van Stad en Polder*, Klundert 1950, 137.
44 Voor Fijnaart c.a. raadpleegden we Archief Hervormde gemeente, inv. no. 6 ‘Actaboek van de kerkeraad 1802-1837’. Predikant was W.G. van den Broek; deze stond te Fijnaart van 13 april 1834 tot 11 juni 1837.
45 We noemen alle te Fijnaart c.a. woonachtige Afgescheidenen van het eerste uur in paragraaf 5.
46 De hier genoemde personen, C. Versluijs etc, worden vermeld in not. kerker. 3 maart 1837, art. 3.
47 Wij achten het niet onmogelijk dat is bedoeld Simon.

‘Memorie nopens het aangeteekende in de Notulen van 22 Januarij 1836 en 3 Maart 1837 ...

De Bouwman Cornelis Versluijs Jansz. gelijk ook zijne Huisvrouw vroeger bekend als ijverig en naauwgezet in het bijwonen van de Openbare Godsdienst, was eerstgemelde niet minder bekend als tegenstander van eenige kerkelijke verordeningen, waardoor hij ook vroegere Predikanten bemoeijelijkte en onverzettelijk was in sommige punten, die naar het oordeel van anderen minder de hoofdzaak betreffen, ja waarover men, behoudens de eenigheid des Geloofs verschillend denken mag. Zijne te overdrevene gevoelens zijn vooral toegenomen na den dood zijner zuster Magdalena Versluijs wed. Wervers die door hare liefderijke gesprekken, gekenmerkt door den Geest des ootmoeds, veel invloed op hen had. De nagedachtenis dier vrome vrouwe, worde in deze Gemeente bewaard en op haar toegepast de heerlijke belofte Jesaia 57: 2.[48]

Het was dan ook kort na dien dood, dat gemelde Versluijs zich begon te verzetten tegen den Predikant en vooral na dat men hier en daar hoorde van afscheidingen aan wier hoofd zich eenige jonge Predikanten gesteld hadden. Hij bleef echter de Godsdienstoefeningen bijwonen, zeggende geroepen te zijn tot het opmerken van het bederf dat in onze Kerk gevonden wordt. In Augustus 1835 bij de huisbezoeking verlangde hij aan den Predikant en den achtingwaardigen Ouderling A. Soetens, het een en ander mede te deelen; maar deed dat naar beider oordeel op zulk eene onbescheidene en doordrijvende wijze dat beiden oordeelden, zich liever te verwijderen, om daardoor dat twistvuur te dempen. In de Kerkeraadsvergadering kwam deze zaak ter sprake en besloot men Versluijs te *verzoeken*, ditmaal om gewigtige redenen zich van het Avondmaal des Heeren te onthouden. Na een langdurige gesprek met den Predikant op Zaturdagavond voor de bediening des Avondmaals, bleek het op den volgenden dag dat het verzoek des Kerkeraads niet was opgevolgd en het was bij die gelegenheid dat Catharina Broere, de vrouw van zijnen arbeider, met wie men zegt, dat hij ook nog des avonds gesproken heeft, aan de tafel des Avondmaals aanzittende, zulk een ontzettend geschreeuw maakte, dat het velen ontstelde en ontstichtte, men haar verwijderen moest en naar de kerkekamer bragt, als wanneer gemelde Versluijs van zijne zitplaats kwam, langs de tafel des Avondmaals ging, met een hem gewoon lagchend gelaat, terwijl de Gemeente ter herstelling der orde zong. Men moge opmerken dat gemelde Catharina toen naar huis ging, maar vooral dat de verdere bediening des Avondmaals gelijk ook de Nabetrachting bijzonder stichtelijk afliep.'

Het was op zondag 6 december 1835 dat Cornelis Versluijs bij de doop van zijn kind verklaarde op de tweede doopvraag niet te kunnen antwoorden.[49] 'De Predikant gaf zijne afkeuring te kennen en mogt welligt daardoor, als voorstellende hoe zijne weigering door verwarring van *Leer*

48 Jesaja 57 vers 2: "Hij" - namelijk de rechtvaardige - "zal ingaan (in) de vrede; zij zullen rusten op hun slaapsteden, een iegelijk, die (in) zijn oprechtheid gewandeld heeft". In de desbetreffende pericoop wordt gehandeld over "Vrede voor de rechtvaardigen en straf voor de goddelozen".

49 Vergelijk noot 37.

der Kerke en uiterlijk *bestuur der Kerke*[50] voortkwam, uitbarstingen van misnoegen in de Gemeente voorkomen.' Enige weken later - nadat inmiddels van de kansel was bekendgemaakt 'de uitnoodiging ... om de bezwaren tegen de Leer des Predikants in te brengen op eene gepaste wijze bij den Kerkeraad' - scheidden Versluijs en zijn vrouw met hun kinderen zich af. Enige weinigen zijn Versluijs in die scheiding gevolgd die 'blijkens de brieven aan den Kerkeraad door hem bestuurd zijn ...'.

'Wat Dingena Sinon betreft die vroeger hier, later te Stellendam op Flakkee woonde, in den zomer van 1836 hier komende, vermeende geroepen te zijn, om iedereen te waarschuwen en tot scheiding aantemoedigen, zelfs den Leeraar dezer Gemeente, die

50 Voor de ontwikkeling van de structuur der Hervormde kerk is deze onderscheiding van geen belang gebleken. De in 1816 opgelegde proponentsformule heeft de leervrijheid gelegaliseerd.

hare onbestemde woorden aanhorende, haar zijne afkeuring ernstig te kennen gaf, waarop zij vertrok.
Eenigen tijd later vermeende zij geroepen te zijn om op eenen zondag namiddag ten drie ure in de Kerk te komen en daar haren last te volbrengen. Gepaste maatregelen waren er aan de zijde van het Burgerlijk bestuur genomen, daar het algemeen verspreid was. Gekomen zijnde is zij onder het bestuur der Voorzienigheid verhindert op eene of andere wijze, welligt door eene zenuwtoeval, van niet verder dan tot aan de deur der Kerke te komen, zoo echter dat men haar geluid onder het prediken vernam, waarop zij na door den koster vermaand en eenigzints teruggezet te zijn[51] zich verwijderd heeft.
Na dien tijd zich aan het huis van Versluijs en Catharina Broere vertoevende is het opmerkelijk[52] dat men geen hunner in naburige kleine afgescheiden Gemeenten heeft aangenomen, ja volstrekt en volhoudend heeft geweigerd en niettegenstaande de herhaalde en wijdafgelegene reizen om in hun oogmerk te slagen door Versluijs en vrouw benevens Dingena ondernomen, zij tot nu ook van hun blijven afgescheiden.'

We weten dat er onder de Afgescheidenen enige dwepers zijn geweest; op een enkele uitzondering na verlieten dezen na kortere of langere tijd hun gemeenschap. Niet onmogelijk is dat Catharina Broere en Dingena Sinon (of: Simon) tot bedoelde categorie hebben behoord. Door het ontbreken van zovele archiefstukken kan helaas het 'hoor en wederhoor' niet worden betracht. Ten aanzien van de laatste conclusie van ds. Van den Broek moet echter een vraagteken worden geplaatst. De gezinnen Versluijs-Sneep en De Rooij-Broere zijn niet (blijvend) door andere Afgescheidenen geweerd. In 1841 vinden we hen als behorende tot de gemeente te Willemstad.[53] We krijgen de indruk dat die van Fijnaart c.a. eerst hebben getracht een eigen gemeente te stichten, wat moge blijken uit een in 1839 zelfstandig ingediend request.[54]

5. Eerste Afgescheidenen

In deze paragraaf geven we de namen van de eerste Afgescheidenen te Willemstad en Fijnaart c.a. alsmede enige bijzonderheden. De opsomming is gebaseerd op de ondertekening van een drietal nog te noemen requesten (1839, 1841), op de aan het einde van paragraaf 3 genoemde 'lijst' van Afgescheidenen te Willemstad per 3 januari 1845 en op de notulen van de hervormde kerkeraden te Willemstad en Fijnaart.

51 eenigzints teruggezet te zijn = iets verder van het kerkgebouw te zijn neergezet (of: neergelegd).
52 Wij lezen: Na dien tijd in de huizen van Versluijs en van Catharina Broere vertoevende, bemerkte ik ...
53 Men zie paragraaf 7.
54 Idem. Ook in 1839 verklaren de ondertekenaars van het request (van Fijnaart) 'te behooren aan de Christelijke Afgeschijde Gemeente te Willemstad'. De tijdsruimte mei 1837 ('Memorie') tot september 1839 (request) lijkt ons niet essentieel.

		1	= tekent request 1839 (Willemstad of Fijnaart)	
		2	= tekent request 1841	
		3	= ‘lijst’ Afgescheidenen Willemstad per 3 jan. 1845	
		(F)	= Fijnaart	
		12.4.1836	= afscheiding op (of circa) deze datum	
	2		*Pie ter Baan*	
1	2		*W. de Beer*	5.3.1839
			Pieternella Biert, ‘een welbespraakte winkelierster’	12.4.1836
			Adriaan Boeren en zijn	12.4.1836
			vrouw *Willemina Hagen*; ‘een kindsche kruidenier met zijn vrouw, wier huis de plaats van samenkomst is’ (1836). Bevestigd als ouderling 5 september 1836.[55]	12.4.1836
1	2	3	*Neeltje Boon*	15.10.1836
1			*Pieternella van Dis*	

55 *Bos* III, 225, 419, 422. Het kinds-zijn (volgens de hervormde predikant) heeft blijkbaar de verkiezing tot ouderling niet gestuit.

		3	*Dorus Dof*	14.12.1839
			C. de Gast (F)	22.1.1836
		3	*Cornelis van Gendt*	11.12.1841
1	2	3	*Arij J. van der Giessen*, timmermansbaas; in 1836 hervormd diaken	29.3.1839
		3	*Maria Groenendijk*	28.3.1841
	2	3	*Krijn Jacobse van der Gijp* en	10.10.1840
	2	3	zijn vrouw *Sijmetje Huijsers*	10.10.1840
		3	*Krijn Krijnse van der Gijp* met	
		3	*vrouw* en kinderen	
		3	*Huibertje Huijsers*, dienstbode dochter van Nicolaas Huijsers	12.4.1836
		3	*Mijna Huijsers*, dienstbode/huishoudster; dochter van Nicolaas Huijsers; huwt 17 mei 1838 Huibert Dane	12.4.1836
			Nicolaas Huijsers en zijn	12.4.1836
			vrouw *Mijna van Erkelens* (ook: Herkelens) -	12.4.1836

			‘de man kindsch’[56]	
		3	*Pleun Huijsers*	
1	2	3	*Hendrik Bastiaanse van Iserloo*, beurtschipper en	12.4.1836
	2	3	zijn vrouw *Maaijke de Groen*	29.3.1839
			H.B. van Iserloo is ouderling in 1839 en 1841	
			Willem van Iserloo, schipper	
			Antonie de Kievit	16.12.1837
			Dingena Koning (F)	22.1.1836
1	2		*P. Korteweg*, boerenarbeider; ouderling in 1841	12.4.1836
	2	3	*Bastiaan de Lange*[57]	17.1.1841
		3	*Dingena Langeweg*	16.5.1841
1	2	3	*Frans Lievense*, schippersknecht; ‘met huisgezin’	
		3	*Jacobus Mastenbroek*	14.1.1837
			A. van de Meeberg en kinderen (F)	22.1.1836

56 In huwelijksacte van dochter Mijna (GA Willemstad, Huwelijken 17 mei 1838): de man overleden, zijn echtgenote 87 jaar.

57 ‘Lijst’ per 3 jan. 1845 heeft: ‘teruggekomen’.

1	2		*Teuna Nieuwkoop*, werkster	12.4.1836
		3	*Pieter Noorlander*, mandenmaker en	12.4.1836
			zijn vrouw *Hazea Bouwman*[58] met hun kinderen	12.4.1836
			P. Noorlander bevestigd als ouderling 10 sept. 1836; aanwezig op provinciale vergadering 22 febr. 1837[59]	
		3	*Johannes Otterdijk*	
		3	*Johannes Ottevanger*; ouderling circa 1861	11.12.1841
1	2		*Johannis de Rooij* (F) en	
1	2		zijn vrouw *Hanna Koekkoek* (F) met 6 kinderen	22.1.1836
1	2		*Lauwrens de Rooij* (F) en	
1	2		zijn vrouw *Catharina Broere* (F) met 1 kind	22.1.1836
1	2	3	*Benjamin Schippers*, schoenmakersbaas	18.3.1837

58 Ook: Jehozia Bouwman.
59 DERDE DEEL 26.

			Dingena Sinon (Simon?) (F)	4.1836
1	2	3	*Bastiaan Sjerp*, meester timmerman	15.10.1836
	2	3	en zijn vrouw *Aploni Franke* B. Sjerp diaken in 1841	14.12.1839
			Arie Tielemans (F)	22.1.1836
	2	3	*Johanna Veermans*	29.3.1839
1	2		*Cornelis Versluijs* Jz.(F), bouwman	22.1.1836
1	2		en zijn vrouw *Elsje Francijna Sneep* (F) met 7 kinderen	22.1.1836
			Adriana van der Vin	2.10.1841
		3	*Maartje Vink,* 'een bejaarde arbeidersweduwe'	12.4.1836
	2	3	*Arij Weeda* en zijn	15.10.1836
	2	3	vrouw *Kaatje van der Gijp*	15.10.1836

De gezinnen van Cornelis Versluijs, Johannis de Rooij en Lauwrens de Rooij zijn in 1839 en 1841 lid te Willemstad.

Een beschouwing van deze tabel leert ons, dat van de 31 personen - voor zover bekend - die zich te *Willemstad* hebben afgescheiden vóór februari 1841, dat is vóór de verzending van het request aan de Koning (januari 1841), slechts 20 bedoeld verzoekschrift of dat van 1839 tekenden. Dit kàn betekenen, zoals we reeds aanstipten, dat er te Willemstad een Ledeboeriaans of kruisgezind conventikel heeft bestaan,[60] waarvan de leden met de Afgescheiden gemeente hebben gebroken. Gezien de nabijheid van Goeree-Overflakkee,[61] met als verbinding het veer De Hel (bij Willemstad)-Ooltgensplaat, moet dit niet verwonderlijk worden geacht.[62]

60 Zoals bekend stonden zowel de Ledeboerianen als de Kruisgezinden afwijzend tegen het vragen van erkenning aan de overheid.

61 ZEVENDE DEEL 103-141.

62 Men zie ook de volgende paragraaf.

6. Uit het ‘Dagboek 1837-1903’ van mr. Jan van Wijngaarden

Mr. Jan van Wijngaarden, zoon van de secretaris van Willemstad van dezelfde naam[63] heeft ons een dagboek nagelaten over een lange, hierbovengenoemde periode.[64] Hoewel de schrijver de kerkdiensten van de Afgescheidenen wel eens bezocht, lag zijn sympathie niet bij hen. In het manuscript vinden we enige niet-onbelangrijke opmerkingen aangaande het verloop van de Afscheiding te Willemstad. We noemen deze in het onderstaande.[65]

> *Zondag 28 juni 1846*
> Er kwam ‘een schuit’ - bedoeld is de veerboot Ooltgensplaat-De Hel - ‘vol volk om Ds. Meerburg te hooren’. Het gezelschap begaf zich naar Willemstad.
> *Zondag 29 augustus 1847*
> ‘'s Morgens met Hordijk in de afgescheiden kerk geweest, waar door een Groninger, een gewezen schoenmaker, zoo ik hoorde, gepreekt werd. Hij preekte vrij goed.’[66]
> *Woensdag 18 december 1850*
> Ds. S.M. Flesch[67] preekte 's avonds van 6 tot 81/2 in de Afgescheiden kerk. Sommige leden van ‘ons’ culturele genootschap ‘Door Vriendschap Werkzaam’ waren niet aanwezig bij een vergadering van dit gezelschap, maar waren Flesch gaan horen.
> *Donderdag 26 juli 1855*
> ‘'s Avonds in de Afgescheiden kerk geweest.’
> *Donderdag 22 oktober 1857*
> ‘Te 6 Ure met Nicolaas Dane en met vader eens wezen luisteren bij Noorlander naar een godsdienstoefening van Ledeboer. Het was allerzonderlingst en het duurde tot 9 Ure.’

De laatste aantekening leert onzes inziens dat er, althans in 1857, te Willemstad een Ledeboeriaans gezelschap bestond. We vinden een van de leidende personen ervan - de oud-ouderling Pieter Noorlander - na 1838 niet meer bij de Afgescheiden gemeente.

7. Erkenning

63 Vergelijk *Bos* IV, 297.
64 Het ‘Dagboek’ wordt bewaard: GA Willemstad.
65 We citeerden het manuscript reeds in paragraaf 2 over het gebeurde op 22 juni 1837.
66 Niet onmogelijk dat is bedoeld Gerrit Jan Raidt (1788-1877). Men zie voor hem vorige delen, register. Ook: *De Haas* I, 219-220. Raidt, die schoenmaker was geweest, stond in 1847 in Herwijnen. Hij was weliswaar geboren te Raalte, maar was opgeleid door H. de Cock te Groningen. Raidt was welbespraakt.
67 Men zie voor Salomon Mozes Flesch (1812-1862) vorige delen, register; *De Haas* I, 110-112. Flesch was enige weken voor 18 december 1850 geschorst als predikant van de Afgescheiden gemeente te Dordrecht, maar wellicht was het gerucht daarvan nog niet doorgedrongen tot Willemstad.

Teneinde door de landsoverheid te worden erkend, richtten de Afgescheidenen zowel van Fijnaart c.a. als van Willemstad zich in 1839 afzonderlijk tot de

Koning.[68] Het request van Fijnaart, gedateerd 16 augustus 1839, is getekend door slechts zes volwassenen, mede voor vijftien kinderen.[69] Verklaard wordt te behoren ‘aan de christelijke Afgeschijde Gemeente te Willemstad’; mitsdien wordt geen vergaderruimte opgegeven. Het doel van het verzoekschrift kan geen ander zijn geweest, dan dat van Willemstad te ondersteunen. De burgemeester oordeelt, dat de ondertekenaars behoren tot de arbeidende stand ‘en overigens personen zijn van gering vermogen’. Het request wordt afgewezen.

De schuur op de voorgrond, die aan het ‘Vossenhol’ stond, diende de Afgescheidenen van Willemstad en Fijnaart tot bedehuis van circa 1839 tot 1864. Zij werd in ongeveer 1980 afgebroken.

Ook de Afgescheidenen van Willemstad wenden zich in augustus 1839 (een dag is niet ingevuld) tot de landsoverheid. Het verzoekschrift telt tien handtekeningen.[70] De burgemeester verklaart dat H.B. van Iserloo, A.J. van der Giessen en Frans Lievense de enige ondertekenaars zijn ‘welke als eenigzins gezeten burgers kunnen beschouwd worden...’. Deze drie personen hebben een gebouw aangekocht

68 Men deed dit kennelijk in navolging van de Utrechtse zustergemeente, die 14 februari 1839 als eerste Afgescheiden gemeente werd erkend (VIERDE DEEL 247-253). Fijnaart en Willemstad requestreerden afzonderlijk, aangezien dit in 1839 diende te worden gedaan volgens de stringente bepalingen van het koninklijk besluit van 5 juli 1836: ‘Dat wanneer *in eenige plaats* een eenigszins aanmerkelijk aantal personen mögt zijn ...’ (EERSTE DEEL 403).

69 De namen der volwassenen kunnen worden afgelezen uit de lijst van paragraaf 5. Het request wordt bewaard: Herv. Ered. 17 sept. 1839, no. 11.

70 Men zie voor de namen paragraaf 5. Dit request wordt eveneens bewaard: Herv. Ered. 17 sept. 1839, no. 11.

‘bestaande in een schuur behoorende aan de erven Aart van der Giessen,[71] staande in een stil afgelegen deel dezer Vesting aan de noordwestzijde der Stad’. De omschrijving ‘afgelegen deel’ was geenszins overdreven. Want de schuur stond aan een pad zonder naam, in de volksmond ‘Vossehol’ genoemd.[72] De andere requestranten: A.J. van der Giessen is timmermansbaas; B. Schipper, schoenmakersbaas en P. Korteweg, arbeider ‘in het bezit van eene schamele woning’, terwijl de vier overigen ‘in zoodanige onvermogende toestand verkeeren, dat zij in gevallen van ziekten of andere rampspoeden in de termen vallen om zelfs dadelijk liefdadige onderstand in te roepen’. Het request wordt van de hand gewezen.

In 1841 wordt een nieuwe poging tot erkenning in het werk gesteld. Het ‘Januarij 1841’ gedateerde verzoekschrift is door 24 personen ondertekend, 18 wonen te Willemstad, 6 te Fijnaart.[73] De gemeente verklaart het Utrechtse reglement ‘met eenige veranderingen’ te hebben aangenomen; zij zal haar openbare eredienst uitoefenen in de boven reeds genoemde schuur aan het Vossenhol. De erkenning wordt verleend bij koninklijk besluit van 1 april 1841, no. 107.[74]

71 In 1841: “... het gebouw, toebehoorende aan de weduwe A. van der Giessen, geb. Grietje Struijk”.
72 De schuur werd circa 1980 afgebroken; zij was gelegen achter het huidige hotel ‘Het Wapen van Willemstad’.
73 Herv. Ered. 15 maart 1841, no. 1. Men zie voor de namen der ondertekenaars paragraaf 5.
74 Herv. Ered. 7 april 1841, no. 18.

Hoofdstuk 9
Hooge en Lage Zwaluwe

In 1851 stonden er in de gemeente Hooge en Lage Zwaluwe 510 huizen, bewoond door 654 huisgezinnen en 3260 personen. De voornaamste middelen van bestaan waren de landbouw en de vlasserij. Er woonden 1260 Hervormden en circa 2000 Rooms-Katholieken.[1]

Het aantal Afgescheidenen is steeds zeer gering geweest; voor 1849 wordt opgegeven: 13[2]; deze woonden zowel te Hooge Zwaluwe als te Lage Zwaluwe. In laatstgenoemd dorp heeft van ongeveer 1836 tot vermoedelijk 1854 een Afgescheiden gemeente of conventikel bestaan. We moeten ons vaag uitdrukken, want de gegevens zijn schaars. De 'gemeente' heeft geen archiefstukken nagelaten; we kennen de datum niet van de instituering. Er zijn - behalve een enkel ander levensteken - slechts gegevens in de archieven van de Hervormde gemeente te Hooge Zwaluwe, van de burgerlijke gemeente en van het Departement Hervormde Eredienst.

We krijgen de indruk dat het leven van deze Afgescheiden gemeente in sterke mate is verbonden geweest met het optreden van haar - wellicht enige - ouderling, de onderwijzer Arie van Malsen; haar bestaan komt tot een einde, naar we menen, als laatstgenoemde eind 1854, oud 57 jaar, naar Ommen verhuist. De overgebleven Afgescheidenen sluiten zich dan aan bij de gemeente te Zevenbergen.[3]

1. Archief Hervormde gemeente te Hooge Zwaluwe

Dit archief is uiterst summier over de Afscheiding ter plaatse; trouwens, we stipten reeds aan dat er te Zwaluwe weinigen braken met de Hervormde kerk. De notulen van de kerkeraad[4] bevatten het onderstaande.

In 1836 wordt getracht twee vrouwen die neigen naar het separatisme 'van hunne dwaling en verblinding terug te brengen'. Maar het is tevergeefs en enige weken later scheiden zij zich af. Hun namen: Josina de Boer, geboren de Visser en Clazina

1 *Van der Aa* XIII (1851) 391-392.
2 De Kok, *Nederland op de breuklijn* 437.
3 Men zie hoofdstuk 7, 'Inleiding'.
4 StrA Zevenbergen. Arch, van de Herv. gemeente der beide Zwaluwen, inv. no. 2 (Hooge Zwaluwe), 'Acta van de kerkeraad, 14 dec. 1810-29 dec. 1872'. Jacob Bachiene was hervormd predikant te Hooge Zwaluwe van 1834 tot aan zijn overlijden in 1867.

Pfaff, geboren de Visser[5]. Eind 1837 wordt naar aanleiding van afgelegde huisbezoeken gerapporteerd dat alles ‘in de gewoone orde’ werd bevonden.

> ‘Alleen had de onderwijzer A. van Malsen ... stellig verklaard dat hij zich niet langer vereenigen konde met het tegenwoordige Hervormde Kerk-Genootschap, en de zaak der Afgescheidenen is toegedaan. Op de aanmerking des Predikants dat hij zich dan ook schriftelijk behoorde afteschеiden, had hij geantwoord dat hij dit niet doen konde, omdat hij dan den post als voorzanger vanzelven verloor, en uit vrees dat hij dan van zijne bediening als onderwijzer tevens zoude ontzet worden, in welken toestand hij zijn huisgezin niet zou kunnen onderhouden. De Kerkeraad is van oordeel dat deze zaak nadenken vereischt, om hierin niet te voorbarig en onvoorzigtig te handelen.’[6]

Het ‘Dorps Schoolhuis’ dat reeds voorkomt op een kaart uit 1787, staat in wat destijds Steenstraat werd genoemd; thans is het Raadhuisstraat 35. Het is een ruim gebouw -aanzienlijk dieper dan op de foto tot uiting komt - dat rond 1840 zowel de school als de woning van het hoofd A. van Malsen (met zijn gezin en een aantal kostleerlingen) bevatte.
Foto J. Bos, Lage Zwaluwe.

Arie van Malsen werd in 1797 te Hedel geboren en zijn echtgenote Pieternella de Bondt in 1797 te Zwijndrecht. Zij vestigden zich eind 1820 te Hooge Zwaluwe; hun vorige woonplaats was Zwijndrecht. Van Malsen was hoofd van de gemeentelijke school en staat in Bevolkingsregister 1839-1849 ingeschreven als ‘schoolonderwijzer en kostschoolhouder’.[7]

5 Not. kerker. 28 maart en 13 mei 1836 (geen artikelen). Hun echtgenoten Bastaan J. de Boer en Christiaan Pfaff scheiden zich later af.
6 Not. kerker. 8 okt. 1837.
7 StrA Zevenbergen. Arch. gem. Hooge en Lage Zwaluwe, inv. no. 617.

Door de hervormde kerkeraad werd Van Malsen benoemd tot voorzanger en voorlezer.[8] In maart 1838 verschijnt hij in de vergadering van de kerkeraad. Hem wordt gevraagd waarom hij zijn post ongeregeld waarneemt; bijvoorbeeld gedurende de laatste weken slechts eenmaal per zondag. Hij zendt dan zijn zoon,[9] die nog geen 'lidmaat' is. Van Malsen verontschuldigt zich met te zeggen dat hij vaak ziek is en 'niet gehard tegen de koude'. De kerkeraad verklaart, dat, als Van Malsen ongeschikt blijft zijn post waar te nemen, hij dan zou moeten besluiten 'hoe men met eenen tot zijn post ongeschikten voorlezer en voorzanger zou te handelen hebben'.[10] Na enige correspondentie, waarin ook het classicaal bestuur van Breda wordt betrokken en een ronde huisbezoeken, waarbij: 'De Separatisten zijn voorbij gegaan, ook A. van Malsen als hun voorstander',[11] besluit de kerkeraad nauwkeurig acht te slaan op laatstgenoemde 'en hem bij onverhoopt veelvuldig verzuim, niet meer te waarschuwen, als reeds eenmaal geschied zijnde, maar volgens de [kerkelijke] wet te handelen'.[12]

Behalve dat op 7 juni 1838 Bastiaan J. de Boer, de echtgenoot van de reeds genoemde Josina de Visser en het dooplid B. de Visser Jz. zich afscheiden, blijft het een vol jaar stil rond de Afscheiding en inzonderheid rond A. van Malsen. Maar 29 maart 1839 verklaart deze te bedanken als voorlezer en voorzanger per 30 juni 1839.[13] Blijkbaar heeft de kerkeraad met de opzeggingstermijn van drie maanden genoegen genomen, want ingaande 1 juli wordt Huibert van Rijsbergen als opvolger benoemd.[14] Op 12 mei waarschuwt de predikant echter

> 'wel acht te geven op de verdere handelingen, gesprekken enz. van ... A. van Malsen en zijnen ondermeester Remmert van Mill[15] in de gemeente, opdat niet deeze of geene eenvoudige verstrikt mogt worden door de taal van deeze beide Separatisten'.

Het gezin Van Malsen scheidt zich niet aanstonds af na 30 juni 1839. Maar dit gebeurt pas bij schrijven van 22 februari 1840: beide ouders, mede voor hun kinderen Weiltje Wilhelmina (geb. 1823), Cornelis Robart (1825), Petronella Elizabeth (1827), Marijke Aaltje (1832) en de meerderjarige Cornelia Maaike

8 Hoewel dit op enige plaatsen uit de notulen van de kerkeraad blijkt, vonden wij geen vermelding van de (datum van) aanstelling.
9 Pieter van Malsen, geboren 1821.
10 Not. kerker. 7 maart 1838.
11 Idem 19 maart, 8 en 16 april 1838.
12 Idem 22 april 1838.
13 Idem 28 april 1839.
14 Idem 20 mei 1839.
15 Remmert van Mill werd in 1819 te Veen (N.-Br.) geboren als zoon van Sander van Mill (37), geboren te Ophemert, schoolmeester, en van Maria Bax. In 1838 komt hij "met attestatie" van Meerkerk naar Hooge Zwaluwe en wordt aldaar ondermeester aan de school van Van Malsen. Van 1845 tot 1859 is hij hoofd van de school van de Afgescheidenen op de Bloemgracht te Amsterdam (GA A'dam, Archief van de Gereformeerde kerk te A'dam, inv. no. 45: "Register van lidmaten letter M"). Hij huwt in 1850, wonende te Amsterdam, te Vianen Margaretha B. Verkerk. In 1864 overlijdt hij te Vianen, waar hij dan woonachtig is, oud 44 jaar; zijn beroep is ook dan onderwijzer.

(1818). De zoon Pieter van Malsen (1821) volgt 24 januari 1841.[16] Arie van Malsen is blijkbaar al kort na februari 1840 ouderling geworden; 8 februari 1841 tekent hij in die kwaliteit een nog te noemen request en 16 februari 1841 is hij aanwezig op een provinciale vergadering van Noord-Brabant.[17]

In april 1841 scheidt Pieter Ruitenberg zich met zijn kinderen af. Het gezin vertrekt kort daarna naar 'Nieuwendijk onder Almkerk'. Aangezien de vertrokkenen tot de behoeftigen behoren wordt dit een 'verheugend bericht voor de diakenen' genoemd.[18].

2. Over de onderwijzers-carrière van A. van Malsen te Hooge Zwaluwe[19]; de 'kostschool'

Reeds spoedig nadat A. van Malsen te Hooge Zwaluwe onderwijzer was geworden - 1820 - vatte hij blijkbaar het plan op uitbreiding te geven aan het leerplan van zijn school. Want in 1828 wordt van een bestaande toestand uitgegaan, als we lezen in de notulen van de gemeenteraad dat Van Malsen heeft verzocht 'een planke beschot in de School' - wellicht bevatte het gebouw slechts één lokaal - te mogen plaatsen 'ten einde de Fransche en de Hollandsche School van elkander te scheiden'. Het verzoek wordt toegestaan; de kosten zullen ten laste van de gemeente komen. Evenwel: het onderwijs in de 'Hollandsche School' dient er niet onder te lijden, maar het belangrijkste te blijven.[20] Zoals ook uit andere gegevens blijkt, is Arie van Malsen gedurende een aantal jaren - ruw gezegd van 1825 tot 1850 - behalve 'schoolonderwijzer' ook 'kostschoolhouder' geweest; dit laatste heeft, zoals we zullen zien, het karakter en de omvang van de kleine Afgescheiden gemeente te Hooge Zwaluwe mede bepaald.

Over het optreden van Van Malsen als onderwijzer zijn enige strubbelingen geweest. We weten dit onder meer uit het uitvoerige schrijven van 15 september 1841, door burgemeester H. Vogel gericht aan de 'Commissaris van het 4e district te Breda'.[21] Van Malsen had zich blijkbaar met een adres tot de Koning gewend, waarin klachten tegen de burgemeester stonden.[22] Wij geven - in samenvatting -de inhoud van de brief van de burgemeester hieronder weer.

16 Not. kerker. 23 febr. 1840 en 24 jan. 1841. Volgens Bevolkingsregister Hooge en Lage Zwaluwe 1839-1849, inv. no. 617 (StrA Zevenbergen) emigreren Cornelia Maaike en haar broer Cornells Robart in april 1847 naar Noord-Amerika, Pieter (schoolonderwijzer) in 1849.

17 Hij tekent een brief, gedateerd 23 februari 1841, namens 'Noord-Brabant' gezonden aan de andere provinciale vergaderingen (DERDE DEEL 302-303).

18 Not. kerker. 18 april 1841.

19 We ontlenen de inhoud van deze paragraaf aan StrA Zevenbergen, Arch. gem. Hooge en Lage Zwaluwe, inv. no.'s 2-5, 'Notulen gemeenteraad' 1827-1858 en inv. no. 218, 'Correspondentie burgemester' 1833-1843.

20 Notulen gemeenteraad 4 juni 1828.

21 Correspondentie burgem. 15 sept. 1841.

22 Het adres aan de Koning werd niet gevonden. We vermoeden dat het verband hield met een request (beter: met een tweetal requesten) gezonden door de Afgescheidenen te Zwaluwe, inzake de erkenning van hun gemeente. Men zie hierna.

'... Dat ik met verwondering het bij dat adres aangevoerde heb gelezen, ter neder gesteld door iemand, omtrent wien ik mij veel eer zou te beschuldigen hebben, van hem aangaande zijn te vervullen pligten, en de waarneming zijner school, met te veel zagtheid en toegevendheid te hebben gehandeld, dan wel iets te zijnen nadeelen, bezijden de waarheid te hebben voorgehouden.' Reeds eerder - namelijk in maart 1841 - heeft de burgemeester bericht aangaande de 'veelvuldige afwezigheid in de School' van Van Malsen; thans moet hij getuigen dat hierin weinig of geen verbetering is gekomen. Vrijdag 10 september 1841 'liet hij mij door zijnen zoon permissie vragen, om dien dag uit de school te mogen zijn, zonder eenige redenen van noodzakelijkheid op te geven.[23]' Ik weigerde zulks, omdat deze in de jongste veertien dagen de derde aanvrage was, waarvan ik hem eene heb toegestaan ... en ofschoon hij op mijne laatste weigering te huis bleef, was hij echter dien voormiddag slechts een enkeld oogenblik in de school geweest en op deze wijze blijft hij voortgaan zijn pligt te veronachtzamen ...'.
Verder: de ervaring heeft geleerd 'dat het houden van zulk een groot aantal kostleerlingen[24] allernadeligst op de Gemeente school werkt en men hem onder het oog brengt, dat hij van dezelve zijn hoofdwerk maakt ...
Hij schaamt zich niet hieraan den onsmakelijke naam van misgunnen, benadeelen enz. te geven'.[25]
De moeilijkheden met Van Malsen dateren reeds van 1829, zodat er 'derhalve een lang gerekt geduld met zijn gebreken gebruikt is, en nog wordt, als de moeijelijkheden en het onaangename inziende, om iemand belast met een talrijk huisgezin uit zijn bestaan te wikkelen ...
En echter waagt hij het, aan Zijne Majesteit te doen voorkomen als of de tegen hem ingebragt klagte slechts geschiede om hem kwaad te kunnen doen. - Zoo ook noemd de addressant enkel *om eenen naam* (afgescheidenen) vervolgt te worden, wanneer hem belet wordt om de godsdienstige vergaderingen der afgescheidenen in het schoolhuis te houden, hetwelk ik echter niet, dan na vooraf bekomen magtiging van Z.E. den Heer Staatsraad Gouverneur dezer provincie voorzichtigheidshalve deed; doch dat ik deze Godsdienstbelijders even zoo zeer als alle andere bescherm, daar en dan wanneer zulks vereischt wordt, getuige mijne publicatie van den 2 Maart 1838 ... zoo dat ik UwEdelGestrenge de

23 Wellicht woonde Van Malsen circa 10 september een provinciale vergadering bij. Het schrijven van de burgemeester van maart 1841 heeft vermoedelijk betrekking gehad op het bezoeken van de prov. verg. in februari 1841. Vgl. noot 17.

24 In 1840 woonden er tien "kostleerlingen" in het huis van Van Malsen (Bevolkingsregister 1839-1849).

25 De burgemeester had Van Malsen, zoals uit het vervolg blijkt, onder het oog gebracht dat hij het aantal 'kostleerlingen' tot vier diende te beperken. Eerstgenoemde schrijft namelijk aan de schoolopziener te Breda, gedateerd 17 sept. 1841, dat Van Malsen thans nog vijf kostleerlingen in huis heeft. Eén van deze vijf is een pleegkind. 'De overigen zijn bij de ingezetenen op verschillende plaatsen in de kost besteed'.

verzekering geven kan, de adressant ook hieromtrent leugentaal gebruikt heeft.[26]

26 *Ref.1e S*. III (1838) 243-244 bevat een brief geschreven uit Hooge Zwaluwe 26 februari 1838, onmiskenbaar van de hand van A. van Malsen, waarin wordt verteld, hoe zondag 25 febr. een godsdienstoefening van Afgescheidenen en sympathisanten - in totaal veertien personen - in hoge mate werd verstoord. Men vergaderde ten huize van de éne vrouw die "in den gewonen zin, tot de gescheidenen" behoort. Zoals uit het vervolg blijkt, wordt bedoeld: ten huize van Josina de Boer-de Visser. Zij en Clazina Pfaff-de Visser werden reeds genoemd. De samenkomst duurde van zes uur tot half negen 's avond. "En nu begon een aanhoudend en allerontzettends werpen met steenen op vensters en pannen ... zoo dat ruiten, vensters en dak aan stukken of zeer beschadigd werden. De veldwachter, die door den Burgemeester was gezonden, kon de sabbathschendende en Godhonende onverlaten ... niet weren. Die van binnen gingen onder dit alles voort met het lezen uit Smytegelt, over den 26sten Zondag."
Bij het verlaten der vergadering wierp men stenen naar enige bezoekers. Een bejaard man en twee meisjes werden bij het naar huis gaan gemolesteerd. Het drietal vluchtte het huis van de burgemeester binnen, maar deze was ziek en kon daardoor niet aanstonds optreden; hij zal "deze zaak, zooals ze verdient, naar recht en gerechtigheid handhaven". De brief gewaagt verder van een dreigement tot brandstichting, en besluit met "nadat ik met de mijnen tot in den nacht over het voorgevallene had gesproken, nadat wij den tweeden psalm hadden gelezen en bepeinsd, mochten wij nog voor onze vijanden en vervolgers bidden".

... Het eenige dat in zijn adres naar waarheid gelijkt, is hetgeen door hem bedoeld wordt opzichtens het op straat aanvallen, steenen werpen, met de vlammen[27] bedreigd te worden enz. hetgeen hierin bestaat, dat in de beginne dezer afscheiding, hij, met eenige andere op zekere avond, als afgescheidene eene vergadering had gehouden, dat bij die gelegenheid het gemeen steenen op het huis van hun verblijf wierpen, en een of twee uit het gezelschap, des avonds in den donkere waren aangevallen, zonder hun eigentlijk daadwerkelijk beleedigd te hebben.[28] Op deze ongeregeldheden heb ik dadelijk alle onderzoek in het werk gesteld, onmiddellijk door de hiervoor vermelde publicatie den ingezetenen tegen zulke verkeerdheid gewaarschuwd, de Marechaussee en Policie beambten doen surveilleeren, ten einde de afgescheidenen hunne zaak binnen de bepalingen der wet konden uitoefenen, tengevolge waarvan dan ook hunne vergaderingen vervolgens ongehinderd voortgingen. En deze vergaderingen welke tot hiertoe ten huize van zekere B. de Boer[29] gehouden waren, moesten nu voor het vervolg in het schoolhuis gehouden worden, hetgeen de adressant, middelerwijl ik van dit misbruik kennis kreeg ... met zoo veel publiciteit uitoefende, dat ik het er voor houde, hij de kwaadwilligen uitlokte, om zijn verblijf bij een naamloos Briefje des morgens voor mijne deur gevonden met de vlammen te zien bedreigen'. Degene die het briefje had geschreven en (of) neergelegd werd niet gevonden; 'Ik liet door alle in mijn bereik zijnde middelen tegen deze bedreiging waken en gelukkig had deze schandelijke zaak geen verder gevolg'. In het voorjaar van 1841 werd in de tuin van Van Malsen een bloeiende pereboom afgezaagd, maar ook van dit wanbedrijf werd de dader niet gevonden.
'De hartstogten, het karakter, ja de huigelarij van den adressant te beschrijven, daartoe zoude waarlijk mijne pen te zwak zijn, maar een paar daadzaken te vermelden, welke nu pas voorvielen, en al wederom het hatelijke en tegenstrevige van den adressant doen kennen, achte ik ten eerste niet ondienstig en ten andere mij verplicht UWEG. medetedeelen.

1°. Woensdag den 8sten dezer maand, werd er door de afgescheidene Godsdienstoefening gehouden. Bij het uitgaan der namiddagschool, gaf hij hiervan aan de schoolkinderen berigt en zeide hen "wanneer uwe ouders dit willen, kunt gij ook naar de kerk der afgescheidenen komen". De meeste der kinderen hebben dit bij hunne te huis komst verteld en heeft al wederom nieuwe opspraak veroorzaakt.

2°. Dat de adressant de Besluiten van Z.E. den Heere Staatsraad Gouverneur ... waarbij hem het houden van niet meer als 4 kostleerlingen voor het vervolg, zijn toegestaan,[30] listiglijk zoekt te ontwijken, alzoo hij die kostleerlingen, welke dienovereenkomstig met 1 September 1.1. de school verlaten moesten, in de kost bij andere in deze Gemeente heeft weten te besteeden, en nu even als te voren de School blijven frequenteeren; dat

27 Vergelijk het slot van de vorige noot.
28 Dit relaas is niet geheel in overeenstemming met het in noot 26 vermelde.
29 De reeds genoemde Bastiaan J. de Boer (gehuwd met Josina de Visser).
30 Men zie ook noot 25.

hij in plaats van 4 nog 5 kostleerlingen aan huis heeft, noemende daaronder een pleegkind van hem, zoo dat het bezwaar voor de Gemeente school, door den zich voorgestelde maatregel niet is weggenomen, maar noch in zijn *geheel* bestaan.'

We weten niet, welk direct gevolg dit omstandige schrijven van de burgemeester heeft gehad. We kunnen ons niet voorstellen dat de relatie tussen Van Malsen en laatstgenoemde in de jaren na 1841 is verbeterd. Toch wordt de onderwijzer niet ontslagen. De achtergrond van dit laatste vinden we in de notulen van de gemeenteraad van 30 maart *1848*. We lezen dat Van Malsen gedurende vele jaren niet aan zijn verplichtingen heeft voldaan, maar de raad is er steeds voor teruggedeinsd hem van zijn post te ontzetten 'aangezien hij en zijn talrijk gezin dan van hun bestaan zouden worden beroofd'. En, zo mogen we er aan toevoegen: ten laste zouden komen van de burgerlijke gemeente. Van Malsen verzoekt op genoemde datum zijn ontslag, mits als zijn opvolger wordt benoemd Jan Agterberg 'zijnen tegenwoordigen Secondant'. De raad gaat van de veronderstelling uit dat er tussen Van Malsen en Agterberg 'schikkingen' zijn getroffen.[31] Ontslag en benoeming zijn blijkbaar niet doorgegaan - hoewel de raad het verzoek van Van Malsen aanvaardde - want begin 1849 doet hij een ander voorstel namelijk in zijn plaats Gerrit Smits, onderwijzer te Middelharnis aan te stellen. Deze maal wordt het door de raad echter afgewezen.[32] In de tweede helft van 1854 stelt de schoolopziener voor Van Malsen te pensioneren. Het pensioen mag niet minder bedragen dan *ƒ* 250,- per jaar. Na enige correspondentie met genoemde ambtenaar, wordt vastgesteld dat de opvolger per jaar *ƒ* 200,- zal dienen uit te keren aan Van Malsen en dat deze uit de gemeentekas per jaar *ƒ* 50,-zal ontvangen. Het ontslag 'bij wijze van pensionneren' gaat in op 15 november 1854.[33] Het gezin Van Malsen vertrekt 10 november 1854 naar Ommen.[34]

Ten einde een indruk te geven van de 'kostschool' van A. van Malsen, noemen we hieronder een aantal 'kostleerlingen' met hun geboortejaren of leeftijden en geboorteplaatsen over de jaren 1829-1849. De meeste kostleerlingen bleven drie tot vier jaren.[35]

1829-1839[36]

Wytze Boersma (1821), Sneek; Pieter Ensinck (1821), Amsterdam; Arie Karsse-boom (1819), Ridderkerk; Johannes Karsseboom (1820), Ridderkerk; Cornelis Landsmeer (1825), Zwijndrecht; Frans van Noël (1823), Arnhem; Dirk van Pelt

31 De 'schikkingen' zullen hierin hebben bestaan - men zie ook verder in deze paragraaf - dat Agterberg had toegezegd aan Van Malsen òf een bedrag ineens of een jaarlijkse uitkering te zullen geven.

32 Not. gemeenteraad 20 jan., 21 febr. 1849.

33 Idem 22 aug., 26 aug., 5 sept., 8 nov. 1854.

34 Bevolkingsregister Zwaluwe 1849-1859. Het echtpaar wordt lid van de Afgescheiden gemeente te Ommen (arch. Gereformeerde kerk, 'Lidmatenboek 1835-1877'). In Ommen overlijdt Pieternella de Bondt 12 april 1855, oud 57 jaren (RA Zwolle, Overlijden Ommen 1855, acte no. 38). Arie van Malsen vertrekt met attestatie naar Heemse eind 1857 ('Lidmatenboek' alsvoren). Hij overlijdt te Ruinerwold in 1873.

35 De gegevens zijn ontleend aan de Bevolkingsregisters Hooge en Lage Zwaluwe 1829-1839, 1839-1849. We hebben ons beperkt tot de bij het gezin Van Malsen inwonende leerlingen en enigen van Afgescheiden huize. De kostschool droeg niet een specifiek Afgescheiden karakter. Een deel van de pupillen kwam uit de omgeving van Zwaluwe (Heersjansdam, Ridderkerk, Rijsoord, Zwijndrecht).

36 De hier genoemde leerlingen kwamen te Zwaluwe ná 1829.

(1825), Zwijndrecht; Johannis Vliegenthart (1823), Zwijndrecht; Gerrit de Zeeuw (1821), Ridderkerk.

1839-1849

A = afgescheiden

Cornelis van Andel (15), A, Andel (wonende 's-Hertogenbosch); M. Boone (15), A, Nieuwdorp; M. de Dreu (15), A, Goes; Pieter Ensinck (1821; 18), Amsterdam; J. Geenen (14) A, Vrijhoeve Capelle; G.J. Graswinckel (15), Delft; Matthijs de Haan (13), A, Oost-Barendrecht (wonende Heerjansdam)[37]; B.C.F. Hamers (11), 's-Gravenhage; J.H.L. Hamers (13), 's-Gravenhage; H. Laurusse (15), A, Goes; Jan van de Luyster (22), A, Borssele[38]; Leendert Nugteren (13), Rijsoord; Pieter Jan Oggel (1829), A, Axel[39]; J.H. de Roode (8), Amsterdam; L.C. van Staveren (11), Delft; Pieter Visser (13), Heerjansdam.

3. Verwikkelingen rond de erkenning; plaatsen van samenkomst

Op 8 februari 1841 zonden de Afgescheidenen te Hooge en Lage Zwaluwe een request aan de Koning, waarin zij erkenning van hun kleine gemeente vroegen.[40] Men verklaart het huishoudelijk reglement van Utrecht als het hare te hebben aangenomen, echter met weglating van artikel 36.[41] De kerkeraad bestaat uit A. van Malsen, ouderling en Bastiaan J. de Boer, diaken. De godsdienstoefeningen zullen worden gehouden in het huisje behorend aan weduwe Lambertus de Visser te Hooge Zwaluwe, gelegen 'naast de Zoutendijk', kadastraal sectie G, no. 86, getekend no. 174.

De burgemeester schrijft gedateerd 8 maart 1841, dat uit het bedoelde gebruik van het huisje geen verstoring van de orde behoeft voort te komen

> 'doch hetzelve is zeer klein (... huurwaarde *f* 9,-); tegen en aan hetzelve is een arbeiders planken schuurtje gebouwd, beide met riet gedekt. Van dit schuurtje zal welligt zelfs bij het nu aanwezige getal ook gebruik gemaakt worden en vermits volgens Art. 43[42] van het aangehaalde

37 Onzes inziens is bedoeld Mattheus de Haan, geboren 1826, zoon van Jacob de Haan en Heiltje Visser. Men zie voor deze personen TWEEDE DEEL register.

38 Zoon van de bekende Jannes van de Luyster; deze emigreerde in 1846 met zijn gezin naar Zeeland, Michigan, Verenigde Staten (groep Cornelius van der Meulen).
Bij P.R.D. Stokvis, 'De "Memories" van Jannes van de Luyster 1829-1845', in *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1980) 13, vinden we onder het jaar 1840: 'Jan onze zoon den 27 Oct. na school na de Hoge Zwaluwe bij meester A. van Malsen'.

39 De latere predikant Pieter Jan Oggel (1829-1869); overl. te Holland, Michigan). Hij studeerde bij de predikanten A.C. van Raalte en A. Brummelkamp, te Ommen en Arnhem. Men zie voor hem: *De Haas* I, 207.

40 Dit request, het commentaar van de burgemeester van 8 maart 1841 alsmede een later adres (14 juni 1841) worden bewaard: Herv. Ered. 12 juli 1841, no. 11.

41 Men zie voor dit reglement EERSTE DEEL 405-411. Art. 36 luidt: 'De kerkeraadsvergaderingen zullen toegankelijk zijn voor de geheele gemeente, en zullen de mansledematen, die ten H. Avondmaal zijn toegelaten, altijd eene raadgevende stem hebben'.

42 Nummer 43 door het wegvallen van art. 36 (zie vorige noot); in het Utrechtse reglement art. 44.

reglement op den rustdag *drie* bijeenkomsten ... moeten plaatsvinden, zal zulks vermoedelijk en vooral gedurende de winter-

> maanden ook des avonds met kaars- of lamplicht geschieden, hetgeen in strijd zoude zijn met het voor deze Gemeente bestaande Brandreglement'.

De burgemeester heeft meer bezwaren. De onderwijzer Van Malsen immers, wordt als ouderling voorgesteld

> 'ofschoon de werkzaamheden aan een ouderling bij eene afgescheidene Gemeente opgedragen ...,[43] veelvuldig schijnen te zijn, en het wel te vreezen is, daarbij het onderwijs zal komen te lijden, zoo scheen het mij echter toe, dat dit bezwaar niet tot het onderwerpelijke verzoek, om eene afgescheidene Gemeente te mogen vestigen, in betrekking staat, en daarom de verdere beoordeeling daarvan, alhier voorbijgegaan.
> ... Omtrend de verdere bijlagen van het request is mij voorgekomen tot inlichting te kunnen mededeelen, ten ware nog ter zake zoude kunnen dienen, dat de onderteekenaren, voor zoo verre ik dezelve als Ingezetenen kenne, tot de minvermogende klasse behooren. Als de voornaamste hunner kan geacht worden den Schoolonderwijzer A. van Malsen te zijn, denwelken echter aan de zijde van zijne financien niet voordeelig bekend is, zoodat indien door hun ... in de kosten van hunne Godsdienst, mitsgaders in de verzorging van hunne behoeftigen zal moeten worden voorzien, mijnens bedunkens zeer bezwaarlijk zal aankomen'.

Het voornaamste bezwaar van burgemeester Vogel richt zich echter tegen de ondertekening. We laten deze, voorzien van gegevens, door de burgemeester bij het request gevoegd, eerst volgen.[44]

Arie van Malsen, ouderling, onderwijzer, en zijn vrouw *Pieternella de Bondt* met drie (ongenoemde) kinderen, alsmede:
Cornelia Maaike van Malsen (22)
Cornelis Robart van Malsen (15)
Pieter van Malsen (19)
Petronella Elizabeth van Malsen (13)
Weiltje Wilhelmina van Malsen (18)
Bastiaan J. de Boer, diaken, arbeider en zijn vrouw *Josina de Visser*, alsmede hun zoon *Jan de Boer* (13)

Pieter Boot, schipper en zijn vrouw *Willemina Schaap* met *één kind*; wonende te Lage Zwaluwe
Teunis Nelemans, kleermaker; won. Lage Zwaluwe
Christiaan Pfaff, gepensioneerd militair en zijn vrouw *Clazina de Visser*
Maria Piere, vrouw van Pieter Dubbelman; won. Lage Zwaluwe
Bart de Visser Jz., schipper

C. van Andel (15), scholier; 's-Hertogenbosch
M. Boone (15), scholier; Nieuwdorp

43 Volgt een opsomming van de artikelen van het reglement waarin het woord "ouderling" voorkomt (inclusief de wijze van verkiezing).
44 Indien geen plaats is genoemd: wonende te *Hooge* Zwaluwe.

M. de Dreu (15), scholier; Goes
J. Geenen (14), scholier; Vrijhoeve Capelle
Matthijs (Mattheus) de Haan (14), scholier; Heersjansdam
H. Laurusse (15), scholier; Goes

J. van de Luyster (22), scholier; Borssele[45]
P.J. Oggel (11), scholier; Axel

Afgezien van de ongenoemde kinderen van Arie van Malsen en Pieter Boot: 25 personen, van wie 12 minderjarig. De burgemeester heeft niet zo zeer moeite met dit minderjarig-zijn, als wel met wat is uitgedrukt in het volgende.

> 'Dat ik bij het nalezen en inzien van het verzoekschrift al duidelijk ontwaardde, hetzelve eene onwaarheid behelsde, doordien daarin den schijn wordt aangegeven, als of alle de ondertekenaren Ingezetenen dezer Gemeente zijn, hetwelk werkelijk het geval niet is; dezelve zijn grootendeels kinderen, waaronder een aantal kostleerlingen welke bij den Onderwijzer A. van Malsen als naar gewoonte zich voor eenen, meer of min bepaalden tijd ophouden, doch wier ouders of voogden buiten de Gemeente woonachtig zijn'.

Met andere woorden: de laatste acht personen vermeld in bovengenoemde lijst, worden niet tot de ingezetenen gerekend. Dit bezwaar heeft blijkbaar ingang gevonden op het Departement Hervormde Eredienst, waarop A. van Malsen, gedateerd 5 april 1841, verklaart, dat de ouders van bedoelde leerlingen Afgescheidenen zijn; deze ouders zijn bereid schriftelijk machtiging te geven inzake de ondertekening van het request. Verder: '... dat die Jongelingen alle geheel en met het meeste vertrouwen, bijzonder ook ter Godsdienstige vorming, mij zijn overgegeven en toevertrouwd...'. Tenslotte: de scholieren zijn *niet* opgegeven als inwoners van een burgerlijke gemeente 'alwaar zij soms in 3 of 4 Jaren met der woon niet zijn'.[46]

Evenwel, Van Malsen c.s. volgen de verstandigste weg, door een 'nader adres' in te zenden, gedateerd 14 juni 1841. De 'scholieren' hebben niet getekend, maar deze maal is er een andere merkwaardigheid. Blijkbaar zijn er zorgen geweest, dat het aantal van dertien volwassenen te klein zou worden bevonden. Onder dit nieuwe adres vinden we namen van niet-ingezetenen, en wel

Breda:
Jacobus Bos en zijn vrouw *D. Korteweg* met *één kind*[47]
Govert Groeneveld en zijn vrouw *Maria Baks* met hun zoon *Johannes J. Groene-veld*

Leur:
Maarten de Bruijn en zijn vrouw *Johanna den Ouden*
A. van Sint-Maartensdijk

Hoewel de afstand van Breda en Leur tot Zwaluwe niet gering is, respectievelijk twee en drie uur gaans, wordt door het 'nader adres de bedenking opgeheven welke

45 Jan van de Luyster, als enige meerderjarige scholier, is de eerste ondertekenaar van het request.
46 M.a.w.: zij moeten worden beschouwd als ingezetenen van Hooge en Lage Zwaluwe.
47 Men zie voor deze personen, behalve Van Sint-Maartensdijk, hoofdstuk 2.

eene gunstige beschikking in den weg stond'. De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 28 juli 1841, no. 64.[48]

48 Herv. Ered. 5 aug. 1841, no. 13.

Na ruim een jaar gaat de kleine gemeente verhuizen. Bij koninklijk besluit van 16 december 1842, no. 93[49] wordt haar toegestaan ‘hare openbare Eeredienst uitteoefenen in het huisje staande in de Onderstraat te Hooge Zwaluwe toebehoorende aan Gerrit Cornelisse, geteekend No. 148’.[50]

Over het wel en wee van deze gemeente van ná 1842 is niets bewaard gebleven. Reeds spraken wij het vermoeden uit dat zij tot uiterlijk 1854 heeft bestaan.

49 Herv. Ered. 23 dec. 1842, no. 2. De gemeente had daartoe een request ingediend, gedateerd 14 okt. 1842, slechts getekend door A. van Malsen (Herv. Ered. 7 dec. 1842, no. 2).

50 Volgens Bevolkingsregister 1839-1849 woonden in dit huisje (kad. Sectie G 96) Gerardus Cornelisse en Cornelia van Ginneken. Zij behoorden tot ‘de erven Wouter van Ginneken’.

Hoofdstuk 10
Dinteloord

Inleiding

In het Dinteloord van 1841 waren de voornaamste middelen van bestaan de landbouw en de meekrapteelt. De burgerlijke gemeente Dinteloord-en-Prinseland telde 277 huizen, 377 huisgezinnen en circa 2000 inwoners. Er waren 1400 Hervormden en 600 Rooms-Katholieken.[1]

Er zullen daar in de eerste jaren van 1834 weinig Afgescheidenen zijn geweest; we vonden Dinteloord niet genoemd in de hoofdstukken 1 en 2 van dit boek. Maar een nader bewijs voor dit 'weinig' bezitten we niet, want het archief van de Hervormde gemeente is aan het einde van de tweede wereldoorlog door brand totaal verloren gegaan. Hetzelfde geldt van het archief van de gemeente der Afgescheidenen - van haar bestaan geen archiefstukken van vóór 1900. *Honderdvijftig jaar* vermeldt aangaande Dinteloord het volgende.

> '... (Gereformeerde Gemeente onder 't kruis 19 februari 1858, sinds 8 januari 1861 Christelijke Afgescheiden Gemeente, sinds 1869 Christelijke Gereformeerde Gemeente ...).'[2]

Voor dit hoofdstuk kunnen we slechts putten uit de notulen van de Algemene vergaderingen van de Gereformeerde kerk onder het kruis, uit die van de Provinciale vergaderingen van Noord-Brabant en uit het archief Hervormde Eredienst.

De Kruisgemeente te Dinteloord werd 19 februari 1858[3] geïnstitueerd door ds. Johannes Holster te Vlissingen; deze werd tevens haar eerste predikant.[4] Zoals

1 *Van der Aa* III, 344.

2 *Honderd vijftig jaar* 43. De genoemde jaartallen staan vast, zoals we hierna zullen zien. De *data* zijn onzes inziens vroeger geregistreerd, de juistheid er van kan niet worden achterhaald. Vergelijk Bos, *Kruisdominees* 180.

3 *NAVGK* 303. Vergadering 19 okt. 1858; slechts wordt vermeld: 'Ter Vergadering zijn ingekomen ... en Ds. J. Holster van Dinteloord'. Van de instituering van Dinteloord wordt in deze en eerdere notulen (van de vergadering 3-5 aug. 1858) niet gerept. Wij verklaren dit uit de omstandigheid dat het kerkelijke leven van de Kruisgezinden in het jaar 1858 werd beheerst door het conflict rond ds. C. van den Oever te Rotterdam.

4 Men zie voor hem J.H. Donner, 'In Memoriam Ds. J. Holster', in *Handboek ten dienste der Gereformeerde kerken in Nederland* 1906, Goes 1906, 285-290; *De Haas* I, 137-138. Johannes Holster werd 13 dec. 1826 te Vrijhoeve-Capelle geboren en overleed te Leiden 26 juni 1905; hij huwde 16 aug. 1854 E. van Loo, die hem overleefde. Zijn eerste opleiding ontving hij van ds. H. Wiersma, die van 1849 tot 1856 in de Afgescheiden gemeente te Vrijhoeve-Capelle stond. Hij studeerde daarna ongeveer een jaar bij ds. F.A. Kok te Zuilichem (EERSTE DEEL 369), maar doordat de classis Genderen financiele steun weigerde (NCGe 17 maart 1853, art. 4 en l juni 1853, art. 6) werd hij genoopt zijn opleiding af te breken. Hij wendde zich daarop tot ds. C. van den Oever te Rotterdam, die hem enige tijd onderwees. Op een buitengewone vergadering van de Kruisgemeenten te Rotterdam, 6 dec. 1853, werd Holster 'tot proponent geëxamineerd en beroepbaar gesteld'. Op 15 mei 1854 werd hij bevestigd als predikant van de Kruisgemeente te Vlissingen. De jonge gemeente te Dinteloord beriep hem in 1858, alwaar hij 15 aug. zijn intrede deed. In het jaar 1861 ging deze kerk over tot de Christelijke Afgescheidenen. Holster werd predikant te Leiden 13 nov. 1864; hij ging aldaar 31 aug. 1902 met emeritaat.

reeds genoemd, vermelden de bewaard-gebleven bronnen niet dat zich de overgang van Kruisgemeente naar Afgescheiden gemeente *8 januari* 1861 voltrok. We vermoeden dat deze datum die is van het besluit van de kerkeraad. In de notulen van de Algemene vergaderingen van de Kruisgezinden lezen we slechts (onder 15 mei 1861):

> 'Een brief ingekomen en voorgelezen van den Leeraar en Kerkenraad der Gemeente Dinteloord, waarin wordt medegedeeld dat die Gemeente tot de Christ. Afgescheidenen zal overgaan. Deze brief wordt voor kennisgeving aangenomen.'[5]

In hoofdstuk 4[6] hebben we reeds vermeld dat Dinteloord op de provinciale vergadering van 30 mei 1861 werd aanvaard en dat daarna de predikant, de ouderlingen en diakenen (opnieuw) werden bevestigd.[7]

Op grond van het bovenstaande zou ook kunnen worden verdedigd dat de overgang van Kruisgemeente naar Afgescheiden gemeente, te Dinteloord, zich heeft voltrokken, niet 8 januari 1861, maar 30 mei 1861. Immers, dit is de datum van de in deze zaak beslissende provinciale vergadering. Zelfs zou de datum - die we niet kennen - van de 'bevestiging' kunnen worden aangehouden; deze zal wel korte tijd na 30 mei moeten worden gezocht.

1. Erkenning

Na de toetreding tot het kerkverband van de Afgescheidenen heeft men blijkbaar haast gemaakt met het vragen van erkenning aan de overheid. Reeds op 19 augustus 1861 wordt een daartoe strekkend request aan de Koning gezonden. Aangezien het slechts door de kerkeraad is getekend, geen reglement is bijgevoegd en geen certificaat van de burgemeester inzake geschiktheid van het gebouw is overlegd, wordt het aan de adressanten teruggezonden.[8] Nadat het verzoekschrift geheel volgens de regels is ingericht en van de nodige bijlagen voorzien, wordt het

5 *NAVGK* 358-359.
6 Onder 'Algemene zaken - *1861*'.
7 De kerkeraad was op dit tijdstip als volgt samengesteld: ds. J. Holster (deze was 15 aug. 1858 bevestigd door ds. J. Juch); M. van Beveren, A. van Bezooijen, ouderlingen; P. Gunst, D. van der Hoek, diakenen. Men zie hiervoor de volgende paragraaf. In de jaren 1862-1871 zien we de ouderlingen Van Beveren en Van Bezooijen als afgevaardigden op de provinciale vergaderingen.
8 Herv. ered. 28 aug. 1861, no. 18; 28 okt. 1861, no. 11.

opnieuw ingediend. De gemeente verklaart de Dordtse kerkenorde te hebben aanvaard als 'het Kerkelijk Reglement der Gemeente'.[9] Zij zal haar godsdienst uitoefenen in het gebouw 'staande aan de Oostvoorstraat, Wijk A no. 93, gesticht in het jaar 1858, kadastraal Sectie F no. 745, kerk en erf groot 1 roede 51 ellen,[10] en aan hun kerkgenootschap toebehoorende ...'. De ondertekening van het request luidt als volgt.

Johannes Holster 'Leeraar'
Marinus van Beveren, ouderling
Arij van Bezooijen, idem
Paulus Gunst, diaken
Dirk van der Hoek, idem
P. Bakker
A.A. van Bezooijen
C.A. van Bezooijen
J. van Bezooijen
N. van Bezooijen
P. de Boef
A.L. Breure
P. Breure
P.S. Breure
P.M. Breure
S. Breure
W. Breure
Johs. Edelschaap
P. Edelschaap
W. Huizers
J. Kats
C. Kwist Cz.
J. Fr. Langenbroek
M. Leest
A. van Lent
M. van Lent
E. van Loo[11]
C. de Pender
C. Quist
Sija Rijnsaardt
J. Stolk Jz.
M. Stolk
M. Struik
J. Sulkers
P. Sulkers
J. Tielemans
J.C. in 't Velt
P. Visschers

9 In de stukken óók genoemd: 'Eigen Reglement' - Herv. Ered. 8 aug. 1862, no. 4; 22 aug. 1862, no. 26.
10 groot 1 are en 51 centiare. Het jaar 1858 was dat van het ontstaan der gemeente.
11 Echtgenote van J. Holster.

E. Visser
A. Vogelaar
A. Vogelaar
A.J. Vogelaar
C. Vogelaar P.C. zn.
C.P. Vogelaar
J.P.C. Vogelaar
J.P.W. Vogelaar
P.M. Vogelaar
S. Vogelaar
A. de Vos
S. Vroon
S. Vroon
W. Vroon
P. de Zwart

Het geheel omvat 53 handtekeningen.[12] De gemeente wordt 'toegelaten' bij koninklijk besluit van 16 augustus 1862, no. 63.[13]

12 De statistiek (bijlage II) vermeldt dat in het jaar 1863 'Dinteloord' 176 zielen omvat. Vermoedelijk heeft een aantal vrouwen (echtgenoten) niet getekend.
13 Deze vermelding alsmede het request vinden we: Herv. Ered. 22 aug. 1862, no. 26.

2. De derde predikant: G. de Braal (1871-1873)

Al korte tijd nadat J. Holster afscheid heeft genomen - 30 oktober 1864 - wordt ds. Jannes Greven[14] te Sliedrecht beroepen. Hij aanvaardt het beroep en staat te Dinteloord van 12 maart 1865 tot aan zijn vertrek naar Uithuizen op 10 oktober 1870. De vacature wordt vervuld door 'proponent' Gerard de Braal[15] die de gemeente dient van 8 januari 1871 tot 17 augustus 1873; op 24 augustus 1873 wordt hij te Apeldoorn bevestigd.

De komst van De Braai te Dinteloord is gepaard gegaan met grote aarzeling van de zijde der provinciale vergadering van Noord-Brabant, gehouden 4 januari 1871 te Heusden. We schreven hierover in hoofdstuk 4.[16]

Candidaat De Braai wordt reeds na enige dagen - zoals we zagen (zondag) 8 januari 1871 - bevestigd. Uit zijn levensgeschiedenis weten we dat er voor het kerkverband geen moeilijkheden met hem zijn geweest. Integendeel, hij wordt ons geschetst als 'een vriendelijke man en een begaafd prediker'.[17]

Het enige dat we verder weten van deze gemeente vóór 1900 - behalve de lijst der predikanten - is, dat zij vanaf 1864/1865 circa zeventig leden méér telt dan daarvoor. Voor zover we kunnen nagaan kwamen dezen van de ontbonden gemeente te Willemstad-Fijnaart. In 1892 - na de Doleantietijd - omvat zij 600 zielen.

14 Jannes Greven (men zie *De Haas* II, 123) werd 29 dec. 1831 te Steenwijk geboren en overleed te Rijnsburg 21 juli 1889. Na zijn studie te Kampen diende hij vijf gemeenten (1860-1889).

15 *De Haas* II, 48-49. Gerard de Braai werd 16 sept. 1833 te Zierikzee geboren; hij overleed te De Bilt 26 okt. 1905. Was werkzaam bij het onderwijs, laatst als hoofd te Middelburg; 19 juli 1870 geëxamineerd door de classis Middelburg, 4 okt. door de provinciale vergadering van Zeeland, op grond van artikel 8 van de Dordtse kerkenorde. Zijn eerste gemeente was Dinteloord. Daarna diende hij vijf andere gemeenten, alsmede Dinteloord voor de tweede maal (5 okt. 1884-22 nov. 1891). In september 1871 werd hij beroepen door de Ledeboeriaanse gemeenten in Zeeland, maar hij bedankte onmiddellijk. Tijdens zijn predikantschap werd hij nog vele malen beroepen; hierbij dient te worden genoemd het beroep, in 1898, van de Kruisgemeente te Lisse. Zijn emiritaat ging in 1 sept. 1904.
De Braal was gehuwd met E.S. van Golverdinge, dochter van de bekende oefenaar J. van Golverdinge te 's-Gravenhage. Aan laatstgenoemde - men zie voor hem ZEVENDE DEEL register - wijdde De Braai zijn publicatie *Gedachtenis - Twintigtal toespraken door J. van Golverdinge* (met een levensschets) 's-Gravenhage (1889). Tijdens zijn onderwijzer-periode schreef G de Braai, *Geschiedenis des Vaderlands, een leesboek voor Christelijke scholen en huisgezinnen*, twee stukjes, 's-Gravenhage 1858; het werkje beleefde in 1915 (Leiden) de laatste - zesde - druk.

16 Onder 'Algemene zaken - 1871'.

17 *De Haas* II, 49.

Hoofdstuk 11
Bergen op Zoom

Inleiding

In de zeventiende eeuw woonde te Bergen op Zoom een grote meerderheid aan Gereformeerden tegenover een klein aantal Rooms-Katholieken. In 1840 zijn de verhoudingen sterk veranderd: 1400 Hervormden, 150 Evangelisch Luthersen en 5400 Rooms-Katholieken. Het totaal aantal inwoners bedroeg meer dan 7000; zij waren verdeeld over 1349 huizen.

De voornaamste middelen van bestaan waren: 'doorvoer' van goederen, handel, scheepvaart, visserij en de bedrijvigheid tengevolge van de 'militaire bezetting'.[1]

De datum van het ontstaan van de Afgescheiden gemeente te Bergen op Zoom staat niet vast, zoals in dit hoofdstuk zal blijken. Begin 1853 wordt in de notulen van de provinciale vergaderingen van Zeeland voor het eerst gesproken over 'Bergen op Zoom', maar de formulering en gegevens van daarná wekken twijfel of er sprake is van een 'geïnstitueerde' organisatie dan wel van een aantal 'buitenleden' van de in 1851 ontstane gemeente te Tholen.[2]

We zullen zien, dat men in 1928 is overgegaan op 21 november 1857 als datum van instituering,[3] en dat deze tot heden is aangehouden. Er is echter geen andere conclusie mogelijk dan: dat de gemeente is geïnstitueerd nà 3 april 1861 en vóór 1 juli 1863. Deze door ons voorgestelde 'verschuiving' wordt gesteund door de statistiek in de kerkelijke *Jaarboekjes*: vóór 1863 wordt Bergen op Zoom niet genoemd.[4]

1 *Van der Aa* II, 294-313.
2 De afstand van de *plaats* Tholen tot Bergen op Zoom bedraagt hemelsbreed circa 7 kilometer.
3 *Het Jaarboekje voor de Gereformeerde Kerken in Nederland 1916*, Nijverdal 1916, vermeldt op blz. 109 echter: 1852.
4 In 1863 omvat de gemeente 46 zielen; vgl. bijlage II.

Aanvankelijk ressorteert de gemeente onder de classis Zeeland; 1870-1871: classis Goes; 1871-ver na de Doleantie: classis Tholen-Bergen op Zoom.[5]

1. Voorgeschiedenis

Niet vóór 1842 - voor zover we weten - drong de Afscheiding tot Bergen op Zoom door. In de notulen van de Hervormde kerkeraad[6] vinden we de volgende gegevens.

21 februari 1842, art. 4. Arnoldina Straatman scheidt zich af.

23 maart 1842, art. 3. Anna Straatman, echtgenote van Govert Johannes Augustijn, met haar kinderen; Gerardus (ook: Gerrit) van der Hoeven met zijn gezin; Willem Leendert van Dort.[7]

8 december 1845, art. 4. Johannes Hendrik van Kalsdonk; Dirk Wakkee met gezin.

Meer namen van personen die zich afscheiden, vinden we in het hervormd archief niet. Wel zijn de brieven van Arnoldina Straatman (19 januari 1842) en van Gerardus van der Hoeven (19 maart 1842) bewaard.[8]

Het schrijven van eerstgenoemde luidt als volgt.

> Aan het bestuur van het Hervormd Genootschap
> te Bergen op Zoom
> De ondergeteekende geven aan UL. vrijwillig en duidelijk te kennen, dat zij volgens de onveranderlijke en eeuwige waarheid Gods, verwerpt alle menschelijke vonden en wetten, ingevoert om God te dienen, als niet overeenkomende met zijn Heilig Woord, maar door wetten, vonden, en buiten eenige kennis noch toestemming van de Gereformeerde Kerk, sedert den jaren 1816 ingevoert.
> Zoo dat ik mij dienvolgens verpligt vind, overeenkomstig Art. 27 en 28 der Gereformeerde Geloofsbelijdenis, mij vrijwillig van Uw Kerkgenootschap af te scheiden en mij naauwer te verbinden en vereenigen met die gemeente, welke geen anderen grond tot hun zaligheid kent dan gewasschen te zijn door Christus bloed, en geheiligd en verzeegelt door zijnen Geest, en bijgevolg geen ander Hoofd kent dan de Eeuwigen Zoon des Vaders, zijnde waarachtig God en waarachtig mensch, wiens Leer, Dienst en Tucht, ik mij vrijwillig, door zijne kracht en genade, onderwerp, en langs deezen weg, wensch ik, door deeze formeele afscheiding van UL. Kerkgenootschap, mij maar naauwer, overeenkomstig mijne belijdenis, te voegen, en te vereenigen bij die Kerk, welke gebouwt is op [het

5 Literatuur: J.J. Boon, *Gedenkboekje ter gelegenheid van de viering van het vijf en zeventig-jarig bestaan der Gereformeerde kerk te Bergen op Zoom 1857 - 21 November -1932*, [Bergen op Zoom 1932]; H. Levelt (oud-gemeentearchivaris van Bergen op Zoom) 'Vroeger en nu' in *De Standaard* van 20 dec. 1928.

6 GA Bergen op Zoom, Arch. Herv. gemeente, inv. no. 7, Not. kerker. 1827-1852.

7 Verhuist in 1861 naar 's-Gravenhage.

8 Arch. Herv. gem., inv. no. 17, Ingekomen stukken 1829-1847. Arnoldina Straatman, geboren 1811 als dochter van Arnoldus Straatman en Anna Maria Vetten. Zij huwde Leendert Adrianus van Koetsveld. Overleden 9 nov. 1847.
Gerardus van der Hoeven, geboren 1791 als zoon van Gerardus van der Hoeven en Adriana Baks; hij huwde Johanna Wagenmaker en overleed als weduwnaar 8 september 1863.

fundament van] de Profeeten en Apostelen, waarvan Christus de uiterste hoeksteen is,[9] mij vasthoudende aan Gods

9 Verwijzing naar Efeze 2 vers 20.

> Woord, formulieren van Eenheid, Catechismus, en de Leerregels van 1618, 1619[10] wenschende met die gemeente den hals te buigen onder het jok Jezu Christi, het Eenige hoofd zijner uitverkooren gemeente, en verklare bij deze mij te onttrekken van alle wetten en regten welke Uwe Kerk vermeent op mij te hebben, en onderteekene mij alzoo als eene afgescheidene uwer gemeente.
>
> Arnoldina Straatman
> Bergen op Zoom den 19 January 1842

De brief van Gerardus van der Hoeven, hoewel uitgebreider, behelst zakelijk niets anders of meer dan de hierboven weergegevene.

Als Afgescheidenen van het eerste uur[11] vinden we verder:

Govert Johannes Augustijn Jr. (geboren 1836) en zijn vrouw Maria van Dijke (1839)[12]
Gezina Maria van Everdingen (1805)
Cornelis de Haas[13]
Andries Klaassen (1834) en zijn vrouw Johanna Maria van den Dulk (1835)
Johanna Phillipina Nederveen (1805), huisvrouw van
Piet Schot
Marinus Johannes Scheffelaar (1813) en zijn vrouw Hendrina Harten (1811)
Huibregt Schot (1824) en zijn vrouw Catharina Wakkee (1824)
Nicolaas Vetten (1824) en zijn vrouw Anna van der Hoeven (1821)
Adrianus Wakkee (1823) en zijn vrouw Huiberdina Verkouteren (1824)
weduwe Dirk Wakkee (1789)

Hoe het handjevol Afgescheidenen in de jaren 1842-1851 ‘kerkelijk’ heeft geleefd, dat wil zeggen of er in dit tijdvak predikanten zijn opgetreden en of onder hen doop en avondmaal zijn bediend geworden, is ons niet bekend. De situatie zal in hoofdzaak wel juist zijn beschreven door J.J. Boon, in zijn *Gedenkboekje*.

> ‘Deze Afgescheidenen zochten elkander. Men hield op den Zondag godsdienstige bijeenkomsten. Anderen voegden zich bij hen. Toen de particuliere woningen te klein werden om allen te ontvangen, wist één hunner, Nicolaas Vetten, gehuwd met Anna van der Hoeven, dochter van vorengenoemden Gerrit van der Hoeven, door zijn

10 Bedoeld is: de Drie formulieren van eenheid, *namelijk* Geloofsbelijdenis, Catechismus en Dordtse Leerregels.
11 Gegevens ontleend aan Arch. Gereformeerde kerk te Bergen op Zoom: inv. no. 1, Notulen kerkeraad 1 maart 1861 tot 25 april 1868 (eerste notulenboek); inv. no. 22 ‘Ledematenboek’ (voorin staat een aantekening waaruit blijkt dat het is aangelegd in 1865) en aan notulen prov. vergaderingen Zeeland (nader te noemen).
12 Dochter van ds. Pieter van Dijke (1812-1883).
13 Wordt lid in 1867.

> positie als potmaker het te verkrijgen, dat de vergaderkamer der potmakers, gelegen aan de Dubbelstraat no. 66,[14] tot het houden der samenkomsten werd afgestaan. Echter waren niet allen dezen kleinen kring gunstig gezind. Enkele der trouwgebleven Nederlandsch Hervormden zagen met lede oogen den groei der Afgescheidenen aan. Men wist het hoofd der politie te bewegen de Wet te handhaven, die samenkomsten van twintig en meer personen verbood. Door gewapende hand werd de vredige kring op een rustigen Zondag wreed uiteengedreven, terwijl het grootste deel der vergaderden een toevlucht zocht in de vlak bij gelegen particuliere woning van Nicolaas Vetten.[15] Men trachtte een andere plaats van samenkomst te vinden en slaagde daarin door in de Bruinevischstraat eene localiteit te verkrijgen, die groot genoeg bleek om allen des Zondags te ontvangen.'
> Men zocht verder contact met de afgescheidenen in andere plaatsen. In Brabant waren die uiterst gering.[16]
> In Zeeland waren wel verschillende Christelijke Afgescheiden gemeenten. Zoo ook in Tholen sedert 1851. Met deze gemeente nu zocht men contact en zoo werden de hier-woonachtige afgescheidenen als groep ondergebracht bij de gemeente van Tholen.[17]

Uit de stukken wordt niet geheel duidelijk wanneer dit 'contact' heeft geleid tot het ontstaan van een zelfstandige gemeente te Bergen op Zoom.

2. Ontstaan der gemeente

Levelt schreef in 1928[18]

> 'Ruim 71 jaar geleden, 't was op 21 November 1957, richtte zekere Nicolaas Vetten, Mr. pottenbakker in de Dubbelstraat te Bergen op Zoom, waar hij het huis "de Bakoven" bewoonde, een schrijven aan den Edelachtbaren Heere van Hasselt, burgemeester van Bergen op Zoom, waarbij hij, uit naam van alle Christelijke Afgescheidenen in Bergen op Zoom, kennis gaf, dat zij "des Zondags godsdienst zouden houden *in de kamer*"(dit is de vergaderzaal *der Potmakers* in de Dubbelstraat). Dit oorspronkelijk

14 Omstreeks 1850 werd het pand (thans) Dubbelstraat 66, aangeduid met "wijk D, no. 176". Het heeft als kerkgebouw dienst gedaan tot de Doleantie-tijd, precies gezegd tot 1891 (Boon, *a.w*. 35). Het werd toen verkocht aan R. Cameron.
Circa 1925 werd het gesloopt. Thans vinden we op deze plaats café De Mortier; het is gelegen tegenover de Havenstraat.
Men zie ook: W. van Ham e.a., *Gids voor Oud Bergen op Zoom*, Haarlem s.a. [1983] 231. In 1868 - en wellicht ook daarvóór - was N. Vetten eigenaar.

15 Thans: Dubbelstraat 60, het nog bestaande gebouw "de Bakoven". Levelt, *a.a*. Wij vonden geen bevestiging van dit "uiteendrijven". Vermoedelijk berust deze pericoop op overlevering.

16 Bedoeld is: In een wijde omgeving van Bergen op Zoom woonden weinig Afgescheidenen.

17 Boon, *a.w*. 27-28.

18 Vergelijk noot 5.

schrijven, we zouden 't kunnen noemen, de “fundatieakte” van het *eerste* kerkgebouw der Gereformeerden in Bergen op Zoom, wordt op een onooglijk velletje postpapier nog heden ten dage bewaard ten gemeentearchieve van voornoemde stad onder de Ingekomen Brieven Ao. 1857.
Toch heeft dit nederig briefje groote historische waarde, omdat het ... het éénig bestaande document is, dat ons kan inlichten omtrent het vroegste bestaan der Gereformeerden, qua kerkelijke gemeente in deze stad.
Want de Gereformeerde Kerk in Bergen op Zoom zelf heeft, jammer genoeg haar oudste archivalia verloren...’.

Na één en ander te hebben gezegd over ontwikkelingen die uitmondden in de Doleantie te Bergen op Zoom, vervolgt Levelt

> ‘Of het waar is, weet ik niet, maar van oude Bergenaars heb ik me laten wijs maken, dat in den jare 1857 Nicolaas Vetten, als eerste ijveraar voor de zaak der Gereformeerden in Bergen op Zoom, zijn toespraken hield, staande op een ton en dat destijds de zegswijze “we gaan naar de ton” beduidde: zijn godsdienstige verplichtingen gaan waarnemen in de Dubbelstraatsche Pottemakerskamer’.

Afgezien van deze bijzonderheid van anecdotische aard: van Levelt leert ons dat na de periode van de Bruinevischstraat, het lokaal in het pand Dubbelstraat 66 opnieuw werd gebruikt voor het houden van godsdienstoefeningen. Ds. W.M. le Cointre (1894-1980), predikant te Bergen op Zoom van 1924 tot 1947, het artikel van Levelt overnemende in *Bergen op Zoomsch Kerkblad* van 29 december 1928, maakt in een naschrift onder meer de opmerking: ‘Wij zijn dhr. Levelt zeer dankbaar voor zijn nasporingen, waardoor ons de belangrijke datum, 21 november 1857, bekend geworden is’.

Boon schrijft, dat het ‘onderbrengen’ van de te Bergen op Zoom woonachtige Afgescheidenen bij de gemeente Tholen slechts een tijdelijk karakter kon dragen.

> ‘Doel was ook hier een zelfstandige Christelijke Afgescheiden gemeente te institueeren, welke institueering een feit werd, toen hier op 21 november 1857 een tweetal diakenen, namelijk W.L. van Dort en N. Vetten, werden bevestigd en Nicolaas Vetten aan den Burgemeester ... kennis gaf, dat de godsdienstoefeningen weer zouden worden gehouden in de Pottenbakkerskamer in de Dubbelstraat 66’.[19]

In de hierboven gegeven citaten komen enige onzekerheden en onjuistheden voor. In de eerste plaats, het archief van de gemeente begint, zoals we reeds zagen met 1 maart 1861; het is zeer de vraag of er archiefstukken hebben bestaan van oudere datum. Dan, gezien het feit, dat Bergen op Zoom vanaf 6 april 1853 wordt vermeld in de notulen van de provinciale vergaderingen van Zeeland, kan het briefje van 21 november 1857 niet het oudste document aangaande de Afgescheiden gemeente te Bergen op Zoom worden genoemd. Boon is een stap verder gegaan door te beweren dat de gemeente 21 november 1857 is *geïnstitueerd* en dat op deze datum Van Dort en Vetten werden bevestigd.[20] Op grond van het gereformeerd kerkrecht kan uit het voor het eerst of bij vernieuwing beleggen van godsdienstoefeningen, niet worden geconcludeerd dat dit wordt gedaan door een (geïnstitueerde) gemeente.

Alvorens andersoortige gegevens te noemen, willen we opnieuw Boon volgen. Nadat de gemeente 21 november 1857 was geïnstitueerd, aldus laatstgenoemde, werd de band met Tholen nog niet geheel losgemaakt. Des zondags kwam af en toe een ouderling uit deze plaats teneinde de samenkomsten te leiden.

19 Boon, *a.w.* 28.
20 Voor dit laatste beweren wordt geen bron of grond genoemd.

> ‘Op 5 October 1859 trekken de beide diakenen ter Provinciale vergadering om mee over de samenwerking met Tholen, die moeilijkheden van financieelen aard bracht, te spreken. Men besloot de volledige zelfstandigheid der gemeente te zullen bevorderen en op 4 April 1860 kon ter Provinciale vergadering worden gerapporteerd, dat het contact verbroken was en de zelfstandigheid dus was verkregen... Men gevoelde echter wel, dat deze[21] ambtelijke verzorging uiterst primitief was. Op eene vergadering, gehouden 14 Maart 1863 en geleid door Ds. C. Steketee, wordt dan Br. N. Vetten gekozen...,’.[22]

Vetten wordt gekozen tot *ouderling*; met deze mededeling zijn we gekomen in het tijdvak waarover notulen van de kerkeraad bestaan. Het bovenstaande relaas van Boon geeft geen bevestiging van het eerder vermelde, namelijk dat de gemeente eind 1857 zou zijn geïnstitueerd; integendeel.

Wij menen dat laatstgenoemde twee zaken niet uit elkaar heeft gehouden: ambtsdragers te Bergen op Zoom woonachtig en dáár in de eerste plaats hun werkterrein vindende, maar aangesteld door de zustergemeente te Tholen - een situatie die we na de Afscheiding vaker aantreffen in ‘streekgemeenten’ - èn het zelfstandig-zijn van een kerk.

Als we de notulen van de provinciale vergaderingen van Zeeland[23] volgen, krijgen we onzes inziens een duidelijker beeld.

De eerste vermelding aangaande Bergen op Zoom vinden we in de notulen van 12 januari 1853. Gijsbertus van der Hoeven waarschuwt in een brief tegen een student van ds. F.A. Kok te Zuilichem.[24] Verder:

1853

Ds. C. Steketee geeft verslag ‘hoe hij met de Brs. uit Bergen op Zoom had gesproken op welke voorwaarde zij in de Provincie als eene gemeente konden opgenomen worden.

Dewijl zij zich bereid betoonden om onderling aan de voorwaarde te voldoen, zoo wordt hunne opneming in de Provincie door de Vergadering goedgekeurd.[25] Bij de presentie wordt in dit jaar eenmaal vermeld: ‘G. van der Hoeven, ouderling’.[26]

Uit het bovenstaande kan niet worden geconcludeerd, dat Bergen op Zoom in 1853 werd geïnstitueerd. Trouwens, ook het vervolg wijst in een andere richting. Wat

21 Bedoeld is: er was een tweetal diakenen, maar (nog) geen ouderling.
22 Boon, *a.w*. 28.
23 GA Goes, Arch. Particuliere synode van Zeeland van de Gereformeerde kerken. Notulen 12 jan. 1853 - 4 juli 1855; 3 okt. 1855 - 5 okt. 1859; 4 jan. 1860 - 22 febr. 1871.
24 Not. 12 jan. 1853, art. 3. Het vermelde aangaande deze student is voor ons onderwerp van geen belang.
25 Not. 6 april 1853, art. 16.
26 Not. 6 juli 1853, art. 3. Toch *kan* de toevoeging ‘ouderling’ op een vergissing berusten - deze vermelding is te geïsoleerd; we moeten wellicht lezen ‘afgevaardigde’ (of waarnemer).

precies wordt bedoeld met het hierboven genoemde, is niet duidelijk. Vermoedelijk werden de te Bergen op Zoom woonachtige Afgescheidenen in 1853

officieel als leden van Tholen aanvaard; de ‘voorwaarde’ was wellicht geheel of gedeeltelijk van financiële aard.

1854-1857

In deze jaren wordt Bergen op Zoom in het geheel niet genoemd in de provinciale notulen.[27]

1858

Onder januari van dit jaar vinden we het volgende.

> ‘Er kwam een brief ter tafel van den kerkeraad uit Tholen, welke inhield eene vraag over eene aangelegenheid die zij hebben met Bergen op Zoom, waar eenige perzonen waar onder ook die leden der gemeente Tholen zijn,[28] behoefte openbaren om het Woord Gods te mogen hooren. Weshalve die perzonen aan de kerkeraad van Tholen hebben verzocht om daar des Zondags te komen voorgaan. Twee kerkeraadsleden hebben hier reeds aan voldaan; daar echter de twee anderen meenden dat het op de aangevangene grond niet geoorloofd was, zoo is hier over onder de kerkeraad eenige botsing ontstaan. Nu vraagd de kerkeraad hier over het oordeel der Vergadering, welke oordeeld dat het goed en nuttig is dat er te Bergen op Zoom gewerkt worde om Gods rijk ook daar uit te breiden. Met de hulpe der stemmen zoo word er besloten een brief aan den kerkeraad van Tholen namens de Vergadering te zenden met de kennisgeving dat de Vergadering van oordeel is dat de Thoolsche kerkeraad hare leden te Bergen op Zoom moet behandelen als of zij te Tholen woonden; dat de kerkeraad zoo hij er eenparig in kan werken, goed aan zou doen om zoo er geen Leeraar te Tholen is,[29] dan om de beurt na Bergen op Zoom te gaan om daar dat waarheid lievend volk dan te stichten. De Vergadering wil echter hiertoe de kerkeraad niet besturen.[30] Geen der Leeraars heeft er bezwaar in om daar Gods Woord te verkondigen zoo zij daar toe worden uitgenoodigd.’[31]

Het hier beschrevene duidt er op, dat Bergen op Zoom begin 1858 geen zelfstandige gemeente is. Ook het vervolg laat dat zien. Er is blijkbaar een ‘vereeniging’ ontstaan, waaraan bepaalde voorwaarden - die ons niet bekend zijn - waren verbonden.[32]

27 Ook bij de ‘presentie’ niet.
28 Dus: zowel Afgescheidenen als anderen.
29 Tholen kreeg haar eerste predikant in 1865. Bedoeld is: als te Tholen, op een zondag, geen predikant uit een andere gemeente, preekt.
30 regeren.
31 Not. 6 jan. 1858, art. 6.
32 Not. 5-6 april 1858, art. 16, 7 juli 1858, art. 14, 7 jan. 1859, art. 21.

1859

In de oktober-vergadering[33] delen de afgevaardigden van Tholen mede een klacht te hebben

> ‘over de Broeders te Bergen op Zoom, want daar zij ééne gemeente zijn geworden ook wat het financieele aangaat, zoo heeft Tholen ziende op deze vereeniging uit

33 Zie ook hiervóór in deze paragraaf; het geciteerde uit Boon, *a.w*. 28.

kracht van behoefte, aan Bergen op Zoom verzocht om het goed slot van het vorige jaar, zijnde *f* 42,- als ook om de andere gemeentelijke gelden die in kas waren, welk verzoek door de Broeders te Bergen op Zoom is gewezen van de hand. De Broeders uit Bergen op Zoom N. Vetten en W.L. van Dort, diakenen, ter medebespreking dezer zaak in de vergadering gekomen, worden verzocht de reden dezer weigering op te geven, waaraan zij voldoen. Te Bergen op Zoom wordt er dringende behoefte gevoelt aan een ruimer lokaal ter uitoefening van den Godsdienst, waartoe zij geld noodig hebben. Daarenboven zijn er armen te bedeelen...
Na hierover wat te hebben gesproken oordeelt de vergadering dat de Broeders te Tholen uit kracht van vereeniging in hun regt zijn om het geld te vragen, en dat de Broeders te Bergen op Zoom verpligt zijn zoo lang de vereeniging bestaat, het verzochte te geven...,'.[34]

De *afloop* van dit incident wordt in de notulen niet medegedeeld.

1860

'[januari] Wordt een brief gelezen van den kerkeraad van Tholen, waarin broederlijke raad wordt gevraagd tusschen Tholen en de Broeders van Bergen. De vergadering raadt het tusschen hen bestaande contract te vernietigen, en dat Tholen Bergen diene, waar zij kan, en dat vervolgens op advies van den kerkeraad van Tholen de vergadering oordeelen zal, of er te Bergen eene gemeente zal gevestigd worden of niet.'[35]

'[april] Tholen. Door de afgevaardigde wordt kennis gegeven dat het Contract dat er heeft bestaan met Bergen op Zoom... is vernietigd.
De Broeder uit Bergen op Zoom[36] vraagt of er te Bergen op Zoom nu geen gemeente zou kunnen gevestigd worden. De Vergadering nog wat ingelicht zijnde meend wel van ja. Zoo werd besloten dat de eerst derwaarts gaande Leeraar daar toe zal arbeiden en ook zal zien een kerkeraad te verkiezen.'[37]

'[juli] De notulen der vorige Vergadering worden gelezen en goedgekeurd behalve Artikel 20.[38] Door de afgevaardigde van Bergen op Zoom was niet begeerd de dadelijke vestiging der Gemeente aldaar, en van daar besloten dat de Leeraars na bevind van zaken te Bergen op Zoom zouden behooren te handelen'.[39]

34 Not. 5 okt. 1859, art. 9.
35 Not. 4 jan. 1860, art. 8.
36 W.L. van Dort, diaken. Men vergelijke voor deze vergadering het vermelde door Boon hiervóór (Boon, *a.w*. 28).
37 Not. 4 april 1860, art. 18, 20.
38 Vergelijk de vorige noot.
39 Not. 4 juli 1860, art. 3.

De notulen van de provinciale vergaderingen van Zeeland over de rest van 1860 bevatten na juli niets aangaande Bergen op Zoom, zodat het duidelijk is dat ook dit jaar de instituering niet heeft gebracht.[40]

40 Not. 4 juli 1860, art. 6: Bergen op Zoom heeft *ƒ* 3,- gecollecteerd voor het 'Studentenfonds'; art. 7: Bergen op Zoom heeft gecollecteerd voor de 'Buitenlandsche Zending' *ƒ* 1,861/2.

1861

> [april] Bergen op Zoom vraagt ‘attestatie voor haar diaken W.L. van Dort die voornemens is naar 's-Gravenhage te vertrekken. De vergadering oordeelt, daar Bergen met Tholen annex is, dat de kerkeraad van Tholen hierin moet voorzien... Ook oordeelt de vergadering dat Bergen, daar zij nog geen zelfstandige gemeente is, in het benoemen van een Ouderling of Diaken niet eigendunkelijk mag handelen, maar zich voor als nog in dergelijke gevallen van het advies en approbatie der Thoolsche Broederen moet bedienen’.[41]

Als laatstgenoemde vergadering wordt gehouden - 3 april 1861 - zijn de eerste notulen van de ‘kerkeraad’ te Bergen op Zoom reeds geschreven.[42] De situatie wordt daardoor niet doorzichtiger. Midden 1861 zijn er twee diakenen: N. Vetten en M.J. Scheffelaar, althans volgens de notulen van de kerkeraad, en op 5 april 1861 wordt het vacante Tholen ‘Consulent van Bergen op Zoom’ genoemd[43]; dit laatste kan er op wijzen dat ‘Bergen’ reeds is geïnstitueerd. Anderzijds noemt de provinciale vergadering Vetten ‘gekozen Diaken’ en Scheffelaar ‘Lidmaat’.[44]

In *1863* wordt diaken Vetten tot ouderling gekozen, waarna we lezen:

> ‘Bergen verzoekt een preekbeurt om dan bij die gelegenheid de reeds gekozene en voorgestelde Ouderling N. Vetten te bevestigen in zijne bediening’.[45]

Aangezien op 1 juli 1863[46] Vetten als ouderling wordt aangeduid, mogen we aannemen dat de instituering der gemeente zich dan heeft voltrokken. Toch blijft er onzekerheid en daardoor komen we niet verder dan de stelling in het begin van dit hoofdstuk neergeschreven: de gemeente is geïnstitueerd nà 3 april 1861 en vóór 1 juli 1863.[47]

3. Het tijdvak 1863-1868[48]

41 Not. 3 april 1861, art. 8.
42 Vergelijk noot 11. Eerste notulenboek kerkeraad begint met 1 maart 1861.
43 Not. kerker. 5 april, 13 juli 1861 (geen artikelen).
44 Not. prov. vergad. 3 juli en 2 okt. 1861 (presentie).
45 Idem, 1 april 1863, art. 21.
46 Idem, 1 juli 1863, art. 1.
47 Teneinde de gegevens uit elkaar te houden, vermelden we afzonderlijk dat de notulen van de kerkeraad der Afgescheiden gemeente te Tholen over de jaren 1851-1872 (bewaard in GA Tholen) onder meer de volgende bijzonderheden bevatten aangaande ‘Bergen op Zoom’. Echter geven ook zij geen uitsluitsel over de datum van instituering.
11 april 1856, geen art. Van de gemeente wonen leden te Bergen op Zoom.*6 dec. 1858*, art. 3. Enige leden van de gemeente te Tholen, wonende te Bergen op Zoom, leggen voor de Tholense kerkeraad belijdenis des geloofs af.
48 Voornamelijk: volgens notulen kerkeraad 1 maart 1861 - 25 april 1868.

Veel kan inzake de kleine gemeente over deze jaren niet worden verteld. Zij groeit van 46 tot 65 leden.

In 1864 heeft de kerkeraad als samenstelling: N. Vetten, ouderling: M.J. Scheffelaar en H. Schot, diakenen.[49] In 1867: N. Vetten, ouderling, A. Klaassen en A. Wakkee, diakenen.[50]

Eind 1867 komt ter sprake het vergroten van het kerkgebouw.[51] Met het oog hierop wordt eerst een 'onderhandsch contract' opgesteld inzake de overdracht van het reeds genoemde pand, thans Dubbelstraat 66, waar de godsdienstoefeningen worden gehouden. Het wordt gesloten tussen N. Vetten als verkoper enerzijds en de koper, de kerkeraad (de consulent ds. C. Steketee inbegrepen) anderzijds. N. Vetten 'Potfabricant' verkoopt het kerkgebouw Dubbelstraat Wijk D, no. 176 voor de som van *ƒ* 1300,-. Zolang de koopsom niet gedeeltelijk of geheel is voldaan - men denkt aan *ƒ* 100,- aflossing per jaar - ontvangt Vetten 6% rente van de (resterende) schuld.[52]

De gemeente heeft blijkbaar haast gemaakt met de verbouwing, want reeds zondag 29 maart 1868 wordt het vergrote kerkgebouw in gebruik genomen. In de desbetreffende dienst gaat ds. D. de Pree[53] voor. We lezen in *De Bazuin*:

> **'Eben Haezer. Tot hiertoe heeft de Heere geholpen**.
>
> Bergen op Zoom, 30 maart 1868. De dag van gisteren was voor ons een dag van blijdschap, daar wij het voorrecht mochten genieten, voor het eerst in ons vergroot kerkgebouw te mogen zamen zijn, met dankerkentenis aan God, die ons tot hiertoe geholpen heeft. Ds. de Pree, predikant te Serooskerke, ging onze vacante gemeente tot dat einde voor. Hij had tot tekst Zacharia 3 en naar aanleiding dier waarheid schetste hij onzen toestand, zoowel in zijne in- en uitwendige bezwaren, als in zijnen grond van hoop en blijmoedig vertrouwen. In een kort historisch overzicht, werd ons de opkomst, bloei, verval en herstelling der Gereformeerde Kerk in ons Vaderland klaar en bemoedigend getoond. Hoewel ons kerkgebouw zeer vergroot is, was het vol, en de aandacht was groot; ook de kollecten getuigden den ganschen dag, dat de belangstelling groot was, zoodat de Heere ons onder alle onze bezwaren bij aanvang zeer heeft bemoedigd.
> ...
>
> Namens den Kerkeraad,
> N. Vetten, Ouderling Scriba.'[54]

De eerste predikant van deze gemeente is Jan Marinus Remein, die haar dient van 5 december 1881 tot 22 februari 1885.[55]

In de Doleantie-tijd groeit zij aanzienlijk uit.[56]

49 Not. kerker. 12 nov. 1864.
50 Idem 1867: 17 maart, art. 3; 30 maart, art. 2.
51 Idem 27 nov. 1867, art. 4.
52 Idem 28 jan. 1868, art. 3.
53 Daniel de Pree (1832-1891) stond te Serooskerke van 4 nov. 1866 tot 31 juli 1870.
54 *De Bazuin*, 3 april 1868.
55 *De Haas* II, 283-284.
56 Boon, *a.w*. 32-36.

Hoofdstuk 12
Breda

In dit laatste hoofdstuk over de gemeenten van de classis Klundert, schenken we in het kort aandacht aan Breda. Hoewel er in deze plaats geen Afgescheiden gemeente is geweest - de Gereformeerde kerk aldaar ontstond na de Doleantie, in 1893 - willen we enige gegevens samenvatten. Hierbij komt, dat de statistiek opgenomen in het *Jaarboekje* 1867 en 1868, Breda als gemeente noemt, zij het ook zonder opgaaf van het *aantal* leden. De verklaring van deze vermelding is onzes inziens dat er rond deze jaren evangelisatie- of dergelijke samenkomsten te Breda werden gehouden, vergaderingen waarvan we ook andere sporen aantreffen.[1]

In 1840 woonden - of verbleven - in Breda ongeveer 15700 personen. De Hervormde gemeente omvatte 3400 zielen, inclusief de militairen; de Waalse gemeente, die betere tijden had gekend, telde er slechts 100.[2]

De Afscheiding heeft te Breda geen ingang gevonden. Slechts weinigen braken met de Hervormde kerk.[3] Een zestal van hen sloot zich in 1841 aan bij de gemeente te Hooge en Lage Zwaluwe (!)[4]; nadat deze circa 1854 was ontbonden zochten de Afgescheidenen van Breda onderdak bij Zevenbergen.[5]

In zijn *Archiefstukken* noemt Bos de stad Breda slechts onder 1835, naar aanleiding van enige missiven van onder anderen de ‘Procureur Crimineel’ in Noord-Brabant, Jan van Blarkom.[6] In een schrijven van 19 februari 1835 spreekt laatstgenoemde van ‘geestdrijverij’ en ‘woelingen’ die ook in Breda toenemen. In de eerste plaats: L.G. James, Waals predikant, Zwitser van afkomst, ‘houdt des

1 Men zie verder in dit hoofdstuk.
2 *Van der Aa* II (1840) 683-706. Een deel van de militairen met hun huisgezinnen vormde de vlottende bevolking.
3 Hun namen, voor zover bekend, werden door ons genoemd in hoofdstuk 2, onder ‘Breda’.
4 Slot van hoofdstuk 9.
5 Hoofdstuk 7, ‘Inleiding’. Doordat het archief van de Afgescheiden gemeente te Zevenbergen is verloren gegaan, kan niet worden vastgesteld, hoever de bemoeienissen van Zevenbergen ten aanzien van Breda zich hebben uitgestrekt.
6 *Bos* II, 299-302. Het Nederlands van deze ambtenaar is verre van onberispelijk.

Zondags-avonden oefening, ook waaronder militairen, te zijnen huizen ...'.[7] Verder: '... om niet te spreken van nog twee à drie oefeninghuizen, aldaar elders onder de leiding van den gewezen schrijnwerker Jan Beckers[8] gehouden wordende...'.

Op 23 februari 1835 schrijft Van Blarkom aan de opperbevelhebber der vesting Breda onder meer:

> '... volgens mijne informatiën zoude de overigens waardige James ... des Zondagsavonden geregelde oefeningen ten zijnen huize houden voor burgerlijke en militaire personen; ook welke oefeningen doch onder de leiding van den gewezen schrijnwerker Jan Beckers, elders gehouden zouden worden, als in de Halstraat bij een water- en vuurverkoper, in de Schoolstraat bij den dansmeester Spitz, hoezeer deze dansmeester wel niet tot de partij zal behooren, ook waarom welligt sedert den 15e der loopende maand de vergaderplaats van te zijnent zou verlegd zijn in een huis op de haven - oostzijde - en waarom weder van dien Dansmeester misschien partij te trekken is, om meer van nabij met de geheele zaak en de daarbij betrokkenen bekend te worden'.

De opperbevelhebber van Breda antwoordt, gedateerd 27 februari 1835, als volgt.

> '...
> Dat het mij bekend is, dat er sedert eenigen tijd in zeker huis in de Cingelstraat, in het welk de dansmeester Spitz op kamers woont, eene bijeenkomst van eenige burgers en militairen, die zich met die oefeningen onledig hielden, plaats had.
> Dat, dewijl de weinige en onbeduidende personen, die zich daarmede onledig houden - waaronder er nog zijn, die ze louter uit nieuwsgierigheid bijwonen - door het gros der Rooms Catholieke ingezetenen, alsmede door de Protestantsche gemeenten, der algemeene bespotting zijn prijs gegeven, en hunne bijeenkomsten mijns inziens niet vallen in de termen van art. 291 van het Lijfstraffelijk Wetboek, - ik vooreerst geene andere maatregelen heb noodig geoordeeld, dan bedoeld huis, hetwelk ook overigens geene beste renommée geniet, voor de militairen te verbieden, en de kommanderende officieren der korpsen, confidenteel te gelasten, te zorgen, dat geen hunner onderhebbende de bedoelde bijeenkomsten, die tans in een ander huis op de haven alhier gehouden en door de politie in het geheim gesurveilleerd worden, bijwonen; en
> Dat de predikant James alhier bekend is als een ijverig voorstander van de leer der *genade, voorbeschikking* en wat verder daaruit voortvloeit, de Bijbelteksten van overlang *in zijn kerk* in dien zin uitlegt en zijne herderlijke vermaaningen daarnaar inrigt, doch naar het schijnt met zeer geringen of geenen bijval, terwijl hij ook niet vreemd schijnt te zijn aan de bedoelde oefeningen, zonder evenwel dezelfde in persoon bij te woonen,

7 Louis Gabriel James (1795-1867) stond te Breda van 1820 tot 1867.
Men zie voor deze typische Réveil-man: ZESDE DEEL 158-174, alsmede de daar genoemde literatuur. James, hoewel aanvankelijk bevriend met H.P. Scholte, heeft nimmer het voornemen gekend, zich bij de Afgescheidenen te voegen.

8 Johannes Beckers.

maar wel, naar men mij verzekerd heeft, ten zijnen huize personen ontvangt, om over geloofspunten te handelen en te redekavelen.'

Al deze zaken vinden geen vervolg in de annalen der Afscheiding.

Aart van Schelven (1814-1900)

Johannes Beckers, de enige die in het archief van de Hervormde gemeente te Breda wordt genoemd met aantekening ‘afgescheiden’,[9] tekent, vermoedelijk bij een bezoek aan Genderen-Doeveren, een ‘acte van afscheiding’, waarop ook personen uit een aantal andere plaatsen voorkomen.[10] Maar wij vinden hem na 1835 bij geen enkele gemeente meer genoemd.

De in het tijdvak 1836-1845 afgescheiden Aart van Schelven die te Zuid-Beijerland enige tijd ouderling is geweest,[11] heeft van 1845 tot ongeveer eind 1847 als

9 GA Breda, Arch. Herv. gemeente, inv. no. 141 ‘Lidmatenregister 1824-1852’. Dit archief bevat verder geen vermeldingen aangaande de Afscheiding.
10 DERDE DEEL 64.
11 Geb. Piershil 1814, overl. te Wageningen 1900. Men zie voor hem TWEEDE DEEL register.

Bijbel-corporteur of als evangelist te Breda gewerkt. Zijn kerkelijke positie in deze tijd is niet geheel duidelijk. Wat vaststaat is dat hij zich in 1852 met zijn gezin onttrekt aan de Afgescheiden gemeente te Middelburg, in welke plaats hij dan woont.[12]

Aangaande zijn werk te Breda is onderstaande brief bewaard gebleven; de stijl ervan munt niet uit door duidelijkheid. Het schrijven is gericht aan Cornelius van der Meulen, dan afgescheiden predikant te Goes. Te Breda geraakt Van Schelven zeer bevriend met de genoemde J.P. Hasebroek, orthodox-hervormd predikant, die van 1843 tot 1849 aldaar stond.[13]

Breda, 21 October 1845
Geliefde Broeder in onze God en
Zaligmaker Jezus Christus!

Het kan, dunkt mij, niet anders of gij zijt verlangende te weten hoe het met mij gaat in mijne nieuwe dienst. De goede en kostelooze gelegenheid om u eenige letteren te doen toekomen, drongen mij dan ook eenige oogenblikken af te zonderen ten einde u eenige letteren te schrijven.
Met de werkzaamheden gaat het zooals te verwachten was.
De Satan werkt krachtig in de kinderen der ongehoorzaamheid. Het is een zonderling doch tevens onwedersprekelijk bewijs voor de kracht van Gods Woord, dat de duivel er zich zoo krachtig tegen verzet. Hij zou zich waarlijk zoo veel moeite niet getroosten in Noord-Brabant tegen een eenig zwak mensch, ware het niet dat hij zoo sterk gewapend ware, met zulke wapenen die gewisselijk zijn rijk zullen verderven. Eene sterke bemoediging is het dat wij zeker zijn van de overwinning al moeten wij ook strijdende sterven, de viktorie is onze. Eenmaal! spoedig zal de stem gehoord worden: Vergeld haar, gelijk zij ulieden vergolden heeft, ja dubbel - Openbaring 18: 6.
Schielijk, snel in ééne ure zal Gods oordeel over haar vallen - vers 10.
Doch dit is het niet zoo vooral wat ik verlang, o neen! God de Almachtige, bidde en hope ik, zal ook door onzen arbeid uit dat Babylon nog van Zijne lieve kinderen te trekken hebben en hoe zullen zij hooren en gelooven zonder die haar prediken? Indien ik maar zalig ben in lijden en smaad, dan love ik den Heere die mij, arme nietige, verwaardigd heeft zijn dierbaar Woord tot dat arme blinde volk te brengen. Bid vurig voor hun en voor ons die dat Woord hun brengen en spreken, daartoe gevoel ik gedurig behoeften.
Er is hier in Breda ook eenig leven. Als het volkje dat ik geloof God toe te behooren, maar bij elkander stond, dan zou de wereld daar een sterke batterij tegen zich vinden. Ik kan niet nalaten u toe te roepen, dat gij aan ons klein hoopje gedenkt niet alleen, maar ook indien het u mogelijk is en

12 Not. kerker. Afgescheiden gemeente te Middelburg 27 jan 1852, art. 3; 10 mei 1852, art. 4 - Eerste Ledenregister vermeldt onder 1851/1852: 'Aangesloten 10 dec. 1847'. 'Totde Hervormde gemeente teruggekeerd om tijdelijk voordeel, voorgevende dat de Heere Zijnen Geest opnieuw in dezelve had uitgestort en is later zoogenaamd Evangelist geworden in België'. Men zie verder voor hem *De Haas* II, 297-298; in 1886 werd hij lid van de Dolerende gemeente te Oude en Nieuwe Wetering.

13 De brief wordt bewaard: GA Goes, Arch. C. van der Meulen, inv. no. 72.

gij eens op reis zijt, dan ons eens te bezoeken. Och! doe dat eens. Wij verlangen hier alle naar u. En als er zoo eens een Leeraar komt, dan zoekt dat ander volkje ons ook op. Let hierop eens ernstig.
Het kon in de hand des Heeren zeer dienstbaar zijn tot vereeniging van Zijn volk.
Wij hebben verleden week 8 dagen lang biduur gehad ten huize van de Fransche Dominee.[14] Zondag avond heb ik Ds. Hasebroek eens wezen hooren, doch het is mij niet bevallen. Hij predikt wel niet zoo als de gewoone hoop, doch als waarachtige

14 Bedoeld is de reeds genoemde Waalse predikant James.

liefde tot der arme menschen zaligheid dat 'hij toch wel sterker [mogen] roepen en arbeiden op dat Christus een gestalte in hen krijgen mogt.[15]
Nu lieve Broeder en Leeraar: Het zou ons regt verblijdend zijn u eens in ons midden te zien en te hooren. Denkt niet: van Schelven die schrijft dat zoo maar eens nu hem dat in de gedachten valt. Neen, wij bidden het van den Heere der Kerk tot uitbreiding der Kerk, tot bijeenverzameling van Zijn volk en tot onzen troost. Indien gij kunt, schrijf vooraf aan hem die zich noemt uwe liefhebbende broeder in Crhistus

A. van Schelven
Groet alle die onze Heere Jezus liefhebben, ook uwe vrouw. Met mijn kind en zuster gaat het zeer wel.
Staal, brenger dezes, zal u wel nader een en ander mede delen.'

We weten niet, of er in de tijd van Van Schelven een localiteit heeft bestaan, waarin onder diens leiding een kleine groep bijeenkwam, inzonderheid als er een predikant in haar midden was. Of, dat men zich moest beperken tot huis-godsdienstoefeningen. Maar in de jaren 1863 en 1864 is er in ieder geval zulk een gelegenheid geweest. In 1863 wordt op de provinciale vergadering gecollecteerd voor 'de huur van een lokaal, in hetwelk gepredikt wordt'. De classis Almkerk draagt *ƒ* 40,- bij, classis Genderen *ƒ* 10,-, classis Klundert eveneens *ƒ* 10,-. In 1864 wordt ter vergadering voor de huur van dezelfde localiteit door één der broeders *ƒ* 70-voorgeschoten.[16]

Verder dan deze fragmentarische gegevens komen we helaas niet, tengevolge van het ontbreken van vele archiefstukken in de provincie Noord-Brabant.

15 Verwijzing naar Galaten 4 vers 19: 'Mijne kinderkens, die ik wederom arbeide te baren, totdat Christus eene gestalte in u krijge'.
16 PVNB 25 maart 1863 en 12 okt. 1864.

B
Classis Almkerk

Hoofdstuk 13
Vergaderingen classis Almkerk 1857 - 1869

Inleiding

Onze bron is ‘Notulen-boek van de handelingen der Klassicale vergaderingen van Almkerk. Aangelegd volgens Klassicaal besluit van den lsten April 1857’.[1] We vinden het besluit in het verslag van 1 april 1857 - de eerste vergadering die wordt genoemd - artikel 3:

> ‘Dewijl er tot hiertoe geene aantekening was gehouden van de handelingen dezer Klassis, zoo besluit de Vergadering, op voorstel van Do. Dosker hiertoe; alsmede om een notulenboek aanteleggen, hetwelk aan laatstgenoemde, die tevens tot scriba verkoren is, wordt opgedragen’.

We constateren dat er in de eerste twintig jaren van het bestaan van de (Afgescheiden) classis Almkerk, geen notulen zijn *gemaakt*. Ongetwijfeld is dit verzuim mede te wijten aan het standpunt van ds. G.F. Gezelle Meerburg (overleden te Almkerk 12 december 1855). Echter, zijn collega's - P.J. de Bruin (gekomen in 1843 te Andel) en F.M. Penning (gekomen in 1851 te Waardhuizen) - hebben geen initiatief genomen hierin verandering te brengen of zijn in hun pogingen daartoe niet geslaagd. Blijkbaar worden eerst nadat ds. N.H. Dosker te Almkerk is gekomen - september 1856 - de classicale vergaderingen georganiseerd volgens artikel 45 van de Dordtse kerkenorde.[2]

In 1857 omvat de classis Almkerk vijf gemeenten: Almkerk, Andel, Giessen, Veen en Waardhuizen.[3] Hierbij voegen zich - zoals we reeds zagen - Werkendam, midden 1859 en Sleeuwijk, begin 1860.

Op 1 april 1857 zijn de volgende afgevaardigden bijeen.

1 Bewaard StrA Heusden. Dit notulenboek, dat we verder zullen aanduiden met NCA, loopt van 1 april 1857 tot 1 maart 1881.

2 Bouma, *Kerkenordening* 84. Artikel 45 spreekt onder meer van de ‘Acten’ der classicale vergaderingen.

3 We merken hierbij op dat de gemeenten Andel (instituering 1837) en Giessen (instituering in of vóór 1842) twee afzonderlijke gemeenten waren, (slechts) verbonden door eenzelfde predikant. In de statistiek (bijlage II) wordt gesproken van ‘Andel c.a.’. Wij vermoeden dat ds. P.J. de Bruin dit zó heeft opgegeven. *Honderdvijftig jaar* vermeldt abusievelijk: ‘Giessen en Rijswijk (N. Br.)-Chr. Afgescheiden gemeente vanaf plm. 1850...’ (61); P.J. de Bruin: Andel ... 1849’. (219) Dit moet zijn: Andel 1843. Men zie verder de hoofdstukken over Andel en Giessen.

Van Almkerk: ds. N.H. Dosker en A. van der Linden, ouderling; van 'Andel c.a.': ds. P.J. de Bruin en C. Verhagen, ouderling; van Veen: J. Verbeek, ouderling; van Waardhuizen: ds. F.M. Penning en C. Nieuwenhuizen, ouderling.

De gemeente te Werkendam en haar predikant; de gemeente te Sleeuwijk[4]

Het zijn slechts een paar *algemene* zaken die in deze paragraaf onze aandacht vragen; de andere zaken zullen we noemen in de hoofdstukken over de afzonderlijke gemeenten.

Reeds in de vergadering van 1 oktober 1857 wordt gesproken over de gemeenten Werkendam en Sleeuwijk. Deze vergaderen 'ook na opheffing hunner bezwaren[5] nog voortdurend met Zuid-Holland'. Er zal een commissie naar beide kerken gaan teneinde te onderhandelen over 'hunne hereeniging met Noord-Braband'.[6]

Getracht zal worden mogelijke bezwaren uit de weg te ruimen, maar er zal niet de minste dwang worden uitgeoefend 'zijnde uit eene gedwongene vereeniging geene heilzame vruchten te verwachten'.[7]

Een half jaar later is een brief van Sleeuwijk ontvangen 'behelzende redenen en bezwaren waarom die gemeente niet tot onze kerkgemeenschap wil toetreden'.[8] Zoals we in hoofdstuk 17 breder zullen zien, stelde deze gemeente dat de provincie als geheel niet onverkort aan de Dordtse kerkenorde vasthield. De zaak van de hereniging blijft slepen.

Werkendam. In april 1859 ziet Werkendam zwarigheden ten aanzien van aansluiting bij Noord-Brabant, op grond van haar structuur: zes of zeven huisgezinnen wonen op Zuid-Hollands grondgebied, namelijk te Hardinxveld.[9] En de classis Dordrecht, waartoe Werkendam sedert 1849 behoort, heeft beslist dat 'de leden die op Zuid-Hollandschen grond wonen, bij Zuid-Holland zullen blijven'.[10] Echter, de volgende vergadering - 27 juli 1859 - zijn W.H. van Leeuwen en C. den Dekker, respectievelijk predikant en ouderling van Werkendam, aanwezig om 'over de hereeniging te handelen'.

Er is een brief van de classis Dordrecht, waarin staat dat zij, terugkomende op een eerder besluit, de Hardinxveldse leden de vrijheid geeft 'of bij Werkendam te blijven, of zich bij een der Zuid-Hollandsche Gemeenten aan te sluiten'. De

4 Bij vergaderingen nadien gehouden zien we soms Andel en Giessen afzonderlijk genoemd. Bijvoorbeeld 20 maart 1867.
'Andel': Ds. P.J. de Bruin en H. van Waardhuizen, ouderling; 'Giessen en Rijswijk': A. van Andel, ouderling.

5 In de Inleiding zagen we dat Noord-Brabant zich na 1854 niet meer verzette tegen het hanteren van de Dordtse kerkenorde.

6 1 okt. 1857, art. 6.

7 23 dec. 1857, art. 4.

8 23 juni 1858, art. 3.

9 27 april 1859, art. 5.

10 NCD 1 dec. 1858, art. 3; de Afgescheiden gemeente te Hardinxveld werd in 1861 geïnstitueerd.

vergadering oordeelt dat er nu geen beletselen meer zijn voor het terugkeren van Werkendam tot Noord-Brabant.[11] Toch, voordat 'de formeele hereeniging' tot stand komt, zegt de scriba - ds. N.H. Dosker - een grief tegen ds. Van Leeuwen[12] te hebben. Eerstgenoemde heeft gehoord dat de Werkendamse predikant - voormalige kruisdominee - een brief heeft geschreven[13] waarin een zeer ongunstig getuigenis wordt gegeven van de predikanten Dosker, P. Wagemaker (Giessendam), E.F. Smit (Gorinchem) en H.R. Koopman (Sleeuwijk), kortom van de afgescheiden collega's in de omgeving van Werkendam. Deze predikanten zijn - volgens de brief - 'de vroomen altemaal te ligt'. Hoewel Van Leeuwen aanvankelijk de beschuldiging van de scriba tracht af te zwakken, belijdt hij schuld, nadat de vergadering hem eensgezind heeft vermaand. Hij verklaart zijn brief te zullen herroepen.[14] Maar opnieuw wordt Van Leeuwen aan de tand gevoeld, en wel door ouderling Arie den Dekker van Almkerk. Deze vraagt wat de predikant verstaat onder de vaak door hem gebezigde uitdrukking 'harde, strenge, orthodoxe Waarheid'. Nader, Van Leeuwen zou menen dat 'het volk in zijne omgeving eene harde, strenge, orthodoxe Waarheid zou kunnen verdragen'. De aangesprokene beroept zich

> 'op het verschil van prediking en voorstelling der Waarheid bij sommige oude schrijvers,[15] waarvan de eene meer als de andere zich door eene strenge wetprediking openbaren.
> De ouderling den Dekker vraagt verder of ZEw, dan eene maatstaf heeft bepaalt, voor de diepte der ontdekking; hoe zwaar iemand onder de schuld moet gedrukt worden, eer hij tot Christus mag komen. Het eerste wordt door Ds. van Leeuwen ontkend. Hoewel de vrager nog onvoldaan blijft, dewijl hij oordeelt dat elke toevoeging tot de waarheid, haar in onwaarheid verandert, zal hij er echter in rusten'.[16]

Ongetwijfeld heeft de gehele vergadering haar zorgen gekend over ds. Van Leeuwen - men zie verder in dit hoofdstuk - maar zij heeft om deze reden de toetreding van Werkendam niet willen tegenhouden of vertragen. De 'Acte van verbintenis' wordt voorgelezen 'waardoor de hereeniging van de Gemeente Werkendam, met de Klassis Almkerk en de Provincie Noord-Brabant wordt bevestigd'.[17]

Sleeuwijk. Een klein jaar later - 4 april 1860 - zendt ook Sleeuwijk twee afgevaardigden, namelijk de ouderlingen W. van Krugten en W. van 't Sant, naar de classicale vergadering, om te onderhandelen over 'inlijving hunner Gemeente in deze Klasse'. De classis besluit na een korte bespreking tot hereniging over te gaan. Er is een 'attest' van de classis Gorinchem, gedateerd 15 februari 1860. Sleeuwijk ontvangt toestemming tot het beroepen van een predikant.[18]

11 27 juli 1859, art. 4.
12 Men zie voor hem hoofdstuk 18 (Werkendam); *De Haas* I, 181-182.
13 '... aan J. Parelberg te Krabbendam ...'.
14 27 juli 1859, art. 5.
15 Namelijk die der Nadere Reformatie.
16 27 juli 1859, art. 6-7.
17 Idem, art. 8.
18 4 april 1860, art. 5.

In juni 1861 doet ds. P. Kapteijn, die in februari te Sleeuwijk is gekomen, het voorstel dat op iedere vergadering een predikant beurtelings een preek zal houden van ten hoogste 45 minuten.[19] Het voorstel wordt aangenomen en ds. Dosker wordt als eerste aangewezen. Hij houdt een preek over 1 Timotheus 4 vers 16a: Hebt acht op uzelven en op de leer, volhard daarin;...[20] Maar dan is de beurt aan ds. W.H. van Leeuwen. Hij spreekt naar aanleiding van 1 Timotheus 1 vers 15:

> Dit is een getrouw woord, en alle aanneming waardig, dat Christus Jezus in de wereld gekomen is, om de zondaren zalig te maken, van welke ik de voornaamste ben.

We kennen de inhoud van de preek niet; ook de notulen der vergadering reppen er niet van. Wel lezen we dat alle broeders aanmerking maken 'dewijl dezelve in sommige punten afweek van de leer der Gereformeerde Kerk, zooals dezelve is uitgedrukt in hare belijdenisschriften'.[21]

De vergadering formuleert vier vragen, welke ds. Van Leeuwen op de volgende bijeenkomst schriftelijk zal moeten beantwoorden.

> '1°. Wat is uw gevoelen over het bevel des geloofs en der bekeering?
>
> 2°. Is Christus Zaligmaker van geheel verloren en geestelijk doode zondaren, of alleen van hen die zich reeds als zondaar hebben leeren kennen en gevoelen?
>
> 3°. Of de hongerende en dorstende naar de gerechtigheid, al dan niet, tot de geloovigen behooren?
>
> 4°. Kan en mag de trap en maat der persoonlijke verzekering bepaald worden, waartoe iemand in dit leven moet geraken, zal hij zalig worden.'[22]

Op 25 mei 1862 geeft ds. Van Leeuwen de volgende antwoorden.

1°. Er is een bevel tot geloof en bekering.
2°. Christus wordt gepredikt ook aan geheel dode zondaren.
3. Ja.
4°. Bedoelde trap en maat kunnen en mogen niet bepaald worden; de zaligheid is aan het geloof verbonden.

De vergadering neemt genoegen in de beantwoording.[23] Enige maanden later zorgt Van Leeuwen opnieuw voor een incident; daarna vertrekt hij naar Noord-Amerika.[24]

19 26 juni 1861, art. 13.
20 2 okt. 1861, art. 4.
21 26 febr. 1862, art. 2.
22 Idem, art. 3.
23 27 mei 1862, art. 16.
24 Men zie hiervoor hoofdstuk 18; Van Leeuwen neemt te Werkendam 8 juni 1863 afscheid.

Hoofdstuk 14
Almkerk c.a.

Inleiding

Als we met het beschrijven van deze gemeente het gebied van de classis Almkerk betreden, tevens de gemeente van één van de 'vaders der Scheiding' George Frans Gezelle Meerburg,[1] dan moeten we opnieuw constateren dat het met de archiefstukken ter plaatse, droevig is gesteld.[2] Over het door ons te behandelen tijdvak bestaat geen archief van de Hervormde gemeente.[3] Wat de Afgescheiden gemeente te Almkerk betreft: reeds in 1935 moest K. Bokma klagen 'Notulenboeken zijn er uit die dagen helaas niet' - zijn ze er over de eerste decennia ooit geweest? - 'en zoo is van de verdere ontwikkeling van het gemeentelijk leven in dien tijd zeer weinig bekend.'[4] Toch heeft hij blijkbaar bepaalde stukken van het Hervormd archief kunnen raadplegen. De notulen van de kerkeraad beginnen met 16 september 1856. In het desbetreffende boek - dat het tijdvak 1856-1893 omvat, bevindt zich een 'Naamlijst der personen en huisgezinnen behoorende tot de Christelijke Afgescheiden gemeente van Almkerk en Emmichoven - opnieuw en nauwkeurig opgenomen in het jaar 1845'.[5] Het oudst-bewaarde, meer systematische ledenregister zal omstreeks 1870 zijn aangelegd.

De geografische bepaling van de gemeente te 'Almkerk c.a.' is enigszins gecompliceerd. De burgerlijke gemeente Almkerk omvatte rond 1836 de dorpen Almkerk en Uitwijk, benevens onder meer enige gehuchten, waaronder een deel van Nieuwendijk (de rest lag in Emmichoven). De meesten van de 1300 inwoners waren of Nederlands Hervormd of Afgescheiden, de overigen Rooms-Katholiek.

1 Door ons op de meeste plaatsen Meerburg genoemd.
2 Literatuur aangaande Almkerk c.a. (en haar eerste predikant Meerburg): Rullmann, *Schat in aarden vaten* V; K. Bokma, *Herdenken en Danken* (herdenking 100-jarig bestaan van de Gereformeerde kerken te Almkerk en te Nieuwendijk), [Waardhuizen 1935]; C. de Gast, *De Afscheiding van 1835 in Almkerk en Emmichoven*, Tilburg 1984; G. Verhagen e.a., *Honderdvijftig jaar Gereformeerde Kerk in Nieuwendijk*, Nieuwendijk 1986. Bos, *Archiefstukken*, onder Almkerk c.a.
3 De Gast, *a.w*. 3: 'De kerkeraadsnotulen van de Hervormde Gemeente te Almkerk zouden in de tweede wereldoorlog in de kerktoren zijn verbrand'.
4 Bokma, *a.w*. 9. In *Schat in aarden vaten* V, geschreven in 1919, vinden we op blz. 129 dat er (reeds in genoemd jaar) geen archiefstukken 'uit dien eersten tijd' zijn.
5 Het is zeer onsystematisch van opzet en niet bijgehouden; evenwel mogen we de belangstellende lezer er naar verwijzen.

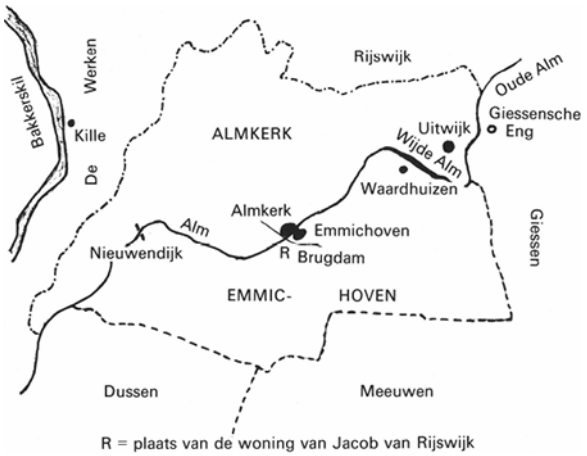

De voormalige gemeenten Almkerk-Uitwijk en Emmichoven-Waardhuizen alsmede de Giessensche Eng (schematisch); schaal 1: 100.000

Op haar grondgebied waren twee Hervormde kerken gevestigd: die van Almkerk-Emmichoven (gebouw te Almkerk) en die van Uitwijk-Waardhuizen (gebouw te Uitwijk). Het zwaartepunt van deze plaats, zowel bestuurlijk als wat betreft het aantal inwoners lag in het dorp Almkerk, zoals ook moge blijken uit de omvang van beide Hervormde gemeenten: (in 1837) Almkerk c.a. circa 1330 zielen en Uitwijk c.a. 320. De voornaamste middelen van bestaan, evenals in Emmichoven c.a.: landbouw en veeteelt.[6] Het gehucht Nieuwendijk omvatte 34 huizen en 230 inwoners; er stonden ‘vele fraaie boerderijen en hofsteden’.[7]

De burgerlijke gemeente Emmichoven en Waardhuizen, een langgerekte strook ten zuiden van Almkerk c.a. en daarvan gescheiden door de Alm, bestond uit onder meer de gehuchten Emmichoven en Waardhuizen alsmede - zoals reeds vermeld - een gedeelte van het gehucht Nieuwendijk. In 1843 stonden er 178 huizen, bewoond door 220 huisgezinnen en 1100 personen. Nagenoeg alle inwoners waren of Nederlands Hervormd of Afgescheiden. In het gehucht Emmichoven c.a. woonden 800 personen, in de rest van de gemeente de overigen.

Laatstgenoemde gemeenschap was reeds in het begin van de achttiende eeuw in verval geraakt; in die tijd werd de Hervormde kerk gesloopt ‘zoo dat er niets meer

6 *Van der Aa* I (1839) 103-104. Merkwaardig is dat Van der Aa aangaande Almkerk en Emmichoven (1843) niet rept van Afgescheidenen.
7 *Van der Aa* VIII (1846) 130.

van bestaat dan het kerkhof, of de plaats waar de kerk gestaan heeft, thans beplant met boomen en behoorende aan de Hervormde gemeente van Almkerk-Emmichoven'.[8] Thans staat er in het voormalige gehucht Emmichoven slechts een verspreide bebouwing van boerderijen. Als men in het centrum van het dorp Almkerk over de Alm gaat, vindt men één van de weinige overblijfselen in de naam van een café 'Het Wapen van Emmichoven', zo genoemd naar de gevelsteen, een relief dat dit wapen voorstelt: 'een veld van goud, beladen met twee staande zalmen van zilver'.

Op het grondgebied van Almkerk c.a. en Emmichoven c.a. - in 1878 werden zij samengevoegd - ontstonden drie Afgescheiden gemeenten: Almkerk (1835), Waardhuizen ca. (1841)[9] en, bij de splitsing van eerstgenoemde, Nieuwendijk (1873).

In dit hoofdstuk vraagt die van Almkerk onze aandacht.

De leden ervan woonden - evenals de Hervormden - verspreid over Almkerk, Emmichoven en Nieuwendijk. Hoewel er, mede tengevolge van de vervolging, wel één en ander aangaande haar geschiedenis is bewaard gebleven, moeten we toch, evenals K. Bokma dit deed, constateren, dat van het gemeentelijk leven gedurende de eerste decennia weinig bekend is. Wellicht het meeste uit de preken van Meerburg, voor zover bewaard. Hieruit kunnen we aflezen onder welke Woordbediening de gemeente heeft verkeerd.

In dit hoofdstuk zullen we bij enige aan te duiden onderwerpen, volstaan met het geven van een samenvatting van wat over Almkerk c.a. is gepubliceerd.

1. G.F. Gezelle Meerburg (samenvatting)[10]

> Meerburg[11] werd 1 november 1806 te Leiden geboren en overleed te Almkerk 12 december 1855; hij was de zoon van Adrianus Meerburg en Petronella Maria van Heijningen. Zijn vader behoorde tot de welgestelde koopmansstand, en dreef een uitgebreide handel in dekens; het overhaaste vertrek van de Fransen in 1813 aan wie vader Meerburg veel had geleverd, leidde tot een bankroet. In dit licht moet worden gezien het feit dat George Frans, na 18 september 1826 (volgens het *Album Academicum)* te zijn ingeschreven als student in de theologie aan de Leidse universiteit, begin 1829 een beurs ontving uit het fonds 'Van Brouckhoven'. Bij het aanvaarden van deze ondersteuning behoorde het zweren van een eed, waarbij de betrokkene onder meer verklaarde de gereformeerde religie 'in conformité met de Canones van het Nationaal Synode tot Dordrecht gehouden' aan te hangen en te zullen leren.

8 *Van der Aa* IV (1843) 182-183.
9 Aanvankelijk genoemd: 'Waardhuizen, Uitwijk en Giessenschen Eng'.
10 De biografische bijzonderheden aangaande Meerburg zijn merendeels ontleend aan *Schat in aarden vaten* V.
11 De toevoeging 'Gezelle' was niet officieel. Men zie hiervoor *Bos* II, 586 en *Schat in aarden vaten* V, 16-17 (studiebeurs).

Meerburg behoorde tot ‘de club van Scholte’[12] en bezocht de samenkomsten van de bekende Leidse oefeninghouder J. le Féburé.[13] In oktober 1832 werd hij candidaat in

12 Behalve Meerburg: H.P. Scholte, A. Brummelkamp, S. van Velzen, C.D.L. Bähler en A.C. van Raalte.

13 Men zie voor hem ZESDE DEEL register.

de theologie en toegelaten tot de evangeliebediening in de Hervormde kerk. Op 5 juli 1833 ontving hij een beroep van de grote Hervormde gemeente - meer dan 1900 zielen - te Almkerk-Emmichoven. Deze was nog slechts korte tijd vacant, namelijk sedert het vertrek van ds. J. Sjoenis 14 april 1833. Op 30 oktober 1833 werd Meerburg bevestigd door zijn zwager C.C. Callenbach te Nijkerk. Aanstonds begon de jonge predikant met ernst en ijver te arbeiden. Maar reeds na korte tijd kwam hij in conflict met het classicaal bestuur van Heusden, aangezien hij de vier zogenaamde avondmaalsvragen niet stelde.[14] Bij schrijven van 12 juni 1834 eiste genoemd bestuur dat Meerburg de vragen in het vervolg zou stellen, waaraan laatstgenoemde zich onderwierp.
In Almkerk waren reeds voor de komst van Meerburg moeilijkheden gerezen rond de in 1807 ingevoerde Gezangenbundel.[15] Na allerlei strubbelingen besloot de predikant in juni 1835 geen Evangelische Gezangen meer te laten zingen. Hierbij kwam dat Meerburg tezamen met zijn collega Joh. van Rhee te Veen, zich 1 juli 1835 richtte tot de Hervormde synode, die in juli te 's-Gravenhage zou bijeenkomen. Het tweetal deed het verzoek te willen verklaren, ten eerste, of zij de Drie formulieren van enigheid '*al* of *niet* in *alles* met Gods heilig Woord overeenkomende en verbindende beschouwt'; ten tweede, dat alle predikanten gebonden zijn aan de aangenomen formulieren; ten derde, dat de adressanten zouden zijn vrijgesteld van het opgeven van de Evangelische Gezangen en van het stellen van de vier avondmaalsvragen. Reeds 14 juli 1835 antwoordde de synode dat aan de gedane verzoeken niet kon worden voldaan, dat zij het schrijven naar inhoud en vorm 'hoogst onvoegzaam' achtte en dat zij de adressanten ernstig moest vermanen 'zich stiptelijk te gedragen naar de bestaande, en voor hen als Leeraren in de Nederlandsche Hervormde Kerk verbindende verordeningen'. Nadat het classicaal bestuur van Heusden zich opnieuw met de ontwikkeling der kerkelijke zaken te Almkerk had beziggehouden -mede op grond van klachten van 21 leden van de gemeente (onder wie de president-kerkvoogd burgemeester M. Duijser en andere notabelen) - werd Meerburg op 24 november 1835 door het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant van zijn bediening ontzet.

Meerburg scheidde zich aanstonds de facto af van de Hervormde kerk door voort te gaan met zijn werkzaamheden als dienaar des Woords. Zondag 6 december 1835 preekte er een ringpredikant; maar tevens werden er oefeningen gehouden: twee samenkomsten te Almkerk, bezocht door veertig à honderd mensen en één samenkomst te Emmichoven, ten huize van burgemeester J. den Dekker! Op 21 december scheidden zich de beide

14 De Hervormde synode in 1817 stelde het beantwoorden door de gemeente van de vier 'avondmaalsvragen' bij de 'voorbereidingspredicatie' verplicht. De formulering week echter sterk af van de reeds daarvóór in Groningen en Friesland gebruikte (rechtzinnige) versie, zodat vele orthodoxe predikanten en gemeenteleden weigerden aan deze ritus mede te werken. Uitvoerig hierover: W. Volger, *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Franeker 1946, 55-57. Men zie verder voor de hierna te noemen procedures tegen Meerburg: *Officiëele Stukken* II, 257-312.

15 Vergelijk hoofdstuk 1, paragraaf 2.

ouderlingen H. Holleman en A.J. de Jong af; de twee diakenen C. Kamp en D. Koekkoek bleven Hervormd.[16] Begin 1836 ontving Meerburg de aanzegging de pastorie te verlaten; hij nam 'zijn intrek in het voorste gedeelte van het huis van assessor H.J. de Jong. Twee kamers en een aparte ingang'.[17]

16 Op 7 jan. 1836 werd de nieuwe Hervormde kerkeraad bevestigd: Jacob Middelkoop en Leendert Antonie Snoek werden ouderling, D. Koekkoek en Jacob Noorloos, diaken.

17 We ontlenen de bijzonderheden van deze alinea aan De Gast, *Almkerk* 114-134.

Na een klein jaar scheidt zich een gedeelte van zijn gemeente *officieel* af.[18]

Reeds in december 1835 begon de vervolging, zich uitende in het verstoren van al dan niet in de open lucht gehouden godsdienstoefeningen, inkwartiering van soldaten gedurende twee perioden (de eerste van 16 december 1835 tot 10 juni 1836) en een groot aantal veroordelingen door de rechtbank te 's-Hertogenbosch.
Meerburg heeft te Almkerk na 1835 nog op minstens één ander adres gewoond dan dat van assessor H.J. de Jong, namelijk op dat van weduwe Adriana van Eeten te Emmichoven. Na zijn huwelijk verhuist hij naar Almkerk-*Nieuwendijk*, alwaar in een grote schuur bij een door hem bewoond huis, godsdienstoefeningen worden gehouden. Grond en opstal waren het eigendom van (oud-)burgemeester Jan den Dekker en waren gelegen naast de plek waar later het kerkgebouw te Nieuwendijk verrees.

Op 3 mei 1837 huwde Meerburg te Emmichoven Johanna van der Beek, dochter van Govert van der Beek, landbouwer te Waarhuizen en van Aletta Branderhorst.[19] Uit dit huwelijk werden vier zoons geboren: George Frans, later boekhandelaar te Gorinchem; Alettinus Hendrikus en Govert Alettinus - beiden werden predikant; Adrianus Hendrikus - deze bezat later een drukkerij te Heusden. Tot aan zijn overlijden, te Almkerk 12 december 1855, oud ruim 49 jaar, is Meerburg predikant van de Afgescheiden gemeente te Almkerk-Emmichoven gebleven. In 1849 werd hij benoemd tot docent aan de op te richten Theologische School die te Franeker zou worden gevestigd. Hij bedankte echter, en - zoals bekend - werd de stichting der School eerst in 1854 verwerkelijkt. De rouwbrief bij zijn overlijden verzonden[20] en door zijn weduwe ondertekend, bevatte onder meer de woorden:
'Zijn leven was zijnen Heer en zijne gemeente gewijd.
Lang bleef bij het afnemen zijner krachten zijne begeerte levendig om voor 's-Heeren Kerk en zijne betrekkingen nog nuttig en werkzaam te zijn,

18 In oktober 1836 tekenden 207 belijdende leden, mede voor 154 kinderen de in hoofdstuk 3 genoemde requesten; deze personen moeten als Afgescheidenen worden beschouwd. De nader te noemen acte van Afscheiding van Almkerk-Emmichoven werd kort daarvóór, namelijk in september 1836 ingediend; zij werd getekend door 259 personen, mede voor 152 kinderen - tezamen 411 personen. Niet alle Afgescheidenen tekenden de acte (De Gast, *Almkerk* 122). Gelet op de aantallen genoemd in bijlage I, mogen we het getal der Afgescheidenen in 1836-1837 ramen op 550. We komen op dit aantal terug. Onjuist is wat *De Haas* I, 122 vermeldt, namelijk dat Meerburg zich 2 december *1835* met *het grootste gedeelte* van zijn gemeente afscheidde. Ongeveer een vierde deel brak met de Hervormde kerk.

19 Govert van der Beek (gedoopt te Wijk, 25 jan. 1778) was een broer van Gijsbert van der Beek te Genderen, die aldaar één van de eerste Afgescheidenen en ouderling werd. Beiden waren kinderen van Harmen (Hermen, Herman) van der Beek en Hendrika van Wijk, die onder meer te Genderen woonden. Govert van der Beek huwde te Drongelen 3 juni 1806 met Aletta Branderhorst (1782), dochter van Gerrit Bleesse Branderhorst en Hendrina Jansdr. van Wijk; *GTMWB* IV (1980) 43-44.

20 Volgens *Schat in aarden vaten* V, 227 zou deze door ds. A. Brummelkamp zijn opgesteld.

toen hij-zelf eenigen tijd voor zijn verscheiden, geloofde dat zijne taak hier beneden afgewerkt was ...
Onder zijn veeljarig lijden, met voorbeeldelooze onderwerping aan den wil van zijnen Heer gedragen, stond zijn geloof vast ...'.

Behalve een groot aantal preken over teksten uit het Oude en Nieuwe Testament,[21] is van hem bewaard gebleven - het is tevens zijn bekendste werk: *Nagelaten leerredenen over den Heidelbergschen Catechismus* I-II, Heusden 1868, 1872.

Zoals we reeds eerder aanduidden, Gezelle Meerburg heeft zijn stempel gedrukt op de ontwikkeling van de Afscheiding in het Land van Heusden en Altena, ja in

21 *Schat in aarden vaten* V, 229-231.

beperkte mate op die in geheel Noord-Brabant. Terecht wordt hij door zijn biograaf Rullmann getypeerd als een man van ‘ernst en vrede’. Tengevolge van zijn, door ons in de ‘Inleiding’ uitvoerig beschreven standpunt ten aanzien van de kerkregering,[22] kwam Noord-Brabant gedurende de jaren 1843-1849 in het isolement ten opzichte van de hoofdstroom der Afscheiding. Een bepaalde zijde van zijn persoonlijkheid komt naar voren in wat hij 17 december 1838 aan H.J. Budding schreef, namelijk dat de scheuringen, twisten etc. hem er de afgelopen maanden toe hadden gebracht

> ‘... dat ik liever van alles slechts een aanschouwer wilde zijn, zoodat ik mij langen tijd onttrokken heb aan alle werkzaamheden buiten de provincie No.-Brabant ...’.[23]

2. De Afgescheidenen

Door gebrek aan gegevens en door het verspreid-wonen van de ongeveer 550 leden van de Afgescheiden gemeente te Almkerk-Emmichoven, is het niet mogelijk een nauwkeurige ledenlijst voor haar op te stellen. De reeksen namen - ontleend aan requesten van het jaar 1836 - vermeld in hoofdstuk 3 onder ‘Almkerk’, ‘Emmichoven en Waardhuizen’, ‘Almkerk’, ‘Emmichoven’ omvatten 207 volwassenen en 154 kinderen, in totaal 361 personen.

Zoals vermeld, zullen sommigen van hen zich op den duur hebben aangesloten bij Waardhuizen-Uitwijk. De acte van Afscheiding van Almkerk-Emmichoven (ingediend in gedeelten, 1836 en later)[24] omvat 259 volwassenen en 152 kinderen, dit betekent: 411 personen. De twee series gegevens - requesten en acte - zijn niet gelijkluidend.

Hieronder willen we op basis van de reeksen van hoofdstuk 3 een aanvulling geven, ontleend aan genoemde acte van Afscheiding en aan een viertal processen-verbaal

22 Toch blijft van belang te letten op de uitspraak van de classicale vergadering Dordrecht-Gorinchem van juni 1846: met ds. H.P. Scholte verschillen wij zowel in *leer* als in *kerkregering*; met ds. Meerburg alleen ‘in de wijze van *kerkorde*’. Vergel. ‘Inleiding’ blz. 24.

23 Men zie voor hem ook VIJFDE DEEL 192-201. Wij merken tenslotte op, dat er onzes inziens aangaande Meerburg enige legenden ingang hebben gevonden. Bijv. *Schat in aarden vaten* V, 216;
‘De Roomschen zelfs beschaamden de Synodale mannen van dien tijd.’ - Bedoeld zijn de Hervormde voormannen. - ‘Als Meerburg te 's-Hertogenbosch predikte in schuur of pakhuis verdrongen ook zij elkander om, gelijk ze hem noemden “den pater Bernhard der Scholtianen” te hooren’.
Er is geen enkel gegeven dat ons leert dat Meerburg bij herhaling in 's-Hertogenbosch zou hebben gepreekt, laat staan voor massa's waarin men zich ‘verdrong’. Er is in Den Bosch ook nimmer proces-verbaal tegen Meerburg opgemaakt. In het algemeen geldt ten aanzien van zijn optreden als predikant dat hij het liefst ‘dicht bij huis’ bleef.

24 Bokma, *Herdenken en Danken* 4-8; De Gast, *Almkerk* 185-190.

inzake ‘ongeoorloofde godsdienstoefeningen’ in 1836 en 1837 gehouden op het grondgebied van Emmichoven.[25]

De *cursief*-gedrukte namen werden in hoofdstuk 3 reeds genoemd; de bedoeling van de herhaling is enige bijzonderheden te vermelden.

A = Almkerk, E = (gehucht) Emmichoven, W = Waardhuizen
geen vermelding van plaats: wonende te A of E; k = kind(eren)

Teunis Alblas E, Schoenmaker
Cornelia van Andel
Dingena van Anrooy A, particulier
P. van Anrooy
Govert van der Beek W, bouwman
Johanna van der Beek W, particulier
Cornelis Besterveld E, metselaar
Jenneke Besterveld E
Johs. Besterveld E, arbeider
Simon Besterveld E, arbeider
Jan de Bok A, arbeider
Govert Boterblom E, arbeider
Johanna Boterblom geb. van Honk E, arbeidster
Antonetta Bouman E, arbeidster
Alida van Breugel A, particulier
Cornelia van Breugel A, particulier
Johannes van Breugel A, polderopziener
Barend Brinkhuizen A, schoenmaker
Ardina Brinkhuizen geb. van Anrooy
Arie van Bruggen en zijn vrouw met 5 k.
Hendrik Colijn
Teunis Colijn E, arbeider
Pieter Dekker A, rietdekker
Teunis Dekker A, rietdekker
Willem Dekker E, arbeider
Aaltje den Dekker
Amelia Josina den Dekker
Arie den Dekker E, landbouwer
Geertrui den Dekker
Cornelis Dominicus E, smid
Helena Donkersloot

25 RA Den Bosch, Arch. rechtbank van eerste aanleg, inv. no. 250. Proces-verbaal inzake godsdienstoefening gehouden 17 juli 1836 t.h.v. Jacob van Rijswijk te Emmichoven; dit stuk noemt 80 personen.
Herv. Ered. 10 maart 1837, no. 14. Drie processen-verbaal inzake samenkomsten t.h.v. Marinus van de Giesen te Waardhuizen en t.h.v. Gerrit van Helden te Emmichoven. Deze stukken bevatten 33, 32 en 26 namen.
Opgesomd worden ook enige personen die niet tot de Afgescheidenen behoorden (althans voor zover bekend) of woonden buiten het grondgebied van Almkerk-Emmichoven: Nicolaas Braun, kledermaker, Johannes Dorst, timmermansknecht, beiden te Almkerk; Leendert de Graaf, watermolenaar te Dussen, Teunis van Herwijnen, bouwman te Giessen, Cornelis van Vuuren (?), arbeider te Meeuwen, David Zeelen, timmerman te Dussen.

Arie van Doveren E, vlasboer
Johanna van Doveren
Antonie G. van Drunen E, arbeider
Gerrit van Drunen
P. van Drunen
Wouter Duister W, arbeider
Maria van Dijk
Wilhelmina van Dijk E, arbeidster
Adriana van Eeten, weduwe Huibert Pellekaan E, landbouwster
Antonie Eeuwijk E, arbeider
Dirk Faassen E, arbeider
Marinus van de Giesen W, arbeider
Arie van Gorp A, bouwman
Cornelis van Gorp A, landbouwer
Dirk van Gorp A, bouwman
Elizabeth van Gorp A, particulier
Hendrik Pieterse Groenevelt E, arbeider
Arie Grotenboer A, arbeider
A. van Haaften W
Bastiaan van Haaften W, arbeider
Geertrui van Haaften W
Jan J. van Haaften W, arbeider
Johannes van Haaften W
A. Hansen
Elisabeth van Helden E, particulier
Gerrit van Helden, arbeider en vrouw met 2 k. E
Jacob van Helden E, arbeider
A. van Herwijnen
Chr. van Herwijnen
Maaike van Herwijnen W
P. van Herwijnen W, bouwman

Willemke van Herwijnen W
B. van den Heuvel E, arbeider
Dirk Jan Hey W, bouwman
Ks. Heyblom
Lodewijk Heystek E, arbeider
Huibert Holleman A, bouwman
Jan Holleman E, vlasboer
Jenneke Holleman E, naaister
Peter Holleman E, bouwman
Willem van Hoofwegen
Everhardus Catharinus van Hooven E, schoenmaker
Dingena de Jong A, landbouwster
Hendrik de Jong HJz. A, bouwman
H.H. de Jong
Jan H. de Jong A, bouwman
D. de Jong geb. Pellekaan, vrouw van
Hendrik de Jong A, landbouwster
Geertje de Jongh
Geertrui de Jongh
Neeltje Kalvers, vrouw van Jacob Uithoven E, particulier
Pieter Keller met 4 k. (wonende te Dussen)
Jan de Klepper A, arbeider
Anneke Koekkoek
Bastiaan Koekkoek E, vlaswerker
Cornelia Koekkoek
Peter Koekkoek E, bouwman
Aaltje Konfurius
Arie de Koning
J. de Koning
Pleuntje de Koning met 5 k.
Dirkje Kooiman, weduwe Peter Konfurius E, arbeidster
Arie Kooiman Konfurius E
Catharina Korstman
A. de Leeuw
Adriaan de Leeuw
Cornelis de Leeuw
Floris de Leeuw
Huibertje de Leeuw
Jan de Leeuw
Margaritha de Leeuw
Maria de Leeuw
W. Nicolaas de Leeuw
Arie van der Linden E, bouwman
Cornelia van der Linden
Teunis van der Linden ‘den Jongen’ A, vlasboer
Janna van der Linden geb. van Hoofwegen
Arie van Mastrigt E, arbeider

Suzanna van Mastrigt
D. van Mastrigt geb. ten Hagen met 4 k.
Huibertje van der Meijden A, arbeidster
Coenraad Noorloos W.
Willem van Os W
Jannigje Ottevanger
Jan Ouwerkerk
Catharina Pellekaan E, particulier
Dingena Pellekaan
Govert Pellekaan E, bouwman
Huibert Pellekaan E, bouwman
Jacoba Pellekaan
Jan B. Pellekaan E, bouwman
Levinus Pellekaan E, bouwman
Maria Pellekaan
Pieternella Pellekaan E, particulier
Teuntje Pellekaan, weduwe Willem Verhoeven E, particulier
J. de Pender met 1 k.
Jan A. de Pender W, bouwman
Willemke de Pender
Adriana de Peuter met 1 k.
Hendrik van der Plas A, arbeider
Adr. van der Pol
Adriana Pruissen, vrouw van Dirk Jan
Hey W, particulier
Arie Pruissen W, arbeider
Gelde Pruissen W, vlasboer
Immigje Pruissen W
Maaike Pruissen W
G. van der Pijl
Marinus de Rooij A, bouwman
Antonie Roubos
Arie Roubos
Govert Roubos
Meggelina Roubos
weduwe H. Roubos A, arbeidster
Jacob van Rijswijk E, arbeider
Gerrit Schaap E, arbeider
Arie Schouten A, particulier
Huibert Schouten A, landbouwer
Pieternel Smeermaas
Bastiaantje Spandonk
Arie van der Stelt E, schoenmaker
Dirk van der Stelt E, schoenmaker
Jan A. van der Stelt
Pieter van der Stelt
Gerrit van Stenis A, wagenmaker
Huibertje van Stenis geb. van Kuik, vrouw van Gerrit van Stenis A, particulier
Antonie Sterkenburg E, vlasboer

Johanna Sterkenburg E, particulier
Neeltje Sterkenburg
Hendrik Tholenaar (Tolenaars) en zijn vrouw (wonende te Dussen)
Johanna van Tilborg
C. van Turnhout A, arbeider
Jacob Uithoven E, bouwman

Dirk van der Ven
Aart Verhoeven
Adriaan Verhoeven E, arbeider
Cornelis Verhoeven E, arbeider
Gerrit Verhoeven E, arbeider
Jan Verhoeven A, arbeider
Maaike Verhoeven
Marcelis Verhoeven E, arbeider
Willemke Verhoeven
Metje Verhoeven geb. van der Laan met 2 k.
Machiel Verschoor A, bouwman
W. Verschoor
Anna Vos E, particulier
Matthijs Vos en zijn vrouw
Wouter Vos
Cornelis van de Water E, smid
Johannes van de Water E, bouwman
Maria van der Water, vrouw van C. Verhoeven E, particulier
Jacoba van Wijk, vrouw van J. Pellekaan E, landbouwster
Adriana van Wijnen
weduwe Van der Zalm met 3 k.[26]

We menen er aan te moeten vasthouden - zoals reeds gezegd - dat het aantal Afgescheidenen dat woonde op het grondgebied van Almkerk en Emmichoven in de jaren 1836-1837 ongeveer 550 bedroeg, ruim een vierde van de oorspronkelijke Hervormde gemeente.

Bij de aantallen van de requesten 1836 (hoofdstuk 3) - 361 - voegen zich die van bovenstaande lijst. Afgezien van de reeds eerder genoemde personen, omvat deze 103 volwassenen en 27 kinderen, totaal 130 leden. Zodat hiermee zijn geregistreerd 361 + 130 = 491 Afgescheidenen. Er zullen personen zijn geweest, die noch een request 1836 noch de acte van Afscheiding hebben getekend. *Bijvoorbeeld* doordat zij vanouds tot de Hervormde gemeente te Uitwijk behoorden, ziek of afwezig waren. Ook was er een groep die ernstig bezwaar had tegen het tekenen van het request *(Bos* IV, 136). Op grond van dit alles menen we dat een totaal van 550 Afgescheidenen een verantwoorde raming is.[27]

26 Bedoeld is Cornelia van der Zalm, weduwe Marinus van de Giesen. Zij had drie kinderen uit haar eerste huwelijk (met... Asmus). Aangezien haar naam vermeld staat op een acte van Afscheiding, moet zij deze na 31 december 1837 (overlijdensdatum van haar man) hebben getekend. Toen Marinus van de Giesen zich afscheidde te Aalst (febr. 1835) was ‘dezelfs huisvrouw ... nog geen lidmaat’ (EERSTE DEEL 261).

27 De Gast, *Almkerk* 123, komt tot een lager aantal, namelijk 411. Maar deze onderzoeker heeft de requesten 1836 alsmede de door ons genoemde processen-verbaal niet geraadpleegd. Op grond van alle gegevens in deze paragraaf vermeld, menen we echter het aantal ‘circa 550’ te moeten geven.

Wat de ‘maatschappelijke stand’ der Afgescheidenen aangaat: De Gast heeft hiernaar een uitvoerig onderzoek verricht.[28]

In steden als Rotterdam, 's-Gravenhage en Dordrecht bestond de Afgescheiden gemeenschap uit middenstanders en (zeer) ‘kleine luyden’. Teneinde de situatie in Almkerk c.a. te kunnen beschrijven, verdeelt De Gast - in navolging van anderen - de bevolking in drie lagen. Laag 1: ‘de hoge of gezeten burgerij’, waartoe ook behoren de rijke boeren; laag 2: ‘de kleine burgerij of middenstand’, hiertoe worden onder anderen gerekend ‘de minder rijke boeren’, onderwijzers en lagere ambtenaren; laag 3: ‘de arbeidende klasse en de werkelozen’ - knechts van

28 De Gast, *a.w*. 62, 125-130.

de middenstand, landarbeiders, dagloners, weduwen en bedeelden. De resultaten van het onderzoek van De Gast zijn de volgende.[29]

Almkerk

laag	Ned. Hervormd	Afgescheiden
1	73%	27%
2	88%	12%
3	78%	22%

Emmichoven

laag	Ned. Hervormd	Afgescheiden
1	82%	18%
2	69%	31%
3	58%	42%

De Gast schrijft:

> 'Uit deze gegevens kunnen enige conclusies worden getrokken. Zowel in Almkerk als in Emmichoven waren vertegenwoordigers uit laag 1 aanwezig in de Afscheiding. In Almkerk was het percentage deelnemers uit de toplaag zelfs hoger dan uit de andere lagen. In de Afscheiding van Almkerk en Emmichoven ging het beslist niet alleen om de "kleine luyden". Uit die toplaag kwamen ook de leiders zoals Jan H. de Jong, zoon van assessor H.J. de Jong, en Arie den Dekker, zoon van burgemeester J. den Dekker. De tweede conclusie is, dat het aantal afgescheidenen in Emmichoven beduidend hoger was dan in Almkerk ...'.[30]

3. De vervolging (samenvatting)

Teneinde niet in herhaling te vallen ten opzichte van enige publicaties van oudere en recente datum, willen we in deze paragraaf een overzicht geven van de vervolging. Het is hierbij niet wel doenlijk het grondgebied van Almkerk en Emmichoven (met Waardhuizen) te scheiden, aangezien bijvoorbeeld in de eerste jaren de 'ongeoorloofde godsdienstoefeningen' vaak werden bezocht en geleid door inwoners van beide burgerlijke gemeenten.

29 Zijn onderzoek heeft zich - zoals reeds aangestipt - slechts uitgestrekt tot de ondertekenaars van de acte van Afscheiding. Derhalve zullen de conclusies enigszins moeten worden gecorrigeerd. Met het oog hierop, geven we geen decimalen in de door De Gast genoemde percentages.

30 De Gast, *a.w.* 127. De 'tweede conclusie' kan ook worden getrokken uit de gegevens van hoofdstuk 3 (requesten 1836) en uit die van deze paragraaf.

In de volgende paragraaf willen we de aandacht richten op de processen aangespannen door de rechtbank te 's-Hertogenbosch; hiervan werd tot nu toe een aantal bijzonderheden niet gepubliceerd.

> De vervolging door de overheid vond haar neerslag in een tweetal perioden van inkwartiering, in het verstoren van godsdienstoefeningen, in het opmaken van

proces-verbaal wat in den regel leidde tot een veroordeling door de rechtbank en tot het gevangenzetten van enige Afgescheidenen tengevolge van het niet-betalen van de hun opgelegde boeten.[31]
De eerste inkwartiering duurde van 16 december 1835 tot 10 juni 1836. Aanstonds, nadat op zondag 6 december een drietal oefeningen was gehouden, kwam het grootste gedeelte van een compagnie infanterie te Almkerk c.a.; de rest ging naar Veen. De militairen werden zowel bij Hervormden als Afgescheidenen ingekwartierd.
Gedurende hun verblijf was het onmogelijk met meer dan twintig Afgescheidenen godsdienstig bijeen te zijn.
Evenwel zijn er gedurende deze maanden weinig incidenten geweest.
Het koninklijk besluit van 5 juli 1836[32] bracht enige Afgescheidenen te Emmichoven - evenals trouwens in andere plaatsen - op het denkbeeld dat vrije uitoefening van godsdienst was toegestaan, mits men bij het gemeentebestuur een lijst zou hebben ingeleverd van personen die aan de samenkomst zouden deelnemen etc. Echter, bedoeld besluit sprak slechts van ‘tot hunne oefening godsdienstig bijeen zijn’, zonder het verrichten van handelingen die bij een eredienst behoren.
Arie den Dekker en Arie van der Linden, bouwlieden te Emmichoven, gingen onzes inziens overhaast en onvoorzichtig te werk, toen zij, na zaterdagavond 16 juli te 9 uur een lijst met 120 namen te hebben ingeleverd bij de eerste assessor der gemeente, op zondag 17 juli 's morgens te 9 uur een door Meerburg geleide godsdienstoefening belegden ten huize van Jacob van Rijswijk, arbeider, wonende ‘op de Brugdam’.
Aanwezig waren 250 à 300 personen. Dezelfde dag leidde Meerburg een tweede dienst. In de eerste werd proces-verbaal opgemaakt, de tweede werd ongemoeid gelaten.
Een week later - 24 juli - had de eerste assessor bij voorbaat de hulp ingeroepen van de brigade marechaussee uit Woudrichem. Toen de Afgescheidenen op deze dag een samenkomst belegden, opnieuw ten huize van Jacob van Rijswijk, waarin 80 à 90 personen aanwezig waren, werd deze door de marechaussee uiteengedreven. Daarbij liepen Arie van der Linden en zijn broer Teunis verwondingen op. Ook daarna werden te Emmichoven tal van godsdienstoefeningen gehouden; nu eens trad Meerburg op, dan weer werd een preek gelezen. Herhaalde malen is het gebeurd, dat men op het naderen der marechaussee overhaast uiteenging.

Ook te Almkerk werd er geoefend. De *meeste* samenkomsten werden echter gehouden te Waardhuizen, onder meer ten huize van Marinus van de Giesen. Zij werden bezocht door 60 à 70 personen. Voorgangers aldaar waren Govert Pellekaan en Jan H. de Jong, terwijl Johannes van de Water als voorzanger optrad.

31 Breder hierover: *Ref. 1e* S. I (1837) 384-393; *Ref. 1e S*. II (1837) 123-125, 199-201; *Bos* III, 404-408, 417-418; *Bos* IV, 77-79, 81-84; J. Verhagen, *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland*, Amsterdam 1881, 492-516; De Gast, *Almkerk* 133-147.
32 EERSTE DEEL 402-404.

Dit alles leidde tot het opleggen van hoge boeten, die de veroordeelden niet konden of wilden betalen, en dit had weer ‘gijzeling’ tengevolge. Op 26 maart 1837 werd Govert Pellekaan geboeid naar Woudrichem geleid, 28 maart gebeurde hetzelfde met Jacob van Rijswijk.
Beiden werden 5 april, opnieuw geboeid, naar de gevangenis in 's-Hertogenbosch gebracht. Laatstgenoemde kwam tamelijk gauw vrij. Pellekaan en een vierde gevangene, Jan H. de Jong - die 30 juni 1837 werd opgesloten - werden pas in juni 1839 op een request tot gratie uit de gevangenis ontslagen. Cornelis Dominicus zat midden 1837 circa 7 weken gevangen; hij kwam op vrije voeten, doordat zijn vader de hem opgelegde boeten betaalde.

Marinus van de Giesen echter - de zesde in de rij - die tegelijk met De Jong 30 juni 1837 was gearresteerd, overleed 31 december 1837, na enige tijd ziek te zijn geweest in het 'Huis van reclusie'[33] en tuchtiging te 's-Hertogenbosch. Hij is de enige Afgescheidene die in gevangenschap is gestorven. Vanwege deze omstandigheid en daar dit boek aan hem is opgedragen één en ander aangaande zijn levensloop.[34] Vooraf zij opgemerkt dat de schrijfwijze van zijn naam niet vaststaat.[35]

> Marinus van de Giesen werd 22 maart 1797 te Meeuwen geboren als zoon van Peeter van de Giesen en Dingena de Klepper. Bij zijn overlijden was hij 40 jaar.
> Na zijn jeugd te hebben doorgebracht 'in banden van gemeenschap met de wereld', kwam hij - oud 25 jaar - zoals hij schrijft '... tot het geloof, dat ik de Heere tot eigendom was geworden en dat Hij mij voor Zijn rekening had genomen voor tijd en eeuwigheid'.[36] Tot 1828 verbleef hij bij een oom en tante te Dussen.
> Op 1 mei van dat jaar vertrok hij naar Waardhuizen waar hij als arbeider was bij Elisabeth van de Koppel; 1 mei 1829 verhuisde hij naar Wijk. De toestand waarin de Hervormde kerk zich in die dagen bevond, vervulde hem in toenemende mate met zorg. Vaak werden door hem de godsdienstoefeningen verzuimd, en bezocht hij één of ander conventikel waar een oude schrijver werd gelezen.
> Op 3 oktober 1834 trad Van de Giesen in het huwelijk met Cornelia van der Zalm, weduwe Asmus. Zij had drie kinderen. Het huwelijk werd kerkelijk bevestigd te Aalst, en 1 juni 1835 werd hij opgenomen in het ledenregister van de Hervormde kerk aldaar. Van de Giesen schrijft dat zijn vrouw iemand was 'die de wereld diende en God niet kende'.
> Mede door het optreden van ds. Scholte scheidde hij zich 17 februari 1836 te Aalst af. Ook 'deszelfs vrouw, welke ... echter nog geen lidmaat was'. Daarvóór had hij de door Scholte geleide 'hagepreken' te Genderen, Poederoyen en Gameren bezocht. Al spoedig na zich te hebben afgescheiden, verhuisde hij met vrouw en kinderen naar Waardhuizen, waar - zoals we zagen de door de Afscheiding opgeroepen strijd en vervolging woedden.
> Al aanstonds raakte Van de Giesen nauw verbonden aan Govert Pellekaan en Jan H. de Jong, zijn latere medegevangenen. Tijdens de samenkomsten te zijnen huize werd twintig maal proces-verbaal opgemaakt; de boete bedroeg van *ƒ* 20 tot *ƒ* 100. Hij schrijft: 'Velen gingen terug en keerden ons de rug toe, ja sloten zelfs hun huizen voor ons. Toen het op een

33 reclusie = gevangenschap.

34 C. de Gast/C. Dominicus, *Ervaringen en voorvallen van Marinus van de Giesen*, Houten 1984. Dit boekje is een derde uitgave (voorzien van een 'verantwoording' en een 'Inleiding') van het gelijknamige werkje geschreven door C. Dominicus, Brielle 1882.

35 Wij houden ons aan de spelling door De Gast aangehouden 'van de Giesen'. In de diverse archiefstukken vinden we ook 'van', 'van der', 'Giessen' en 'Giezen'. Mogelijk is de gekozen schrijfwijze een verbastering van 'van der Giessen'.

36 De Gast/Dominicus, *a.w*. 21.

beslissing aankwam, lieten velen zich bang maken en bogen voor de afgoden'.[37]
Zoals vermeld, werd Van de Giesen 30 juni 1837 wegens onvermogen de boeten te betalen gegijzeld, en naar Den Bosch gevoerd. Eind november bracht men hem over naar de ziekenzaal van de gevangenis, alwaar hij 31 december 1837 's morgens te 9 uur overleed.
Volgens Dominicus was Van de Giesen, afgezien van ogenblikken van neerslachtigheid, blijmoedig en vertrouwende op God, de Heere. In september 1837 schreef hij aan ds. Gezelle Meerburg onder meer:

37 *Ibidem* 58. K. Bokma, *Houd wat gij hebt*, Waarhuizen 1942, 27, schrijft dat Van de Giesen zijn huisje moest 'opgeven' en 'terecht kwam in een oud lekkend huisje in Emmichoven ...'.

> ‘Eerwaarde broeder! Ik geloof dat gij met mij zult instemmen, dat de Heere Zijn eigen werk bekroont. Ik mag dit dagelijks in mijn gevangenschap en ook bij mijn medebroeders ontwaren, dat de Heere Zich in Zijn eigen werk verheerlijkt ... Wij mogen dagelijks Gods liefde nog ondervinden, waardoor we vertroost en verkwikt worden. We hebben leven en vrede door Hem, Die ons heeft liefgehad en gegeven heeft een goede hoop in genade’.[38]

We mogen Marinus van de Giesen rekenen tot de ‘geloofsgetuigen’ van alle eeuwen.[39]

> De tweede inkwartiering duurde van 30 juni 1837 tot 11 februari 1838. Zij werd door de Koning bevolen aangezien, ondanks de vele veroordelingen door de rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch, de verboden oefeningen, met name te Emmichoven, voortduurden. Toch waren deze samenkomsten voor de komst der soldaten, infanteristen, goeddeels geëindigd. Immers, zoals we zagen, waren de voormannen in het tijdvak 28 maart tot 30 juni 1837 in hechtenis genomen.
> De militairen werden deze maal merendeels bij de Afgescheidenen ingekwartierd; in sommige woningen waren er zeven ondergebracht.
> Scholte schreef in het tijdschrift *De Reformatie*:
> ‘De soldaten weten, dat zij om de nieuwlichters zijn gekomen, opdat die weder naar de kerk zouden gaan. Er mogen thans te Emmichoven niet alleen geene twintig personen meer bij elkander komen, maar zelfs geen twee of drie. Ieder moet des Zondags in zijne woning blijven, anders zullen de militairen op executie gelegd worden, als wanneer iedere inwoner tien stuivers voor den man zal moeten toegeven.[40] Twee huisgezinnen, namelijk eene oude man en vrouw, en eene oude weduwe, welke de hun opgelegde last zoo zwaar drukte, zijn teruggegaan, en ook dadelijk verminderd in het getal der ingekwartierden.’[41]
> In een later nummer schrijft Scholte:
> ‘in de gemeente Emmichoven blijven bij voortduur de soldaten bij de afgescheidenen en hen, die niet meer ter kerk komen, tot zeven man ingekwartierd; hier en daar ook een enkele bij de anderen. De hooge last van den Burgemeester van Emmichoven is volgens zijn eigen betuiging, om de soldaten in te kwartieren bij separatisten en hunnen aanhang. De soldaten weten dit ook: van daar zoo veel getier tegen de nieuwlichters, zoo veele smaadredenen omdat zij niet meer ter kerk gaan, zoo vele bedreigingen om hen moedeloos te maken; van daar, dat men zelfs zijne huiselijke godsdienst niet gerust meer uitoefenen kan: het is niet vreemd meer de ijselijkste vloeken te moeten hooren, terwijl men stil een gedeelte van Gods Woord leest. Op den dag des Heeren is het voor velen bange; in de woningen kan men niet stil meer bij elkander komen om God te dienen. Sommigen zoeken dan eene wijkplaats in de grienden, waar zij

38 *Ibidem* 82-83.
39 Hebreeën 11.
40 “Op executie” staat tegenover inkwartiering zonder meer. Indien de troepen nodig waren om (dagelijks) de orde te handhaven - en niet om slechts preventief op te treden - zou dit de burgers geld kosten.
41 *Ref 1e S*. II (1837) 124.

met elkander bidden, zingen en spreken; nog onlangs echter heeft de gemeente de prediking van onzen Herder en Leeraar Ds. Meerburg kunnen bijwonen op een afgelegen stuk lands, waarheen men zich van verscheidene zijden met schuiten begaf.
Dat men de afgescheidenen met geweld weder tot het Hervormd Kerkgenootschap wil terugdrijven, en daartoe de militaire magt te baat neemt, al is er ook geen uitdrukkelijke last toe, kan door daadzaken uit Emmichoven worden bewezen. Men behoeft slechts, gelijk zulks door enkele geschied is, naar den Hervormden Predikant en den Burgemeester te gaan, belofte doende van terugkeering, en zulks bevestigende door zich den eerstvolgenden Zondag in de kerk te vertoonen, en de inkwartiering is

> opgeheven. Zoude er niet eenige vergelijking te treffen zijn tusschen deze handelwijze en de Spaansche inquisitie?'.[42]
>
> Op 11 februari 1838 vertrokken de militairen voorgoed uit Almkerk en Emmichoven. Na deze datum is, met uitzondering van Meerburg, geen Afgescheidene uit deze plaatsen wegens het beleggen van godsdienstoefeningen door de rechtbank te Den Bosch veroordeeld. Wellicht zijn niet alle 'ongeoorloofde' samenkomsten door de justitie ontdekt. Maar men zorgde er in den regel voor, dat de bijeenkomsten door niet meer dan twintig personen werden bijgewoond.

Er is geen andere conclusie mogelijk, dan dat de vervolging te Almkerk-Emmichoven zwaar is geweest.

4. Vervolging door de rechtbank te 's-Hertogenbosch

Door de rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch, na 1 oktober 1838 arrondissementsrechtbank aldaar, zijn in het tijdvak 1835-1839 ongeveer 50 processen aangespannen tegen Afgescheidenen in het Land van Heusden en Altena alsmede te Sprang[43]; de meeste betroffen inwoners van Almkerk en Emmichoven. Per vonnis werden één persoon tot vier personen veroordeeld. Het is ondoenlijk, tevens overbodig, al deze processen te beschrijven; bij vele ervan zijn de bijbehorende processen-verbaal onderling nagenoeg gelijkluidend op de datum na. De boeten bedroegen een enkele maal 8 of 20, maar in vele gevallen 50 tot 100 gulden.[44]

In het onderstaande zullen we ons beperken tot het geven van een samenvatting van en een bloemlezing uit de vonnissen en processen-verbaal, voor zover deze inwoners van Almkerk en Emmichoven betreffen. In volgende hoofdstukken zullen we van de overige processen gewagmaken.

We vermelden slechts de opgelegde *boeten*. Niet de 'kosten' waarin de beklaagden werden veroordeeld; deze bestonden uit die van de dagvaardingen en van het doen verschijnen van getuigen.[45]

42 *Ref. 1e S.* II (1837) 199-200.

43 We rekenen bij dit aantal ook het proces tegen Meerburg, rechtbank Gorinchem, vonnis 19 maart 1836 - *Schat in aarden vaten* V, 130-135, alsmede tegen dezelfde, rechtbank Leiden, vonnis 25 aug. 1837 - ZEVENDE DEEL 399.

44 Het archief van beide rechtbanken berust in RA Den Bosch.
Het is verdeeld in correctionele vonnissen (voor ons doel: 1835-1839), proces-stukken (1836-1838) etc. Van enige vonnissen zijn de bijbehorende proces-stukken niet bewaard.

45 Deze kosten waren soms, naar de maatstaven van die tijd, niet onaanzienlijk. Zo moest Meerburg te Gorinchem (vonnis 19 maart 1836) - vergelijk noot 43 - behalve *ƒ* 100 boete, *ƒ* 14,34 aan kosten betalen.

A = Almkerk, E = Emmichoven, W = Waardhuizen

samenkomst datum/ ten huize van **1836**	*datum vonnis*	*veroordeelden/boeten/ bijzonderheden*
17 juli; Jacob van Rijswijk, arbeider E	17 sept.	Meerburg *ƒ* 50; J. van Rijswijk *ƒ* 20. Aanwezig 250 à 300 personen (in de schuur bij de woning).
24 juli; J. van Rijswijk E	17 sept.	Govert Pellekaan, bouwman *ƒ* 50; J. van Rijswijk *ƒ* 20. Aanwezig 80 à 90 personen. De schuur bij de woning werd ontruimd door acht marechaussees 'dog op straat zijnde riepen zij' - aldus het proces-verbaal - 'hier staan wij op de Heeren Straten, hier gaan wij niet vandaan. Dog circa een uur daarna vertrokken zij zeer langzaam'.
7 aug.; J. van Rijswijk E	17 sept.	Meerburg *ƒ* 50; J. van Rijswijk *ƒ* 20. Aanwezig 250 à 300 personen. Op het bevel uiteen te gaan, antwoordde Meerburg: 'Ik ben hier om Gods Woord te verkondigen'. Na een herhaald bevel zei hij: 'Laat mij nog een woord spreken; misschien zijn er onder mijne hoorders die hierdoor zouden kunnen worden bekeerd'. Daarna werd de schuur door de marechaussee ontruimd.
14 aug.; J. van Rijswijk E	17 sept.	J. van Rijswijk *ƒ* 20; vrijspraak voor G. Pellekaan - niet bewezen dat hij zich 'als Hoofd en Bestuur der Vereeniging heeft gedragen'.
28 aug., Jan de Bok, arbeider A (Nieuwendijk)[46]	28 okt.	J. de Bok, vrijspraak[47]; Arie den Dekker (23), bouwmanszoon *ƒ* 20. Aanwezig 25 personen. De eis luidde: voor beiden een boete van *ƒ* 100 en voor A. den Dekker 'daar te boven veroordeeling tot gevangenisstraf van twee tot vijf jaren'. Den Dekker had onder meer gezegd: '... de Koning is een afbreker van de godsdienst zijner voorvaderen, welke tachtig jaren daarvoor gestreden hebben'. In de proces-stukken vinden we dat Den Dekker hoofd der vergadering was 'en wijders bij die gelegenheid hoonende en

47 Blijkbaar was J. de Bok afwezig en had hij geen toestemming gegeven tot het houden van de bijeenkomst.

46 Vergelijk voor deze samenkomst *Bos* III, 417-418.

			lasterlijke uitdrukkingen jegens den persoon des Konings' had gebezigd.
11 sept.; J. van Rijswijk	E	28 okt.	J. van Rijswijk *ƒ* 25. Aanwezig 70 à 80 personen.

samenkomst datum/ ten huize van	*datum vonnis*	*veroordeelden/boeten/ bijzonderheden*
1837		
5 febr.; Marinus van van de Giesen, arbeider W	1 maart	G. Pellekaan *ƒ* 50; Johannes van de Water, bouwman *ƒ* 50; Jan H. de Jong (24), bouwmanszoon *ƒ* 50; M. van de Giesen *ƒ* 20.
12 febr.; Jan Bzn. van de Water, bouwman E	1 maart	J.H. de Jong *ƒ* 50; J. van de Water *ƒ* 50; J. Bzn. van de Water *ƒ* 50.
26 febr.: M. van de Giesen W	26 apr.	J.H. de Jong *ƒ* 50; M. van de Giesen *ƒ* 20. 's Morgens 10.30 uur, 40 à 50 personen.
26 febr.; M. van de Giesen W	26 apr.	J.H. de Jong *ƒ* 50; M. van de Giesen *ƒ* 20. 's Middags 2 uur, 50 à 60 personen.
26 febr.: Gerrit van Helden, arbeider E	26 apr.	Jacob van Helden, arbeider, voorlezer *ƒ* 50; Bastiaan Koekkoek, vlaswerker *ƒ* 50; G. van Helden *ƒ* 20. 's Middags 3 uur, ongeveer 30 personen.
26 febr.; Maria Ring, weduwe Cornelis Besterveld, arbeidster E	26 apr.	Cornelis Dominicus,[48] smidsknecht, voorlezer *ƒ* 50; Jan Heymans, timmermansknecht, voorzanger *ƒ* 50; M. Ring *ƒ* 20; 's Avonds **7** uur, 30 personen.
5 maart; M. van de Giesen W	26 apr.	J.H. de Jong. voorlezer *ƒ* 100; M. van de Giesen *ƒ* 50. 's Morgens 10 uur, 30 à 40 personen.
5 maart; M. van de Giesen W	26 apr.	G Pellekaan, voorlezer *ƒ* 100; M. van de Giesen *ƒ* 50. 's Middags 3 uur, 50 personen.

48 Cornelis Dominicus (26) was geboren te Yerseke. Men zie voor hem De Gast/Dominicus, *Ervaringen en voorvallen, a.w.*, passim.

Van 12 maart tot 25 juni 1837 werden te Waardhuizen 15 processen-verbaal opgemaakt, hetgeen leidde tot even zoveel veroordelingen door de rechtbank te 's-Hertogenbosch (28 april - 26 juli 1837).

Steeds werden de samenkomsten gehouden in de woning van Marinus van de Giesen. Laatstgenoemde kreeg daarbij *ƒ* 1200 boete (zesmaal *ƒ* 50 en negenmaal *ƒ* 100), Govert Pellekaan *ƒ* 300 en Jan H. de Jong *ƒ* 1200.

19 juni; Jan Janse van der Stelt, particulier E	19 juli	Vrijspraak, aangezien niet kon worden bewezen, dat er meer dan twintig personen aanwezig waren geweest.

samenkomst datum/ ten huize van	*datum vonnis*	*veroordeelden/boeten/ bijzonderheden*
1839		
24 febr.; G.F. Gezelle Meerburg A (Nieuwendijk)	*2* apr.	Meerburg *f* 100 boete. Deze werd 'beklaagd van het te zijnen huize houden, leiden en besturen eener ongeoorloofde godsdienstige vereeniging van meer dan twintig personen, belegd tegen eenen bepaalden dag te Almkerk'.

5. Erkenning

De procedure inzake de 'toelating in de burgerlijke maatschappij en erkenning' (kortweg erkenning) der gemeente Almkerk c.a., is niet zonder horten en stoten verlopen. Begin 1839, na de erkenning van de gemeente te Utrecht, werd -aangezien de leden verspreid woonden over Almkerk en Emmichoven - een tweetal adressen aan de Koning gezonden. Dit werd ook door andere gemeenten, onder meer uit Noord-Brabant, gedaan. Alleen dat van De Werken en Sleeuwijk leidde zonder verdere inspanning tot het beoogde doel; we zullen dit in het desbetreffende hoofdstuk zien.[49]

De beide requesten[50] - dat van Almkerk met datum 27 februari 1839 met 65 handtekeningen en dat van Emmichoven 4 maart 1839 met 74 ondertekenaars[51] hebben gediend als basis voor het verkrijgen van de gevraagde erkenning. De eredienst zal worden uitgeoefend in 'het achterhuis van het woonhuis van ds. G.F. Gezelle Meerburg' - deze woont daar sedert ongeveer drie jaar.[52] Bedoelde opstal was gelegen - zoals we reeds zagen - 'aan de Straatweg (Nieuwendijk) No.

49 Uitvoerig over deze zaak - honorering en afwijzing van bedoelde requesten - *Bos* IV, 374-387.

50 Respect. bewaard: Herv. Ered. 19 juni 1840, no. 11 en 6 sept. 1839, no. 3.

51 De namen van de ondertekenaars komen nagenoeg alle voor op de reeds genoemde lijsten. Nieuw is onder andere die van Anna Catharina Tesselhof, dienstbode bij familie Meerburg; men zie voor haar *Schat in aarden vaten* V, 163.

52 Deze aantekening werd gemaakt in juni 1840. Dit duidt er op dat Meerburg na zijn huwelijk (3 mei 1837) in bedoeld huis, toebehorende aan Jan den Dekker is gaan wonen.
De Gast, *Almkerk* 149, schrijft onzes inziens abusievelijk dat Meerburg in 1839 'al meer dan twee jaar aan de Kil woonde, waar een ruim lokaal voor de oefeningen aanwezig was'. Niet aan de Kil (gem. De Werken en Sleeuwijk) maar aan de Nieuwendijk! Evenwel preekte Gezelle Meerburg gedurende meer dan één jaar (1840-1841) aan de Kil, als predikant van Sleeuwijk.

154', op een terrein gelegen naast de latere (1878) predikantswoning. Het reglement was dat van Utrecht met enige wijzigingen.

In beide requesten wordt als samenstelling van de kerkeraad (1839) genoemd: Meerburg; ouderlingen: Marcelis van der Laan Verhoeven, Arie van der Linden; diakenen: Arie den Dekker, Cornelis Heyblom.

In juni 1839, vóór dat de adressen werden afgewezen - zij het ook niet definitief -werd door Meerburg een uitvoerig smeekschrift aan de Koning gericht.[53] Hierin werd onder meer opgemerkt dat de gemeente waarlijk niet te klein was om te worden erkend.[54] Dit stuk werd gevolgd door een request van 14 oktober 1839, gezonden door de kerkeraad.[55] Verklaard wordt dat de gemeente beschikt over een ruim lokaal ter godsdienstoefening en een pastorie, dat men eigen armen kan onderhouden en dit werkelijk doet: 'ook hadden wij ultimo December 1838 reeds ... ten dienste onzer armen uitbetaald eene som van *ƒ* 647,11 ...'. Hierbij komt, zo schrijven de requestranten, dat zij moeten bijdragen tot onderhoud der Hervormde armen, aangezien er jaarlijks tot hun ondersteuning een aanmerkelijke som op het gemeentelijk budget wordt geplaatst - 'er bestaat hier geen zoogenaamd algemeen armbestuur'.

Aangezien uit 'Den Haag' taal noch teken werd gehoord, verzond een achttal Afgescheidenen 6 april 1840 een rappel aan de Koning.[56] Het was getekend door de volgende personen - allen min of meer financieel draagkrachtig: 1. Arie van der Linden; 2. Arie den Dekker; 3. Jan H. de Jong; 4. Cornelis van de Water; 5. Jan van de Water; 6. Gerrit van Stenis; 7. Johannis van de Water; 8. Abraham J. de Jong.

De burgemeester van Almkerk verklaart echter dat no. 3 geen eigendommen heeft 'wel schulden' - moet nog boeten betalen; no. 6, wagenmaker, heeft 'een sober bestaan'; no. 8, enige bezittingen, maar ook schulden. De burgemeester van Emmichoven tekent kort en goed aan, dat de no.s 1, 2, 4, 5 en 7 niet in staat zijn voor hun aandeel te voorzien in het onderhoud der armen.

Het blijkt dat het standpunt der regering, namelijk dat de adressanten - ook uit andere plaatsen - 'niet in staat zullen zijn tot de nakoming van hunne belofte om zelve te zorgen voor de kosten hunner eeredienst en hunner armen'[57] de oorzaak is dat het erkennen van de gemeente te Almkerk c.a. wordt geweigerd, althans vertraagd. Eerst bij koninklijk besluit van 21 augustus 1840, no. 103, worden haar requesten gehonoreerd.

In artikel 5 wordt bepaald dat de gemeente als waarborg voor het voldoen aan haar verplichtingen aan het Departement van Eredienst zal moeten zenden een inschrijving van *ƒ* 7000 'op het grootboek der Nationale Werkelijke Schuld' alsmede een acte van koop 'van een achterhuis en erf, staande en gelegen te

53 *Schat in aarden vaten* V, 170-171.
54 Bijvoorbeeld: vergeleken met die te Utrecht.
55 *Schat in aarden vaten* V, 172-174.
56 Evenals het request van maart 1839 bewaard: Herv. Ered. 19 juni 1840, no. 11.
57 *Bos* IV, 375.

Almkerk aan den Nieuwendijk, aan den straatweg, ten behoeve van derzelve gemeente voor een som van *f* 1000'.[58]

Het bepaalde in het genoemde artikel 5 heeft een nasleep gehad. Gedateerd 24 april 1841 richt de kerkeraad van Almkerk c.a. - met als samenstelling: Meerburg; Van der Laan Verhoeven, Van der Linden, ouderlingen; A. den Dekker, J.H. de Jong, diakenen - zich tot de Koning met het verzoek te worden ontheven van de bepalingen inzake de financiële waarborg. De Koning besluit, op voordracht van het Departement van Eredienst, hieraan te voldoen '... op grond dat indien de gemeente thans nog moest worden toegelaten, de bedoelde waarborg niet zou worden gevorderd'. Aan de gemeente wordt hiervan kennisgegeven 'met terugzending van het bewijs van inschrijving alsmede van de overgelegde koopacte van een achterhuis'.[59]

6. Gemeentelijk leven tot 1874

In 1848, Meerburg was predikant zoals we zagen, wenden de diakenen zich tot de landsoverheid met het oog op de kwestie, door ons reeds in de vorige paragraaf aangeroerd: er bestond te Almkerk c.a. geen algemeen armbestuur; de Afgescheidenen waren verplicht mede te betalen aan de subsidie die de burgerlijke gemeente schonk aan de Hervormde diaconie, doch hun behoeftigen deelden niet in deze vorm van onderstand. De beide diakenen zijn, als in 1841, A. den Dekker en J.H. de Jong. Zij beklagen zich in bedoeld request over deze stand van zaken; het is gedateerd 1 maart 1848.[60]

De regering meent dat - afgezien van de vraag of de Afgescheidenen recht op de bedoelde onderstand hebben - zij verplicht zijn de lasten, die hun als leden van een burgerlijke gemeente worden opgelegd, te betalen. Zij acht deze zaak van zoveel gewicht en tevens van een algemeen karakter, dat zij haar besluit dienaangaande in het *Staatsblad* plaatst.[61] We vinden daar het volgende.

> 'Besluit van den 9 Januarij 1849, op het beklag van arm verzorgers eener Christelijke afgescheidene gemeente wegens weigering van subsidie uit de burgerlijke kas.
>
> Wij Willem II ...
> Op het gemeenschappelijk rapport ... omtrent een request van armverzorgers der Christelijke afgescheiden gemeente te Almkerk en Emmichoven, strekkende om zich te beklagen, dat hun subsidie uit de burgerlijke kas geweigerd wordt, niettegenstaande dat zij als ingezetenen

58 Herv. Ered. 3 sept. 1840, no. 6.
59 Herv. Ered. 22 mei 1841, no. 10.
60 Herv. Ered. 18 juli 1848, no. 10; 22 febr. 1849, no. 1.
61 *Staatsblad van het Koningrijk der Nederlanden* 1849, no. 1. Over het concept-besluit etc. in deze zaak Herv. Ered. 12 sept. 1848, no. 6; 30 sept. 1848, no. 6; 11 dec. 1848, no. 3; 22 jan. 1849, no. 1; 2 febr. 1849, no. 1. Blijkbaar doordat de inhoud van bedoeld *Staatsblad* de kerkeraad te Almkerk niet (aanstonds) had bereikt, bleef hij ook na 9 januari 1849 in onzekerheid. De diakenen wenden zich dan opnieuw tot de Koning met een rappel gedateerd 16 jan. 1849. Ook dit verzoekschrift is ondertekend door A. den Dekker en H.J. de Jong (Herv. Ered. 22 febr. 1849, no. 1).

bezwaard worden door den last, welke ontstaat uit de subsidie, die uit de burgerlijke kas aan de Diaconie der Hervormde gemeente jaarlijks

wordt toegelegd, en hierin voorziening verzoekende, te dien effecte, dat de leden der Christelijke Afgescheidene gemeente aandeel verkrijgen in gezegde subsidie; ... Gezien de Koninklijke besluiten van den 5den Julij 1836, no. 75 (*Staatsblad* no. 43) en 9 Januarij 1841 (*Staatsblad no*. 2),[62] Hebben goedgevonden en verstaan:

1°. te verklaren, dat de voorwaarden der toelating van Christelijke afgescheidene gemeenten ... niet kunnen worden opgevat of uitgelegd in zoodanige zin, alsof die gemeenten daardoor ten opzigte van het erlangen van subsidie voor hunne armen uit de plaatselijke kassen, minder aanspraak zouden hebben dan de gemeenten die tot andere kerkgenootschappen behooren; dat in dit opzigt de gedachte voorwaarden niets toevoegen of afnemen, en dat mitsdien de armbesturen der Christelijke afgescheidene gemeenten op subsidie uit de plaatselijke kassen geen meerdere of mindere aanspraak hebben, dan ieder ander Kerkelijk Armbestuur;

2°. met het oog op deze verklaring van het regt verstand der voormelde besluiten, de requestranten met hun verzoek om subsidie, voor hunne diaconie, nader te verwijzen aan de gemeente-besturen, waaronder zij behooren;

3°. aan de requestranten te kennen te geven, dat er geene termen bestaan tot gunstige overweging van hun request, in zooverre het subordinaat[63] de strekking heeft, om de leden hunner Christelijke afgescheiden gemeente te ontheffen van lasten die zij, evenals hunne mede ingezetenen, als leden der burgerlijke gemeente, hebben te dragen.'

Aangezien we verder van deze zaak niet lezen, moeten we aannemen dat men zich te Almkerk bij de stand van zaken heeft neergelegd. In de vijftiger jaren wordt de wetgeving inzake de armbesturen grondig gewijzigd.[64]

Zoals reeds één en andermaal opgemerkt: we weten niet veel van het gemeentelijk leven gedurende de eerste jaren. Derhalve in deze paragraaf slechts een enkel feit.

Na het overlijden van Meerburg - eind 1855 - is de gemeente enige tijd vacant. Op 7 september 1856 doet de 36-jarige Nikolaas Hermanus Dosker, gekomen van Bunschoten, zijn intrede. Hij vertrekt 22 juni 1862 naar Harlingen.[65] De opvolger

62 K.B. 5 juli 1836: EERSTE DEEL 402-404; K.B. 7 jan. 1841: *Bos* IV, 421 (noot 20). In beide koninklijke besluiten staat uitgedrukt dat de Afgescheidenen bij erkenning van hun gemeenten dienen te verklaren, zelve te zullen zorgen voor de behoeften van hun armen, zonder op onderstand van *het Rijk*, of van *enig ander erkend Kerkgenootschap* aanspraak te zullen maken. Onderstand door het bestuur van een burgerlijke gemeente werd derhalve niet uitgesloten.

63 subordinaat = het onderwerpelijke verzoek.

64 Bijv. door de Wet van 28 juni 1854 tot regeling van het Armbestuur (*Staatsblad* 1854, no. 100). Men zie hiervoor ook ZEVENDE DEEL 126.

65 N.H. Dosker werd 18 juni 1820 te Amsterdam geboren en overleed te Kalamazoo, Michigan, 18 april 1887. De oorspronkelijke familienaam was Döcher. Hij werd opgeleid door ds. T.F. de Haan te Groningen. Candidaat 1849; Groningen 1850; Bunschoten 1850; Almkerk 1856; Harlingen 1862; Zwolle 1869; Grand Rapids, Michigan 1873; Kalamazoo 1883. Zijn bekendste publicatie is *De Hollandsche Gereformeerde Kerk in Amerika*, Nijmegen 1888. Hierin keert hij zich duidelijk tegen de Christian Reformed Church. Men zie voor hem *De Haas* I, 93-95.

van Dosker was Jan Bavinck - de vader van de zo bekend-geworden dogmaticus Herman Bavinck; hij was te Almkerk c.a. predikant van 16 november 1862 tot 27 juli 1873.[66] Gedurende de perioden, waarin Dosker en Bavinck te Almkerk

66 Uitvoerig over hem *De Haas* I, 27-30.

stonden, kerkte men - evenals daarvóór sedert circa 1838 - te Nieuwendijk ‘aan den Straatweg’.

Bokma schrijft over de zestiger jaren dat de gemeente zich blijft uitbreiden. Een deel der leden, wonend ‘achter Almkerk en in De Leegt’ - thans Laagt; ten oosten van Almkerk - kerkt wegens de afstand te Waardhuizen. De groei maakt splitsing noodzakelijk. Reeds in 1866 komt deze zaak aan de orde. Eerst in 1873 -9 juli - wordt, met het doel meerder licht te krijgen in het vraagstuk van de ‘scheiding’, te Uitwijk een buitengewone classicale vergadering belegd. Er wordt besloten dat de bestaande gemeente als volgt zal worden gesplitst:

1. De naam van de gemeente aan de Nieuwendijk luidt voortaan Almkerk-Nieuwendijk en die van de gemeente ‘aan de andere zijde’ Almkerk;
2. De Kil[67] behoort voortaan bij de gemeente van de Nieuwendijk en maakt er een integrerend gedeelte van uit;
3. Deze scheiding treedt (juridisch) in werking 1 januari 1874.

Met bekwame spoed wordt te Almkerk, aan de Voorsteeg, een kerk gebouwd; daarna een pastorie. Het kerkgebouw wordt reeds eind december 1873 - dus vóór de scheiding ingaat - in gebruik genomen. Almkerk telt dan 500 en Almkerk-Nieuwendijk 700 zielen.[68]

Wat de ambtsdragers betreft, het volgende. We noemden reeds de ouderlingen en diakenen van de jaren rond 1840 (en de diakenen rond 1848). Circa 1856 wordt M. van der Laan Verhoeven vervangen door diaken Arie den Dekker; in diens plaats wordt A. Stam de Jong gekozen. In 1869 heeft de kerkeraad als samenstelling: J. Bavinck; ouderlingen: A. den Dekker, A. van Drunen, J.H. de Jong, A. van der Linden; diakenen: A. Stam de Jong, B. Koekkoek, W. de Leeuw.

Lange tijd hebben de Afgescheidenen die aan de Kildijk woonden en kerkten in de boerderij van Alettinus Branderhorst,[69] een eigen kerkeraad gehad. In de jaren 1857-1862 bestond deze uit Leendert van Breugel, ouderling en Otto Walraven, diaken.

Arie van der Linden, één van de strijders van het eerste uur, overleed 7 augustus 1871, na 36 jaar als ouderling te hebben gediend. Arie den Dekker, een andere voortrekker, geboren in 1813, overleed te Nieuwendijk 26 november 1894, op 81 jarige leeftijd. Gedurende 59 jaar was hij ambtsdrager. In de dagen van de Afscheiding stond hij als jonge man van 22 jaar in de voorste gelederen.

Aanvankelijk was hij diaken, daarna ouderling-kerkmeester. Den Dekker en zijn familieleden hebben de gemeente krachtig gesteund op financieel gebied. Veel schenkingen, ook van onroerend goed, zijn van hen afkomstig. ‘Zijn gedachtenis’, zegt ds. Goedbloed bij zijn begrafenis ‘zal onder ons in zegening blijven’.

67 Men zie hierna.
68 We ontlenen de inhoud van deze pericoop aan Bokma, *Herdenken en Danken* 12-14.
69 Het gehucht Kille ligt langs de Kildijk, ongeveer 1,2 kilometer ten noordwesten van het kerkgebouw te Nieuwendijk. Men zie het hoofdstuk over Sleeuwijk. Kille was destijds grondgebied van De Werken en Sleeuwijk.

Arie den Dekker (1813-1894)

Deze gedachtenis ‘is mede zichtbaar in de eerste steen, die hij heeft gelegd bij de bouw van de kerk in 1878 en (nu) is ingemetseld boven de ingangsdeur’.[70]

7. Het ‘Instituut Hasselman’

Het bestaan van het Instituut Hasselman te Emmichoven-Nieuwendijk gedurende jaren 1851-1885 is nauw met de Afscheiding ter plaatse verbonden. Het reilen en zeilen van deze onderwijs-inrichting - kostschool en lagere school - is in de literatuur[71] omgeven met een lichte nevel van romantiek. En deze is enigszins verdicht doordat de reeds genoemde Herman Bavinck er van zijn zevende tot zijn zestiende jaar onderwijs heeft genoten, onder anderen van zijn vader ds. Jan Bavinck - deze doceerde Grieks, Latijn, Hebreeuws en verzorgde tevens een deel van het catechetisch onderwijs. De instelling heeft echter minstens nog een hoogleraar ‘voortgebracht’, namelijk Isaäc van Dijk.

Maar afgezien hiervan, het dient als een merkwaardigheid te worden beschouwd dat, in de negentiende eeuw, dit particulier instituut van orthodox-christelijke signatuur, meer dan dertig jaar heeft bestaan en in de tijd van de grootste bloei circa 60 ‘kostleerlingen’ uit alle oorden van Nederland telde. De feiten - in samenvatting - zijn de volgende.

70 Aldus G. Verhagen in *Honderdvijftig jaar Gereformeerde Kerk in Nieuwendijk* 14.

71 V. Hepp, *Dr. Herman Bavinck*, Amsterdam, 1921, 17-20; H. Bouma, *Een vergeten hoofdstuk*, Enschede 1959, 133-135; W. de Graaf, ‘Een merkwaardige school in de vorige eeuw’, in *De Hoeksteen* (tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis) 11e jrg. (1982) 105-112. De foto's van L.W. Hasselman en J. den Boer, die laatstgenoemde publicatie bevat (109, 111) zijn gemaakt van originelen die zich slecht lenen voor reproductie.

Arie den Dekker, over wie we onder meer in de vorige paragraaf schreven, was iemand die reeds vóór 1851 naar wegen zocht aan zijn dorp Nieuwendijk christelijk onderwijs te schenken. Hij was een vermogend man. In die tijd werd te Nieuwendijk - evenals nagenoeg overal elders - uitsluitend openbaar onderwijs gegeven. Circa 1848 werd Den Dekker lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant en dit ambt bracht hem in contact met de Afgescheidenen te 's-Hertogenbosch. Aldaar was, onder leiding van J.H. van Andel, 8 juni 1848 een 'School met den Bijbel' gesticht. Hoofd was L.W. Hasselman Hzn.; hulponderwijzer J. den Boer. Eerstgenoemde had ook ruim tien 'kostleerlingen' onder zijn hoede, aan wie hij méér gaf dan gewoon lager onderwijs. Na enige gesprekken met beide onderwijsmensen, kwam Den Dekker tot de overtuiging dat het mogelijk zou zijn, te Nieuwendijk een christelijke inrichting - kostschool en lagere school -te stichten. Zijn plan was een gebouw te doen verrijzen, bestaande uit een woning voor het hoofd der school, kamertjes voor de inwonende leerlingen en lokaliteiten voor het geven van onderwijs. Er werd niet gerekend op enige financiële steun van de zijde der overheid. Het geld voor de bouw, een bedrag van *ƒ* 12.000 zou door Den Dekker worden beschikbaar gesteld.[72] Deze plannen konden worden uitgevoerd. In augustus 1851 werd de eerste steen gelegd door Jan den Dekker, zoon van A. den Dekker en 3 november 1851 werd de school geopend. Zij was een instelling voor gewoon en uitgebreid lager onderwijs.

72 Voor zover we konden nagaan, heeft Den Dekker dit bedrag aan de 'manager' L.W. Hasselman - zie hierna - geleend. Laatstgenoemde werd eigenaar van gebouw en terreinen. De Graaf, *a.a*. 111, vermeldt dat Hasselman circa 1879 een vermogen bezat met *ƒ* 106.000 aan activa, waaronder 'Amerikaanse papieren' en grond in de staat Iowa, V.S.

L.W. Hasselman Hzn.[73] werd hoofd, J. den Boer[74] ‘hulponderwijzer’; beiden waren Afgescheidenen. ‘Geruime tijd werd de lagere school als een bijwagen van de kostschool beschouwd’.[75] Het gebouw - hoewel de laatste jaren wisselend van bestemming - bestaat nog; het is gelegen aan de Buitenkade en is gemakkelijk te herkennen.

Een prospectus uit de eerste jaren vermeldt onder meer het volgende.

> ‘Het onderwijs omvat de Nederlandsche, Fransche, Engelsche, Hoogduitsche, Latijnsche en Grieksche taal; de Reken-, Stel- en Meetkunde, het Italiaansche Boekhouden, het bespelen der Piano, het Teekenen, de Gymnastiek; de vakken van het lager onderwijs en voorts alles, wat tot een beschaafde opvoeding behoort.
> ...
> Het Instituut op een ruime schaal tot dit doel gebouwd en ingerigt, bestaat uit luchtige, drooge, geplafonneerde vertrekken en zalen en ligt op een ruim besloten erf door een uitgestrekten tuin omgeven.
> ...
> Bij liefderijke, maar tevens ernstige behandeling en verpleging, gepaard met gedurige waakzaamheid over den zich ontwikkelenden jongeling en gewenning aan orde en welgevoegelijkheid, wordt geene gelegenheid of aanleiding verzuimd, om bij alle wetenschap die Christelijke beginselen in te scherpen, welke onder Gods zegen voeren kunnen tot tijdelijk en eeuwig heil.’

73 Laurens Wilhelmi Hasselman werd 27 okt. 1807 te Nederhemert geboren als zoon van Hermanus Johannes Hasselman ‘onderwijzer der jeugd’ en Catelina Klerks. Vader Hermanus J. was de tweede zoon van *Louwrens* Hasselman en *Wilhelmina* K wik - of Quik - te Bruchem (Gld.). De beide broers van Hermanus J. waren de bekende Afgescheidenen Jan Hasselman (onderwijzer, Aalst) en Aarnout Hasselman (zakenman, Gorinchem). Men zie voor het geslacht Hasselman EERSTE DEEL 57-60; TWEEDE tot VIJFDE DEEL register.
L.W. Hasselman huwt 30 juni 1846 te 's-Hertogenbosch Anna Susanna Abbema (GA Den Bosch, Huwelijken 1846). De bruidegom is dan 38 jaar, ‘Hoofdonderwijzer in de bijzondere School der eerste klasse ... laatstelijk in de Gemeente Maarsseveen, thans binnen deze Stad woonachtig’. De bruid, oud 44 jaar, werd 6 april 1802 te 's-Hertogenbosch geboren als dochter van Govardus Abbema en Elsje Wesselman. Uit een kerkhistorisch oogpunt is het viertal getuigen interessant: Jan Huibertse van Andel (31), Gerrit van Andel (33), Jan van Waardhuizen (37) en Jan van Andel (25). Deze vier personen worden gekwalificeerd als ‘koopman’; we zullen hen in hoofdstuk 27 ('s-Hertogenbosch) vinden als leden van de Afgescheiden gemeente aldaar. Anna Susanna Abbema overleed in 1872, na enige jaren als geesteszieke elders te zijn verpleegd.
De zuster van de ‘instituteur’, Pieternella Hasselman, geb. 3 nov. 1810 te Nederhemert, woonde bij haar broer in en stond deze in het besturen van de kostschool ter zijde; bij haar overlijden in 1890 vermaakte zij *f* 2000 aan de kerk met de bepaling, dat daarvoor een ‘uurwerk’ (luidklok) zou worden aangeschaft.

74 Jan den Boer werd 2 maart 1827 te Hooge Zwaluwe geboren als zoon van Bastiaan J. den Boer, arbeider en van Josina de Visser. Wij vonden bij ‘Hooge en Lage Zwaluwe’ (hoofdstuk 9) de schrijfwijze *de* Boer. Jan den Boer bezocht omstreeks 1841 de ‘kostschool’ van A. van Malsen te Hooge Zwaluwe. In 1846 verhuist hij naar Den Bosch en in 1851 naar Nieuwendijk; hij was ongehuwd.

75 De Graaf, *a.a*. 109.

'Instituut voor Opvoeding en Onderwijs te Emmichoven en Almkerk, aan den Straatweg naar Breda - één uur van Gorinchem'

De circulaire was getekend 'L.W. Hasselman Hz. Instituteur, Geëxam. Leeraar in de Wiskunde'.[76] Deze bleef tot aan zijn overlijden, in 1874, het Instituut leiden. J. den Boer was hoofd van de lagere school, doch gaf tevens lessen aan de oudere leerlingen. In 1887, op 60-jarige leeftijd, trok hij zich terug uit de schoolzaken. Hij overleed in 1899, oud 71 jaar. In 1883 werd de lagere school overgenomen door een vereniging ter behartiging van het Christelijk onderwijs te Nieuwendijk. In 1885 werd de kostschool opgeheven; het aantal leerlingen was de jaren daarvóór in sterke mate teruggelopen. 'Daaraan zal het in ons land tot stand komen van steeds meer inrichtingen voor middelbaar onderwijs niet vreemd zijn geweest.'[77]

Uit de literatuur - met herinneringen van oud-leerlingen - krijgen we de indruk dat het Instituut goed functioneerde, en dat in de vakken die de prospectus vermeldt op een serieuze wijze werd lesgegeven. De bevolkings-boekhouding van Emmichoven over de jaren 1861-1869 laat zien dat behalve Hasselman, Den Boer, J.S. d'Ancona (oude talen)[78] en J. Bavinck onder andere de volgende personen lesgaven: Edward R. Raynes, Engelsman; Adrianus van der Mooren (geb. 1828 te Genderen); Maximilian Weisz, Duitser 'Musiklehrer'; Johannes ten Bokkel (geb. 1849 te Ommen, zoon van ds. J.W. ten Bokkel); Robert R. Wells, Engelsman. Van

76 Voor de complete tekst van de circulaire *ibidem* 105. Een kostleerling betaalde *f* 225 per jaar; dit bedrag werd eventueel verhoogd met *f* 26 voor pianolessen, *f* 50 voor onderricht in Grieks en Latijn. Verder: 'Elke leerling brengt mede een zilveren lepel en vork, zes handdoeken en zes servetten'. En: 'In den regel wordt de Fransche taal gesproken'. We verstaan dat het 'Instituut' (de kostschool) vooral leerlingen trok uit de hogere en welgestelde kringen.

77 De Graaf, *a.a* 110. We merken op dat in het aangehaalde artikel van De Graaf enige bijzonderheden worden gegeven, die buiten het bestek van dit boek vallen.

78 Men zie voor hem TWEEDE DEEL 412-414, register.

deze en andere leraren waren enige ‘Christelijk Afgescheiden’, andere Nederlands Hervormd; de Engelsen behoorden tot de Episcopaalse kerk.

De leerlingen waren Afgescheiden (A), Nederlands Hervormd (H) of Evangelisch Luthers (E). We noemen in volgorde van inschrijving:

Philippus W.H. Eskes (A), geboren 1851 Bunschoten[79]; Otto R. Klop (H), 1840 Aalst; Henri Mausz (E) 1848 Rotterdam; Paulus A.L. Maclean (H), 1845 Loosduinen; Auke Heida (H), 1847 Grouw; Willem J. van Nas (H), 1844 Nijmegen[80]; Arie A. Kalis (H), 1846 Sliedrecht; Kors Kalis (H), 1852 Sliedrecht; Nicolaas de Jonge (H), 1845 Goes[81]; Willem Karsemeijer (A), 1847 Oud-Loosdrecht[82]; Isaäc van Dijk (H), 1847 Dussen[83]; Jhr. Johan H. van Asch van Wijk (H), 1854 Utrecht[84]; Johannes H. Hartgerink (A), 1855 Goor[85]; Bernhard Th. A. Westerouwen van Meeteren (H), 1855 Amsterdam[86]; Willem de Visser (H), 1856 Hooge Zwaluwe; Hendrik de Mol van Otterloo (A), 1858 Zeist[87]; Jan J. Berends (A), 1855 Zwolle; Anton W. den Ouden (H), 1853 Amsterdam[88]; Michiel W.D. den Ouden (H), 1857 Amsterdam.[89]

79 Is predikant geworden; *De Haas* II, 94.

80 Deze was een neef van ds. H.J. Budding.

81 Zoon van ‘de hemelsche bakker’ Johannes de Jonge te Goes. Deze was in de eerste jaren na 1836 een op de voorgrond tredende medestander van ds. H.J. Budding. Men zie voor N. de Jonge, W. Lutjeharms, *De Vlaamse opleidingsschool van Nicolaas de Jonge en zijn opvolgers*, Brussel 1978.

82 VIERDE DEEL register.

83 De latere hoogleraar (Groningen). Men zie voor hem *Chr. Encyclopedie*^{2} II, 420.

84 *Nederland's Adelboek*, jrg. 46 (1953) 456; overleden te Utrecht 9 april 1927, kolonel der artillerie.

85 Vermoedelijk een zoon van Derk Hartgerink te Goor; Wesseling, *Afscheiding in Overijssel* II, register.

86 *Nederlands Patriciaat*, jrg. 54 (1968) 98-99; overl. te Arnhem 17 maart 1932, burgemeester van Zandvoort, daarna koopman te Arnhem.

87 *Nederlands Patriciaat*, jrg. 30 (1944) 225; overl. te 's-Gravenhage, civiel ingenieur, ‘Rijkscommissaris voor Spoorwegen met beperkte snelheid’.

88 Deze noot slaat ook op de volgende leerling. Anton Willem den Ouden werd 25 nov. 1853 te A'dam geboren; Michiel Willem Daniel 7 juni 1857 - beiden als zoon van Jacobus Hermanus den Ouden Jr. (GA A'dam; Geboorten resp. 1853 en 1857). De vader werd 2 febr. 1820 geboren als zoon van Jacobus Hermanus den Ouden (GA A'dam; Geboorten 1820). Hoewel het voor de hand ligt te veronderstellen dat laatstgenoemde de bekende boekdrukker en uitgever was *(Bos* I-II register) vonden we tot hiertoe in deze zaak geen evidentie; de bevolkingsboekhouding van Amsterdam begint namelijk eerst met het jaar 1850.

89 Voor de volledige lijst der docenten en leerlingen raadplege men StrA Heusden, GA Emmichoven, Bevolking: inv. no. 42 (1861-1869), no.s 45-47 (1870-1879).

Hoofdstuk 15
Waardhuizen

In het vorige hoofdstuk zagen we hoe de gebeurtenissen rond de Afscheiding gedurende de eerste jaren, op het grondgebied van Almkerk en Emmichoven (waartoe Waardhuizen behoorde) nauw aan elkaar waren verbonden. Daardoor zijn in hoofdstuk 14 enige zaken behandeld, die ook in het onderhavige zouden hebben gepast: de acte van Afscheiding, de requesten van 1836 en de vervolging.

Lag (en ligt nog) voor de Hervormde gemeente te Uitwijk en Waardhuizen het zwaartepunt in eerstgenoemd dorp, voor de Afgescheidenen was dit in Waardhuizen, waar ook het kerkgebouw zijn plaats kreeg.

De gemeente die we in dit hoofdstuk beschrijven werd aanvankelijk genoemd die van 'Waardhuizen, Uitwijk en Giessensche Eng'. Laatstgenoemd gehucht, behorende tot de burgerlijke gemeente Giessen, telde in 1843 slechts 8 huizen en 50 inwoners.[1] In Waardhuizen stonden 28 huizen bewoond door 160 personen. *Van der Aa* tekent aan - 1849: 'De kerk der Christelijk Afgescheidenen is een klein houten gebouw zonder toren of orgel'.[2] Uitwijk telde in 1839 ruim 320 inwoners.[3]

1. Ontstaan der gemeente; eerste Afgescheidenen

Aangaande de instituering der gemeente is niets bekend. De notulen van de kerkeraad beginnen met 1851, na de intrede van ds. F.M. Penning op 21 september van dit jaar, maar ook andere bronnen vermelden niet door wie en op welke datum de ambten zijn ingesteld. In de jaren van de ergste vervolging vergaderde men in kleine groepen, zoals we zagen. De ambtelijke verzorging voor zover mogelijk -doop en avondmaal - was in handen van ds. Gezelle Meerburg. K. Bokma concludeert onzes inziens terecht dat de gemeente in 1842 werd geïnstitueerd, want in januari 1843 koopt zij 'een huis met boomgaard om die boerenwoning tot kerkgebouw in te richten'.[4]

1 *Van der Aa* IV, 562.
2 *Van der Aa* XII, 35.
3 Men zie de inleiding van hoofdstuk 14.
4 K. Bokma, *Houd, dat gij hebt*, ter gedachtenis eeuwfeest Gereformeerde kerk te Waardhuizen c.a., Nieuwendijk 1942, 31. Het archief van de gemeente wordt bewaard in StrA Heusden.

Hoewel de namen van de meeste eerste Afgescheidenen te Waardhuizen c.a. uit het vorige hoofdstuk kunnen worden afgelezen, willen we deze opnieuw, met enkele aanvulling, weergeven.[5]

Waardhuizen: Govert van der Beek, 'het oud Verbeekske', raadslid, met zijn kinderen Govert van der Beek Gzn. en Johanna van der Beek, Wouter Duister, Marinus van de Giesen, Bastiaan van Haaften, Jan van Haaften, Johannes van Haaften, Petronella van Haaften, Pieter van Herwijnen, Dirk Jan Hey en zijn vrouw Adriana Pruissen, Coenraad Noorloos en zijn vrouw Dora Sizolt, Cornelis Noorloos, Gijsbertje Noorloos, Johannes Noorloos, Geertrui van Os geb. van Haaften, Willem van Os, Jan A. de Pender, Teunis Roubos, Bastiaan Verhoeven.

Giessensche Eng: Willem Heystek[6] en zijn vrouw Hendrina van der Beek.

Uitwijk: noch het archief der Hervormde gemeente, noch enig request van voor 1843 geeft uitsluitsel aangaande de eerste Afgescheidenen aldaar. Slechts trekt het de aandacht dat in het Hervormde archief de namen van Zeger Zegerz. van Herwijnen en van Willem Heystek die vóór 1835 bij herhaling als ambtsdrager worden vermeld, na dit jaar niet meer voorkomen.

Interessant is, dat kan worden nagegaan waar Willem Heystek, Govert van der Beek Sr. en Marinus van de Giesen woonden. Eerstgenoemde bewoonde 'Huize Alm-Engvliet'. Van der Beek Sr. een boerderij 'op den Heuvel', thans[7] bewoond door de Gebroeders Scherff; in 1988: Waardhuizen 4. Het huis van Van de Giesen is - evenals het vorige - bewaard gebleven; in 1988: Almweg 7.

2. Erkenning in 1843

De erkenning van de gemeente heeft niet veel moeite opgeleverd; gezien het jaartal mocht dit niet anders worden verwacht. Ongeveer 17 maart 1843 richten de gemeenteleden zich tot de Koning met een desbetreffend request. Het reglement is dat van Utrecht[8]; het reeds genoemde gebouw staat 'onder Waardhuizen no. 5'.[9] Het 'fiat' wordt gegeven door de burgemeester van Almkerk, M. Duijser en door die van Emmichoven, A.B. van de Koppel. De handtekeningen van de vier requestranten uit de Giessensche Eng (gemeente Giessen) zijn niet gelegaliseerd. Reeds bij koninklijk besluit van 2 juli 1843, no. 55[10] wordt de erkenning verkregen.

5 Men zie ook: Bokma, *a.w*. 23-24, 27.
6 Uit de familie-bijbel Heystek, thans in bezit van de heer J.C. Heystek te Uitwijk, blijkt, dat Meerburg (zwager van Willem Heystek, de vrouwen waren zusters) enige malen in huize Alm-Engvliet heeft gepreekt. In de jaren 1836-1839 heeft hij aldaar driemaal een kind Heystek gedoopt, alsmede een zoon van Willem van Andel en van Ivo van der Beek, beiden wonende te Andel (hoofdstuk 19).
7 In 1942 (Bokma, *a.w*. 21).
8 EERSTE DEEL 405-411.
9 Het adres wordt bewaard: Herv. Ered. 15 juni 1843, no. 7.
10 Herv. Ered. 7 juli 1843, no. 2.

Woning van Marinus, van de Giesen, thans Almweg 7. Vermoedelijk heeft in dit tamelijk royale huis meer dan één gezin gewoond.
Foto G. Treurniet te Waardhuizen.

Aangezien het eerste ledenregister aanvangt met 1851, laten we de volledige ondertekening volgen. De meeste gehuwde mannen tekenen met ‘en vrouw’. We konden de namen van deze echtgenoten uit de Burgerlijke Stand en de Bevolkingsregisters van Almkerk c.a. en Emmichoven c.a. achterhalen. De ondertekening omvat 74 zielen: 20 mannen, 13 vrouwen, mede voor 41 kinderen. Wellicht heeft niet ieder belijdend lid getekend. Indien wel, dan is de gemeente in de jaren na 1843 niet onaanzienlijk gegroeid; immers in 1851 telt zij 160 personen en 180 over de jaren 1856-1860.[11]

Waardhuizen

Govert van der Beek Jr. en zijn vrouw Geertje de Jong met 1 kind
Bastiaan van Haaften
Johannes van Haaften
Dirk Jan Hey en zijn vrouw Adriana Pruissen met 4 kinderen
Coenraad Noorloos en zijn vrouw Dora Sizolt met 4 kinderen
Willem van Os en zijn vrouw Geertrui van Haaften
Bastiaan Roubos en zijn vrouw Pieternella Sterkenburg met 2 kinderen
Teunis Roubos en zijn vrouw Johanna van Haaften

11 Bijlage II.

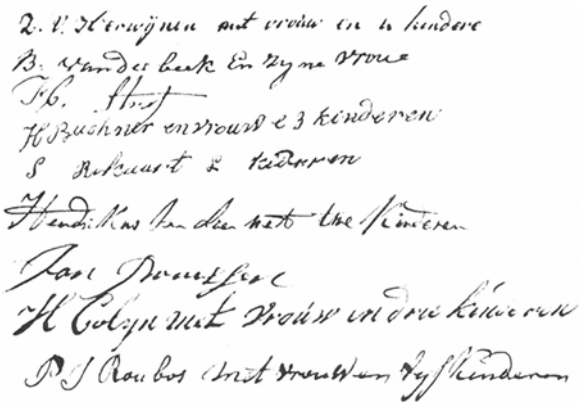

Een gedeelte der ondertekening van het request aan de Koning 1843

Uitwijk

Bastiaan van der Beek en zijn vrouw Hendrika Kamp
Hendrik Büchner en zijn vrouw Emma Pruijsen met 3 kinderen
Hendrikus Colijn en zijn vrouw Pieternella Adriana Groenenberg met 3 kinderen[12]
Zeger van Herwijnen Zzn. en zijn vrouw Mechelina Heystek met 4 kinderen
Hendrikus van Lier met 2 kinderen
Jan Pruissen
Simon Rikaart met 2 kinderen
Pieter Joppe Roubos en zijn vrouw Jenneke Heystek met 5 kinderen
Heimen Straf
Evert Schotman met 3 kinderen

12 Hendrikus Colijn werd in 1804 te Uitwijk geboren. Hij was de kleinzoon van Peter Colijn, burgemeester van Drongelen, en Anneke Uithoven. Uit zijn huwelijk met Pieternella A. Groenenberg werden te Uitwijk vijf kinderen geboren, van wie de oudste Antonie werd gedoopt. Antonie Colijn (1833) migreerde naar de Haarlemmermeer, waar hij in 1868 zijn achternicht Anna Verkuijl, geboren te Genderen, huwde. Hun oudste zoon Hendrikus Colijn, geb. 22 juni 1869, was de latere minister-president. Men zie voor laatstgenoemde en het geslacht Colijn, J.C. Rullmann, *Dr. H. Colijn*, Leiden 1933. Merkwaardig is, dat H. Colijn, wonende in de Haarlemmermeer, enige jaren de lagere (eenmans)school te Uitwijk heeft bezocht.
'Ook was er vader Colijn alles aan gelegen, om zijn zoon een waarlijk christelijke opvoeding te geven. En bij gebrek aan een christelijke school in den omtrek werd Hein nu bij zijn grootouders van vaders zijde te Uitwijk thuisgelegd, om daar de lagere school te bezoeken.' (Rullmann, *a.w*. 4).

Giessensche Eng
Willem Heystek en zijn vrouw Hendrina van der Beek met 7 kinderen
Cornelis Nieuwenhuizen Cz. en zijn vrouw Aaltje Groenenberg met 1 kind

3. Kerkgebouw; gemeentelijk leven

De vergaderplaats 'Waardhuizen no. 5' is pas na de erkenning op naam der gemeente gebracht. De boerenwoning en het terrein - 'eenig bouw- en griend-land' - hadden toebehoord aan de door ons genoemde Jan van Haaften (paragraaf 1) die in 1840 was overleden. Het perceel werd bij openbare verkoping, 17 januari 1843, gegund aan Evert Schotman die verklaarde 'de koop te hebben gedaan voor de Christelijke Afgescheiden gemeente van Waardhuizen, Uitwijk en Giessensche Eng'.[13] De woning, aanvankelijk met riet gedekt, is bij herhaling verbouwd en daardoor meer geschikt gemaakt als kerkgebouw - als zodanig doet het ook thans, met de aanduiding 'Waardhuizen no. 35', dienst.

In 1843 waren D.J. Hey en C. Nieuwenhuizen ouderling, en was wellicht Z. van Herwijnen diaken. In 1853 - nadat het eerste notulenboek werd aangelegd - is de samenstelling van de kerkeraad: ds. F.M. Penning; Govert van der Beek Gzn. en DJ. Hey, ouderlingen; J. Biesheuvel en Z. van Herwijnen, diakenen.

In de jaren hierna - tot 1869 - zien we als ouderling genoemd G. van der Beek Gzn., DJ. Hey, C. Nieuwenhuizen; als diaken J. Biesheuvel, Z. van Herwijnen, C. Nieuwenhuizen, B. Roubos, H. Straf.

Ds. F.M. Penning - de eerste predikant - stond te Waardhuizen van 21 september 1851 tot 26 mei 1861; hij kwam als candidaat, op 33-jarige leeftijd, en vertrok naar Landsmeer. Vandaar ging hij naar zijn geboorteplaats Bunde, waar hij in 1869 overleed.[14]

Na een vacature van ruim drie jaren werd Penning opgevolgd door P. Diermanse, die te Waardhuizen stond van 9 oktober 1864 tot 7 februari 1869. Diermanse werd opgeleid aan de Theologische School te Kampen; behalve Waardhuizen diende hij vijf gemeenten. Toen hij in laatstgenoemde plaats stond, woedde de cholera in ons land. Tijdens een bidstond in het naburige Werkendam, waar de epidemie heerste, werd hij aangetast en herstelde ternauwernood; zijn echtgenote Anna Maria Sonius

13 Bokma, *a.w*. 31.

14 Frans Michels Penning werd 23 april 1818 te Bunde, Oostfriesland geboren en overleed aldaar 19 juni 1869. Hij was boerenknecht, toen hij begon in gezelschappen te oefenen. Opgeleid, voornamelijk door Helenius de Cock te Nieuwe Pekela. Waardhuizen 1851; Landsmeer 2 juni 1861; Bunde 27 april 1842. Hij was gehuwd met H. van der Beek die hem overleefde. Zijn zoon was de bekende schrijver Louwrens Penning. Men zie voor de vader *De Haas* I, 208; J. Schoemaker, *Geschiedenis der Oud-Gereformeerde Kerk in het Graafschap Bentheim en het Vorstendom Ostfriesland*, Lutten 1900, 77-81.

overleed echter aan de gevreesde ziekte. In de tijd van zijn predikantschap groeide de gemeente van 180 tot 245 zielen.[15]

15 Pieter Diermanse werd 21 nov. 1822 te Zoutelande geboren; hij overleed 30 mei 1912 te Arnhem. Men zie voor hem *De Haas* I, 87-88.

De derde predikant was G. Brunemeijer, afkomstig uit het Graafschap Bentheim; hij stond te Waardhuizen van 6 juni 1869 tot 22 oktober 1871.[16]

Van het gemeentelijk leven gedurende het tijdvak 1851 tot 1869 behoeft niet veel te worden gezegd. Gesproken kan worden van een rustige ontwikkeling. In 1861 is er een incident. Na het vertrek van ds. Penning begeert de kerkeraad ds. Theeuwis de With te beroepen. Deze was, na een niet-onbelangrijke staat van dienst, te Utrecht geschorst en daarna 13 maart 1859 van de gemeente aldaar losgemaakt. Nadat hij 20 maart 1859 te Gameren predikant was geworden, werd door de provinciale vergadering van Gelderland aan de classis Gorinchem - waartoe Gameren behoorde - op 15 mei 1861 de vraag gesteld, of de attesten door 'Utrecht' aan ds. De With afgegeven, onveranderd bij de classis Gorinchem waren ingediend. Ds. De With werd ten laste gelegd 'een doorhaling in een van zijn attesten van eenige woorden'. Na een moeizame procedure werd De With 14 januari 1864(!) door de verenigde provinciale vergadering van Utrecht en Noord-Holland afgezet.[17] Ds. N.H. Dosker, dan te Almkerk, consulent der gemeente, is niet bereid aan het tot standkomen van dit beroep mede te werken. De classicale vergadering, waar deze zaak wordt gebracht, besluit dat ds. De With in geen gemeente van de classis mag worden beroepen. Wegens weigering van de kerkeraad zich aan dit besluit te onderwerpen, legt ds. Dosker zijn consulentschap neer. Ds. W.H. van Leeuwen, te Werkendam, volgt hem op.[18]

De kerkeraad te Waardhuizen brengt zijn bezwaren tegen het besluit van de classis Almkerk op de provinciale vergadering, maar wordt ook daar in het ongelijk gesteld.[19] Nog niet overtuigd brengt hij de zaak op de generale synode gehouden te Franeker van 12 tot 23 augustus 1863. Daar wordt echter het meer algemene besluit genomen dat de zaak van Th. de With 'moet worden verwezen naar de Provinciën N.-Holland en Utrecht, welke Provinciën door de Synode geregtigd zijn om, na dat onderzoek, òf te berusten in de vroegere straf' - namelijk schorsing gedurende zes weken - 'òf op nieuw volgens de Kerkorde te handelen'.[20] Zoals we zagen leidde dit 'onderzoek' tot de afzetting van De With. Maar reeds voor genoemde synodale vergadering had de kerkeraad met medewerking van zijn consulent, ds. De With beroepen. De classis verklaart dat ds. Van Leeuwen 'zich heeft laten vervoeren'. Zij spreekt uit dat het beroep onwettig is.[21] Na de synodale uitspraak van augustus 1863 heeft de kerkeraad blijkbaar het hoofd in de schoot gelegd. Hij ziet af van verdere pogingen ds. De

16 Gerrit Brunemeijer werd geboren in Veldhausen, Graafschap Bentheim 25 dec. 1818; overleed te Enter 25 febr. 1912. *De Haas* I, 59-60; Z.O. Broek Roelofs, 'Gerrit Brunemeijer (1818-1912)' in *De Hoeksteen* 16 (1987) 112-118.

17 *De Haas* I, 294-295. De With vestigde zich kort na 14 januari 1864 te Giessendam, waar hij voorganger werd van de Vrije Gereformeerde gemeente onder het kruis (aug. 1864). Hij overleed te Giessendam 27 maart 1868.

18 NCA 2 okt. 1861, art. 6 en 9; 20 dec. 1861, art. 7-8.

19 PNVB 18 maart 1862 (geen artikelen).

20 *Handelingen en Verslagen* 846-847.

21 NCA 4 maart 1863, art. 6.

With te beroepen. In oktober 1864 - laatstgenoemde is dan finaal afgezet - doet, zoals we zagen, ds. Diermanse zijn intrede.

Hoofdstuk 16
Veen

In Veen[1], gelegen aan de Maas, stonden in 1848, '136 huizen, bewoond door 171 huisgezinnen, uitmakende eene bevolking van ongeveer 890 inwoners, die meest in den landbouw en graanhandel hun bestaan vinden'. Er waren in dat jaar 830 Hervormden, onder welke 230 'ledematen'; 60 Afgescheidenen en 5 Rooms-Katholieken. Men vond er 'vele fraaije huizen ... en aanzienlijke boerderijen'.[2]

1. Voorgeschiedenis; de Hervormde gemeente 1834-1836

We laten ten aanzien van Veen de voorgeschiedenis der Afscheiding beginnen met eind 1833. Maar het spreekt wel vanzelf dat er vóór en na dit jaar continuïteit is geweest voor wat betreft de 'ligging' van de Hervormde gemeente aldaar. De ontwikkeling vóór 1836 was zelfs zó, dat ds. C.W. Pape te Heusden in augustus 1835 kon schrijven: 'Zeker is dit, dat alles wat ik van de notabiliteit ken, zich tegen de Gezangen heeft verklaard, en daaronder menschen van wien ik het niet gedacht had: de Burgemeester onder anderen!'.[3] En 14 december 1835 dezelfde: 'Te Veen scheidt zich het grootst-? - gedeelte af... Een zekere Heer Bouchard berigtte mij, dat er geen 10 huisgezinnen zouden overblijven ...'.[4] Maar reeds de volgende dag moet Pape zijn berichtgeving corrigeren: de geruchten omtrent een algehele afscheiding zijn vergroot geweest. Evenwel is de eerste godsdienstoefening na de crisis - 6 december 1835 - niet geheel rustig verlopen. De gehele kerkeraad scheidde zich af en het classicaal bestuur van Heusden nam aanstonds zijn plaats in.[5] Toch is de Afscheiding te Veen klein begonnen en klein gebleven. Eind 1835 braken circa 26 belijdende leden met de Hervormde kerk en hiervóór zagen we dat in 1848 het aantal Afgescheidenen ongeveer zeven procent van de Hervormden bedroeg.

Op 5 december 1833 wordt door de kerkeraad in aanwezigheid van de consulent B. van Veen, predikant te Aalburg, 'met eenparigheid van stemmen' beroepen

1 Literatuur over de Afscheiding te Veen: *Bos* register; J.M. Verzijl, *De Gereformeerde Gemeente te Veen - verleden en heden*, Veen s.a. [1973]; ZESDE DEEL 176-179; J.J. Bouman, 'Op zoek naar (ds) J. van Rhee' in *De Hoeksteen* 15 (1986) 101-105.
2 *Van der Aa* XI, 540-542.
3 *Bos* II, 428. Reinier Ambrosius was burgemeester; hij bleef Hervormd.
4 *Bos* II, 509.
5 *Ibidem* 509-510.

Johannes van Rhee te Biggekerke. De samenstelling van de kerkeraad is als volgt: Jan Blankers, Coenraad van Rijswijk, Hendrik Verbeek, ouderlingen; Arie 't Hooft, Dirk Vos, diakenen.[6] De gemeente was 24 november 1833 vacant geworden door het vertrek van H. van Noorden naar Drunen. Nu was ds. Van Rhee - over wie nader in dit hoofdstuk - een kerkelijk buitenbeentje. Want tijdens zijn predikantschap te Biggekerke - vanaf midden 1832 - had hij noch gezangen laten zingen noch de avondmaalsvragen gesteld. Het verwondert niet dat dit beroep Pape met zorg vervulde en dat hij er, terecht, de hand van Scholte in zag.[7] Voor de Koning het beroep goedkeurt heeft Van Rhee zich ten overstaan van het classicaal bestuur van Middelburg moeten verontschuldigen en beterschap beloven en voor dat van Heusden de verklaring afleggen dat hij zich zou gedragen naar de reglementen en de bestaande orde in de Hervormde kerk. Nog op 30 april 1834 vertoeft hij in Den Haag in gezelschap van de burgemeester van Veen, R. Ambrosius, met het voornemen bij de Koning op audientie te gaan ten einde met deze over de approbatie te spreken en een desbetreffend request te overhandigen. Uit dit verzoekschrift blijkt dat de kerkeraad - na mutatie op 1 januari 1834 - als samenstelling heeft:

Jan Blankers, Coenraad van Rijswijk, Hendrik Verbeek, ouderlingen: Arnoldus Duijser, Arie 't Hooft, Dirk Vos, diakenen.[8]

Zoals reeds aangestipt, wordt Van Rhee zondag 6 juli 1834 door ds. H.P. Scholte bevestigd. Eind augustus 1834 wordt in de vergadering van de kerkeraad gerapporteerd dat de predikant met de ouderlingen Van Rijswijk en H. Verbeek in de gehele gemeente huisbezoek heeft gebracht.

> ‘Men was overal bescheiden en vriendelijk ontvangen. De opwekkingen en vermaningen werden met toegenegenheid ontvangen, en alles wordt voor het uitwendige in orde en rust bevonden.’[9]

Op 1 januari 1835 bestaat de kerkeraad uit: Joh. van Rhee; Jan Blankers, Coenraad van Rijswijk, Johannes Verbeek, ouderlingen: Arie 't Hooft, Ivo Sonnevelt, Dirk Vos, diakenen. Déze kerkeraad zal zich in zijn geheel circa 12 december 1835 afscheiden. Begin 1835 telt de gemeente 780 zielen, onder wie 213 ‘lidmaten’.

Na 15 maart 1835 komt er een hiaat in de acta van de kerkeraad tot circa 8 april 1836. We vinden slechts de aantekening[10]

> ‘De huisbezoeking is wegens herhaalde ongesteldheid des Leeraars uitgesteld tot in de zomermaanden. Wegens voornoemde reden heeft ook de vertraging der Avondmaalsviering plaats gehad.’

Deze woorden zijn de laatste door Joh. van Rhee in de ‘Acta kerkeraad 1834-1876’ geschreven. Hij is blijkbaar, tijdens zijn verblijf in Veen, bij herhaling

6 Acta kerkeraad 5 dec. 1833. Het archief van de Hervormde gemeente te Veen berust in StrA Heusden.
7 *Bos* I, 222. Scholte bevestigde Van Rhee te Veen 6 juli 1834 (Lijst der texten).
8 Men zie ZESDE DEEL 177-178.
9 Acta kerker. 29 aug. 1834, art. 3.
10 Ongedateerd, maar geschreven na een mededeling over het heilig avondmaal gevierd 15 maart 1835.

ziek of afwezig geweest. Reeds 17 februari 1835 schreef Pape dat er inde laatste zes weken slechts eenmaal godsdienstoefening werd gehouden.[11]

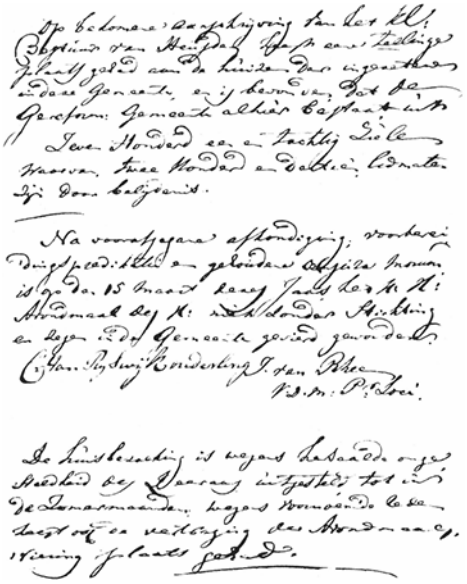

Laatste woorden geschreven door ds. Joh. van Rhee in ‘Acta kerkeraad 1834-1876’, Hervormde gemeente te Veen

Verder, op 12 oktober 1835: ‘Van Rhee laat zijn beurten stilstaan, maar hij kan ook niemand

11 *Bos* II, 198.

krijgen'.[12] Tenslotte, Pape meldt 27 oktober 1835, dat Van Rhee al vier weken afwezig is, en dat er in dit tijdvak slechts eenmaal is gepreekt.[13] Gedurende de eerste maanden na de bevestiging - juli tot december 1834 - was de roep die van de Veense predikant uitging, echter meer dan gewoon. Op 31 december 1834 schrijft Pape in de van hem bekende krasse taal als het over Afgescheidenen gaat:

> 'Ik zou het tevergeefs ondernemen om U een schets te geven van den toeloop die de ellendige Van Rhee te Veen heeft. Des morgens om half negen is de kerk te Veen reeds tot stikkens toe vol en dan omringen nog honderden de kerk. Uit alle oorden stroomt men naar hem toe, want dat is de ware leeraar. Hoe kan het ook anders? Een lid mijner gemeente, die zijne 3 uren lange preek[14] bijwoonde... verhaalde mij, dat er in de kerk te Veen door de gruwzame voorstelling van dood en eeuwigheid zulk een snikken en huilen was, dat Van Rhee niet meer verstaan werd en zich genoodzaakt vond, een psalm te laten zingen om de gemoederen eenigzins te doen bedaren!!!... Van Rhee blijft druk met Scholte converseeren[15] en heeft deze week weder bij hem gelogeerd.'[16]

De kerkelijke procedure die midden 1835 tegen Van Rhee werd aangespannen concentreerde zich op de beide zaken het laten zingen van Evangelische Gezangen en het stellen van de avondmaalsvragen. Toen Van Rhee voor een commissie uit het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant, op 20 oktober 1835, verklaarde de Gezangen niet te zullen laten zingen en de avondmaalsvragen niet te zullen stellen, werd hij 24 november 1835 door genoemd college uit zijn ambt ontzet.[17]

Aanstonds - 12 december 1835 - scheiden Van Rhee - zijn vrouw Sijtje Maria Houtkamp had dit reeds eerder gedaan! - alsmede ongeveer 26 andere volwassenen met hun kinderen, zich af. Hoewel de kerkelijke archieven geen informatie geven over aantal en namen van de eerste Afgescheidenen te Veen, mogen we aannemen dat de meesten van hen worden genoemd als ondertekenaars van het in hoofdstuk 3 - onder Veen - vermelde request van 14 oktober 1836.[18] Zoals reeds aangeduid: de gehele kerkeraad scheidt zich af. Vanwege geconstateerde en

12 *Ibidem* 500.
13 *Ibidem* 502.
14 Bedoeld zal zijn, dat de godsdienstoefening drie uren duurde.
15 "Converseeren" = (hier) omgaan met.
16 *Bos* II, 182-183. Eén van de vrienden van Van Rhee en Scholte was Cornelis Duijser (zoon van Daniel Duijser en Johanna Brouwers), student in de theologie te Utrecht, maar geboren en getogen te Veen. Hij vestigde zich midden 1838 te Heusden, werd bierbrouwer en één van de voormannen van de Afgescheiden gemeente aldaar.
17 Aangezien de procedure tegen Van Rhee geheel parallel loopt met die tegen Gezelle Meerburg - deze werd eveneens 24 nov. 1835 afgezet -volstaan we met te verwijzen naar hoofdstuk 14 (Almkerk, paragraaf 1). Verder: *Bos* II, 499, 503.
Merkwaardig is dat Van Rhee reeds vóór zijn afzetting (en afscheiding) de Afgescheiden gemeente te Rotterdam institueert, namelijk 19 nov. 1835; hierover: ZEVENDE DEEL 189.
18 Begin 1836 werd aan Hervormde Eredienst gemeld dat zich te Veen 20 lidmaten hadden afgescheiden, mede voor 35 kinderen; *Bos* III, 179.

gevreesde onrust wordt 16 december 1835 een gedeelte van een compagnie infanterie ingekwartierd.[19]

Het classicaal bestuur formeert 8 april 1836 een nieuwe kerkeraad. We vinden

> 'Het Klassikaal Bestuur van Heusden in aanmerking nemende dat de Kerkenraad der Hervormde Gemeente van Veen, door allerhande wind van leer vervoerd, zich zelve even dwaas als ongelukkig van de Nederlandsche Hervormde Kerk heeft afgescheiden ... benoemt Aart Bax en Cornelis Wijnen tot ouderlingen en Hubertus Jiskoot en Arie de Ruiter tot diakenen.'[20]

Ds. B. van Veen te Aalburg is dan (opnieuw) consulent. Op 5 mei 1836 doet Arie 't Hooft 'gewezen diaken' rekening en verantwoording over het tijdvak 1 januari 1834 tot 12 december 1835; burgemeester Reinier Ambrosius - die zich tijdelijk heeft belast met het 'diaconie-armbestuur' - over de periode 12 december 1835 tot 5 mei 1836.[21] Al spoedig daarna beroept de nieuwe kerkeraad Johannes L. Th. Cox (51), die te Loon op Zand staat. Deze was reeds predikant te Veen geweest van 1827 tot 1828. Cox wordt 17 juli 1836 bevestigd en blijft in deze gemeente tot zijn overlijden 1 juni 1843. Pape schrijft, gedateerd 29 maart 1836 - dus nog voor de nieuwe kerkeraad wordt benoemd door het classicaal bestuur:

> '*Algemeen* heeft men te Veen het op Ds. Cox te Loon op Zand geladen,[22] en ik geloof dat men de allerverstandigste keuze zal doen. Cox heeft het donker uitzigt, de teemtaal van een dweeper, maar is helder in zijn begrippen, weet zich te accomodeeren, en is juist de man, dien men hebben moet. Ik zal echter den kerkeraad niet benoemen voor ik heilig zeker weet dat men Cox zal beroepen, die het beroep ook gaarne zal aannemen; want wij zullen het hecht niet uit handen geven, voor wij weten dat het in goede handen overgaat. Cox is overigens onberispelijk van gedrag, hoogernstig in voordragt, populair, en preekt uit het hoofd. - Maar *voor mij* niet open genoeg van karakter.'[23]

Slechts kort na de bevestiging van Cox, haalt deze zich de toorn van Pape op de hals. Laatstgenoemde schrijft eind augustus 1836 aan Hervormde Eredienst

> 'Cox te Veen hen ik gisteren bij mij ontboden. Ik had gehoord, dat hij om sectarissen over te halen om hunne kinderen te laten doopen, zwak genoeg geweest was hun te belooven, dat hij de uitdrukking in de 2de vraag van het doopsformulier "en in de Christelijke kerk alhier geleerd wordt" *niet* zoude gebruiken, maar geheel weglaten. En dit is ook volgens 's mans bekentenis het geval geweest. Hij verklaarde mij er de beste bedoeling mede gehad te hebben, en ik verklaarde hem, dat hij een draaijer was en

19 *Bos* II, 511.
20 Acta kerkeraad Veen, onder '8 april 1836'.
21 Acta kerker. 5 mei 1836, art. 2.
22 begrepen.
23 *Bos* III, 36.

zichzelven boven alles gefletrisseerd[24] had; dat men om een goed doel te bereiken ook goede middelen moest bezigen; dat hij mijne achting en die van alle weidenkenden had verloren; dat ik het Klassikaal Bestuur van Heusden er kennis van zoude geven om te handelen naar behooren. Enfin, ik heb de zwakke man, die met allen goed wil zijn, zoovele hartige en ernstige woorden toegesproken, dat hij

24 "Fletrisseeren" = onteren, brandmerken.

handenwringend schuld erkende, beleed, dat hij verstrikt was geworden, en beloofde voortaan zich wijzer en beter te gedragen. Het komt mij voor, dat men het daarbij nu ook moet laten berusten. Het doet mij leed over Cox, die helder denkt en donker handelt'.[25]

2. Johannes van Rhee

Johannes van Rhee, zo zeer geroemd door de vele potentiële Afgescheidenen in een verre omgeving van Veen gedurende 1834 en 1835 werd reeds 17 januari 1836 door een in allerijl geconstitueerde 'Vergadering der vereenigde opzieners van Rotterdam, Gorinchem en Leerdam' gehouden op genoemde datum te Gorinchem, voorlopig geschorst. Deze schorsing werd door enige 'provinciale vergaderingen' al kort daarna bevestigd. En door de eerste synode van de Afgescheiden kerken, gehouden te Amsterdam van 2 tot 12 maart 1836 omgezet in een afzetting als predikant. De grond voor dit laatste was, dat Van Rhee, liggend onder de beschuldiging van 'sodomie'[26] geen 'regtmatige pogingen' had gedaan zich van die beschuldiging te zuiveren en zich 'aan het opzigt en de tucht der gemeente had onttrokken'.[27] Het is hier de plaats de levensloop van Van Rhee en van de beide personen met wie hij is gehuwd geweest, in het kort te schetsen.[28]

Johannes van Rhee werd 7 juni 1789 te Haarlem geboren als zoon van Hendrik Hermanus van Rhee en Anna Catharina Ilsen. Na een theologische studie te Leiden was hij predikant van de Hervormde gemeenten te Eenum Gn. 1814, Zandvoort 1818, Benningbroek en Nibbinxwoud (ten noorden van Hoorn) 1822, Cadzand 1828, Biggekerke 1832, Veen 6 juli 1834 tot 24 november 1835. Predikant te Veen van de Afgescheiden gemeente 24 november 1835 tot 5 maart 1836.
Van Rhee huwde 3 augustus 1815, op 26-jarige leeftijd wonende te Eenum (gemeente 't Zandt-Gn.), Anna Catharina Buning.[29] De bruid, wonende te Leermens, is dan 23 jaar en zonder beroep. Zij werd 1 juli 1792 te Kroddeburen bij Loppersum geboren en 8 juli 1792 in de Hervormde kerk te Lellens gedoopt als dochter van Johannes Werumeus Buning en Gesina Catharina Oudeman. De getuigen zijn (de vader van de bruidegom) H.H. van Rhee (54), rentenier wonende te Haarlem; Egbertus van Groenendal (62), predikant te Godlinze; (de vader van de bruid) J.W. Buning (55),

25 *Bos* III, 416.
26 *Bos* III, 27; Pape aan J.D. Janssen.
27 *Handelingen en verslagen* (1836) 32-33, 46, 58-66.
28 Literatuur (behalve het in de vorige noot genoemde): *Ref. 1e S.* I (1837) 442-447; *Bos* register: Van Rhee, J.; Bos, *Kruisdragers*, Kampen s.a. 14-22; J.J. Bouman, 'Op zoek naar (ds) J. van Rhee' in *De Hoeksteen* 15 (1986) 101-105. Het is de verdienste van de heer Bouman de levensloop van J. van Rhee en zijn tweede echtgenote S.M. Houtkamp die vanaf het tijdstip dat het echtpaar Leeuwarden verliet onbekend was, en die enige onderzoekers tevergeefs trachtten te vinden, te hebben vastgelegd. Schrijver dezes vond één en ander aangaande het eerste huwelijk van Van Rhee en diens echtscheiding.
29 RA Groningen, Huwelijken 't Zandt 1815 met bijlagen.

landbouwer te Leermens; J.H. Blaupot (56), koopman te Groningen, oom van de bruid. Dit huwelijk werd 14 november 1818 door echtscheiding ontbonden bij vonnis van de rechtbank van eerste aanleg te Appingedam. Vermeld wordt dat Joh. van

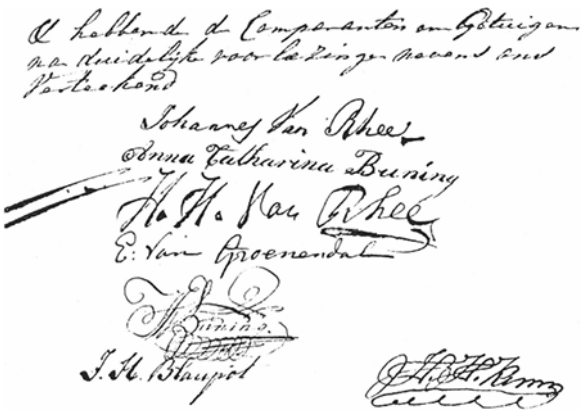

De ondertekening van de acte van het huwelijk Van Rhee-Buning.

Rhee dan predikant is van de Hervormde gemeente te Zandvoort ‘en aldaar woonachtig’.[30]
Anna C. Buning hertrouwt 13 juni 1828 te Ten Boer met Klaas Lubbers, geboren te Dorkwerd, landbouwer te Wittewierum. Zij overlijdt te Wittewierum 17 maart 1844.[31]
Als Johannes van Rhee te Benningbroek c.a. staat hertrouwt hij en wel te Durgerdam op 14 juni 1827 met de 34-jarige Sijtje Maria Houtkamp - zij was 5 maart 1793 op het eiland Wieringen geboren.

Na zijn schorsing verlaat Van Rhee al spoedig Veen.
‘Op 19 februari 1836, in het diepst van de nacht, scheept hij zich met zijn vrouw en heel zijn hebben en houden in. Het voorlopige reisdoel is Gorinchem, waar hij onderdak vindt... Eén lichtpuntje is er voor de verworpene. Sijtje laat haar man niet in de steek... Zij gaat zelfs zover, dat ze zich weer aansluit bij de hervormde kerk’.[32]

Van Gorinchem leidt de weg van het echtpaar naar Leeuwarden. Daar is een kleine groep die wordt getypeerd als ‘gezelschap van leerlingen van Owen’[33]; zij zou Van Rhee tot ‘Schriftverklaarder’ hebben benoemd en een woning voor hem en zijn

30 RA Groningen, Huwelijken Eenum, gemeente 't Zandt, acte 20 nov. 1818. We merken op dat we in het archief van de rechtbank van eerste aanleg te Appingedam geen andere bijzonderheden aangaande deze echtscheiding vonden. Wel, dat er ‘verschijningen’ zijn geweest op 30 okt. 1817; 26 febr., 14 mei en 17 aug. 1818. Hieruit concluderen we dat het huwelijk op z'n meest twee jaren harmonieus is geweest.
31 RA Groningen, respect. Huwelijken Ten Boer 1828, Overlijden Ten Boer 1844.
32 Bos, *Kruisdragers* 18,19.
33 John Owen (1616-1683), Engels puriteins theoloog, independent; *Chr. Encyclopedie*^{2} V, 352.

vrouw beschikbaar gesteld boven de viskoper Jan van Asperen in de Tweebakstraat. De functie had vermoedelijk weinig te betekenen; in het bevolkingsregister wordt zowel bij Van Rhee als zijn vrouw vermeld 'zonder beroep'. Het echtpaar heeft in 1841 of 1842 Leeuwarden verlaten.[34] Uit de verdere levensloop van Van Rhee blijkt onzes inziens dat hij min of meer gefortuneerd is geweest. Van Rhee heeft na 1842 geen beroep uitgeoefend. Hij rentenierde; zijn vermogen bij zijn overlijden bedroeg een kleine *ƒ* 25.000,-.[35]

We vinden dat het echtpaar Van Rhee-Houtkamp op 4 oktober 1842 te Leiden woonachtig is, en daarna in het aangrenzende Oegstgeest tot het overlijden van de echtgenoot verblijf heeft gehouden. Te Leiden woonden eveneens de jongere broer, apotheker Hendrik Catharinus en een jongere zuster Johanna Christina.[36] Vader Hendrik Hermanus had zich reeds vóór 1842 in genoemde plaats gevestigd; hij overleed aldaar in 1845, oud 85 jaar. Tenslotte: ook een zuster van mevrouw Van Rhee: Maria Houtkamp, woonde in 1846 te Leiden. Enige van deze gegevens duiden er op dat het echtpaar Van Rhee-Houtkamp met zijn naaste familie op goede voet was; anders zou het vermoedelijk circa 1842 een andere woonplaats dan Leiden gekozen hebben.

Op de reeds genoemde datum 4 oktober 1842 verschijnt Joh. van Rhee 'zonder beroep en wonende te Leiden' voor notaris A.B. Barkey en koopt 'een speeltuin met een speelhuisje en verdere getimmerte daar in, staande en gelegen buiten de Marenpoort der Stad Leiden, aan den Marendijk onder Oegstgeest en Poelgeest',[37] voor de som van *ƒ* 900. Bouman tekent aan

'Nu moeten wij bij "speelhuisje" niet aan een goktent en bij "speeltuin" niet aan draaimolens denken. Het gaat hier kennelijk om een eenvoudige optrek, waar welgestelde stedelingen vooral in het zomerseizoen zich terugtrokken ...'.

Verder schrijft Bouman:

34 Want in het bevolkingsregister van Leeuwarden aangelegd in 1843 wordt het niet genoemd.

35 Zijn vader was reeds, naar we zagen, op 54-jarige leeftijd rentenier, na te Haarlem apotheker te zijn geweest. Diens echtgenote A.C. Ilsen was 4 januari 1828 te Haarlem overleden. Bij het overlijden van Joh. van Rhee werden de bezittingen van het echtpaar voor de successie getaxeerd op *ƒ* 28.484,-. Het vermogen bevatte het nog te noemen onroerend goed aan de Maredijk onder Oegstgeest etc. *ƒ* 650,-; inschrijving Grootboek Nationale Schuld *ƒ* 14.413,-; obligaties Keizerrijk Brazilië *ƒ* 7.494,- alsmede andere in het buitenland uitgegeven obligaties. Door de 'fiscus' werd als vermogensbestanddeel *ƒ* 4.125,- in mindering gebracht vanwege het totaal van buitenlands waardepapier, zodat de waarde van de nalatenschap in feit bedroeg *ƒ* 28.484,- verminderd met *ƒ* 4.125,- = *ƒ* 24.359,-. De weduwe, S.M. Houtkamp, ontving van de helft van het vermogen het vruchtgebruik totdat zij opnieuw een huwelijk zou aangaan. *Erfgenamen* voor deze helft waren een tweetal leden van de familie Van Rhee (ARA, Memories van Successie, kantoor Noordwijk, inv. no. 4383).

36 Uitvoerige genealogische bijzonderheden over deze en andere leden van de familie Van Rhee: Bouman, *a.a*. 101-104.

37 Nader: Sectie C, no. 179; no. 390, de tuin 10 roeden en 30 ellen, het tuinhuis 6 ellen; no. 391, een koepel groot 36 ellen.

‘Het echtpaar Van Rhee zal na alle belevenissen sedert 1834 rust en vergetelheid gezocht hebben. Zij woonden buiten de stadspoort (in 1865 is de Marepoort gesloopt) vrij afgelegen.’

Joh. van Rhee overlijdt te Oegstgeest 5 april 1851. In de *Leydsche Courant* verschijnt onderstaande advertentie.
Heden overleed, tot mijn innige droefheid, mijn waarde Echtgenoot,
Johannes van Rhee, in den ouderdom van ruim 61 jaren.
S.M. HOUTKAMP, Wed VAN RHEE.
Maredijk, bij Leyden, den 5den
April 1851.
Eenige kennisgeving.
Ook in de overlijdenacte wordt vermeld dat de gestorvene 'zonder beroep' was.[38]

De geschiedenis is nog niet ten einde. In een augustusnummer 1851 van de *Leydsche Courant* vraagt zekere mr. timmerman M.W. Wijnkool van de Oude Vest te Leiden te koop 'een tuin, met Huizinge, liefst geschikt tot zomer- en winterverblijf in de nabijheid der Rhijnsburger- of Marepoort'. We weten niet of de weduwe Van Rhee hierop heeft gereageerd - was het niet of *haar* bezit te koop werd gevraagd? - maar in het Leidse bevolkingsregister van 1860-1870 vinden we het volgende.
Sijtje Maria Houtkamp, godsdienst Nederlands Hervormd, (tweede) echtgenote van Matthijs Willem Wijnkool geboren 29 oktober 1810 te Leiden, timmerman aan de Oude Vest, Wijk 6, gebuurte 20. De weduwe Van Rhee is dus hertrouwd met een weduwnaar die ruim 17 jaar jonger was dan zijzelf.
Sijtje Maria Houtkamp overlijdt op laatstgemeld adres 19 september 1870, op 77-jarige leeftijd. De bijna 60 jaar oude timmerman Wijnkool blijft voor de tweede maal als weduwnaar achter.

3. Inkwartiering; vonnis

Te Veen zijn infanteristen ingekwartierd geweest van 16 december 1835 tot 10 juni 1836.[39]

Noemenswaardige botsingen van deze militairen en de Afgescheidenen zijn er niet geweest.

Er is ten aanzien van Veen slechts één vonnis gewezen door de rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch. Op 25 oktober 1836 wordt er een vergadering gehouden van meer dan twintig personen ten huize van Zeger Blankers, oud 26 jaar, landbouwer, geboren en wonende te Veen. Gezelle Meerburg is de voorganger; hem

38 ARA, Overlijden Oegstgeest 1851. Ook de beide volgende alinea's ontlenen we aan Bouman *a.a.*.

39 De inkwartiering begon op dezelfde dag als die te Almkerk, 16 december 1835 *(Bos* II, 511) en eindigde eveneens op dezelfde dag, 10 juni 1836 (GA Veen, Brievenboek burgemeester 1827-1848, onder 11 juni 1836).

wordt bij vonnis van 30 december 1836 *ƒ* 50,- boete opgelegd. Zeger Blankers *ƒ* 20,-. De proces-kosten bedragen *ƒ* 6,68[5].[40]

40 RA Den Bosch. Archief rechtb. van eerste aanleg, 'Correctioneele vonnissen 1836'. Het archief van genoemde rechtbank bevat geen proces-stukken bij dit vonnis behorende. Het proces-verbaal van deze bijeenkomst is ook in de brievenboeken van de burgemeester niet opgetekend.

4. Erkenning; eerste plaats van samenkomst

Alvorens het gemeentelijk leven van 1836 tot 1869 - voor zover mogelijk - te schetsen, noemen we de erkenning door de landsoverheid. Gedateerd 3 april 1841 wendt de gemeente zich met een desbetreffend verzoekschrift tot de Koning.[41] Het is getekend door 37 personen - naar we mogen aannemen nagenoeg het bestand der belijdende leden van 1841. Het reglement is dat van Almkerk en Emmichoven (Utrecht, enigszins gewijzigd). De kleine gemeente welke tot die tijd wellicht met twee of drie groepen in enige huizen bijeenkwam, verklaart indien zij wordt erkend, te zullen vergaderen ‘in het woonhuis, nu bewoond door geneesheer De Kruijff,[42] behoorende aan Arie 't Hooft’, getekend A no. 80. Op 5 april 1841 schrijft burgemeester R. Ambrosius dat het huis ‘A no. 80’ geschikt is voor de uitoefening van de eredienst. Maar 12 mei 1841 verklaart dezelfde dat de godsdienstoefeningen zullen worden ‘overgebracht in het door drie der Rekwestranten gekocht woonhuis in het blok den Eng[43] onder deze Gemeente gelegen’. De plek is 106 meter van de Hervormde kerk verwijderd; ‘de kerkgangers zullen elkaar tegenkomen’. Ook in het koninklijk besluit van 23 juni 1841, no. 55 aangaande de erkenning[44] wordt verklaard dat ‘A no. 80’ de plaats van eredienst zal zijn en dat het huis ‘in het Blok den Eng’ daartoe niet mag worden gebruikt. Verzijl[45] schrijft ‘dat de gemeente lange tijd vergaderd heeft in de schuur van de boerderij van Arie 't Hooft’. Wij nemen aan dat met deze schuur en ‘A no. 80’ dezelfde plek wordt bedoeld.

De ondertekening van het verzoekschrift luidt als volgt.

R achter de naam = tekent het request 1836
Arie 't Hooft R, ouderling
Ivo Sonneveit R, diaken
Dirk Vos, diaken
Maria Bax R
Zeger Blankers R en zijn vrouw Adriana Geertruida
Heilman R
Elizabeth de Boeuff
Johanna Brouwers, weduwe
Daniel Duijser
Gerret Clement R
Adriaan van Drunen R
Maria van Duist R
Johanna Cecilia Duijser
Segrina Duijser
D. van Giessen
D. van Herwijnen
Hendrik Govert 't Hooft

41 Het adres met bijbehorende bescheiden (verklaringen van de burgemeester omtrent een tweetal gebouwen) wordt bewaard: Herv. Ered. 27 mei 1841, no. 11.
42 Volgens Bev. register Veen 1839-1849: J.L.F. de Kruijff, huisno. 80; hij vertrok 1 april 1841 naar Oude Tonge.
43 De naam van een stuk grond tegenover de Hervormde kerk.
44 Herv. Ered. 3 juli 1841, no. 2.
45 *A. w*. 18.

J. Kamerman
Johannes van Pinxteren en zijn vrouw Maria Haasakker
Gose Roeland R
Teuntje Rooiaal

Coenraad van Rijswijk R
Willem van Rijswijk
Cornelis Schreuders R
Johanna Schreuders R
A.C. van Son R
Hendrika Sonnevelt
Anna Verbeek R
Antonie Verbeek R
Hendrik Verbeek en zijn vrouw Gerritje Sonnevelt
Jan Verbeek R
Johannes Verbeek en zijn vrouw Aaltje van Duist R
Pieter Verbeek
Hendrik Vos R
Gerrit van der Wal

5. Periode 1836-1851

Helaas weten we van het gemeentelijk leven gedurende genoemd tijdvak weinig; wel dit, dat er in die jaren maar een klein aantal Afgescheidenen te Veen heeft gewoond.

Voorin het oudst-bewaarde notulenboek - dat 8 januari 1852 is aangelegd -vinden we de mededeling: ‘Arie 't Hooft verlaat de gemeente neemt alle boeke mee’.[46] Op 8 januari 1852 wordt Cornelis Schreuders tot kerkmeester benoemd. Uit zijn aantekeningen blijkt dat hij tracht het stagnerende kerkelijke leven weer op gang te brengen. Schreuders schrijft, dat hij

> ‘heeft getracht de boeke in hande te krijgen om op dien ouden voet voort te gaan met alle kerkelijke zaken in order bij te houde. Dog deze poging is na alle aangewende pogingen vrugteloos gebleven. Deze boeke ware niet te bekomen. Hebbe als toen op 8 Januarij 52 een gans nieuw kerkeboek aangelegt waar in alle zake zijn omschreven. De uitgave met de ontvangst, geboorte en overlijden, doop alsmede belijdenis enz. enz.’.

Afgezien van wat we in de vorige paragraaf vermeldden, kunnen we voor de jaren 1836-1851 slechts putten uit Bos, *Archiefstukken*.

Op 12 februari 1836 schrijft ds. C.W. Pape te Heusden: ‘Te Veen zegt men stellig dat Scholte zal komen om een kerkeraad te bevestigen en te doopen’.[47] De informatie blijkt juist te zijn, want op 14 februari vertoeft Scholte te Veen, en verricht - blijkbaar

46 Notulenboek 8 januari 1852 tot 22 juli 1892. Arie 't Hooft migreerde naar de in 1852 drooggevallen Haarlemmermeer. Ook daar, alsmede te Aalsmeer bekleedde hij in het kerkelijk leven een leidinggevende plaats; J. de Lange, *Blijdschap en verwondering, Gereformeerde kerk van Haarlemmermeer-oostzijde*, Nieuw Vennep 1956, 9, 16.

47 *Bos* III, 33.

ongehinderd - genoemde handelingen.[48] We weten niet zeker *wie* zijn bevestigd, maar niet onwaarschijnlijk lijkt het ons - gelet op de samenstelling van de kerkeraad per 1 januari 1835 (paragraaf 1) en op die van 3 april 1841 (paragraaf 4) - het volgende: Arie 't Hooft,[49] Coenraad van Rijswijk, Johannes Verbeek, ouderlingen; Ivo Sonnevelt, Dirk Vos, diakenen. Van Johannes Verbeek zijn we het minst zeker, terwijl Coenraad van Rijswijk circa mei

48 Lijst der texten, 14 februari 1836.

49 Op 10 mei 1836 schrijft Pape: '... de ouderling der Scholtianen 't Hooft ...'; *Bos* III, 38.

1836 werd afgezet.[50] Pape wordt niet moede berichten door te geven over onenigheden te Veen. Op 10 mei 1836 meldt hij:

> 'Te Veen zijn de sectarissen aan het haspelen. Laatstleden Donderdag zoude de expredikant Meerburg er een kind komen doopen, maar de ouderling der Scholtianen 't Hooft... verzette er zich tegen, 1° omdat de ouders onbekeerd waren, 2° omdat zij de Scholtiaanse belijdenis niet hadden afgelegd. De ex-candidaat Cornelis Duijser zeide daarop tegen bisschop 't Hooft, dat hij een dweeper was. Hieruit ontstond twist. Meerburg trok heen, en van weerszijde zoude men zich aan den paus Scholte wenden om te hooren wat men doen moest.'[51]

Op 5 juli 1836 schijft Pape:

> 'Te Veen ... is ook[52] de opstand tegen Scholte wegens zijn doopsbegrippen uitgebarsten. De ex-candidaat Duijser is aan het hoofd der muiterij, doch vindt zijn tegenpartij in A. 't Hooft, gedeputeerde bij het Scholtiaanse conclave en bisschop te Veen.'[53]

Een klein jaar later, 7 juni 1837:

> 'Meerburg had onlangs aangeboden te Veen te komen prediken, maar men heeft hem bedankt. Daar vergaderen de Separatisten in twee afdeelingen. Een klompenmaker[54] sticht de eerste, een kledermaker[55] de andere.'[56]

In de hier genoemde tegenstelling ligt onzes inziens een aanwijzing aangaande het ontstaan van een kruisgezind gezelschap, waarvan we verder in dit hoofdstuk iets zullen horen. - Verder, gedateerd 29 juni 1838:

> 'Te Veen zijn thans twee partijen. De voorstander der eene is de ex-candidaat Duijser, die evenwel het oefeningschap zal opgeven en - brouwer in Heusden worden, waar hij geenen aanhang vinden, maar al de Scholtianen gemakkelijk in een oxhoofd stoppen kan.'[57]

Tenslotte, op dinsdag 25 september 1838:

50 *Bos* III, 38-39.
51 *Bos* III, 38. We zetten bij dit relaas hier en daar een vraagteken. Feit is, dat Scholte en zijn volgelingen de doop niet wilden bediend zien aan kinderen van doopleden (en van 'onbekeerde' ouders); het standpunt van Hendrik de Cock c.s. was ruimer. Men zie voor deze controverse onder meer EERSTE DEEL 138-140.
52 Vergelijk de vorige noot.
53 *Bos* III, 44.
54 In Bev. register Veen 1839-1849 werd geen klompenmaker gevonden. Wellicht wordt hij vermeld als "arbeider" of als "winkelier".
55 Bedoeld zal zijn Adriaan van Drunen; deze was kleermaker. In 1861 wordt hij genoemd "Diaken bij de gemeente onder het kruis".
56 *Bos* IV, 139.
57 *Bos* IV, 307.

‘In een arm huisje onder Veen heeft Meerburg laatstleden Dinsdagavond ten 9 ure zeven kinderen gedoopt: 4 van Veen, 2 van Wijk en 1 van Zuilichem. De Burgemeester kwam mij zulks berigten, met aankondiging dat er Woensdagavond aldaar het Avondmaal zoude worden bediend. De anders welgezinde man, die onder de Veensche Separatisten zijne naaste bloedverwanten telt, vroeg mij: wat te doen? Ik raadde hem onze marechaussee de vergadering mede te laten bijwoonen, en ontbood

de brigadier bij mij, die dan ook met een paar manschappen tegen 9 uren zich des avonds naar Veen begaf. Intusschen hadden de Separatisten schildwachten uitgezet, die. zoodra zij onraad bemerkten, de vergadering waarschuwden, welke dan ook uit elkander stoof, hoezeer enkelden begrepen, dat het best was om te blijven en om des Heeren wil smaadheid te lijden! ... Met ruzie is men toen gescheiden.'[58]

6. Gemeentelijk leven 1852-1869; Kruisgemeente te Veen circa 1860

Voor deze jaren baseren we ons voornamelijk op de notulen van de kerkeraad en van de classis Almkerk.

Zoals reeds een en andermaal opgemerkt: de gemeente is klein gebleven. De statistiek laat zien dat zij in 1851 circa 80 zielen omvat, en gedurende de jaren 1856 tot 1865 ongeveer 40.[59] Te bedenken valt hierbij dat er leden woonden te Wijk, op het grondgebied van de burgerlijke gemeente Wijk en Aalburg. De volkstelling 1849 geeft als aantallen: te Veen 68 Afgescheidenen (Gereformeerden) en te Wijk en Aalburg 6, tezamen 74.[60] C. Schreuders vermeldt dat er begin 1864 exact 44 zielen waren: 8 mannelijke en 8 vrouwelijke belijdende leden alsmede 28 doopleden.[61] Hoe kan de terugval van 80 zielen (1851) naar 44 zielen worden verklaard? Onzes inziens - behalve door enig verlies tengevolge van migratie naar de Haarlemmermeer - doordat de oorspronkelijke gemeente in twee delen is uiteengevallen. In de classicale notulen van 1858 vinden we bijvoorbeeld dat Lijntje Verbeek, huisvrouw van Hendrik Lankhaar en zuster van ouderling Jan Verbeek, ter kerke gaat bij H.G. 't Hooft,[62] 'voorganger der gemeente onder het kruis'.[63] Deze vermelding - waaraan we andere zullen toevoegen - toont aan dat er te Veen een kleine Kruisgemeente heeft bestaan. Maar in de notulen van de 'Algemene kerkelijke vergaderingen' van de Kruisgemeenten wordt van 'Veen' niet gerept. Niet onmogelijk is, dat deze formatie in 1858 is *ontstaan*, dat zij heeft gekozen voor de groep Van den Oever[64] en daardoor nimmer heeft behoord tot het verband van bedoelde gemeenten. Een argument voor deze redenering is, dat we in de literatuur vinden dat de bekende kruisdominee Cornelis van den Oever regelmatig te Veen preekte.[65]

58 *Bos* IV, 308.
59 Bijlage II.
60 De Kok, *Nederland op de breuklijn* 445, 447.
61 Not. kerker. 11 febr. 1864.
62 Hij tekende het request 1841 (paragraaf 4).
63 NCA 23 sept. 1858, art. 10. Overigens: Lijntje Verbeek wordt met twee kinderen begin 1859 *Nederlands Hervormd* (not. kerker. 12 febr. 1859).
64 Men zie voor hem ZEVENDE DEEL register.
65 *Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en land* IX (Noord-Brabant en Limburg) 7; Verzijl, *a.w*. 18.

Begin 1852 - na het vertrek van Arie 't Hooft - bezit de gemeente nog slechts één ambtsdrager: de diaken Ivo Sonnevelt.[66] Jan Verbeek wordt verkozen tot ouderling en wordt bevestigd door de consulent ds. P.J. de Bruin te Andel en Giessen-Rijswijk.[67] De notulen van de kerkeraad vertonen na deze vermeldingen een hiaat van ruim drie jaren. We lezen vervolgens dat op 1 mei 1855 Cornelis Schreuders (Gzn.) zijn dienstwerk aanvangt, nadat hij in plaats van Ivo Sonnevelt is gekozen tot diaken. In 1859 treft de gemeente een gevoelige slag, doordat de enige ouderling Jan Verbeek - wiens zuster Hervormd was geworden, zoals we zagen - zelf bij herhaling de Hervormde kerk bezoekt. In juni constateren de kerkvisitatoren dat hij ‘zijne gemeente niet weide maar verwoeste’.[68] Zij rapporteren in de classicale vergadering dat de gemeente in een ‘treurige toestand’ verkeert.[69] Kort daarna bedankt Jan Verbeek als ouderling - hij blijft wel lid; in zijn plaats wordt Dirk van Son gekozen. Op 10 juli 1859 wordt door voorganger Jan Hasselman[70] van Aalst de verkiezing bekendgemaakt en op 31 juli wordt Van Son door ds. N.H. Dosker van Almkerk bevestigd.[71]

Nog voor het einde van 1859 breken enige leden met de gemeente (overgang naar de Kruisgemeente?) en wordt Adriana Geertruida Heilman, echtgenote van Zeger Blankers, onder de kerkelijke tucht geplaatst.[72] De jaren 1860 en 1861 brengen: Levinus Merisonne, veldwachter, geboren te Sas van Gent en Jan Dekker, wagenmaker, wonende te *Wijk* leggen belijdenis af van hun geloof[73]; C. de Waal te *Wijk* breekt met de gemeente ‘uit bezwaar tegen de vraag van vrijheid van godsdienst’[74] - we nemen aan dat hij tot de Kruisgemeente overgaat.

Op 9 mei 1861 wordt er op verzoek van Zeger Blankers een kerkeraadsvergadering belegd - als zo vaak zijn ook nu de ‘mansleden’ aanwezig. Blankers heeft bezwaren tegen ouderling Van Son; deze zou niet geheel regelmatig zijn verkozen enz., maar zijn klachten worden eenparig van de hand gewezen. Wat deze vergadering interessant maakt is, dat - naar we aannemen - nagenoeg àlle mansleden, elf in getal, worden opgenoemd. D. van Son, C. Schreuders, Z. Blankers, Gerret Clement, Jan Dekker, L. Merisonne, Gose Roelant, Ivo Sonnevelt, Jan Verbeek, Dirk Vos, C. de Waal.[75] Ook Merisonne en Sonnevelt hebben bezwaren, maar deze worden eveneens geseponeerd. Laatstgenoemde zegt dat hij Van Son ‘in het gebet niet wil hoore en blijft dus bij H.G. 't Hooft gaan’. De houding van een aantal gemeenteleden is evenwel voor Dirk van Son

66 Not. kerker. 8 jan. 1852. Dit betekent dat in 1852 zowel Johannes Verbeek geen ouderling meer is (indien hij het na de Afscheiding ooit is geweest - paragraaf 5) als diaken Dirk Vos niet meer tot de kerkeraad behoort.
67 Not. kerker. 8 jan. 1852.
68 Idem 7 juni 1859.
69 NCA 27 juli 1859, art. 10-11.
70 Men zie voor deze oefenaar: EERSTE t/m VIJFDE DEEL register.
71 Not. kerker. 18 juni, 8, 10, 31 juli 1859.
72 Idem 27 aug., 12 sept., 9 okt. 1859.
73 Idem 6 maart, 17 nov. 1860.
74 Idem 9 mei 1861.
75 Vermeld wordt dat Gerret Clement en Jan Dekker niet zijn gekomen; C. de Waal onttrekt zich aan de gemeente op déze vergadering. Gose Roelant wordt in de volgende notulen als lid vermeld.

aanleiding te bedanken als ouderling; dit gebeurt op 12 mei 1861. Er is dan slechts één ambtsdrager: diaken C. Schreuders.

Op zaterdag 17 augustus 1861 wordt opnieuw een ‘gemeentevergadering’ gehouden; deze maal ten huize van Zeger Blankers. Aanwezig zijn onder anderen ds. Tjamme Foppes de Haan (1791-1868) sedert 1854 docent aan de Theologische School te Kampen - die de vergadering leidt en de daarop volgende zondag voorgaat - alsmede Adriaan van Drunen ‘Diaken bij de gemeente onder het kruis’. De bijeenkomst ‘was gericht, ware het mogelijk, tot vereeniging met de gemeente onder het kruis te Wijk; verder zoude wij overgaan om te benoeme twee ouderlinge en een Diaken, omdat er een Diaken was en die verkoos te blijve...’.[76] Zonder dat er een duidelijk besluit inzake ‘vereeniging’ is genomen, gaat men over tot verkiezing van ambtsdragers. Twee niet-aanwezige personen H.G. 't Hooft (Kruisgemeente) en C. van Kuijk te Wijk, worden aangewezen als ouderling, A. van Drunen (Kruisgemeente) als diaken. De drie gekozenen vragen tijd voor beraad. Ds. De Haan blijft na de zondag enige dagen te Veen en heeft ‘in de loop dier week met de drie benoemden en met al de leden der gemeente onder het kruis gesproken en getracht de vereeniging tot stant te brengen’, maar zijn pogingen zijn vruchteloos. We lezen - onder de notulen van 17 augustus 1861 -dat men op zaterdag 24 augustus weer bijeenkomt. H.G. 't Hooft is aanwezig en zegt dat hij ‘uit gemoedelijke bezwaren’ de benoeming niet kan aannemen; C. van Kuijk, lid der gemeente, bedankt schriftelijk - hij verklaart ‘geen vrijheit te gevoelen dit aan te nemen’; ook A. van Drunen bedankt ‘omdat de vereeniging door zijn aannemen tog niet tot stant kon komen’. Ondanks het feit dat er ‘lang gesproken en gepoogt wordt tot vereeniging’ en aan de drie benoemden, op voorstel van ds. De Haan enige uitstel inzake hun beslissing wordt verleend, horen we verder niet van de samensmelting der beide gemeenten. Die van Schreuders met circa 45 leden, en die van 't Hooft van vermoedelijk iets kleinere omvang, gaan hun eigen weg.

Kort daarna verklaart de consulent ds. P.J. de Bruin, dat de gemeente - die van Schreuders - in staat van ontbinding verkeert. Er is ‘gebrek aan personeel voor een geschikten voorganger en opziender’.[77] Op 20 november 1861 zijn de kerkvisitatoren te Veen. Zij menen dat de gemeente niet alleen een fungerende diaken heeft, maar tevens ‘een benoemden ouderling’ - C. van Kuijk - ‘die in de wettige weg met algemeene stemmen gekozen was onder leiding van Do. De Haan op den 17 augustus Jl’. De visitatoren menen verder, dat Van Kuijk zijn benoeming tot ouderling zal moeten aannemen.[78] Enige maanden daarna wordt ter classicale vergadering gerapporteerd, dat ‘vruchteloos’ is getracht een ouderling te verkiezen. Diaken C. Schreuders stelt voor, Veen bij een andere

76 Uit dit gegeven en enige vermeldingen hiervoor in deze paragraaf gedaan, blijkt dat er te Veen rond het jaar 1860 een Kruisgemeente heeft bestaan. Aan de lijst van Kruisgemeenten in *NAVGK* 662, dienen dus minstens twee plaatsen te worden toegevoegd: *Leiden* ZEVENDE DEEL 414-415 en *Veen*.

77 NCA 2 okt. 1861, art. 8.

78 Not. kerker. 20 nov. 1861.

gemeente in te delen. Maar de classis meent dat er pogingen moeten worden gedaan tot het verkiezen van een diaken; Schreuders zou dan ouderling kunnen worden.[79] Inmiddels is reeds één poging tot het benoemen van een diaken mislukt. Uit een tweetal Dirk Vos en Ivo Sonnevelt, beiden oud-diaken, wordt laatstgenoemde gekozen; hij bedankt 'uit kracht van lichaamsgebreke'.[80]

Deze gebeurtenis geeft in het gemeentelijk leven blijkbaar een nieuwe terugslag: het notulenboek bevat geen aantekeningen over het tijdvak 22 mei 1862 tot eind 1863. Maar daarna zien we een opleving. Begin 1864 wordt C. Schreuders gekozen tot ouderling - hij zal dit tot 1892 zijn! - en Zeger Blankers tot diaken.[81] Het ledental stijgt tot 60; dit ondanks het feit dat A.G. Blankers-Heilman moet worden afgesneden en dat twee andere leden worden 'losgemaakt' vermoedelijk door overgang naar de Kruisgemeente.[82] Begin 1865 wordt in een vergadering van mansleden verkiezing gehouden. C. van Kuijk wordt ouderling, Johannes van Berkel diaken; naast diaken C. Schreuders wordt Gerrit Blankers Zegerzoon gekozen tot kerkmeester.[83] Op 22 december 1864 wordt in beginsel besloten tot kerkbouw over te gaan - Zeger Blankers staat daartoe een stuk grond in het 'blok Mussentiend' af in erfpacht, A. Duijser en C. Schreuders geven ieder *f* 200. Verder worden 8 obligaties à *f* 100, met een interest van 3% uitgegeven.[84] Dit alles betekent dat de kerk kan worden gebouwd, mits de burgerlijke gemeente toestemming geeft. Dit laatste houdt in dat de Hervormde gemeente geen bezwaar maakt, want het verkregen stuk grond ligt op minder dan 200 meter van haar kerkgebouw. De gevraagde goedkeuring wordt echter verkregen, zoals moge blijken uit het volgende stuk.

> Burgemeester en Wethouders van Veen,
>
> Gezien een adres in dato 30 Januarij 1865, van Cornelis Gerritse Schreuders en Gerrit Blankers Zegerzoon, beide wonende te Veen, in hoedanigheid van Kerkmeesters der Christelijk Afgescheidene gemeente te Veen, houdende verzoek tot oprigting van een kerkgebouw binnen den afstand van twee honderd ellen der bestaande Hervormde Kerk te Veen, en wel op een perceel bouwland in de Sectie A nummer 651, in het blok de Mussentiend onder Veen;
> Gelet op art. 7 der wet van 10 september 1853, Staatsblad no. 102;
> Overwegende, dat door de vestiging van een kerkgebouw op de voormelde plaats, geene stoornis van de openbare orde wordt te weeg gebragt;
> Hebben goedgevonden, aan de adressanten voornoemd, toestemming te verleenen tot oprigting van een kerkgebouw op het hierboven kadastraal aangewezen stuk land.

79 NCA 27 mei 1862, art. 11.
80 Not. kerker. 22 mei 1862.
81 Idem 27 jan. 1864.
82 Idem 26 mei 1865.
83 Idem 11 jan. 1865.
84 Idem.

> Afschrift dezer beslissing zal worden uitgereikt aan de adressanten voornoemd. Gedaan te Veen, den 9 February 1865.
> Burgemeester en Wethouders van Veen,
> (geteekend) B. Pullen
> De Secretaris,
> (geteekend) A.G. 't Hooft[85]

Het kerkgebouw kan reeds op 9 juli 1865 in gebruik worden genomen; ds. P. Kapteijn van Sleeuwijk gaat in de eerste diensten voor.[86] Op 23 oktober 1866 wordt opnieuw een 'ledenvergadering' gehouden; de bedoeling is een predikant te beroepen. Er wordt een drietal geformeerd: Ds. P. Kapteijn, ds. P. Diermanse (Waardhuizen) en ds. J.H. Schoenmakers (sedert 7 mei 1865 te Pernis).[87] Ds. Kapteijn wordt beroepen, maar hij bedankt. De toegezegde jaarlijkse bijdragen, voor het geval de predikant zou komen, waren: Joh. van Berkel *ƒ* 5,-, Gt. Blankers *ƒ* 30,-, Z. Blankers *ƒ* 60-, Ambr. Clement *ƒ* 2,50, S. Duijser *ƒ* 25,-, C. van Kuijk *ƒ* 10-, Klaas Letter *ƒ* 5-, C. Schreuders *ƒ* 50-, kinderen C. Schreuders *ƒ* 10,-, P. Verbeek *ƒ* 5,-. Tezamen *ƒ* 202,50 per jaar.[88]

Bij Zeger Blankers rijzen naar aanleiding van het beroepingswerk 'bezwaren' waarvan de aard uit de notulen niet duidelijk wordt. De moeiten voortkomende uit de afsnijding van zijn echtgenote zullen wellicht op zijn houding van invloed zijn geweest. De bezwaren leiden tot beschuldigingen en twist, welke van dien aard zijn dat de classis adviseert Blankers eind 1867 niet herkiesbaar te stellen.[89] Op 11 april 1867 wordt Johannes van Berkel tot ouderling gekozen in plaats van C. van Kuijk die de gemeente metterwoon gaat verlaten; Pieter Verbeek neemt zijn plaats als diaken in. Begin 1868 heeft de kerkeraad de volgende samenstelling: J. van Berkel, C. Schreuders, ouderlingen; Pieter Verbeek, diaken.

De gemeente blijft nog jaren vacant; echter, van 10 september 1899 tot 1 april 1903 wordt zij, in combinatie met Aalst, bediend door R. van Giffen.[90]

7. Besluit

Op 5 mei 1921 breekt de gemeente met het verband der Gereformeerde kerken in Nederland en heeft sindsdien behoord tot dat van de Gereformeerde gemeenten, later met de toevoeging: in Nederland en Noord-Amerika. Verzijl vermeldt:

> 'Als de kerkeraad op 20 december 1920 de gemeenteleden samenroept voor een vergadering, is dit met het doel de toestand van de kerk te

85 Verzijl, *a.w*. 71.
86 Not. kerker. 9 juli 1865. Het kerkgebouw heeft met enige verbouwingen (vergroting etc.) dienst gedaan tot 1962, in welk jaar het werd afgebroken met het oog op de aanleg van een weg (Verzijl, *a.w*. 34).
87 Not. kerker. 23 okt. 1866, art. 3-8. In 1866 vinden we voor het eerst dat de notulen soms zijn ingedeeld volgens artikelen.
88 Not. kerker. 23 okt. 1866, art. 9.
89 Not. kerker. 4 sept., 14 nov., 12 dec. 1866; 20 maart, 8 mei 1867; 11 jan., 12 jan. 1868.
90 Verzijl, *a.w*. 26.

bespreken. Ouderling Hubertus Schreuders verklaart in deze vergadering, dat hij zich al geruime tijd niet

meer thuis voelt in de Gereformeerde Kerk. Dit heeft op de classicale vergaderingen al meerdere malen tot conflicten geleid. Volgens ouderling Schreuders is het afzakken van de rechte lijn reeds begonnen met het afschaffen van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis,[91] en loopt [de controverse] vooral over de verplichting bij het doen van belijdenis te moeten beloven deel te nemen aan het Heilig Avondmaal.[92] Hiermee kan hij zich niet verenigen en vraagt de leden wat zij wensen; indien de gemeente zijn doen niet goedkeurt en wil blijven leven met de praktijk van de Gereformeerde Kerk, verzoekt hij haar hem ontslag te willen geven uit zijn ambt.'[93]

91 We merken op dat door de Gereformeerde kerken in Nederland in 1905 in bedoeld artikel 21 woorden werden geschrapt.

92 Het afleggen van deze belofte is in de Gereformeerde kerken nimmer gevraagd. Wèl begint het 'Formulier voor de openbare belijdenis des geloofs' met: Gij zijt hier verschenen om... belijdenis te doen van uw geloof ten einde alzo toegang te erlangen tot des Heeren Heilig Avondmaal'.

93 Verzijl, *a.w*. 27.

Hoofdstuk 17
Sleeuwijk

Inleiding

Ook bij deze gemeente - evenals bijvoorbeeld bij die te Almkerk c.a. - lagen de verschillen tussen de kerkelijke en burgerlijke grenzen gecompliceerd. Voor Sleeuwijk gold dit met name ten opzichte van Werkendam en Almkerk.

In de eerste plaats, in het door ons behandelde tijdvak bestond de burgerlijke gemeente De Werken en Sleeuwijk (zij is thans bij Werkendam gevoegd); hiervan wordt gezegd 'palende ten Noorden aan de Merwede, ten Oosten aan de gemeente Woudrichem-en-Oudendijk, ten Zuidoosten aan Almkerk-en-Uitwijk, ten Zuiden en Zuidwesten aan Dussen-Munster-en-Muilkerk, ten Westen aan Werkendam. De voornaamste middelen van bestaan waren landbouw en veeteelt. Er stonden - circa 1849 - 277 huizen, bewoond door 342 huisgezinnen en 1700 inwoners.[1] Volgens de *volkstelling 1849* echter waren er 1785 inwoners, van wie 1281 Hervormden en 467 Afgescheidenen. Van laatstgenoemde groep woonden in de "heerlijkheid Sleeuwijk" 167 zielen en 300 in de "heerlijkheid De Werken" (omvattende de gehuchten De Werken en De Schans alsmede verspreid-liggende boerderijen). De gemeentelijke grens met Werkendam - in 1950 werden beide gemeenten samengevoegd - liep daar, waar thans in Werkendam de Kruisstraat is gelegen. Dit bracht met zich dat de Hervormden uit De Werken vanouds lid waren van de kerk te Werkendam en uit het dorp Sleeuwijk te Sleeuwijk.[2] Deze stand van zaken heeft na 1834 voor de Afgescheidenen voortgeduurd. Die van Sleeuwijk kerkten - afgezien van het tijdvak 1836-1842 toen men aan de Kil tezamen kwam - in hun eerste kerkgebouw, thans Kerkeinde no. 3, gelegen aan de periferie van de huidige bebouwing in de richting van Werkendam. Die van Werkendam vergaderden aanvankelijk (1837-1859) op het grondgebied van de burgerlijke gemeente De Werken en Sleeuwijk, aan de westzijde van deze plaats, in een verbouwde schuur die bekend stond (en staat) als 'Naboths Wijnberg'.[3] Het

1 *Van der Aa* XII (1849) 268. De gegevens over de volkstelling 1849 ontlenen we aan De Kok, *Nederland op de breuklijn* 446.

2 Opgemerkt dient dat het oude kerkgebouw der Hervormden van Sleeuwijk - thans als zodanig niet meer in gebruik - ten opzichte van de huidige bebouwing zeer excentrisch staat, namelijk aan het Kerkeinde (= gedeelte van de rivierdijk die Sleeuwijk met Werkendam verbindt).

3 Hierover nader in hoofdstuk 18.

merkwaardige deed zich derhalve voor dat op het grondgebied van De Werken en Sleeuwijk twee kerkgebouwen van de Afgescheidenen stonden: zowel dat van de gemeente Sleeuwijk[4] als dat van de gemeente Werkendam.[5]

Gemeente De Werken en Sleeuwijk met aangrenzend Woudrichem en het centrum van Werkendam (schematisch); schaal 1: 150.000

Een deel van de Afgescheidenen uit De Werken heeft steeds behoord tot de gemeente te Werkendam, een ander deel tot Sleeuwijk of tot die te Almkerk-Emmichoven; laatstgenoemde was sedert 1841 erkend en kwam samen in het nabije Nieuwendijk.[6] Aangezien het archief over de eerste jaren te Almkerk, Sleeuwijk en Werkendam ontbreekt, kunnen we van het ledenbestand in de laatste twee plaatsen geen precieze aantallen noemen.[7] Vaststaat dat Sleeuwijk aanstonds een gemeente was van enige omvang. Zoals we zullen zien werd zij in februari 1840 erkend.

4 In de stukken Herv. Ered. aanvankelijk aangeduid met ‘te De Werken en Sleeuwijk’.
5 (Als vorige noot) idem met ‘te Werkendam en De Werken’.
6 Vergelijk hoofdstuk 15.
7 Behalve dan het vermelde inzake de volkstelling 1849. De ‘Gemeenteverslagen’ beginnen in GA Sleeuwijk met 1853.

In de ‘Inleiding’ is reeds vermeld dat Sleeuwijk van 2 juni 1846 tot midden 1860 was aangesloten bij Zuid-Holland (classis Dordrecht-Gorinchem tot september 1849; daarna classis Gorinchem).[8]

1. De eerste Afgescheidenen; archief Hervormde gemeente

De eerste ledenlijst van de Afgescheiden gemeente valt niet samen met de in hoofdstuk 3 genoemde reeks der 124 ondertekenaars van het request 1836 uit De Werken en Sleeuwijk.[9] Immers, zoals we zagen, werden na enige jaren deze personen lid te Almkerk, Sleeuwijk of Werkendam. Het archief van de Afgescheiden gemeente begint met 1851.[10] Het meeste houvast - voor het opstellen van een eerste ledenlijst - biedt ons het archief van de Hervormde gemeente.[11]

In de notulen van de Hervormde kerkeraad 1779-1905 wordt onder 27 januari 1835 vermeld dat de gemeente 628 zielen omvat, van wie 152 ‘ledematen’. Op 19 december daaraanvolgende wordt genotuleerd dat

(Een R voor een naam = tekent request 1836)

R	Gerrit Vink (met twee voorzonen Pieter Snoek Czn. en Leendert Snoek Czn.)
R	Bastiaan van Drunen

respectievelijk ouderling en diaken zich hebben afgescheiden. De kerkeraad omvat dan nog: ds. I. van Duuren,[12] ouderling J. Schaap en diaken R. van Dijk. Op 13 juli 1835 scheiden zich af

R	Jan Killewinger en
R	zijn vrouw Marrigje van der Waal[13] met hun kinderen

8 Literatuur: E. Masselink, *Ik zal gedenken - Kort overzicht van de geschiedenis der Gereformeerde Kerk te Sleeuwijk vanaf ... 1835*, Sleeuwijk 1940.

9 Het te noemen request 1839 (erkenning) heeft merendeels dezelfde ondertekening als dat van 1836. Ook van deze lijst geldt dat zij personen omvat die òf te Sleeuwijk òf in De Werken woonden.

10 Zij het ook dat het eerste notulenboek een samenvatting van de geschiedenis der eerste jaren bevat. Het archief wordt ter plaatse bewaard.

11 Dit wordt ter plaatse bewaard.

12 Isaäc van Duuren (1796-1867) stond te Sleeuwijk van 1823 tot zijn emeritaat 1863. Burgemeester H.E. Verschoor, in de tijd van de Afscheiding lid van het classicaal bestuur van Heusden, is reeds in 1835 niet enthousiast over deze predikant. Hij schrijft: ‘... over het algemeen heeft men geen vertrouwen in onzen tegenwoordigen Predikant, die hier hoegenaamd geen nut sticht. Sedert drie jaren komt niemand van de jeugd of van de jongelingschap catechiseeren; de man weet met de menschen niet om te gaan, hoezeer op zijne leer en gedrag niets valt aan te merken’. (*Bos* III, 22).

13 Het echtpaar emigreert naar de Verenigde Staten; Marrigje van der Waal overlijdt aan het einde van de zeereis (Masselink, *a.w.* 10). Jan Killewinger gaat al na korte tijd naar de achtergrond onder de Afgescheidenen, maar in september 1835 wordt hij genoemd

R	Cornelis P(ellikaan) Scheurwater met zijn kinderen

‘afgevaardigde der afgescheidene te Sleeuwijk’. Merkwaardig is dat hij tekent met ‘Jan Kjillewjinger’ (EERSTE DEEL 32). Men zie voor hem: *Bos* register.

Op 4 december 1835

R	Rokus van Drunen
R	Adriana van Dijk
R	Willem Killewinger met zijn kinderen
R	Arie Kouw
R	Willem van Krugten en
R	zijn vrouw Jannigje Lijzebet Ouwerkerk met hun kinderen
R	Geertrui Ottevanger, weduwe Slagmolen
	Pieternella Ottevanger, weduwe Van Vuuren, met haar vijf kinderen
R	Antonie Leendert Snoek met zijn kind Wilhelmina Antonia
R	Vijverke Snoek (echtgenote van Bastiaan van Drunen) met haar kinderen
	Jan Steven Verhagen en
R	zijn vrouw Jenneke (Jannigje) van Arkel met hun kinderen
	Antonie van Vuuren
	Jan van Vuuren
	Rokus van Vuuren met zijn kinderen

17 december 1835

R	Christoffel Pellikaan

24 december 1835

	Antonie van Drunen en
	zijn vrouw Elizabeth Doedijns met hun kinderen
R	Lucas van Drunen

In 1836

	Neeltje van Anrooy (echtgenote van Jan Bolten)
R	Huibert van Arkel en

R	zijn vrouw Neeltje Dirkje van 't Sant met hun kinderen
R	Johanna van Haaften, weduwe Verhoeven
R	Johanna van Krugten (echtgenote van Jan Verhagen)
R	Cornelis Pellikaan Gzn.
R	Teunis Roubos
R	Willem van 't Sant
	Dorus Slagmolen
R	Jannigje Verhagen

In of na 1836

	Cornelia van Arkel
	H. van Arkel
	J. van Arkel en
	zijn vrouw Anna van Krugten met hun kinderen
	Willem van Arkel met zijn kinderen
	Cornelia voor den Dag (echtgenote van Corn. Pellikaan Gzn.) met haar kinderen
	Adrianus van Drunen
R	Johannes Korstman
	Dirk Schaap met zijn kinderen
	Elizabeth Schaap (echtgenote van Pieter Verschoor) met één kind
	Anna Scheurwater

	Antonie Verschoor met zijn kinderen
R	Pieter Verschoor

Zonder datum (doch in of na 1836[14])

R	Maaike Baks (echtgenote van Bastiaan van Krugten)
R	Symen B(aks) van Krugten met zijn kinderen
R	Anna van Breugel, weduwe Van Arkel, met haar voor- en eigen kinderen
	H. Antonie Dalm
	J.H. van Dijk met haar kinderen
R	Adrianus van Krugten
R	Teuntje van Krugten
	H. van Pelt
	Tonia Rombout (echtgenote van Jan van 't Sant) met haar kinderen
	Elizabeth Pieternella van 't Sant
R	Adrijana Snoek (echtgenote van Rokus van Drunen)
	Pieter Snoek Czn.
	Teunis Cornelis van der Waal

Hierboven zijn 60 personen genoemd. Als we veronderstellen dat de gemeente 90 kinderen omvatte, komen we - rond 1838 - tot een totaal aantal van 150 zielen.[15] Dit groeit in de jaren 1856-1861 tot 250.

Een aantal Afgescheidenen van het eerste uur heeft - blijkbaar op grond van een ten onrechte opgelegde ‘kerkelijke omslag’ - gedateerd 30 december 1837 een tweede brief van afscheiding aan de Hervormde kerkeraad gezonden. Het merkwaardige is dat dit stuk tot 1844 ‘aanvullend’ kon worden getekend. Burgemeester H.E. Verschoor legaliseert ook hierop enige ‘handmerken’.[16]

2. Vervolging

14 Enigen tekenen namelijk het request *1836*.

15 Dit aantal stemt redelijk overeen met de volkstelling 1849, namelijk circa 167. Wij menen dat de hypothese 90 kinderen niet gewaagd is. In het begin van deze paragraaf zagen we dat de Hervormde gemeente per 1 januari 1845, 628 zielen omvatte: circa 152 belijdendeen 476 doopleden, een verhouding van ongeveer 1 op 3.

16 Arch. Herv. gem., Ingekomen stukken kerkeraad 1838, no. 29.

Door het ontbreken van archiefstukken over de jaren 1836-1851 - ook van de classis Almkerk - blijft veel voor ons verborgen. Stellig is, dat het gemeentelijk leven gedurende de eerste jaren weinig vaste vorm heeft vertoond. Tengevolge van de vervolging door de overheid, was het van 1836 tot 1840 niet mogelijk één plaats van samenkomst te kiezen. Men vergaderde in de boerderij van Alettinus Branderhorst nabij het gehucht Kille en met kleinere groepen in enige huizen. Hierbij kwam, dat de requesten van 1836 en 1839 die men aan de Koning zond teneinde te worden erkend, werden ondertekend door inwoners van geheel De Werken en Sleeuwijk. De gemeente die in 1840 werd erkend, werd officieel genoemd die van laatstgenoemde plaats. Maar op den duur werd zij die te Sleeuwijk, terwijl de inwoners van De Werken zich, naar we zagen, merendeels aansloten bij Werkendam of Almkerk c.a. (met kerkgebouw te Nieuwendijk).

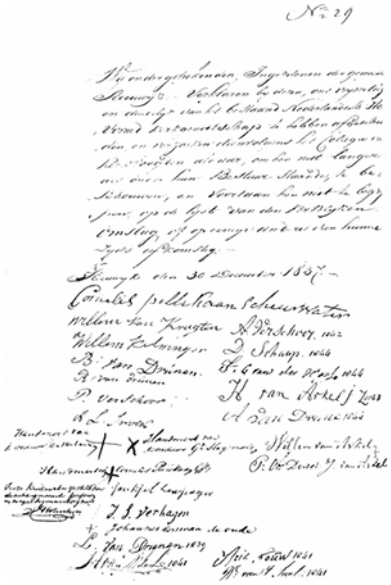

Echter: het request van (21 maart) 1839 werd ondertekend door een kerkeraad bestaande uit G.F. Gezelle Meerburg, predikant; Johannes van Breugel Hz. (De Werken), Willem van Krugten (Sleeuwijk), Willem Killewinger (Sleeuwijk), ouderlingen; Cornelis den Dekker (De Werken), Willem van 't Sant (Sleeuwijk), Otto Walraven (De Werken), diakenen.[17] Maar uit een te noemen stuk weten we dat de eerste kerkeraad voor het dorp Sleeuwijk de samenstelling had: W. Killewinger, W. van Krugten, ouderlingen; J. Killewinger, W. van 't Sant, diakenen.[18]

Hoewel burgemeester Verschoor[19] door Masselink wordt getekend als 'blijk gevende van een zachte, begrijpende gezindheid', 'een vaderlijk regent' etc.,[20] was hij niettemin als liberaal Hervormde innerlijk een tegenstander van de Afscheiding. Dit moge blijken uit zijn brief van 4 september 1834 aan J.D. Janssen:

> 'Het is UWEG bekend, hoe ongelukkig deze landstreek bedeeld is met een drie- of viertal predikanten, die alle Christelijk gevoel hebben uitgeschud en de ligtgeloovige landlieden en *dweepzieken* van elders op hol brengen. Ds. Scholte van Genderen is begonnen den toon aan te geven en doet dit nog, en wel zoo *brutaal*, dat sommige, die hem vroeger genegen waren, afvallig worden ...'.[21]

Anderzijds moet van hem worden getuigd dat hij - voor zover bekend - in geen enkel geval de Afgescheidenen heeft tegengewerkt op een wijze die de hem wettelijk opgedragen taak te buiten ging.

Het eerste treffen van de Afgescheidenen te Sleeuwijk en hun burgemeester komt zondag 12 juni 1836 tot stand.[22]

In een proces-verbaal van genoemde datum[23] meldt de burgemeester aan de officier van justitie bij de rechtbank van eerste aanleg te Den Bosch, dat hij 's morgens tussen acht en negen uur een aantal mannen, vrouwen en kinderen zijn huis[24] zag passeren. Het bleek dat zij allen gingen naar de woning van Bastiaan van Drunen, landbouwer van beroep. Vergezeld van veldwachter Reinier

17 Otto Walraven was (bleef) jarenlang diaken van de met 'Nieuwendijk' verbonden gemeente Kille; vgl. hoofdstuk 14, bladzijde 164.
18 Na korte tijd werd J. Killewinger vervangen door P. Verschoor; begin 1839 W. Killewinger door H. van Arkel (Masselink, *a.w*. 24).
19 H.E. Verschoor (1791-1877); 1812-1856 burgemeester van De Werken en Sleeuwijk; 1831-1853 lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant; 1864-1877 lid van de Eerste Kamer.
20 Masselink, *a.w*. 18, 19, 31.
21 *Bos* I, 297.
22 Voor het volgende van deze paragraaf hebben we merendeels geput uit Archief rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch (RA Den Bosch): Correctionele vonnissen 1837-1838; processtukken 1837-1838. Voor de processtukken zal hierna, slechts een nummer worden vermeld.
23 No. processtukken 206; ook in een rapport aan de gouverneur van Noord-Brabant (Masselink, *a.w*. 16-18) en in een schrijven aan Hervormde Eredienst (*Bos* III, 41-42).
24 Masselink 16: 'Het huis dat thans bewoond wordt door mevrouw Sigmond' (1940).

Haagmans begaf de burgemeester zich eveneens naar gemelde woning,[25] alwaar een samenkomst werd gehouden door Gezelle Meerburg geleid. Als tekst was gekozen Mattheus 8 vers 20: 'En Jezus zeide tot hem: De vossen hebben holen, en de vogelen des hemels nesten; maar de Zoon des mensen heeft niet, waar Hij het hoofd nederlegge'.

De volgende personen waren aanwezig: Bastiaan van Drunen, zijn vrouw Vijverke Snoek en hun kinderen Anneke, Cornelis, Lucas[26]; G.F. Gezelle Meerburg, Jan van Andel, Jenneke van Arkel (vrouw van B. van Krugten), Maaike Baks, Rokus van Drunen en zijn vrouw Adriana Snoek, Adriana van Dijk (vrouw van R. Haagmans), Willem Killewinger, Arie Kouw, Johanna van Krugten (vrouw van Jan Verhagen), Teuntje van Krugten, weduwe Verhoeven, Willem van Krugten, Cornelis Pellikaan, Gerrit Pellikaan, weduwe Gerrit Slagmolen, Antonie Leendert Snoek, Pieter Verschoor, Gerrit Vink.

De burgemeester komt tot 18 personen, behalve de inwonenden, en derhalve

> 'meende hij niet gerechtigd te zijn om te trachten die vergadering te doen uiteengaan, ofschoon ik zag dat een aantal personen zich buitenshuis en voor de geslotene buitenramen bevonden, die hoezeer aandachtig luisterende niet konden geacht worden tot die vereeniging te behooren; ik vond mij geroepen de aangevangene leerrede verder aan te hooren en aan het slot moest ik getuigen niet anders dan een diep eenvoudige doch gemoedelijk ernstige predikatie eenigzins teemend uitgesproken te hebben gehoord, waarin voor niemand, ook niet voor de rust eenige beleediging was te ontdekken, dan alleen dat hiervoor eene hoeveelheid menschen op de been en de gemoederen der velen, weinig nadenkenden in beweging werd gebragt, hetwelk ik tenslotte den Predikant en de toehoorders te kennen gaf, als zijnde zulke handelingen ongepast en diep af te keuren, te meer daar zulks geschiedde, hangende hun verzoek aan den Koning tot het verkrijgen van vrije Godsdienstoefening[27] - doch op deze en andere opmerkingen betrachtte gezegde Gezelle Meerburg een standvastig stilzwijgen ...'.

In zijn brief aan het Departement Hervormde Eredienst treedt de burgemeester in bijzonderheden over het door hem gesprokene. We vinden

> 'Tenslotte verzocht ik de menigte een oogenblik gehoor. Ik bragt hun onder het oog, dat hier ja slechts 18 menschen vergaderd waren en dus waarschijnlijk deze zich aan de overtreding der strenge letter van de wet niet schuldig maakten, maar of hun dit voor God en eigen geweten konde vrijspreken, wanneer zij dat groote aandeel buitenstaanden aanschouwden, wanneer zij bedachten, dat zij hier als iets kwaad doenden vereenigd waren en op het minste geritsel uiteenstoven en de vlugt namen; dat hun gedrag zondig en diep af te keuren was, daar zij mij en zoovele weidenkenden in

25 Masselink 16: 'Dit is het huis dat thans bewoond wordt door de Gebroeders Versteeg' (1940).

26 Deze vijf personen - bewoners - telden niet mee bij de bepaling van het overschrijden van het kritieke aantal twintig.

27 Adres aan de Koning inzake vrijheid van godsdienstoefening, opgesteld door de Synode 2-12 maart 1836 - *Handelingen en Verslagen* 1071-1106.

eene tevoren rustige gemeente ergerden en de gemoederen van allen in beweging bragten en aanleiding gaven tot tweedragt, onrust en verwijdering zelfs in de huisgezinnen; dat dit groote kwaad te schandelijker was voor hem, die daarin zwakken en eenvoudigen voorging en wel in eenen tijd, dat een verzoek aan den Koning om vrije uitoefening van godsdienst hangende was.'

De boerderij van Alettinus Branderhorst aan de Bakkerskil. Zij is bij de watersnood 1953 weggevaagd

Het proces-verbaal leidde niet tot een gerechtelijke vervolging, daar bij Bastiaan van Drunen minder dan twintig personen bijeen waren.

Op 6 augustus 1836 ontvangt een groep Afgescheidenen uit De Werken, wonende rond de boerderij van Alettinus Branderhorst aan de Bakkerskil, op grond van het koninklijk besluit van 5 juli 1836[28] vergunning godsdienstig tezamen te komen.[29]

Reeds zondag 7 augustus gaat burgemeester Verschoor een kijkje nemen in de boerderij van Branderhorst. Hij constateert dat in de schuur (‘achterhuizinge’) een vergadering wordt gehouden van meer dan twintig personen. Johannes van Breugel (De Werken) leest een preek van Abraham Hellenbroek, A. Branderhorst geeft enige malen een psalm op en Arie van Bruggen (De Werken) eindigt met gebed. Alle aanwezigen op drie na, hebben een vergunning; de in overtreding zijnde personen komen uit Sleeuwijk: Antonie van Drunen, Stoffel Pellikaan en Antonie Leendert Snoek. Tenslotte constateert de burgemeester dat zich in de schuur ‘een ruw opgetimmerde catheder’ bevindt. Hij krijgt de geruststellende verzekering dat in het vervolg personen die daarvoor geen toestemming hebben

28 EERSTE DEEL 402-404.

29 Kerkelijke handelingen mochten niet worden verricht. Ieder der aanwezigen moest toestemming hebben van het plaatselijk bestuur. Het desbetreffende request werd in GA Sleeuwijk onder de ‘Ingekomen stukken 1836’ niet gevonden. Het zal t.o.v. het verzoekschrift 1 oktober 1836 (hoofdstuk 3) weinig nieuws hebben bevat.

niet tot de vergadering zullen worden toegelaten en dat geen predikant zal optreden indien daartoe geen vergunning door de overheid is verleend. ‘Hierop ging de bijeenkomst met orde en stilte uiteen.’[30]

Ook deze samenkomst heeft niet geleid tot een veroordeling, zelfs niet tot een behandeling door de rechtbank. Het proces-verbaal komt niet verder dan de gouverneur en het Departement van Eredienst.

Op het grondgebied van De Werken en Sleeuwijk zijn zeven processen-verbaal opgemaakt die hebben geleid tot even zovele vonnissen van de rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch. We zullen hieronder de voornaamste bijzonderheden noemen.

S = Sleeuwijk, W. = De Werken
g. = geboren te, w. = wonende te

samenkomst no. processtukken*[31]; *datum; ten huize van	***datum vonnis***	***veroordeelden/boeten/bijzonderheden***
1836		
8; 8 dec; Barend Biesheuvel (W)	15 febr. 1837	G.F. Gezelle Meerburg *ƒ* 50; Arnoldus Doedijns (40) arbeider, g. en w. De Werken, voorzanger *ƒ* 50; Barend Biesheuvel (60), arbeider, g. en w. De Werken *ƒ* 8. Proces-verbaal van 11 en 22 dec. 1836; berust op verklaringen van Willem de Koter, arbeider, w. Werkendam en van Lammert L. Sigmond, arbeider, w. Sleeuwijk.[32] Bij het binnentreden van de woning die ‘vervuld was met menschen’, werd De Koter ‘aangevallen’ door Arie van Driel Mz. die zei, dat hij, declarant ‘er uit moest, en maar naar Dominé Bösken[33] behoorde te gaan, omdat hij den Baäl diende ...’. Sigmond verklaart onder meer dat bij het lezen van het doopsformulier drie vrouwen

30 *Bos* III, 412-413.
31 RA Den Bosch; Arch, rechtb. van eerste aanleg Den Bosch, processtukken 1837, 1838.
32 Beiden waren niet-Afgescheidenen; zij traden, al dan niet met voorbedachten rade, op als aanbrengers.
33 J.H. Bösken, Hervormd predikant te Werkendam van 1834 tot 1840.

samenkomst no. processtukken; datum; ten huize van	*datum vonnis*	*veroordelden/boeten/bijzonderheden*
		opstonden, te weten: Sijke den Haan, vrouw van Wouter Kieboom, schipper; Adriana Visser, vrouw van Adrianus Paans, arbeider; Adriana Visser, vrouw van Johannis van der Pijl, arbeider - allen w. De Werken.
9; 9 dec; Barend Biesheuvel (W)	15 febr. 1837	G.F. Gezelle Meerburg *f*:50; A. Doedijns, voorzanger *f* 50; vrijspraak voor Cornelis den Dekker (42), landbouwer, g. Veen, w. De Werken - deze heeft gelden ontvangen na afloop der samenkomst; B. Biesheuvel *f* 8. Het proces-verbaal van 23 december 1836 berust op het getuigenis van Willem Jacob van der Elst, zoon van Willem van der Elst, notaris te Werkendam. Aanwezig waren, behalve de reeds genoemden - uit *De Werken*: Arnoldus Doedijns, bouwman; Cornelis Doedijns, bouwman; Dirk Doedijns, bouwman; Arie van Driel Mzn., kubbenmaker[34]; Jannigje van Driel, vrouw van Pieter Dirkse, naaister; Jan de Graaff, arbeider; Anna Adriana de Graaff, weduwe Johannis Korstman, arbeidster; Gerrit Ippel, landbouwer; Wouter Kieboom, schipper en zijn vrouw Sijke den Haan met hun zoon

34 Een kub is een van tenen gevlochten of van garen gebreide visfuik.

Antonie Kieboom; Gerrit van der Stelt, ‘de Oude’ - uit *Werkendam*: Jannigje van Aalst; Antonie Baggerman en zijn vrouw met drie dochters; Jan van Beek, timmerman; Aantje van Driel; Drika Kanters geb. Baggerman; ‘zekere van Oorschot aan de Kade’; de vrouw van Andries Potters; Christina Reyers; vrouw en dochter van Jochum Ritmeester.

samenkomst no. processtukken; datum; ten huize van	*datum vonnis*	*veroordeelden/boeten/bijzonderheden*
7; 10 dec; Zeger van Herwijnen (W)	1 maart 1837	G.F. Gezelle Meerburg *ƒ* 100; Cornelis van Gorp (33), landbouwer, g. De Werken, w. Almkerk, voorzanger *ƒ* 50; vrijspraak voor Cornelis Rombout (37), smid, g. Dussen, w. Almkerk -deze heeft voor de armen geschonken gelden, na afloop van de godsdienstoefening in ontvangst genomen; Zeger van Herwijnen (64), g. Almkerk, w. De Werken *ƒ* 8.
1837		
-[35]; 11 juni; Alettinus Branderhorst (W)[36]	7 juli	G.F. Gezelle Meerburg *ƒ* 100; Alettinus Branderhorst (50), bouwman, g. Genderen, w. De Werken *ƒ* 8.
358; 6 aug.; A. Branderhorst (W)	5 sept.	Otto Walraven (31), tapper, g. en w. De Werken - las een gedrukte preek en collecteerde, *ƒ* 8; A. Branderhorst, collecteerde en heeft zijn woning afgestaan, *ƒ* 8; Hendrik van der Stelt Pzn. (25), aardwerker, g. en w. De Werken, deed een gebed, *ƒ* 25. Proces-verbaal 7 aug. opgemaakt door Reinier Haagmans, veldwachter. De beklaagden zeggen bij het verhoor ‘dat zij in de meening zijn geweest, toen de veldwachter in de

35 Processtukken ontbreken.

36 Naar aanleiding van deze samenkomst wordt op 12 juni 1837 de vergunning verstrekt door het plaatselijk bestuur aan de Afgescheidenen van De Werken, ingetrokken; Brievenboek burgemeester 1831-1840, 12 juni 1836 (GA De Werken en Sleeuwijk, bewaard in StrA Heusden).

vergadering was, dat deze de personen, die niet tot de vergadering behoorden,[37] zou hebben geweerd'. De veldwachter constateerde dat aanwezig waren - uit *De Werken en Sleeuwijk*: weduwe Cornelis van Breugel; Jan van Breugel; drie zoons van Johannes Hkz. van Breugel;

37 De vergunning was echter reeds ingetrokken, men zie de vorige noot. Met de personen "die niet tot de vergadering behoorden" worden bedoeld Afgescheidenen aan wie geen toestemming was gegeven van met méér dan twintig mensen tezamen te komen. Het "weren" was uiteraard in de eerste plaats de verantwoordelijkheid van de heer des huizes.

samenkomst no. processtukken; datum; ten huize van	*datum vonnis*	*veroordeelden/boeten/bijzonderheden*
		Leendert van Breugel Franszn.; Lena van Breugel, dochter van Lijntje van Breugel; Arie van Bruggen; Willem Dekker met twee zoons; Gijs van de Giessen; Gerrit Ippel; Cornelis de Jong; Arend Lagrouw ‘de zoon’; Simon Lagrouw; Cornelis Mulder; Arie van der Stelt Hz.; Arie Jans van der Stelt en zoon; Arie Willemse van der Stelt; de vrouw van Jan van der Stelt; Pieter Ariese van der Stelt; Pieter Janse van der Stelt; Jan Verschoor schoonzoon van Arie Jans van der Stelt; Hendrik Walraven; Otto Walraven - uit *Almkerk*: Johanna van der Beek, vrouw van Gezelle Meerburg; Johanna Biesheuvel, vrouw van Jan de Bok; Catharina Tesselhof, dienstbode bij de familie Meerburg.[38]
1838		
217; 27 mei; Jan de Graaff (W)	*22* juni	Jan de Graaff (45), arbeider, g. Werkendam, w. De Werken - huis afgestaan, fungeerde als voorlezer, *ƒ* 8. Proces-verbaal door brigade marechaussee Woudrichem. Verklaard wordt dat de vergaderden voldeden aan het bevel uiteen te gaan.

38 Het aantal aanwezigen dat werd opgeschreven lag al boven de twintig. De drie personen uit Almkerk waren nimmer in het bezit geweest van een vergunning tot het bijwonen van de samenkomsten in de (andere) gemeente De Werken c.a.

225; 3 juni; Bastiaan van Drunen (S)	22 juni	Pieter Verschoor (26), arbeider, g. De Werken, w. Sleeuwijk -fungeerde als voorlezer, / 8; Bastiaan van Drunen (45), bouwman, g. en w. Sleeuwijk, *ƒ* 8. Proces-verbaal brigade marechaussee; de vergaderden voldeden aan het bevel uiteen te gaan.

3. Erkenning

In maart 1839 - na de erkenning van 'Utrecht' 14 februari - zenden achttien gemeenten een adres aan de Koning waarin zij eveneens erkenning vragen; daaronder is ook Sleeuwijk.[39] Slechts het laatstgenoemde wordt aanvaard. Dit mag als een wonder worden beschouwd, want de overige worden (voorlopig) van de hand gewezen, wegens onvoldoende getalsterkte, onvermogen tot onderhoud van kerk en armen, het gemis van een kerkgebouw. De Werken en Sleeuwijk kan wel bogen op een voldoende aantal - het adres wordt ondertekend door 124 personen - maar men bezit geen kerkgebouw. En, de burgemeester gaf als zijn mening 1°. dat de gemeente niet in staat zou zijn voor haar behoeftigen te zorgen; 2°. inzake het huis van Alettinus Branderhorst dat werd aangewezen voor de uitoefening der eredienst - 'een boerenhofstede, doch klein en weinig daarvoor geschikt en ingericht...'. Maar hij voegt er aan toe, dat deze boerderij 'nog de beste gelegenheid is, welke er bestaat in de gemeente, te meer daar supplianten het plan hebben een afzonderlijk kerkgebouw te stichten'.[40]

Het reeds enige malen genoemde request draagt als datum 21 maart 1839.[41] Het bijgevoegde reglement was dat van Utrecht. Het verzoekschrift wordt gezonden namens de kerkeraad (zeven personen)[42] en 117 anderen, van wie we de meesten reeds vinden bij het adres van 1836. De namen van 31 onderetekenaars, voor zover in dit hoofdstuk nog niet genoemd, zijn de volgende; hierbij moet worden bedacht dat enigen in het dorp Sleeuwijk woonden, anderen in De Werken.

> Elizabeth van Arkel, Adriaan Biesheuvel, Arie Branderhorst, Antonie Damen, Jan Groeneveld, Stijntje Groeneveld, Pleuntje van der Giessen, Jacomina van Herwijnen, Adrianus J. van den Heuvel, Leendert van der Heuvel, Karel Ippel, Cornelis de Jong, Dirkje de Kleijn, Neeltje Klop, Johannes Korstman Jr., Arend Lagrouw Jr., Leentje van der Lee, Pieternella Ottevanger, Jenneke van der Pijl, Wouter Rombout, Wouter de Ruiter, Huibert Scheurwater, Aagje Schouten, Alida van der Stelt, Dora van der Stelt, Johannis van der Stelt, Joris van der Stelt, Bastiaan Vos, Jenneke Vos, Pietertje Vos, Cornelia van Wijnen.

De gemeente wordt - zij het na een klein jaar wachten - erkend bij koninklijk besluit van 29 februari 1840, no. 121.[43] Nadrukkelijk wordt bepaald:

> 'Kerk voorloopig in het huis, bewoond door Alettinus Branderhorst, aan de zoogenaamde Kil onder De Werken, met verpligting voor het einde des Jaars zich in het bezit te stellen, onder goedkeuring der Regeering, van een voor de Eeredienst geschikt gebouw'.

39 Uitvoerig over deze verzoekschriften (opsomming van de achttien gemeenten, advies van de Raad van State etc.) *Bos* IV, 374-387.
40 GA De Werken en Sleeuwijk, Brievenboek burgemeester 1831-1840, onder 12 april 1839 (StrA Heusden).
41 Herv. Ered. 6 sept. 1839, no. 3.
42 Men zie het begin van paragraaf 2.
43 Herv. Ered. 10 maart 1840, no. 7.

Niet voor het einde van 1840, maar wel zondag 19 juni 1842 kon het eerste kerkgebouw worden in gebruik genomen, zoals we zullen zien. Het stond ‘achter

het huis van Huibert van Arkel Hz., op een gedeelte van het perceel bouwland Sectie B No. 472'. Thans is (het later vergrote) kerkje niet meer als zodanig in gebruik; het is verbouwd tot woning en getekend Kerkeinde 3.

4. De eerste jaren; 'Eenige bijzonderheden...' (1836-1851)

Vermoedelijk zijn korte tijd vóór 1 oktober 1836 - maar in ieder geval in *dit* jaar - te Sleeuwijk de ambten ingesteld. Immers, op genoemde datum presenteert *de gemeente* te De Werken en Sleeuwijk zich met een adres aan de Koning.[44] Dat er reeds spoedig moeilijkheden rezen, blijkt onzes inziens uit de wijziging in de samenstelling van de kerkeraad, waarvan in het begin van paragraaf 2 werd gerept. Maar na 21 maart 1839 is er opnieuw een mutatie, waarna dit college de volgende personen omvat: Huibert van Arkel, Willem van Krugten, ouderlingen; Willem van 't Sant, Pieter Verschoor, diakenen.[45] Het voornaamste element in de wijzigingen, gerekend vanaf de instituering der gemeente, is dat de gebroeders J. Killewinger en W. Killewinger door anderen zijn vervangen. Over deze zaak vinden we een bijzonderheid in de notulen van de classis Genderen van 2 april 1839.

> 'Heeft Arie Verkuyl en Antonie van Krimpen[46] verslag gedaan van de zaak die te Sleeuwijk in de gemeente had plaats gehad, waarover de vergadering heeft geoordeeld, dat de Commissie[47] verkeerd gehandeld heeft in het afzetten van de geheele Kerkeraad dier gemeente terwijl door zoo danige handelwijs de onschuldige met de schuldige werd gestraft en de Goddelijkheid van de roeping werd miskend en weggenomen; waarbij de vergadering ook besloten heeft te protesteren tegen de handeling van een nieuwe kerkeraad in die gemeente, en dat er van dit besluit aan de Klassis van Almkerk kennis zou gegeven worden.'[48]

De moeilijkheden van het jaar 1839 worden door het bovenstaande niet ten volle duidelijk. Ook de 'Eenige bijzonderheden over den uitgang uit het hervormd kerkbestuur en het stigten der Gemeente tot op den tijd dat wij zelf in het bezit zijn gesteld van eenen Leeraar', aantekeningen over de jaren 1836-1851, die zijn geschreven voor in het eerste notulenboek, geven daarover geen uitsluitsel. Dit relaas waarvan wij hieronder de 21 artikelen zullen afdrukken, is getekend 28 oktober 1851, en eindigt met

'Het voorgaande is opgesteld... door den waardigen ouderling H. van Arkel...

H. Koopman, praeses H. van Arkel Arie Kouw

44 Hoofdstuk 3. Ten onrechte vermelden de diverse kerkelijke jaarboekjes: 1837.
45 Masselink, *a.w*. 24. Deze schrijver veronderstelt dat de mutatie zich voltrok in 1841 - het gebeurde echter in 1839.
46 Deze personen waren respect, ouderling te Genderen en ouderling te Meeuwen.
47 Benoemd door een classicale vergadering (Almkerk); de commissie telde blijkbaar - ter ondersteuning - ook leden uit het ressort van de classis Genderen.
48 NCGe 2 april 1839, art. 3.

W. van Krugten W. van 't Sant diakenen’.

P. Verschoor ouderlingen

De ‘bijzonderheden’ luiden als volgt.

> ‘Art. 1 Het heeft de Koning Zijner Kerke behaagt weeder mannen te verwekken die het heil van Sion leerde behartigen, die de oogen geopent wierde om te zien het afwijken van onze dierbaren waarheid gelegt door onze vaderen gegrond op Gods getuigenis, die niet meer dulden konde volgens hun geweeten het invoeren van Menschelijke Leeringen bij Gods dierbaar Woord, niet meer te moogen staan onder een Kerkbestuur die de fondementelen stukken bedektelijk en in het openbaar aanranden en zoo de Kerk tot eene geheele afval te brengen.
> Waar domenie de Cock Herder en Leeraar te Ulrum en H.P. Scholte te Genderen in de Provincie Noordbraband door het Hervormd Kerkbestuur werden geschorst in hunne bediening zoo dat eene geheele uitgang noodzakelijk maakte.[49]
>
> Art. 2. Het boven staande vont al spoedig weerklank in onze gemeente om dat er veel van gehoort en gesproken wert, want daar was van te vooren al onrust twisten over de waarheid. Maar toen het God behaagde den Herder en Leeraar G.F. Gezelle Meerburg bij de Hervormde Gemeente te Almkerk en Emmikhoven te doen uitgaan uit dat genootschap zijn er een gedeelte uit onze gemeente mede gegaan - dat gedeelte vont al spoedig behoefte aan opzienders ouderlingen en Diakenen, welke door Meerburg is tot stand gebracht en bevestigd.
> De ouderlingen waren W. van Krugten en W. Killewinger en de Diakenen waren W. van 't Sant en J. Killewinger,
> onder welks bestuur de gemeente een tijt gestaan heeft.
>
> Art. 3. Nouwelijks dat tot stant gebragt zijnde of de gemeente vont van de Politie tegenstand in vervolging om dat het wert aangemerkt volgens het 291 en 292 Artikel van het fransche wetboek als eene aszoziatie, zoodat er geweest zijn die gevangenissen hebben moeten verduuren. Maar de Koning Zijner Kerke wist het zoo te bestuuren dat alle aanslagen en instrumenten die tegen Zijn volk gericht, wist af te keeren daar meenig voorbeeld zoude aangetoont kunnen worden, welke wij om meenigvuldigen omschrijving willen laten rusten.
>
> Art. 4. De Godsdienst wert uit gewent[50] des Zondags en anderen gelegenheden in de huizen onderling beoefend en wel is het gebeurt door G.F. Gezelle Meerburg in het buiten veld in de open lucht op vaartuigen om

49 De zinsbouw vertoont hier en daar gebreken, maar de bedoeling van de opsteller wordt in de meeste pericopen duidelijk.

50 Uit gewent = naar gewoonte.

de vervolging te ontwijken,[51] en zoo onze godsdienst ongestoort te mogen eindigen.

Art. 5. Daar toch veelen gebeeden troonwaarts gezonden wierden behaagde het de Heere de verdrukking te zien en te hooren en verhooren om eene weg aan te wijzen om rekwesten te zenden aan den Koning om onze Godsdienst gegrond op Gods getuigenis en al het vervatte gelegt door onze vaders vergadert te Dordrecht in eene synode in den Jaaren 1618 en 1619, onder de voorwaarde de Leeraars te zullen onderhouden, hun Eigen Arme te zullen verzorgen, hunne Kerke te Bouwen en al wat tot het huisgezin behoort.[52] Dit[53] vont in onze gemeente al schielijk navolging; alles wert in het werk gesteld om daar toe te geraken - spoedig was het klaar, het wert opgezonden aan den Kooning. Wij kreegen een gunstige uitslag op de zeiven zoo dat wij volgens ons geweeten ongestoort zonder vervolging onze Godsdienst konden uitoevenen.
De gemeente te Sleeuwijk en De Werken waaren de Eerst in de Provinsie Noordbraband die dat voorrecht mochten ondervinden.

Art. 6. Zoodra als de vrijheid ontvangen was in de gemeente, wert er aan Meerburg dadelijk kennis gegeven omdat Zijne Eerwaarde het rekwest als Herder en Leeraar ondertekent had. Spoedig wert er een gebouw of schuur in gereetheid gebracht. Provizioneel om den Godsdienst er in uitteoevenen en wel het gebouw van Alettinus Branderhorst aan de Bakkerskil in de Buiten Werken.[54] Daar wert door Meerburg des Zondags en anderen gelegenheden onder eene grooten meenigte volks het dierbaar Woord Gods verkondigt tot zoo lang dat Meerburg en zijne Kerkeraad zeiven vrijheid hadden bekoomen en hoe Meerburg de gemeente verlaten heeft, zal men het met stilzwijgen voorbij gaan en laaten het aan den Leeraar zeiven over - de Heere vergeven hem zijne misdaad is onze beede.[55]

51 Onder meer op 20 september 1837, een “Dank-, Vast- en Bededag”. Meer dan 400 personen kwamen op deze dag bijeen op een afgelegen stuk land in de Biesbosch, waarheen zij met vaartuigen waren gegaan. *Schat in aarden vaten* V, 155.

52 Met de laatste woorden zal de schrijver hebben bedoeld: en voor alles wat verder tot het kerkelijke leven behoort, zelf te zullen zorgen.

53 Namelijk het voorbeeld van de Utrechtse Afgescheiden gemeente, die als eerste een request om te worden erkend, aan de Koning zond.

54 We zagen reeds dat de boerderij van Alettinus Branderhorst ook vóór het verkrijgen van de vrijheid als vergaderplaats diende. De inrichting van de schuur werd nu echter verbeterd; Masselink, *a.w. 22*.

55 Dit is kras uitgedrukt. Meerburg was in de eerste plaats predikant te Almkerk c.a. Maar in 1839 had hij zich, terwille van het verkrijgen van de erkenning verbonden aan Sleeuwijk, evenals aan Drongelen c.a. zoals we nader zullen zien.

Art. 7. De gemeente konde Meerburg niet verlaaten. Zij is hem gevolgt naar het huis en schuur van eene Gerrit Verbeek aan den Nieuwendijk.[56] Maar den verren afstand van het gebouw met vrouw en kinderen begon moeijelijk te worden, zoo dat ter gesprooken wert over een Eigen Kerk gebouw daar menigvuldigen vergaderingen over gehouden zijn dan met het Kerkbestuur van Almkerk en Emmikhoven en dan al weeder met Werkendam en de Werken, maar nooit tot een gewenst einde kunnen koomen en daar kwam bij verdeeldheid onder de Kerkeraad. De gemeente trok dat zich aan; het wert Kerkelijk behandeld maar de onruststookers waren niet te overtuigen zoo dat het Klassikaal gediend heeft, waar beslooten wert eene commissie te benoemen om de zaken in de gemeente te herstellen,[57] welken vergaderden ten huize van den Diaken W. van 't Sant. Den ouderling W. Killewinger en den Diaken J. Killewinger onderzocht te hebben, zijn ze bevonden schuldig te zijn en besluiten den geheelen Kerkenraad te ontbinden en zoo de gemeente in de gelegenheid te stellen om tot een gewenst einde te geraken.

Art. 8. Spoedig werd in de behoeften voorzien die gevoeld wert. Meerburg vergaderde met de Gemeente ten Huize van W. van 't Sant. De vergadering wert geopent met het gebet door den Leeraar Meerburg. Geëindigt[58] zijnde wert aan de gemeente-Leeden geleegenheid gegeven om hunne stemmen op papier met geslooten briefjes vrij uit te brengen waar bevonden wert dat gekoozen was tot ouderling den ouden ouderling W. van Krugten en H. van Arkel en tot Diaken den ouden Diaken W. van 't Sant en P. Verschoor. Dat gedaan zijnde is de vergadering geslooten met Dankzegging door den Leeraar Meerburg.

Art. 9. Nouwelijks werd den uitslag van de verkiezing gehoort of de Duivel wist en wel met namen J. Killewinger den ouden Diaken te gebruiken om beschuldigingen tegen H. van Arkel in te brengen dat hij twee slooten zoude gegraven hebben die hem niet toekwamen. Maar door schriftelijke bewijzen getoond van de Eijgenaars dat zij hem met recht toekwamen, dus leugentaal bevonden zijnde.

Art. 10. Genen beschuldigers meer in gekoomen zijnde zijn de broeders in hunne gewichtvollen betrekking bevestigt aan den Nieuwendijk door Meerburg Leeraar in die gemeente.

Art. 11. De gemeente tot rust gekoomen zijnde, wert er behoefte gevoeld naar een Eigen Kerkgebouw waar de vergaderingen over gehouden

56 De naam Gerrit Verbeek komen we in dit verband in geen enkel ander stuk tegen. Zoals we in hoofdstuk 14 zagen, werd sedert 1840 te Nieuwendijk gekerkt in een schuur toebehorende aan Jan den Dekker.

57 Vergelijk het begin van deze paragraaf.

58 Namelijk met het gebed.

wierden. Spoedig was de zaak beslist. H. van Arkel gaf de plaats[59] daar gebouwt moest worden. Twee werden verkoozen en wel met namen R. van Drunen en H. van Arkel om de noodige bouwstoffen te verzamelen en het zoo te bestuuren om tot een gewenst einde te geraken. Het wert ondernomen en vont zooveel hulp en berijtvaardigheid dat het allen gedachte te booven ging. Ja zelf dat er Duizent Gulden werden bij gedragen van Menschen die niet tot de gemeente behoorden.[60] Zoo wist de Heere de harten te buigen tot ondersteuning van Zijn volk, zoo dat het in wijnigen weeken geheel voltooid was.[61] Meerburg heeft er de Eerste Predikatie in gedaan den 19 Junij 1842. Art. 12. Zoo is de Dienst onderling vervuld geworden door het leezen van Leerredenen van Godzalige Leeraaren met afwisseling door het prediken van Meerburg, staande onder het bestuur of Classen van Noordbraband tot dien tijt datter gehunkert wert naar een anderen orde of regeling in de Kerk met verlating van het voetspoor onzer vaderen. Spoedig was het klaar gedrukt[62] en aan de onderscheidene Gemeente toegezonden. Nochtans onze gemeente kon daar niet meede instemmen, maar verworpen en welk veel opzien baarde, welke ten gevolgen had dat Meerburg den 24 Augustus 1845 de laatste Leerrede gedaan heeft in de gemeente.[63]

Art. 13. Onze Gemeente gevoelde behoefte naar vereeniging, daar zij op zich zelve niet mocht blijven staan volgens 28 Art. van onze geloof belijdenis dat zegt, dat men zich moet voegen bij de waren Kerk en zoo tezamen de Kerk uitmaken.[64] Vergadering daarover gehouden den 13 Dec. 1845[65] bij C. den Dekker[66] daar wij destijds met die gemeente verenigt waren.[67] De vergadering geopend zijnde door het gebet door den Broeder W. van Krugten, wert er rondgevraagd door den Broeder H. van Arkel of het de zaak niet dringend vordert om ons af te scheiden van het bestuur van Noordbraband en ons aan te bieden aan het bestuur van Zuidholland, welke met een eenpaarigen stemming werd aangenoomen. Daar wert meede

59 grond.
60 Volgens Masselink, *a.w*. 25, bedroegen de totale bouwkosten *f* 2538,70.
61 De bouw duurde van ongeveer 3 maart tot half juni 1842; Masselink, *a.w*. 24.
62 Bedoeld wordt de *Noord-Brabantse kerkenorde* (van het jaar 1843); vgl. de "Inleiding".
63 Vergelijk de "Inleiding" en het begin van dit hoofdstuk. Sleeuwijk behoorde van 2 juni 1846 tot midden 1860 tot het Zuid-Hollandse kerkverband.
64 Artikel 28 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis zegt onder meer: "Wij geloven... dat niemand... zich behoort op zich zelve te houden, om op zijn eigen persoon te staan; maar dat zij allen schuldig zijn zichzelf daarbij" - namelijk bij de kerk - "te voegen en daarmede te verenigen; onderhoudende de enigheid der kerk...".
65 Volgens de "Inleiding" in dit boek, par. 5: 8 dec. 1845.
66 Cornelis den Dekker te De Werken, behorende tot de gemeente Werkendam en De Werken.
67 De term "verenigt" dient te worden verstaan als: "één van zin, eensgezind". Masselink, *a.w*. 26, trekt uit het woord "verenigt" ten onrechte de conclusie dat beide gemeenten "in dien tijd... gecombineerd" waren.

belast de Broeder H. van Arkel om dat te bewerken het geen in het geheel in het 14 en 15 Art. zal volgen. Na de afgevaardigden tot dat doel verkoozen te hebben[68] is de vergadering door den Broeder W. van Krugten met dankzegging geslooten.

Art. 14...[69]

Art. 15...[70]

Art. 16. De beoordeeling er over op de vergadering om ons als Broeders aan te nemen wert met eene gunstige uitslag bekroond om voortaan te staan onder de Classe van Zuidholland in weerwil van de aangewende pogingen van Noordbraband om zulks te beletten. Nochtans kregen zij het zoo ver, schoon met goedkeuring onzer afgevaardigden, dat wanneer de Classe Noordbraband weeder geheel en al tot het voetspoor onzer Vaderen terug keerde, dan weeder te staan onder hun bestuur.

Art. 17. Aangenomen zijnde van de Classe van Zuidholland gevoelde de gemeente die des tijds gekombineert was.[71] behoefte aan een Leeraar, waar dezelve vereenigt twee beroepen hebben gedaan welke bijde werden afgeslagen. Eenig verschil gekoomen zijnde is er over eene zaak welken wij niet zullen noemen. Zoo dat de gemeente Sleeuwijk genoodzaakt wert om op zich zeiven te moeten staan.[72]

Art. 18...[73]

Art. 19. Het voorrecht boven andere gemeentens[74] was groot, maar op zich zelve beschouwd noch maar een halve dienst - geen doop, geen Avond-

68 Vgl. de “Inleiding”. Van Sleeuwijk ouderl. W. van Krugten; van Werkendam c.a. ouderl. A. van Driel en diaken C. den Dekker.

69 Dit artikel bevat de “afscheidsbrief” door Sleeuwijk en Werkendam, 8 dec. 1845 gericht aan de Brabantse kerken, maar geadresseerd aan ds. Meerburg. Men zie voor de inhoud van dit schrijven de “Inleiding”, par. 5.

70 Volgt de brief waarmee de afgevaardigden zich 3 maart 1846 presenteren op de classicale vergadering Dordrecht-Gorinchem en daar, na discussie, worden aanvaard. Men zie de “Inleiding”, par. 5.

71 Namelijk met het oog op het beroepingswerk. Er waren - zoals we zagen - twee kerkeraden en twee vergaderplaatsen. Ook op de classicale vergaderingen treden de gemeenten zelfstandig op, behoren zelfs vanaf 1849 tot twee afzonderlijke classes! Sleeuwijk tot de classis Gorinchem, Werkendam tot Dordrecht. Hierbij kwam dat tot 1853 slechts de gemeente “te De Werken en Sleeuwijk” erkend was.

72 Sleeuwijk en Werkendam hebben nimmer één predikant gehad.

73 In dit artikel wordt verhaald dat nà 1845 af en toe een predikant uit Zuid-Holland voorging in de dienst des Woords. Ook kwamen er studenten van het opleidingsschooltje van ds. F.A. Kok te Schoonhoven, preken. Tevergeefs werd een beroep uitgebracht op ds. J.H. Meijer (1812-1891), alsmede tweemaal op ds. H.H. Knol (1790-1865).

74 Er waren rond 1850 vele vakante gemeenten.

maal, geen onderwijs[75] onder het opkoomende geslagt. Daar het eene vereyste is om de waarheid vroeg te planten in de jeugdige harten, begon [men] drukkend te gevoelen[76] en de wenken die in de gemeente gegeven wierden, bewoogen de opzieners om de gemeente op te roepen en er vergadering over te houden. Het wert des Zondags bekend gemaakt om in de week te vergaderen. De gemeenten Leeden kwamen allen op. De vergadering wert geopend met het zingen uit den 133 Psalm het eerste vers en na het gebet door den Broeder W. van Krugten gedaan zijnde wert door den Broeder H. van Arkel voorgesteld om Domenie Koopman, Herder en Leeraar te Noordeloos[77] te beroepen, welk met eenpaarigen stemmen wert aangenomen en goed gekeurt. Dat gedaan zijnde is de vergadering geslooten met het zingen uit den 133 Psalm het 3 vers en met dankzegging door den Broeder W. van Krugten.

Art. 20. De Broeder P. Verschoor op hem genomen hebbende om den Consulent Domenie Zeebuit[78] te schrijven om zijn zeiven spoedig in de gemeente te begeeven. Daar wert aan het verzoek voldaan. Hij verscheen ten huize van H. van Arkel die Zijne Eerwaarde met het besluit van de vergadering en den gantsche inhout bekent maakte. Het beroep klaar zijnde werd door den Diaken Arie Kouw weggebracht en den zelve overgegeven.

Eenige tijd bedenking nemende heeft het God behaagt zijn harte te bewegen onswaarts en Zijne dienstknegt in een ander deel van Zijne wijngaart te zenden - wel tot droefheid van hun waar zijn hart aan verbonden was, maar tot Blijtschap van hen die hunne wenschen vervuld zagen. Zijne Eerwaarde is bevestigt door Domenie Zeebuit en zijn intrede den 26 October 1851.

Art. 21. Slotartikel. Wat op dezen bovenstaande artikelen aangemerkt kan worden is dat ze missen het jaar, den dag en datum, maar dat is - wij moeten het met schaamte zeggen - dat zij wel 17 a 20 Jaaren naderhand zijn in gevuld door aanspooring van de Kerkvisitatooren en ook door onze achtenswaardiegen Herder en Leeraar H.R. Koopman. Het nageslagt vergeeven ons onze achtteloosheid en spooren hun aan[79] om niet als hunne vaderen te handelen, maar ordelijk en getrouw in de Kerkregering. De Heere geve Zijne onmisbare zeegen er over. Amen.'

75 catechisatie. De studenten uit Schoonhoven mochten doop noch avondmaal bedienen.
76 Namelijk het herderloos zijn.
77 Hendrik Ruine Koopman werd 10 juli 1824 te Wijk (Drenthe) geboren en overleed 24 juni 1884 te Paterson, New Jersey, U.S.A. Noordeloos 1849, Sleeuwijk 26 okt. 1851 - 11 maart 1860, Pernis 1860, naar Amerika 1865. Men zie voor hem voorgaande delen register.
78 J.F. Zeebuijth (1795-1879) stond te Leerdam van 1849 tot 1868.
79 en spooren hun aan = en moge door ons worden aangespoord.

5. Gemeentelijk leven 1851-1869

Opmerkelijk is het, dat Sleeuwijk - evenals Werkendam - in 1845 het besluit nam, te blijven bij de Dordtse kerkenorde, en de Brabantse verwierp. Opmerkelijk, aangezien deze koers werd gekozen, zonder de leiding van een predikant. Immers de gemeente was tot die tijd vakant geweest en ook van de invloed van een dienaar des Woords van elders kunnen we in de bewaard-gebleven bescheiden niets vinden.

Kort vóór dat ds. H.R. Koopman te Sleeuwijk de herdersstaf opneemt - 26 oktober 1851 - heeft de kerkeraad als samenstelling: Huibert van Arkel, Willem van Krugten, Pieter Verschoor, ouderlingen; Jan van Andel, Arie Kouw, Willem van 't Sant, diakenen. Reeds op de eerste vergadering van de kerkeraad na de intrede wordt orde op zaken gesteld; besloten wordt ‘een Kerkeraads Boek, hetwelk tot hiertoe niet aanwezig was geweest’ aan te leggen. Verder: het huisbezoek, de catechisatie, de aftreding van leden van de kerkeraad worden geregeld en er zal een boek worden aangelegd waarin de collecten zullen worden opgetekend.[80]

Eind 1851 wordt een vergadering gehouden, waarin de kerkeraad en veertien mansleden aanwezig zijn. Het doel is verkiezing van ambtsdragers - de aftredenden worden herkozen.[81] Begin 1853 is de nieuw-gebouwde pastorie gereed;[82] zij staat ‘aan den Dijk’, voorbij de kerk in de richting van Werkendam.

In 1858, als Noord-Brabant de Dordtse kerkenorde ondubbelzinnig heeft aangenomen[83] blijft evenwel de kerkeraad te Sleeuwijk bezwaar maken met Zuid-Holland te breken en zich te voegen in het kerkverband van Noord-Brabant. In een brief aan de classis Almkerk schrijft hij te menen dat de Dordtse kerkenorde niet in alle gemeenten wordt gevolgd. Zo te Meeuwen, waar ‘de kerkeraad niet alleen de Catechismus des Zondags niet doet lezen, maar dat aldaar broeders zijn in den kerkeraad en in de gemeente die zulks van geen belang achten’.[84] De classicale vergadering van eind 1859 neemt de moeite ‘te onderzoeken of de geheele Provincie Noord-Braband zonder voorbehoud de Dordtsche Kerkorde heeft aangenomen en daarna na bevind der zaak te handelen’.[85] Blijkbaar is het resultaat van dit onderzoek bevredigend geweest, want begin 1860 meent Sleeuwijk dat alle bezwaren zijn weggenomen.[86] Tenslotte: op de classicale vergadering van 4 april 1860 wordt Sleeuwijk (opnieuw) ‘ingelijfd in deze Klasse’.[87]

Inmiddels is ds. Koopman naar Pernis vertrokken - 11 maart 1860. Zijn opvolger Pieter Kapteijn staat te Sleeuwijk van 24 februari 1861 tot 7 juni 1868.[88] De

80 Not. kerker. 28 okt. 1851, art. 3.
81 Idem 18 dec. 1851, geen art.
82 Idem 10 maart 1853, art. 3.
83 Men zie de ‘Inleiding’, par. 4.
84 Not. kerker. 4 maart 1858, art. 3.
85 Idem 8 nov. 1859, art. 3.
86 Idem 2 febr. 1860, art. 3.
87 NCA 4 april 1860, art. 5.
88 Pieter Kapteijn werd geboren te Bodegraven 5 jan. 1823 en overleed te Leerdam 19 jan. 1903. Men zie voor hem *De Haas* I, 152-153.

ambtsperiode, zowel van Koopman als van Kapteijn kenmerken zich door stabilisatie en groei van de gemeente. Masselink geeft over laatstgenoemd tijdvak enige bijzonderheden die buiten het bestek van deze publicatie vallen.[89] Slechts één zaak willen we noemen. Jarenlang is in de gemeente gestreden over de wijze van aftreding en herkiezing van ambtsdragers. We vinden hierover bij Masselink[90]

> 'Bij de eerste verandering van den kerkeraad (aftreding en verkiezing van ambtsdragers)[91] viel het den praeses op dat de aftredende broeders *terstond* herkozen werden. Dit was reeds het geval sinds het eerste jaar van ds. Koopman, 1851, toen er besloten was: elk jaar treedt de helft van den kerkeraad af, en is herkiesbaar. Dat was toen al een heele vooruitgang. Ds. Kapteijn ging voort in dat goede spoor en stelde voor een *finale* verandering, dus dat al de aftredende broeders niet herkiesbaar zouden zijn. Dit was in 1861, tien jaar na dat eerste besluit. Maar o de praktijk! want als de broeders namen moeten opschrijven op briefjes voor candidaat-ambtsdragers, dan komen er nauwelijks genoeg om tegenover de aftredenden te stellen. Geheel nieuwe dubbeltallen te formeeren zou dus onmogelijk zijn. Zoo strandde dus ook hier een op zichzelf voortreffelijk besluit in zijn uitvoering'.[92]

89 Bijvoorbeeld een lijst van ambtsdragers; Masselink, *a.w*. 53-54.

90 Masselink, *a.w*. 34.

91 Not. kerker. 9 dec. 1863, art. 4.

92 **Woudrichem**. Uit not. kerker. 26 dec. 1855, art. 4, blijkt dat er enige leden zijn die te Oudendijk, gem Woudrichem wonen. In laatstgenoemde plaats scheidden zich circa 1835 slechts drie personen af. Toch vinden we in de literatuur - *Ref. 1e S*. I (837) 450-452; *Ref. 1e S*. II (1837) 124-125; EERSTE DEEL 116-117 - dat te Woudrichem enige Afgescheidenen die 'gezelschap' hielden, werden gemolesteerd, met name na afloop van hun samenkomsten; ook hun huizen moesten het ontgelden. Genoemd worden Havelaar, Hello, Tjeenk en diens huishoudster, alsmede Rombout aan den Oudendijk. Volgens het Bevolkingsregister Woudrichem-en-Oudendijk 1830-1840 (StrA Heusden) zijn onderstaande personen bedoeld.
Cornelis Havelaar (geen geb. jaar vermeld), arbeider en zijn vrouw Neeltje Versteeg (idem), Hoogstraat 22b - het echtpaar verhuist 1 mei 1837 naar Gorinchem (EERSTE DEEL 116); de weduwnaar Hendrikus Hello (1766), aannemer, Landpoortstraat 121; Hendrik Tjeenk (1793), ongehuwd, bouwman en zijn huishoudster Peterke van Andel (1787), Hoogstraat 151; Antonie Rombout (1797), (beroep niet vermeld) zijn echtgenote Gijsbertje Hak (1807), Oudendijk 5.

Hoofdstuk 18
Werkendam

Inleiding

De burgerlijke gemeente Werkendam grensde in de negentiende eeuw zowel ten noorden als ten westen aan Zuid-Holland en was daarvan gescheiden door respectievelijk de Merwede en het Gat-van-Kielen.

Zij bestond 'bijna geheel uit eilanden en platen, in de Biesbosch gelegen - en slechts uit een klein gedeelte vastland, zijnde de westelijke uithoek van het Land-van-Altena, en bevattende het dorp Werkendam, met het buurtje Zevenhuizen, benevens eenige verstrooid liggende huizen'.

De bewoners vonden voornamelijk hun bestaan in 'hakkerij in de grienden, leverantie van rijs, aanneming van publieke werken, scheepvaart en prikvisserij'. Het dorp Werkendam bestond grotendeels uit een dubbele rij aaneengebouwde huizen, waaronder vele 'fraaije woningen', van welke enige aan de rivierdijk van de Vervoorne-polder waren opgetrokken. Er stonden rond 1849 in de gehele gemeente circa 260 huizen, bewoond door 300 huisgezinnen en 1544 inwoners[1]; van dezen waren 215 Afgescheidenen, de overigen Nederlands Hervormd.[2]

Allereerst dient te worden vastgesteld dat de Afgescheiden gemeente te Werkendam[3] in *1836* werd geïnstitueerd, en wel vóór 8 oktober; immers een request van de gemeente - hoofdstuk 3 - wordt op laatstgenoemde datum verzonden. De in de literatuur vermelde dag van instituering 27 maart 1837 is onjuist[4]; zij is gebaseerd op de eerste ondertekening van de 'Acte van Verbintenis' voor

1 *Van der Aa* XII (1849) 268-272.
2 De Kok, *Nederland op de breuklijn* 446. Volgens een telling van 31 dec. 1846: 1624 inwoners - 1448 Hervormden en 160 Afgescheidenen (Register burgemeester etc. Werkendam 1847, StrA Heusden). *Van der Aa* geeft voor 1849 op: 'De inwoners, die op 16 na allen Hervormd zijn...'; dit is dus onjuist.
We houden het op: 1846 - 160 Afgescheidenen; 1849 -215 Afgescheidenen. Het is echter niet zeker dat dezen allen waren aangesloten bij de gemeente die we in dit hoofdstuk zullen beschrijven.
3 Literatuur: J.H. Jonker, 'Honderd-jarig bestaan van de Gereformeerde Kerk te Werkendam', *Gereformeerde Kerkbode voor Noord-Brabant en Limburg*, 9 april 1938; M.C.P. Cok e.a., *Gereformeerde Kerk Werkendam 1837-1987*, Werkendam 1987.
4 De *Jaar*- en *Handboekjes* vermelden abusievelijk 1837.

ambtsdragers.[5] Hierbij komt dat de eerste ouderling, Andries Potters (De Werken), reeds 22 februari 1837 als zodanig optreedt.[6]

Dan, we willen benadrukken dat de gemeente steeds *zelfstandig* is geweest. J.H. Jonker zegt in zijn herdenkingsrede 1937: 'Wanneer de gemeente eigenlijk vrij geworden is en zelfstandig naar buiten getreden, is tot heden onbekend'.[7] De spreker meende zich te kunnen baseren op de inhoud van de brief door de kerkeraad van Sleeuwijk, alsmede door die van Werkendam 8 december 1845 geschreven aan ds. Gezelle-Meerburg, aangaande het breken van beide gemeenten met 'Noord-Brabant' en het zich voegen bij 'Zuid-Holland'.[8] Hierin wordt gesproken van DE gemeente.

Maar dit is geen wezenlijk argument aangezien bedoeld is, dat de kerkeraad zowel van de éne als van de andere gemeente, deze zaak in eigen groepering heeft behandeld. We stellen vast dat beide gemeenten vanaf het begin van hun bestaan een eigen kerkeraad hebben gehad, steeds naar buiten zelfstandig zijn opgetreden[9] en in de classicale vergaderingen met een afzonderlijke afvaardiging verschenen.[10] De omstandigheid die gemakkelijk aanleiding kan hebben gegeven tot het ontstaan van bovengenoemd misverstand, is de volgende.[11] Vóór de Afscheiding (en ook daarna) behoorden de Hervormden van de burgerlijke gemeenten De Werken en Sleeuwijk alsmede van Werkendam tot twee kerkelijke gemeenten, namelijk tot die van Sleeuwijk en van Werkendam. Deze situatie is na 1834 bestendigd in deze zin, dat de Afgescheidenen van het dorp Sleeuwijk de gemeente te Sleeuwijk vormden en die van De Werken en Werkendam voor een deel waren aangesloten bij die te Werkendam,[12] voor een deel bij Nieuwendijk-De Kil.[13] Echter, de landsoverheid eiste dat de Afgescheidenen in requesten en met name in hun aanvragen inzake erkenning zich hielden aan een ondertekening door personen uit één burgerlijke gemeente. 'De Werken en Sleeuwijk' en 'Werkendam' zonden in 1836 afzonderlijk een verzoekschrift aan de Koning waarin vrijheid van godsdienstoefening werd gevraagd; het werd van de hand gewezen.[14]

In 1839 vroegen de Afgescheidenen van De Werken en Sleeuwijk bij request te worden erkend - het verzoek werd in 1840 gehonoreerd, waarna een kerkgebouw

5 Stuk bewaard in archief Gereformeerde kerk te Werkendam.
6 Vergelijk hoofdstuk 4, inleiding.
7 Jonker, *a.a.*; deze gedachte van Jonker werd overgenomen in Cok e.a., *Gereformeerde Kerk Werkendam* 6.
8 'Inleiding', par. 5.
9 Vanaf 1836; men zie hoofdstuk 3.
10 De reeds genoemde 'Acte van verbintenis' (1837) spreekt duidelijk van 'de gemeente Jesu Christo te Werkendam'.
Men zie voor de 'eigen' kerkeraad van Sleeuwijk hoofdstuk 17 (Sleeuwijk), par. 4, art. 2.
11 Vergelijk voor deze zaak ook de inleiding van hoofdstuk 17.
12 Herv. Ered. (inv. no. 1860, onder 'Noord-Brabant') sprak aanvankelijk van de gemeente 'te De Werken en Sleeuwijk' (1840) en 'te Werkendam en De Werken'.
13 Hoofdstuk 14, par. 6.
14 Hoofdstuk 3.

werd gesticht in het dorp Sleeuwijk.[15] De Afgescheidenen van Werkendam samen met een deel van die van De Werken richtten - zoals we nader zullen zien - een 'kerkgebouw' in, eveneens op het grondgebied van de burgerlijke gemeente De Werken en Sleeuwijk, op 50 à 60 meter van de grensscheiding met Werkendam. Deze groepering genoot de 'vrijheid' onder de dekmantel dat de gemeente te *De Werken* en Sleeuwijk was erkend. Nadat in 1848 ds. S.O. Los de eerste predikant van de Afgescheidenen te Werkendam is geworden, en het kerkelijk leven zich ongetwijfeld in meer-geordende banen gaat bewegen, wordt de kerkeraad er blijkbaar bij bepaald dat de gemeente niet is erkend. De tijd van vervolging is weliswaar voorbij, maar de gemeente bezit geen rechtspersoonlijkheid en kan daardoor bijvoorbeeld geen onroerend goed op haar naam doen overschrijven. In 1853 wordt 'toelating in de burgerlijke maatschappij' gevraagd en verkregen - waarover hierna.

We vatten samen: de gemeenten te Werkendam en te Sleeuwijk hebben vanaf 1836 zelfstandig bestaan, maar de erkenning door de overheid werd aan Sleeuwijk in 1840 gegeven en aan Werkendam in 1853.

Het aantal zielen dat de gemeente omvat gedurende de eerste jaren, staat niet geheel vast. Eind 1836 tekenen 40 personen het request aan de Koning, mede voor 43 kinderen. Dit toont aan dat er dan op het grondgebied van Werkendam circa 90 Afgescheidenen wonen. Zoals we reeds zagen, eind 1846 waren er 160, tegen 215 in 1849.[16] In De Werken telde men in 1849 circa 300 Afgescheidenen. Dit betekent voor 1849 een totaal van 515. Op grond van de statistiek - bijlage II - weten we dat de gemeente te (De Werken en) Werkendam in de jaren rond 1856 ongeveer 329 zielen telde.

We weten echter dat circa 200 personen uit De Werken lid waren van de gemeente De Kille of van die welke te Nieuwendijk haar kerkgebouw bezat.[17] Toch, zoals reeds bij herhaling betoogd, er zijn voor de jaren 1836-1856 vele onzekerheden. Niet onmogelijk is dat enige te Werkendam wonende Afgescheidenen niet behoorden bij de onderhavige gemeente, maar lid waren van een Kruisgezind gezelschap.[18]

Wat het archief van de gemeente betreft: behalve enige losse stukken ('Acte van verbintenis' etc.) bevat het geen bescheiden van vóór 1869 - de notulen van de kerkeraad beginnen met 30 maart 1875 en zijn gedurende de eerste jaren uiterst

15 Merendeels voor de Afgescheidenen wonende in het dorp Sleeuwijk; hoofdstuk 17, par. 3.
16 Vgl. noot 2.
17 Hoofdstuk 14, par. 6. *Van der Aa* XII (1849) 267 vermeldt dat er in De Werken ongeveer 300 Afgescheidenen zijn (1849). Na 1842 'heeft een gedeelte, ten getale van 228, zich, de facto, afgescheiden en vereenigd met de erkende gezindte te Almkerk-en-Emmichoven, en een ander gedeelte, ten getale van 77, heeft zich op gelijke wijze verbonden met de Christelijke Afgescheidenen van Werkendam...'.
18 We baseren deze hypothese op NCD 6 aug. 1856, art. 11, waar we lezen dat de kerkeraad te Werkendam rapporteert dat de onder censuur staande Adriana Baggerman 'zich heeft aangesloten bij de zich noemende Gereformeerden onder het kruis'.

summier; het oudste of oudst-bewaarde ledenregister is vermoedelijk in dezelfde tijd aangelegd.

Tenslotte, Werkendam heeft evenals Sleeuwijk enige jaren behoord tot het Zuid-Hollandse kerkverband. Van 2 juni 1846 tot 5 september 1849 bij de classis Dordrecht-Gorinchem, van 31 oktober 1849 tot 1 december 1858 bij de classis Dordrecht.[19] Na enige strubbeling aangaande een grensregeling - Werkendam telde leden die op het grondgebied van Zuid-Holland woonden - komt op 27 juli 1859 de 'formeele aansluiting' van Werkendam met de classis Almkerk tot stand.[20] Aan hetgeen over dit onderwerp is gezegd, mede in betrekking tot Sleeuwijk, in de 'Inleiding' en in hoofdstuk 17, behoeft niets te worden toegevoegd.

1. Voorgeschiedenis; archief Hervormde gemeente; eerste Afgescheidenen

De voorgeschiedenis van de Afscheiding is voor wat Werkendam betreft een hoofdstuk apart; zij valt buiten het bestek van dit boek.[21] We willen hier slechts een enkel ding aanstippen en niet verder graven dan tot het jaar 1746. We stuiten dan op het predikantschap van Johannes Groenewegen (1709-1764) die te Werkendam stond van 1739 tot aan zijn overlijden.[22] Onder hem en zijn broer de 'leek' Jacob Groenewegen,[23] voltrokken zich in 1751 en 1752 'geestelijke beroerten' die grote gelijkenis vertonen met die van de 'Nijkerkse beweging' van die jaren.[24]

Laatstgenoemde heeft de gebeurtenissen te Werkendam beschreven in zijn *Een opregt Verhaal van het werk der overtuiging en bekeering van zondaren, voorgevallen in de gemeente van Werkendam in den jare 1751 en 1752*.[25] Op 3 september 1751 en de daarna volgende maanden deden zich te beginnen bij kinderen van twaalf tot

19 NCD 1 dec. 1858, art. 3.
20 NCA 29 juli 1859, art. 4-5.
21 Schrijver dezes spreekt de wens uit dat aan dit onderwerp een afzonderlijke studie zal worden gewijd.
22 Men zie voor hem *BWPGN* III, 359-360. De betekenis van Johannes Groenewegen en zijn broer Jacob moet niet worden onderschat. Samen gaven zij uit *De Lofzangen Israëls, waaronder de Heere woont*, Gorinchem 1757; de bundel werd vele malen herdrukt; zo verscheen in 1917 te Rotterdam een dertiende druk.
23 Jacob Groenewegen werd in 1710 te Zoetermeer geboren; het jaar van zijn overlijden werd niet gevonden. Men zie voor hem *BWPGN* III, 356-359. Hoewel geen predikant - wellicht is hij aanvankelijk molenbouwer geweest - staat een groot aantal theologische geschriften op zijn naam.
Het initiatief tot het uitgeven van *De Lofzangen Israëls* kwam van hem. Vermeld wordt, dat Jacob G. blijkens de acta van de classis Leiden en die van de synoden van Zuid-Holland, aan deze kerkelijke vergaderingen, veel te doen heeft gegeven, 'wegens zijne liefhebberij voor 't uitgeven van Theologische werkjes'. Hij zou vanwege zijn activiteiten tweemaal zijn gecensureerd.
Een nader onderzoek zou kunnen aantonen, wat de gronden daarvoor zijn geweest.
24 VIERDE DEEL 100-102.
25 Gorinchem 1752; herdruk Dordrecht 1767. Heruitgave H.J. van Dijk, Giessenburg 1980.

zestien jaren wonderlijke verschijnselen voor: na hevige strijd kwamen velen tot de overtuiging dat zij het kindschap Gods deelachtig waren. Jacob G. schrijft:

> 'Het is aan de Wereld bekent, dat God voor 6 Jaar, onse Gemeynte bezogt, met zulk eene genadige bedeelinge zynes Geestes.[26] Hoe trouwloos veele van die ontwaakten, den Heere weer verlaten hebben, God is nogtans zoo langmoedig en genadig, om nog eens ons te bezoeken met zyn Geest, tot overtuyging van veele. De wyse hoe het nu begonnen is, kan yder doen zien, dat het Gods Werk is, terwyl er geen byzonder middel toe heeft gedient, als het eyge middel dat zy al haar leve gehoort hadden, en te voren nooyt invloeden op de meeste hun harten gehad hadden'.[27]

Verschijnselen als die van 1751-1752 moeten een toebereide aarde hebben gevonden in de ziel van de Werkendamse bevolking - die circa 1750 nagenoeg geheel protestants was en ongeveer duizend zielen zal hebben omvat. Maar zij hebben een lange nawerking gehad, een stempel gezet op het godsdienstige leven dat wellicht reikt tot op vandaag.

De conventikels hebben te Werkendam gebloeid, de 'oude schrijvers' werden gelezen, *De Lofzangen Israëls* werden niet vergeten. Eén van de zonen van deze plaats, de voorman van de Afgescheidenen te Giessendam Dirk Verheij (1788-1860) en zijn geschriften vormen daarvan een duidelijk bewijs.[28]

We mogen concluderen dat Werkendam aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw alleszins godsdienstig was en dat de mystiek, in dit geval de 'bevindelijke vroomheid' van de Nadere Reformatie er een grote plaats innam.[29]

De notulen van de Hervormde kerkeraad[30] laten in geen enkel opzicht een lijn zien die zou lopen van de gebeurtenissen rond 1751-1752 naar de Afscheiding. Anders

26 Dit werd geschreven in 1752. Ook in 1746 was er te Werkendam een opwekking geweest, zoals moge blijken uit een ander geschrift van Jacob G. *Antwoord aan Prof. J. van den Honert... waarin is gevoegt een Verhaal van het werk der Overtuiging en Bekeering van den jare 1746 te Werkendam voorgevallen*, Gorinchem 1751.

27 *Een opregt Verhaal* 1.

28 Men zie voor hem TWEEDE DEEL 311-314; H.K. Bouwkamp e.a., *'k Zal gedenken, Fragmenten uit de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Giessendam...*, Giessendam 1985, 24-29.

29 Jacob Groenewegen heeft blijkbaar ook na de jaren van de opwekking en na het overlijden van zijn broer, de predikant (in 1764), grote invloed gehad op de jeugdige leden van de gemeente. Zo lezen we in de notulen van de kerkeraad van 28 jan. 1767, art. 1-3, dat hij 'die tijdens het predikantschap van zijn broer behulpzaam was in het onderwijs der jeugd...' aan de kerkeraad bekend maakt dat hij 'op verzoek van sommigen uit de leergierige jeugd om van hem praeparatoir en vooraf in die waarheid onderwezen te worden, die zij Sondags avonds bij den Predikant zullen hebben te verhandelen, zig tot dat einde ten zijnen huise zal verleedigen, donderdags en vrijdags avonds om 6 à 7 uuren'.
De kerkeraad bij monde van de opvolger van Joh. Groenewegen, dr. J.J. le Sage ten Broek - die blijkbaar niet was gediend van het optreden van de onbevoegde catechiseermeester - verbiedt hem de voorgenomen werkzaamheden en herinnert hem er aan dat zijn vergunning tot het geven van catechetisch onderricht is 'vernietigd'.

30 We putten verder in deze paragraaf uit archief Hervormde gemeente Werkendam 'Notulen kerkeraad 1801-1887'. Deze notulen bevatten veelal geen artikelen. Terzijde merken we op

dan in Almkerk, Veen en Sleeuwijk voegt zich geen lid van de kerkeraad bij degenen die na 1834 met de Hervormde kerk breken.

Wellicht heeft de rechtzinnigheid van ds. Johan Herman Bösken - deze stond te Werkendam en De Werken van 5 januari 1834 tot 28 juni 1840 - enigen van afscheiding weerhouden.[31] In de notulen van 15 januari 1835 lezen we voor het eerst over de gebeurtenissen die aan de Afscheiding voorafgingen. En wel het volgende.

> Door den boekhouder der diakonie werd rekening gedaan van ontvangst en uitgaaf gedurende het jaar 1834...
> De ontvangst was *f* 2204,01; de uitgaaf *f* 1618,15; batig slot *f* 585,86.
> Met gevoelens van dankbaarheid en vreugde werd deze rekening aangehoord. Heerschte er toch in het afgeloopene jaar in onderscheidene gemeenten der Nederlandsche Hervormde Kerk de treurigste tweespalt, veroorzaakt door dezulken die wantrouwen poogden te verwekken tegen de regtzinnigheid der leeraren[32]; was het inzonderheid het land van Altena waar de ergerlijkste en bedroevendste toneelen plaats hadden; en hadden dezelve ook op deze gemeenteleden verderfelijksten invloed uitgeoefend ter verbreking van den band der liefde en des vredes bij velen - hoogst aangenaam was het dan daarentegen op te merken, hoe van den anderen kant ook velen zich beijverd hadden om op de edelste wijze liefde te beoefenen, daar de collecten *steeds* zeer aanzienlijk waren, en in 't geheel in het jaar 1834, *alleen in de diakonie zakje s f* 590 meer hebben opgeleverd dan in het hoogste der 10 laatst verlopene jaren'.

Een jaar later worden de eerste afscheidingen geregistreerd, maar er worden geen namen genoemd.[33] Ook in 'Ledemaaten van Werkendam en De Werken, aangelegd in 1805' wordt bij geen der leden van afscheiding gerept. Voor de namen en het aantal (83 zielen) van de Afgescheidenen van het eerste uur te Werkendam - voor die in De Werken zie men hoofdstuk 17 - hebben we in het request van eind 1836 een goede basis. In de notulen van 5 januari 1836 vinden we het onderstaande.

> 'Zijn door den predikant ter tafel gebragt eenige door hem ontvangene adressen welke bij verschil van eenige uitdrukkingen en bijzonderheden hoofdzakelijk bevatten de *verklaring* dat de onderteekenaars zich afscheiden van het tegenwoordig Hervormd Kerkbestuur en genootschap, tevens verzoekende dat hunne namen uit het doop- en ledematen-boek dezer gemeente mogen worden uitgeschrapt.

dat we in de not. kerker, zien dat bij de verkiezing van ouderlingen en diakenen in bijvoorbeeld 1834 en 1835 zorgvuldig rekening wordt gehouden met de groep leden die te Werkendam èn die in De Werken woont (Not. 31 dec. 1834, 31 dec. 1835).

31 Deze mening vinden we bij Cok e.a., *a.w*. 13.

32 Ds. Bösken, de notulist, mag dan zelf rechtzinnig zijn geweest, voor de onrechtzinnigheid van een aantal van zijn collega's heeft hij blijkbaar geen oog gehad; vergelijk 'Adres ingediend aan Zijne Majesteit den Koning... door de synode der Christelijke Gereformeerde Kerk... 1836', *Handelingen en Verslagen* 1070-1120.

33 Not. kerker. 5 jan., 1 maart, 12 april 1836. De diverse acten van afscheiding ('adressen') zijn, zoals we nader zullen zien, 'in de kist waarin de papieren van den kerkeraad bewaard worden' gelegd, maar zijn blijkbaar zoek geraakt.

De Kerkenraad... opmerkende hoe de eisch om te worden uitgeschrapt uit het *doopboek*[34] met bijgevoegde verklaring om een *Christen* te willen *blijven*, ja dit nog *naauwgezetter* dan voorheen te willen zijn, een eisch is der diepste onkunde in de leer des Christendoms in het algemeen en in die onzer hervormde belijdenis in het bijzonder, zoo als zij onder anderen is uitgedrukt in het laatste gedeelte van art. 34 der Nederlandsche geloofsbelijdenis.[35]
... Eindelijk lettende op de *gronden*, welke zij, die *als lidmaten* verklaren zich af te scheiden, voor deze hunne afscheiding aanvoeren, en ziende hoe deze behelzen *eensdeels* ingewikkelde of met ronde woorden geuitte beschuldigingen van afwijking van de ware leer door den kerkenraad *waarvoor geen enkel bewijs wordt bijgebragt*; *andersdeels* verklaringen van vast te willen houden aan artikelen en formulieren welke ook de Kerkenraad tot dus verre bleef erkennen; *alsook* hoe art. 28 en 29 waarop zij verklaren zich af te scheiden, juist deze hunne afscheiding ten sterkste veroordeelt, *zoo lang zij* namelijk *geene bewijzen* hebben *bijgebragt* dat de Kerkenraad de kenteekenen der ware Kerke mist.
En alzoo in aanmerking nemende de velerlei onwaarheden, ongerijmdheden en tegenstrijdigheden welke in genoemde adressen gevonden worden, voortvloeijende uit diepe onkunde en blinden ijver voor zekere regtzinnigheid die de grootste onregtzinnigheid is, welke in deze dagen hier, even als in vele andere oorden van ons vaderland door onderscheidene woelgeesten wordt aangeblazen.
Zoo is het dat de Kerkenraad... heeft besloten
...[36]
3.° om dien ten gevolge genoemde adressen neder te leggen in de kist waarin de papieren van den Kerkenraad bewaard worden.
...'.[36]

2. Proces

34 Opgemerkt dient dat deze eis, of dit verzoek, door vele Afgescheidenen gedaan, minder gelukkig was geformuleerd. In geen geval wilde betrokkene te kennen geven, dat men zijn doop wilde te niet doen. In substantie vroeg men, dat in doop- of lidmatenboek een aantekening zou worden gemaakt dat het lid met de Hervormde kerk had gebroken.
35 In het slot van dit artikel ("Van de heilige doop") wordt gezegd dat volwassenen en kinderen het sacrament van de doop *behoren* te ontvangen.
36 Onder ten eerste, ten tweede en ten vierde wordt vermeld, dat aan het verzoek van de adressanten niet kan worden voldaan, dat de kerkeraad zich nader zal beraden hoe met hun te handelen en dat van de inhoud der adressen zal worden kennis gegeven aan de kerkvoogden.
36 Onder ten eerste, ten tweede en ten vierde wordt vermeld, dat aan het verzoek van de adressanten niet kan worden voldaan, dat de kerkeraad zich nader zal beraden hoe met hun te handelen en dat van de inhoud der adressen zal worden kennis gegeven aan de kerkvoogden.

In hoofdstuk 17 zagen we, dat enige malen personen uit Werkendam werden gesignaleerd in samenkomsten binnen de gemeente De Werken en Sleeuwijk, waarbij proces-verbaal werd opgemaakt met als gevolg een veroordeling door de rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch.

Op het grondgebied van Werkendam is slechts éénmaal een godsdienstoefening gehouden die leidde tot een beboeting door genoemd rechterlijk college. Op zondag 27 mei 1838, 's middags, werd een samenkomst gehouden ten huize van Joost Biesheuvel (67), arbeider, geboren in De Werken, wonende te Werkendam. Hierbij trad Maarten van Driel (49), korvenmaker, geboren en wonende te Werkendam als ‘leeraar of voorlezer’ op.

Er waren 36 personen aanwezig. De marechaussees van de brigade Woudrichem die dit constateerden, achtten het niet nodig voor het nageslacht de namen van de

aanwezigen op te schrijven. Aan hun bevel uiteen te gaan, werd voldaan. Biesheuvel en Van Driel werden bij vonnis van 22 juni 1838 elk beboet met *ƒ* 8,-; de kosten bedroegen *ƒ* 4,18.[37]

3. Eerste en tweede kerkgebouw

Na omzwerving in huizen en boerderijen, verkrijgen de Afgescheidenen van Sleeuwijk, De Werken en Werkendam in 1840, naar we zagen, een pied à terre in de boerderij van Alettinus Branderhorst aan de Bakkerskil. Dit gebeurt nadat de gemeente te De Werken en Sleeuwijk is erkend. De Sleeuwijkers hadden in 1839 aan de landsregering toegezegd een kerk te zullen bouwen. Zij hebben blijkbaar eerst gepoogd dit te doen 'op een gedeelte van het perceel land gelegen onder de Werken aan de zoogenaamde Schans nabij den grooten weg, kadastraal Sectie A, no. 585',[38] maar dit plan is niet verwezenlijkt.[39] Het kerkgebouw verrees, naar we in hoofdstuk 17 zagen, achter het huis van Huibert van Arkel, thans Kerkeinde 3; het werd 19 juni 1842 in gebruik genomen.

De Afgescheidenen uit Werkendam en De Werken begeerden vanwege de afstand en een traditie van vóór 1835 voortzettende, een plaats van samenkomst dichter bij huis.

We lezen daarover - augustus 1842[40]

> 'Echter schijnen die Sectarissen uit het dorp De Werken afzonderlijke Godsdienst bijeenkomsten binnen hunne eigene plaats te houden, waarin ik in den loop der vorige week werd bevestigd door het berigt van zekeren Apolonius de Waal, dat hij stond in betrekking van ouderling waartoe hij door die Gemeente was verkozen, en haar bij de Godsdienstoefeningen... voorging,[41] en wel in een afzonderlijk gebouw in de kom van het dorp De Werken'.

37 Arch, rechtb. van eerste aanleg 's-Hertogenbosch; Vonnissen 1838; Processtukken 1838, no. 216.

38 Deze plek kan thans als volgt worden aangeduid: aan de Schans(dijk) ongeveer waar de Schenkelkade uitkomt; het punt ligt één kilometer ten westen van Rijksweg A 27. In de tachtig-jarige oorlog lag op deze plaats een fort, evenals dit thans het geval is. Merkwaardig is dat in dit gebied (vroeger bestond ook het gehucht 'De Schans'), van 1400 tot het begin van de negentiende eeuw, een kerkje heeft gestaan.

39 StrA Heusden, Brievenboek burgemeester De Werken en Sleeuwijk 1837-1840, brief 12 aug. 1842 gericht aan de gouverneur.

40 In het in de vorige noot vermelde stuk.

41 Het kan enigszins verwonderen dat we Apolonius Gerardus de Waal in 1842 aantreffen als ouderling van Werkendam. Hij tekent de "Acte van Verbintenis" 11 september 1842.
De Waal werd 13 sept. 1813 te Delft geboren. Vóór 1842 was hij op enige plaatsen onderwijzer en keerde in 1840 naar Delft terug, waar hij zich bij de Afgescheidenen aansloot (ZEVENDE DEEL 349). Aangezien hij wenste te worden opgeleid tot predikant, begaf hij zich naar Gezelle Meerburg te Almkerk. Aangenomen mag worden dat daardoor de aandacht van de Werkendamse kerkeraad op hem werd gevestigd. Lang heeft zijn verblijf te Almkerk-Werkendam niet geduurd. De Waal zette zijn studie te Arnhem voort en werd 29 okt. 1845 candidaat tot de heilige dienst. Hij was in

De burgemeester ziet in bedoelde handelingen niets onwettigs

> ‘maar vernemende dat de vereenigingen soms vrij talrijk waren op eene zolder der tweede[42] verdieping der woning van A. Branderhorst,[43] en misschien niet zonder gevaar voor instorting des gebouws; -om die reden heb ik dan gemelde zoldering in oogenschouw genomen en tot mijne verwondering bevonden dat een aantal werklieden bezig was om dat boven locaal door het maken van banken, gestoelten en dergelijke eene geheel kerkelijke inrigting te geven, hetwelk ik vermeen in strijd te zijn met het Koninklijk besluit van 16 Augustus 1824 (Staatsblad No. 45)[44] en op grond daarvan heb ik de aldaar tegenwoordig zijnde eigenaar des Gebouws gewaarschuwd niet verder voort te gaan, en om vooraf voor deze Kerk-inrigting de goedkeuring des Konings te vragen’.

Ondanks de waarschuwing van de burgemeester wordt de inrichting van het gebouw voltooid en worden er kerkdiensten in gehouden. Maar de ‘kerkbestuurders’ hebben zich tevens met een request tot de Koning gewend, goedkeuring vragend voor genoemd gebruik.[45] Naar aanleiding van het verzoekschrift[46] verklaart de burgemeester, hiertoe uitgenodigd door de gouverneur, dat het gebouw staat op een plaats, welke aan geen derden enig overwegend nadeel zal kunnen veroorzaken of de algemene veiligheid in gevaar zal kunnen brengen.[47] Bij koninklijk besluit van 17 februari 1843, no. 99 wordt ‘autorisatie verleend tot uitoefening der openbare Eeredienst’.[48] Het gebouw dat nog bestaat zal als ‘Naboths Wijnberg’ de historie ingaan; thans staat het als schuur tussen de panden Sleeuwijksedijk 27 en 28.[49] Waarneming leert dat het ten hoogste 150 mensen heeft kunnen bevatten. Het heeft dienst gedaan tot 1859.

onderscheidene plaatsen predikant van 1845 tot 1884 (emeritaat). Hij overleed te Enschede in 1889. Men zie voor hem *De Haas* I, 280-281.

42 Bedoeld is eerste, zoals ook blijkt uit een nog te noemen brief van de burgemeester van Werkendam.

43 Bedoeld is Arie Branderhorst (zoon van Alettinus B.), geboren 18 okt. 1812. Hij was gehuwd met Johanna van der Meijden. Gegevens ontleend aan Bevolking De Werken en Sleeuwijk 1842-1855.

44 Het tweede artikel van dit besluit luidde:
“Zonder daartoe alvorens Onze toestemming te hebben verkregen zal het niet geoorloofd zijn om nieuwe kerken of gebouwen tot de oefening van den openbaren eeredienst bestemd, te stichten of te bouwen noch om de reeds bestaande te herbouwen of aan dezelve eene veranderde inrigting te geven...”.
Begin 1839 merkte de toenmalige minister van justitie C.F. van Maanen op dat bij dit besluit “geene straffen zijn bedreigd” (*Bos* IV, 342).

45 Brievenboeken burgem. De Werken c.a. 28 sept., 31 okt., 14 nov. 1842.

46 Herv. Ered. 9 febr. 1843, no. 1. Het request is gedateerd december 1842 en geschreven door A.G. de Waal. Slechts de kerkeraad tekent; hij heeft als samenstelling: Andries Potters, A.G. de Waal, ouderlingen, Cornelis den Dekker, Adr. van Driel, diakenen. Medegedeeld wordt, dat de volgende kosten zijn gemaakt: huis en erve *f* 2100; inrichting *f* 500, tezamen *f* 2600.

47 Brievenboeken als voren 12 jan. 1843.

48 Herv. Ered. als in noot 46.

49 Ten onrechte vermelden Cok e.a., *a.w.* 16, 22, dat het gebouw heeft dienst gedaan vanaf 1837. Het werd echter pas in 1842 in gebruik genomen.
Kadastraal stonden erf en opstal geregistreerd als: Sectie A, no. 666.

Voor we verder gaan: op 19 oktober 1842 schrijven burgemeester en assessoren van Werkendam desgevraagd een brief betreffende de plannen aangaande

'Naboths Wijnberg' aan de gouverneur.[50] We vinden hierin dat genoemde bestuurders 'met allen ernst' hebben overwogen

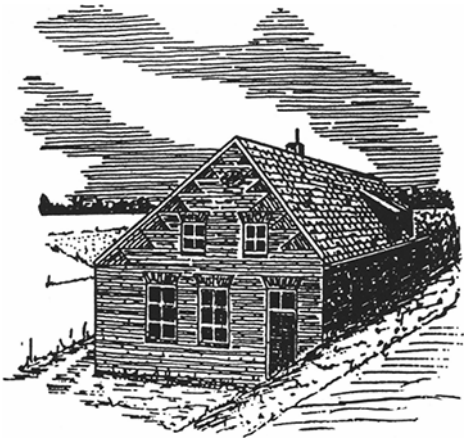

'Naboths Wijnberg'
het eerste bedehuis, 1842-1859
Uit Cok e.a., *Gereformeerde Kerk Werkendam*

> 'het hierbij teruggaand verzoek van de zich noemende Ouderlingen en Diakenen der Christelijke Afgescheidene Gemeente *De Werken en Werkendam* tot het inrigten eener geschikte plaats ter uitoefening hunner godsdienst op eene zoldering van het huis behoorende aan A. Branderhorst, staande in de Gemeente De Werken, en hebben de eer UHoogEdelGestrenge te betuigen, dat wij allen eerbied hebben voor eene ordentlijke vervulling der pligten van alle Godsdienstige gezindheden, daar waar dezelve bestaan of in verband met de voldoening aan de hun door het Hoofdbestuur opgelegde verpligtingen mogten worden uitgebreid,[51] maar gevoelen tevens als één hunner eerste pligten te waken tegen alles wat aanleiding geven kan tot het bedreigen der stoffelijke belangen hunner ingezetenen.
> Het is van dit *standpunt* dat wij noodzakelijk en nuttig geacht hebben, het genoemde locaal in persoon te inspecteeren, ten einde dit berigt na eigene overtuiging in te rigten, zoodat wij met verschuldigden ernstige bescheidenheid en met vertrouwen op

50 StrA Heusden, Brievenboek burgemeester en assessoren Werkendam 1842; 19 oktober.
51 Niet geheel duidelijk. In ieder geval: de Afgescheiden kerken kenden geen "Hoofdbestuur".

onze goede bedoelingen in het belang onzer Ingezetenen, vermeenen UHEdGestr. te mogen attenderen op het navolgende.
Het huis van *Branderhorst* is een der *hoogste gebouwen* in den kom der Gemeente *De Werken* op 50 ad 60 Ellen afstand der noordoostelijke grensafscheiding der Gemeente Werkendam, waarin op de eerste Verdieping de gevraagde inrigting tot eene Kerk voor de Christelijke afgescheidene geheel van hout reeds is zamengesteld, en de boven en benedenzolders door den Ouderdom zoo zeer zijn vermolmd, dat men eene tweede dekking met planken op den eersten zolder heeft moeten bekostigen.
Wij vermeenen dus met alle redenen te moeten vreezen, dat eene schijnbare onbeduidende vonk der lampen welke slechts 40 ad 50 duimen[52] onder de balken hangen eener verdieping van 3 ellen 10 duimen, of een stukje turfkool vallende uit den vuurpot der stoven der vrouwen, tusschen de opening der dubbele vloering brand in dit gebouw kan doen ontstaan, welke door eenen noordoosten wind voortgestuurd, het geheele geaglomeerde gedeelte[53] der Gemeente De Werken, en 2/3 van die van Werkendam met vernietiging zouden bedreigen.[54]
Op grond van het aangevoerde, waarvan wij de gevolgen ons naauwelijks durven voorstellen, vinden wij ons ten duurste verpligt UHEdGestr. in Consideratie te geven, om in het verzoek van meergenoemde Ouderlingen en Diakenen, zooals het is liggende, te difficulteren,[55] aan hun overlatende om tot de uitoefening van hunne Godsdienst eene meer veilige en geschiktere inrichting, op eene steenen of aarden vloer besloten tusschen van steenen gebouwde muren en gedekt met pannen aan te bieden'.

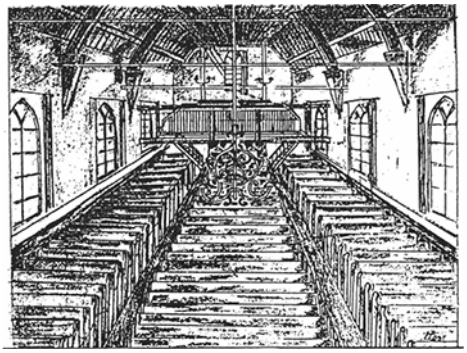

Interieur van de kerk aan de Hoogstraat 1859-1912.
Uit Cok e.a., *Gereformeerde Kerk Werkendam*

52 Met duim is hier bedoeld 1 centimeter = een honderdste van een el (= meter).
53 het geagglomereerde gedeelte = de kom.
54 Geheel denkbeeldig was zulk een gebeurtenis niet. In de eerste helft der zeventiende eeuw hadden in Werkendam en De Werken drie hevige branden gewoed; *Van der Aa* XII, 271.
55 bezwaren kenbaar te maken - namelijk bij de minister van eredienst.

Het keurige vertoog van het dagelijks bestuur van Werkendam heeft, zoals we zagen, er niet toe geleid dat het bedehuis finaal werd afgekeurd. Pas in 1859, tijdens het predikantschap van ds. S.O. Los, wordt de primitieve huisvesting verlaten. Er wordt dan een kerk gebouwd aan de Hoogstraat, op een stuk grond kadastraal bekend als Sectie A, nr. 97 en 98. Het gebouw is groter dan 'Naboths Wijnberg' - wat door de uitbreiding der gemeente wel nodig zal zijn geweest - het telt een kleine 250 plaatsen[56] en het doet dienst tot 1912. Dan wordt op dezelfde plek een 'echte' kerk gebouwd; deze wordt in 1945 door de Duitsers opgeblazen.[57]

4. Request 1853

Zoals reeds in de inleiding van dit hoofdstuk aangeduid, bezat de gemeente te Werkendam en De Werken tot 1853 geen rechtspersoonlijkheid en was zij ook door de overheid niet erkend. Het Departement Hervormde Eredienst formuleerde de stand van zaken vóór en in 1853 als volgt '... hebbende deze beide plaatsen tot hiertoe behoord tot de gemeente te Sleeuwijk'.[58]

De gemeente zendt 18 oktober 1853 het volgende adres aan de Koning.[59]

> 'Aan Zijne Majesteit den Koning
>
> Sire!
> Geven met verschuldigden eerbied te kennen de ondergeteekenden, allen inwoners der gemeenten Werkendam en de Werken Provintie Noord-Brabant.
> Dat bij uwer Majesteits besluit van 29 Februarij 1840, No. 121 de toelating en erkenning is vergund eener Christelijke Afgescheidene gemeente binnen de Werken en Sleeuwijk, overeenkomstig de bepalingen van het Reglement daar bij geannexeerd.
> Dat later bij Koninklijk Besluit van 25 Junij 1842, No. 75, vergunning is verleend tot het oprigten van een kerkgebouw te Sleeuwijk achter het huis van H. van Arkel en bij opgevolgd[60] besluit van Uwe Majesteit van 17 Februarij 1843, No. 99 is vergund het gebouw staande in de Werken genoteerd No. 50[61] tot uitoefening der eeredienst te mogen gebruiken.
> Dat in het laatstgemelde gebouw, de Christelijke Afgescheidene in de Werken Godsdienst hebben gehouden, en zulks verder wenschen te doen in vereeniging met de mede ondergeteekenden inwoners van Werkendam,

56 Van dit gebouw is slechts een interieur-foto bekend; de vloeroppervlakte bedroeg ongeveer 22 bij 7 meter.
57 Uitvoerig over de kerkgebouwen aan de Hoogstraat: Cok e.a., *a.w.* 19-22.
58 Herv. Ered. inv. no. 1860, Noord-Brabant, katern 'Christelijke Afgescheidene gemeente te Werkendam en de Werken'.
59 Herv. Ered. 25 nov. 1853, no. 2.
60 Bedoeld zal zijn: later.
61 'Naboths Wijnberg'.

alzoo de voortdurende vereeniging met die in het dorp Sleeuwijk velerlei bezwaren oplevert.[62]
Redenen waarom de Supplianten Uwe Majesteit verzoeken, de toelating en de erkenning eener afzonderlijke Christelijke Afgescheidene gemeente van Werkendam

62 'Vereeniging' te verstaan in betrekking tot de overheid.
De gemeente te Werkendam en De Werken bezat vrijheid van godsdienstoefening bij de 'gratie' van de erkenning van Sleeuwijk in 1840. In kerkrechtelijke zin waren, zoals we zagen, genoemde gemeenten vanaf het begin - 1836 - zelfstandig.

en de Werken op grond van Uwer Majesteits besluit omtrent de Afgescheidene van den 17 October 1852.[63]
Zij nemen de vrijheid hier bij te kennen te geven, dat zij met achter lating van bovengenoemd Reglement[64] tot hunne Reglementen en Kerkelijke Organisatie der gemeente opgeven de Formulieren van eenheid der Gereformeerde Kerk, zijnde de zeven-en-dertig artikelen des geloofs, de Heidelbergsche Catechismus en de vijf artikelen tegen de Remonstranten, terwijl de gemeente wordt bestuurd naar het Reglement van de erkende Christelijke Afgescheidene gemeente te Rhijnsburg[65] en de kerkorde van Dordrecht van den jare 1619, en verder onder het kerkelijk bestuur van Sietse Oenes Los, Predikant, Hendrik Meijer en Leendert Verheij ouderlingen, en Pieter Kramer en Adrianus van Driel Diakenen.
Waar toe zij wijders overleggen het Certificaat van het hoofd van het plaatselijk bestuur van de Werken waar uit blijkt dat het gebouw voor de uitoefening der eeredienst geschikt is en geen hinder aan anderen toebrengt.

Werkendam den 18 October 1853
Het welk doende
Uwer Majesteits getrouwe Onderdanen

Het request is ondertekend door 93 personen uit Werkendam en De Werken. Gelet op de reeds eerder genoemde aantallen, moeten we veronderstellen dat niet alle Afgescheidenen uit Werkendam en niet allen die wonende in De Werken tot de Werkendamse gemeente behoorden, hun handtekening hebben geplaatst. De ondertekening luidt als volgt.

S.O. Los, predikant
H. Meijer, ouderling
L. Verheij, ouderling
Adr. van Driel, diaken
P. Kramer, diaken
Adriana Baggerman
Antonie Baggerman
Bastiaan Baggerman
C. Baggerman
Jan Baggerman
M. Baggerman
T. Baggerman
T. Baggerman
Aart Kuijk Bakker
C.H. Bakker

63 Bij koninklijk besluit van 17 okt. 1852, no. 43, *Staatsblad no. 184*, werd dat van 9 jan. 1841, no. 2, verzacht. De bepalingen onder c. en d. in het laatste geformuleerd (zelf voorzien in kosten eredienst en armverzorging, alsmede het geen aanspraak maken op bezittingen enz. van het Hervormd Kerkgenootschap) werden ingetrokken. Men zie *Bos* IV, 421, 496.
64 Het reglement was dat van Utrecht.
65 Een eenvoudig, uit 17 artikelen bestaand reglement (1841), met dezelfde strekking als de Dordtse kerkenorde. Men zie voor de tekst: ZEVENDE DEEL 605-606.

A. Biesheuvel
Lambertus van Boekelen
Antje van der Boom[66]
A. Bouwmans
A. van den Briel
A. Brienen
A. den Dekker
A. den Dekker
C. den Dekker
G. den Dekker
G.L. den Dekker
M. den Dekker
M. den Dekker
C. Doedijns
D. Doedijns

66 Antje Sieds van der Boom, echtgenote van ds. S.O. Los.

Annetta Dolieslagers[67]
A. van Driel
C. van Driel Hz.
H. van Driel
J.L. van Driel Cz.
M. van Driel
C. Evers
J. Geerlof
A. de Graaff
Anna de Graaff
Catrien de Graaff
H.H. de Graaff
Wouter de Graaff Jz.
Agien den Haan
C. den Haan
A.W. Hakkers
Frans Hakkers
A. de Heer
C. van den Heuvel
... J. van den Heuvel
Leendert van den Heuvel
Anna Hovestadt
H. de Kloe
Elizabeth Kleinloog
K.A. Kooimans
C. Kornet
P. Kornet
D. Kramer
F. Kramer
Gerrit Kramer
W. Kuijk
J. Kuijk Verheij
A.K. van Loon
Freerik Los
J.D. Los
Geertruida Ottevanger
Johanna Sophia Pheiffer (ook: Fijfer)
M. Pieck
B.H. Potters
J. Potters
Jenneke van der Pijl
B.J. Ritmeester
M. Ritmeester
N. Ritmeester
A. de Roon

67 Deze naam kwam in het verleden in Werkendam en omgeving voor met allerlei variaties. Vermoedelijk afgeleid van D'Olieslager(s).

C. Schaddelee
C.W. Schmidt
J. Schmidt
Hendrika Schouten
D. Slagmolen
J.M. Verheij
P. Verheij
Klaartje de Weerd
A. van der Wiel
J. van der Wiel
J. van der Wiel
J.S.N. van der Wiel
K.J. van der Wiel
N. van der Wiel
N. van der Wiel
Sijmen van der Wiel
M. de Wit

De families Den Dekker, Doedijns, De Graaff, Ottevanger en Schmidt zullen we in De Werken moeten zoeken; de families Baggerman, Den Haan, Hovestadt, Kuijk, Potters, Van der Pijl, Ritmeester en De Wit in Werkendam; Van Driel in beide plaatsen, terwijl we de naam Van der Wiel in 1836 nog niet vinden onder de Afgescheidenen. Sterker dan mocht worden verwacht, is het verschil met de (doopen) familienamen van 17 jaar eerder, zoals we die aantreffen onder de requesten in hoofdstuk 3.

5. Ouderlingen en diakenen

Ondanks het ontbreken van notulen hebben we enige kennis aangaande de reeks kerkeraadsleden gedurende het tijdvak 1836 tot 1869.[68]

De eerste kerkeraad moet volgens de ‘Acte van Verbintenis’ als samenstelling hebben gehad: Andries Potters, Gerrit van der Stelt, ouderlingen; Cornelis den

68 In het volgende vatten we ook enige reeds vermelde gegevens samen. Verder baseren we ons op de ‘Acte van Verbintenis’ en de ‘presentie’ in NCD-Go, NCD en NCA.

Dekker, diaken - alle drie woonachtig in De Werken. Maarten van Driel (Werkendam) wordt 15 maart 1839 ouderling, Apolonius G. de Waal 11 september 1842. In paragraaf 3 vonden we dat de kerkeraad eind 1842 de volgende personen omvat: Andries Potters, A.G. de Waal, ouderlingen; Corn. den Dekker, Adrianus van Driel, diakenen.

Eind 1845: A.K. Bakker,[69] Gerrit van der Stelt, ouderlingen; Corn. den Dekker, Adr. van Driel, diakenen. In 1853 - behalve ds. S.O. Los: Hendrik Meijer, Leendert Verheij, ouderlingen; Adr. van Driel, Pieter Kramer, diakenen.

Verder vinden we onder de 'Acte van Verbintenis' en in de classicale notulen, de ouderlingen: Dirk Slagmolen (1848-1852), Pieter Kramer (1846), Hendrik Meijer (1852-1859), Antonij van Drunen (1855-1856), Jan van Laren (1857-1858), Leendert van den Heuvel (1858-1859), Cornelis den Dekker (1859); de diakenen: Cornelis den Dekker (1846-1848), Pieter Kramer (1856-1857).

In het tijdvak 1859-1869 waren behalve enige reeds genoemden, ouderling: Adrianus van Driel, Jacobus van Driel en Cornelis van Driel; diaken: K. Baggerman, B.H. Potters, P. de Graaff, D. Doedijns, J. Potters en A. Brienen. Volgens het oudst-bewaarde notulenboek had de kerkeraad op 30 maart 1875 als samenstelling: A. 't Hart, predikant; Adrianus van Driel, Jacobus van Driel, ouderlingen; A. Brienen, J.C. van Driel, diakenen.

6. Gemeentelijk leven 1848-1869

Gedurende dit tijdvak werd de gemeente door vier predikanten gediend. Sietse Oenes Los stond te Werkendam van oktober 1848 tot 14 november 1856.[70] Wilhelmus Hein van Leeuwen van 27 december 1858 tot 8 juni 1863 - wij schreven over hem in hoofdstuk 13.[71] Wilhelm Johan Weijenberg 23 augustus 1863 tot 3 december 1865[72] - over zijn werkzaamheden te Werkendam is niets bekend. Arie 't Hart 8 juli 1866 tot 4 maart 1887.[73]

De schaarse gegevens over genoemd tijdvak kunnen we slechts ontlenen aan de notulen van classicale en provinciale vergaderingen. Zij betreffen nagenoeg

69 Deze komt niet voor onder de 'Acte van Verbintenis', wel als ouderling in NCD-Go 3 maart 1846, art. 6.

70 S.O. Los werd 14 jan. 1803 te Workum geboren en overleed te Camperland (Zld.) 4 juni 1882. Hij stond vóór Werkendam te Rotterdam - zijn eerste gemeente - van 11 sept. 1842 tot okt. 1848. Wij schreven uitvoerig over hem en de wijze waarop hij de Afgescheiden gemeente te Rotterdam en de provincie Zuid-Holland in de moeilijke jaren 1842-1847 bijstond - ZEVENDE DEEL 200-214.

71 W.H. van Leeuwen werd 22 okt. 1807 te Ten Boer geboren en overleed te Cleveland, Ohio, U.S.A. 8 okt. 1882. In Den Helder ging hij over van de Kruisgezinden naar de Afgescheidenen. Na Werkendam diende hij enige gemeenten in de Verenigde Staten. Men zie voor hem *De Haas* I, 181-182.

72 W.J. Weijenberg werd 20 dec. 1819 te Harderwijk geboren en overleed 14 febr. 1885 te Ouderkerk aan den Amstel.
Hij diende tien gemeenten. Men zie voor hem *De Haas* I, 288.

73 A. 't Hart, geboren te Pernis 23 nov. 1811, overleden te Werkendam 4 maart 1887. Hij diende de gemeenten te Pernis, Zuid-Beijerland en Werkendam. *De Haas* I, 134.

uitsluitend de verwikkelingen rond ds. W.H. van Leeuwen, waarover we ook hiervóór schreven.[74] We noemen slechts het volgende.

Op 5 oktober 1859 dient ouderling Hendrik Meijer bij de classicale vergadering een aanklacht in tegen ds. Van Leeuwen. Deze zou afwijken van artikel 68 van de Dordtse Kerkenorde.[75] Meijer is door de kerkeraad in het ongelijk gesteld en door Van Leeuwen getypeerd als een huichelaar en vijand van de 'fundamenteele Waarheid'; ook is hij in zijn bediening geschorst. De aanleiding tot de controverse is, dat Van Leeuwen drie à viermaal achtereen over elke 'afdeeling' (Zondag) preekt. De classicale vergadering spreekt uit dat laatstgenoemde zich moet houden aan de Kerkenorde. Daar Van Leeuwen weigert de beschuldigingen tegen Meijer òf te bewijzen òf te herroepen, besluit de classis deze zaak op de provinciale vergadering te brengen.[76]

In de desbetreffende acta lezen we[77]

> 'Uit de classis Almkerk werd ter tafel gebracht een verschil tussen Ds. W.H. van Leeuwen en den Ouderling H. Meijer. De stukken dien betrekkelijk worden voorgelezen... alsmede eenen brief van Ds. van Leeuwen houdende kennisgeving, dat hij door ongesteldheid verhinderd is geworden de vergadering bij te woonen, met verzoek om de zaak aan het oordeel der visitatoren, die Werkendam nog moeten bezoeken, overtelaten. Het laatste kan de vergadering niet toegeven, maar oordeelt dat gevolg behoort te worden gegeven aan het genomen besluit der Classis Almkerk, en wel, daar Ds. van Leeuwen ingebreke is gebleven bewijs te leveren dat de Ouderling Meijer in de fundamenteele waarheden dwaalt; dat ZEerw. schuldbelijdenis zal doen van zijn verkeerd geveld oordeel; en wordt aan de visitatoren De Jonge en van Andel[78] opgedragen om ZEerw. van dit besluit kennis te geven, en gemachtigd om de wijze daarvan naar bevind van zaken te bepalen. Mogt onverhoopt aan dit besluit der vergadering geen gevolg worden gegeven, zoude eene latere Classicale of Provinciale Vergadering er toe moeten overgaan ZEerw. in zijne Bediening van Herder en Leeraar te schorsen'.

Ds. van Leeuwen heeft blijkbaar het verkeerde van zijn handeling ingezien, want op de volgende classicale vergadering kan door de commissie (Van Andel en De Jonge; beiden zijn aanwezig) worden gerapporteerd dat hij heeft gevolg gegeven aan het besluit van de provincie.[79]

Het volgende en laatste incident rond ds. Van Leeuwen, is van geheel andere aard. In 1862 worden ter classicale vergadering tegen hem beschuldigingen ingebracht.

74 Hoofdstuk 13.
75 Dit artikel zegt in substantie dat de predikanten in de tweede zondagse kerkdienst de Heidelbergse Catechismus zullen uitleggen 'alzoo dat dezelve, zooveel mogelijk, jaarlijks mag geëindigd worden, volgens de afdeeling des Catechismus zeiven daarop gemaakt'. De Heidelbergse Catechismus is verdeeld, zoals bekend, in 52 Zondagen.
76 NCA 5 okt. 1859, art. 7-11.
77 PVNB 9 nov. 1859, geen artikel.
78 Bedoeld zijn ds. W.P. de Jonge (Meeuwen) en ouderling J. van Andel ('s-Hertogenbosch), in die maanden visitatoren van de classis Genderen.
79 NCA 4 nov. 1860, art. 5-6; hetzelfde vinden we in PVNB 1 febr. 1861 (geen art.).

Hij zou voortdurend ten huize van een vrouwelijk lid van zijn gemeente komen.[80]
Een naar Werkendam gezonden commissie van onderzoek rapporteert op de

80 NCA 3 dec. 1862, art. 7.

volgende vergadering. Aanwezig is dan een uitzonderlijk groot aantal gemeenteleden:

C. Baggerman, C. van den Heuvel, Cornelis van den Heuvel, Leendert van den Heuvel, W. van den Heuvel, Arie Holster, Jan Hovestadt, H. Ippel, Huibertje Ippel, ...de Keizer, Arie Kieboom van den Heuvel, F. Kramer, P. Kramer, J. Potters, Cornelia van der Pijl, Johan van der Pijl, J. Schaddelee, P.J. Smits en Arie Visser.

Ondanks verklaringen van 'getuigen' heeft de commissie zich geen oordeel kunnen vormen. De classis besluit de zaak te seponeren.[81] Ds. Van Leeuwen deelt reeds op de volgende classicale vergadering mede naar Amerika te vertrekken. Hem wordt een attest uitgereikt, waarin onder meer staat dat er 'thans' geen aanmerkingen zijn op zijn rechtzinnigheid en leer, alsmede op zijn wandel.[82] Voor de gemeente te Werkendam breekt een lange periode van verdere ontplooiing en van rust aan.

81 Idem 4 maart 1863, art. 5.
82 Idem 4 juni 1863, art. 6.

Hoofdstuk 19
Andel

In 1839 grensde Andel - preciezer 'Op-en-Neer-Andel' - ten westen en ten noordwesten aan Giessen, ten noordoosten aan de Maas, ten oosten aan Veen en ten zuiden aan Meeuwen c.a.

De 680 inwoners waren, op enige Afgescheidenen na, allen Nederlands Hervormd; dezen bezaten één kerkgebouw, en wel te Op-Andel. Het voornaamste middel van bestaan was de landbouw.[1]

Aangaande deze gemeente is weinig bekend, met name over de eerste jaren. Twee zaken dienen daarbij te worden genoteerd. Het archief van de Hervormde gemeente bevat geen notulen van vóór 1870,[2] terwijl de 'lidmaten'-registers alsmede de doop- en trouwboeken van de vorige eeuw nagenoeg geen gegevens bevatten over de Afscheiding.[3] Verder: het archief van de gemeente zelf van vóór 1900 is verloren gegaan. Ook de kerkelijke statistiek laat ons in de steek. Over de jaren 1856 tot 1892 wordt slechts vermeld 'Andel c.a.' (constant) 200 zielen.[4] Aangezien Giessen (ook Giessen-Rijswijk genoemd) in het geheel niet wordt genoemd en beide gemeenten in een groot gedeelte van genoemd tijdvak 'verenigd' waren in de persoon van hun gezamenlijke predikant P.J. de Bruin, moeten we aannemen dat het aantal '200' ongeveer de optelsom is van de Afgescheidenen in Andel, Giessen en Rijswijk. Dit stemt enigszins overeen met de volkstelling 1849; vermeld worden respectievelijk 81, 59, 42, dat is tezamen 182 Gereformeerden.[5] Gelukkig dat de bevolkingsadministratie van Andel ons enigszins te hulp komt, zoals we zullen zien. Behalve in de kerkelijke statistiek worden onzes inziens in de classicale notulen (vanaf 1857) bij de presentatie van Andel en Giessen deze gemeenten af en toe als een eenheid vermeld.[6]

1 *Van der Aa* I (1839) 261.
2 Voor zover kon worden nagegaan, is dit een gevolg van evacuatie en oorlogshandelingen gedurende 1944-1945.
3 We zullen hierna in dit hoofdstuk slechts een tweetal namen kunnen vermelden.
4 Bijlage II.
5 De Kok, *Nederland op de breuklijn* 429, 435, 443.
6 Daardoor kunnen we niet steeds zien, of een ambtsdrager tot de ene of tot de andere gemeente behoort. Onze conclusies in deze zullen op andere gegevens moeten berusten.

1. Ontstaan der gemeente

Bij een poging tot reconstructie van de geschiedenis der gemeente, zijn we onder meer aangewezen op het 'Kort Histories Overzicht der Gereformeerde Kerk van Andel 1834-1905' - verder aan te halen als 'Overzicht' - een beknopt manuscript, dat als volgt eindigt 'Tot hiertoe bij mondelinge overlevering van Bart Kraai' - preciezer Albertus Craaij - 'en opgeteekend door D. de Feijter Sr. 1906'.[7] Bart Kraai, dan 78 jaar, was één van de eerste catechisanten van de latere ds. P.J. de Bruin.[8] Naar wij menen bevat het manuscript waardevolle gegevens, maar ook enige - door ons aan te wijzen - onjuistheden. Dit laatste is niet verwonderlijk, daar Bart Kraai ten dele putte uit zijn herinnering aangaande gebeurtenissen van circa zestig à zeventig jaar geleden.

Gezelle Meerburg heeft gedurende de eerste jaren de gemeente enigszins verzorgd. Dit blijkt onder meer uit een brief van burgemeester Gt. den Dekker, gedateerd 3 mei 1836.[9] We vinden hier, dat

> 'er heden namiddag, een persoon zich in deze gemeente heeft vertoond met name Meerburg, zijnde eenen afgezetten Domine van Almkerk. Denzelven is van de gemeente Veen gekomen, en is aan het boveneinde van de gemeente afgestapt ten huize van den Karreman Jan de Waal en aldaar hebben zich bij hem vervoegd onderscheidene mannen en vrouwen; en kleine kinderen zijn daar in huis gedragen die daar onder het houden van Godsdienst oefening die tot laat in den avond heeft geduurd, bij een zijn geweest; drie kinderen zijn daar ook gedoopt door den vernoemden persoon. En daar dit bijzonder geval in deze gemeente ook aanleiding gaf tot vele nieuwsgierige die zich op de Strate, en ook op den Dijk nabij de huizinge van voornoemde Jan de Waal bij een verzamelde om den afloop te hooren, zoo is er echter alles zonder de publieke rust te storen, afgeloopen...'.

Op 29 januari 1837 schrijft de burgemeester aan de gouverneur onder meer

> 'Ik heb de eer UHEdGestr. met deze kennis te geven, dat ik geïnformeerd ben, dat Meerburg, afgezette domine van Almkerk zich wederom binnen de gemeente heeft vertoond, en wel op den 25 Januarij 11. zoude hij in den namiddag na den voorgaanden nacht in de gemeente van Rijswijk te hebben doorgebracht, bij Jacob van Andel, lid van den raad dezer gemeente, zijn aangekomen, en aldaar laat in den avond het kind van denzelven gedoopt en vernacht hebben. Des morgens van den volgenden dag is hij naar Op-Andel gegaan in een afgelegen huis, en heeft daar zoo men zegt vergadering gehouden in bijwezen van acht personen bij Cs. Verbeek en

7 StrA Heusden, Archief Gereformeerde kerk te Andel.

8 In 1838; 'Overzicht' 3. Albertus Craaij werd 15 mei 1828 te Andel geboren. Volgens Bevolk. reg. Andel 1850-1870, waren Craaij, arbeider en zijn vrouw Cornelia den Dekker, geb. 1831 te Veen, na 1850 Nederlands Hervormd.

9 StrA Heusden, 'Brievenboek burgemeester Andel 1827-1839', onder 2 mei 1836. In dit boek vinden we ook de hierna te noemen brief van 29 januari 1837 die evenals de onderhavige is gericht aan de gouverneur.

daar ook van dien man een kind gedoopt hebben en een groot gedeelte van dien dag daar hebben doorgebragt en ook eene kerkenraad hebben aangesteld; doch dit alles vond plaats buiten mijn weten en alvorens ik er van werd onderrigt. Want alles ging met stilte en onder de grootste geheimhouding en met gesloten deuren en hij is in de namiddag vertrokken naar Veen, 't welk aanleiding tot veele gesprekken geeft’.

In een request aan de Koning van 5 april 1853 - waarover nader - deelt de kerkeraad, in overeenstemming met het bovenstaande, mede dat de gemeente (donderdag) 26 januari 1837 werd geïnstitueerd. Volgens Kraai zouden bij deze gelegenheid Jacob van Ginkel[10] en Cornelis Verbeek als ouderling zijn bevestigd; van een eerste diaken wordt niet gerept.[11]

2. Vonnis[12]

Op 30 juli 1839 werd ten huize van Cornelis Verbeek (29) visser, geboren te Veen, wonende te Andel,[13] een door Gezelle Meerburg geleide godsdienstoefening gehouden. In het proces-verbaal van de burgemeester, 31 juli, vinden we dat veldwachter Jan van Andel, 's avonds circa negen uur ‘zijne gewone route doende’ gekomen is te Op-Andel, bij het huis bewoond door Cornelis Verbeek. Een grote menigte - begroot op tweehonderd personen ‘van hier en elders’ -bevond zich gedeeltelijk om en gedeeltelijk in de woning. Cornelis Verbeek fungeerde als voorzanger. Van de aanwezigen wordt verder slechts genoemd Arie 't Hooft, eigenaar van genoemd huis, wonende te Veen. Drie marechaussees van de brigade Heusden, die reeds ter plaatse waren toen de veldwachter arriveerde,

> ‘welke door de groote menigte menschen in huis gedrongen zijnde, hebben de gemelde Meerburg aangesproken en verzocht als door hooger authoriteit daar toe gelast dat die onwettige vergadering uit een zoude gaan. Waar op het grootste gedeelte zich heeft verwijderd, buiten en om het huis en zijn daar verbleven tot dat die Godsdienst oefening welke laat in den nacht heeft geduurd, was afgeloopen’.[14]

Gezelle Meerburg wordt 31 augustus 1839 veroordeeld tot *ƒ* 100,-boete, Cornelis Verbeek tot *ƒ* 8,-.'

10 We zetten bij deze naam een vraagteken. Wellicht werd Jacob van Ginkel diaken. Daarentegen wordt Cornelis Verhagen op 22 februari 1837 als ouderling gekwalificeerd (DERDE DEEL 26). Enige malen wordt van deze Verhagen vermeld, dat hij te Giessen woonde (DERDE DEEL 63; NCA presentie), doch we vinden in de bevolkingsadministratie geen Verhagen te Giessen.

11 ‘Overzicht’ 1-2. Kraai vermeldt abusievelijk dat ds. H.P. Scholte de dienst leidde. Scholte heeft nimmer te Andel gepreekt en na 1836 niet meer in het Land van Altena. We vinden verder bij Kraai: ‘De commandant der inkwartieringsmanschappen te Genderen, stuurde een afdeling soldaten mee, om toe te zien, dat niet meer dan 20 personen bij elkaar waren... Het militaire escorte verdween weer met Ds. Scholte’. Ook deze bewering kan niet juist zijn.

12 We vinden het te noemen vonnis: RA Den Bosch, Archief arrondissementsrechtbank te 's-Hertogenbosch (vanaf 1 okt. 1838), inv. no. 1 Vonnissen strafzaken 1839.

13 ‘Overzicht’ 2. Reeds in 1906 was het huis van C. Verbeek afgebroken. ‘Het heeft gestaan op een stuk land van A. Blankers in De Duizend Morgen.’

14 RA Den Bosch, Arch. Provinciaal bestuur van Noord-Brabant, Ingekomen stukken 6-14 aug. 1839.

3. Plaatsen van samenkomst; ds. P.J. de Bruin

Soms ging een deel van de gemeente naar Nieuwendijk om daar Gezelle Meerburg te horen of naar Poederoyen waar bakker Dirk van Duist[15] oefende. Al na korte tijd werd de woning van visser Verbeek te klein. Men kreeg een nieuwe vergaderruimte ten huize van Joost van der Vliet.[16] Al spoedig was ook dit huis te klein, en lukte het een deel van een woning te huren in het Steegje, bij Jan Crielaard, iemand die niet tot de gemeente behoorde. Verdere groei maakte een verhuizing nodig naar een huis dat eigendom was van de erven van burgemeester G. den Dekker. Gratis stond de familie het af en de kerkeraad kon het tot kerk en pastorie laten verbouwen. Naar het schijnt is er daarna - in 1850 - nog een verhuizing geweest naar een gebouw dat eveneens in kerk met pastorie werd getransformeerd. In 1885 werd het tochtige bedehuis verlaten en werd een ‘echte’ kerk gebouwd aan de tegenwoordige Julianastraat, die, na enige verbouwingen en uitbreidingen ook thans dienst doet.[17]

Vanwaar deze groei? Zij kan niet worden losgemaakt van de komst van P.J. de Bruin. Deze kwam in 1838 te Andel wonen. De Bruin is ongetwijfeld een merkwaardige man en een ‘mens in de schaduw’ geweest. Aangaande zijn levensloop het volgende.

> Pieter Johannes de Bruin werd 30 september 1817 te Waalwijk geboren, als zoon van Pieter Adrianus de Bruin (28) schipper en van Jacoba Johanna van der Saaken (28), beiden wonende te Waalwijk.[18] Na enige jaren ondermeester te zijn geweest en na het overlijden van zijn vader, vestigde hij zich met zijn moeder te Andel. Niet onwaarschijnlijk lijkt het ons dat dit is gebeurd teneinde door Gezelle Meerburg te worden opgeleid tot predikant.[19] Al spoedig bood De Bruin zich aan catechisatie te geven. Hij begon met zes jongeren: Matthijs Baks, Arie van Berkel, Huibert Crielaard, Cornelis Klop, Bart Kraai (Craaij) en Huibert van Waardhuizen, maar in korte tijd groeide dit aantal tot een flinke groep. De volgende stap was dat hij de gemeente voorging. De Bruin werd in de eerste helft van 1843 geëxamineerd teneinde te mogen staan naar de ‘heilige bediening’. Zijn examen zou zijn afgenomen te Veen in de woning van de reeds genoemde Arie 't Hooft; ds. A. Brummelkamp, G.F. Gezelle Meerburg en A. Verkuijl, ouderling te Genderen, zouden zijn opgetreden als examinatoren. ‘Zonder

15 Men zie voor hem EERSTE en TWEEDE DEEL register.
16 In 1906 was deze woning in het bezit van J. van Andel Oz., gelegen aan de thans zo geheten Burgemeester van der Schansstraat.
17 Afgezien van de straatnamen, is de inhoud van deze pericoop ontleend aan ‘Overzicht’ 3-10.
18 GA Waalwijk, Geboorten 1817, acte 1 okt.; de spelling ‘de Bruijn’ is onjuist. P.J. de Bruin werd 16 aug. 1835 gesignaleerd bij de befaamde hagepreek door Scholte op die dag te Genderen gehouden (*Bos* II, 423) en vermoedelijk bij een nog te noemen godsdienstoefening (hoofdstuk 23) te Drongelen, ten huize van (zijn oom?) Adrianus Arnoldus de Bruijn, op 5 juni 1836.
19 De bewering: ‘P.J. de Bruin, voormalig theologies student te Leiden, maar die om des beginsels wil zijn studie aldaar had opgegeven en deze nu op eigen gelegenheid voortzette’ (‘Overzicht’ 3) vindt geen steun in de feiten.

door de gemeente van Andel beroepen te zijn trad hij nu op als haar predikant; over een tractement werd niet gerept.'[20] Dientengevolge kon hij 16 augustus 1843 de *Noord-Brabantse Kerkenorde* tekenen als één van de drie 'Bedienaren des Goddelijken Woords'.[21] Het is goed op laatstgenoemd jaartal (en datum) te letten aangezien in de literatuur wordt vermeld dat De Bruin in 1849 predikant werd.[22] Dat dit onjuist is, wordt ook bevestigd door de, in de 'Inleiding' van dit boek reeds genoemde, notulen van de classis Genderen 3 januari 1843, artikel 4: 'Is er met meerderheid van stemme bepaald Do. Scholte te verzoeke om de Bruin mede het examen af te nemen'. Volgens Kraai diende hij - naar we aannemen gedurende de eerste jaren - de gemeente zonder tractement. 'Ds. de Bruin had zelf middelen van bestaan en de Andelse gemeente bestond geheel uit mingegoeden.'[23]
In het jaar 1850 werd De Bruin tevens predikant van Giessen-Rijswijk. 'Deze gemeente zou 300 gulden als tractement geven. Voorts was de afspraak, dat des Zondagsmorgens het Woord zou worden bediend te Giessen en des middags te Andel.' De Bruin kreeg verscheidene beroepen onder meer van Zeist (1848), Meeuwen (1851) en Amsterdam (1853). Ondanks een geboden aanzienlijk hoger tractement, bedankte hij en bleef tot zijn emeritaat in 1885 de gemeenten Andel en Giessen-Rijswijk trouw. Hij was lid van de synoden Zwolle 1854 en Leiden 1857; voorts diende hij van 1854 tot 1858 de Theologische School te Kampen als curator. Nadat Ds. De Bruin emeritus was geworden, bleef hij te Andel wonen; hij overleed aldaar 13 april 1891.[24] Hij is niet gehuwd geweest.
Zijn beide gemeenten, hoewel klein gebleven, hebben gedurende de lange tijd dat hij er predikant is geweest - te Andel 42 en te Giessen-Rijswijk 35 jaar - een rustige ontwikkeling gekend. We mogen op grond hiervan zeggen dat De Bruin gaven als herder en leraar heeft gehad; het merkwaardige is daarbij dat hij bijvoorbeeld in de classicale notulen geheel op de achtergrond blijft.

4. Eerste ambtsdragers

Volgens Kraai en in overeenstemming daarmee volgens de classicale notulen (tenminste vanaf 1857) zijn gedurende de eerste jaren ouderling geweest: Jacob van

20 'Overzicht' 4. Vermoedelijk is De Bruin niet bevestigd; evenals enige andere predikanten in de eerste jaren na 1834.
21 *Handelingen en Verslagen* 1197.
22 *Honderd vijftig jaar* 15, 219. *De Haas* I, 60. 'Overzicht' 3 vermeldt het jaar 1845.
23 'Overzicht' 5. Ook de hierop aansluitende regels (beroepen) zijn aan 'Overzicht' ontleend.
24 RA Den Bosch. overlijden Andel 1891; acte 13 april.

Ginkel (1837), Cornelis Verbeek (1837-1855),[25] Huibert van Waardhuizen (1858 en daarna), A. van Andel[26] (1859 en daarna), Huibert Crielaard (circa 1862)[27]; verder weten we dat in 1853 G.P.H. Zahn[28] diaken was en dat eind 1858 Huibert Crielaard als zodanig werd gekozen.

5. Request 1853

In de jaren rond 1841 had de gemeente geen erkenning gevraagd. In een request van 5 april 1853 wendt de kerkeraad zich tot de Koning om deze alsnog te verzoeken.[29] We lezen daarin dat de gemeente 26 januari 1837 werd 'gevestigd' - zoals in paragraaf 1 vermeld - maar dat zij destijds meende dat het onjuist zou zijn erkenning te vragen vanwege lid c en d van het koninklijk besluit van 9 januari 1841, no. 2.[30] Aangezien deze beide leden door het koninklijk besluit van 17 oktober 1852, no. 43, zijn ingetrokken,[31] heeft de kerkeraad thans de vrijmoedigheid zich over bedoelde zaak tot de landsoverheid te richten. Het adres is echter slechts getekend door P.J. de Bruin; C. Verbeek, ouderling en Gerhard Paulus Hector Zahn, diaken.

Er is geen twijfel aan dat dit drietal in 1853 de kerkeraad uitmaakte. Een plaats van eredienst wordt niet genoemd; wel verklaart de burgemeester dat de plek van het kerkgebouw geen bezwaren oplevert. Het adres wordt van de hand gewezen; Hervormde Eredienst verklaart dat vereist is een door de gemeente individueel getekend verzoekschrift en dat een reglement zal moeten worden overgelegd.[32]

25 'Overzicht' 7 vermeldt dat C. Verbeek in 1853 naar elders verhuisde; dit moet zijn 1855. Volgens Bevolk.reg. Andel 1850-1870 vertrokken op 7 mei 1855 Cornelis Verbeek, arbeider en zijn vrouw Anneke Roza met hun zes kinderen Johannes, Jan, Gijsbert, Maarten, Henderikus en Huibert naar Aalsmeer.

26 Vanwege het groot aantal mannelijke personen Van Andel met de voorletter A in Bev. reg. 1850-1870, kan niet worden bepaald wie is bedoeld.

27 In NCA wordt gedurende de jaren 1857-1860 Cornelis Verhagen als ouderling gekwalificeerd. Nu eens wordt hij vermeld onder Andel (c.a.), dan weer onder Giessen of Rijswijk. Het is niet geheel duidelijk waar hij woonde. We vinden slechts een Cornelis Verhagen in Rijswijk; deze overlijdt in december 1889 (RA Den Bosch, Overlijden Rijswijk 1889, acte 7 dec).

28 Men zie voor hem ook hoofdstuk 27 ('s-Hertogenbosch), par. 3. Bedoeld is Gerhard Paulus Hector Zahn, geboren 17 januari 1813 te Amsterdam, als zoon van Gerhard Paulus Hector Zahn (geb. 1780 te Amsterdam) en Esther CM. Tineken; hij was een broer van Anna Lydia Zahn (die Jan van Andel Hzn uit 's-Hertogenbosch huwde). Eind 1853 verhuisde Zahn Jr. naar Zutphen, waar ook zijn ouders en broer Willem Hendrik woonde. G.P.H. Zahn Jr. was in Zutphen van 1853 tot 1857 lid van de Afgescheiden gemeente en emigreerde in mei 1857 naar Pella, Iowa. Zijn werkzaamheden als zakenman - samen met zijn broer Willem H. onder de firmanaam Zahn & Co. - waren niet succesvol geweest. Men zie verder J. Waterink, *Geschiedenis der Gereformeerde kerk te Zutphen*, Zutphen 1923, 28, 29, 40, 43; en G.A. Stout, *Souvenir History of Pella, Iowa*, Pella, Iowa 1922, 143 (met portret).

29 Herv. Ered. 15 april 1853, no. 8.

30 *Bos* IV, 421.

31 Men zie -evenals voor het bedoelde bij de vorige noot hoofdstuk 18 (Werkendam), het begin van paragraaf 4. We merken op dat ook Werkendam pas in 1853 erkenning vroeg.

32 Als noot 29.

Een nieuw request wordt echter niet ingediend; ‘Andel’ heeft blijkbaar pas in 1869 rechtspersoonlijkheid gekregen, toen na de vereniging van dat jaar met de Kruisgemeenten, een aantal kerken op de simpele indiening van een ‘billet’ van aanmelding werd erkend.

6. Nog niet genoemde leden

Uit een vijftal bronnen vermelden we de namen van tien nog niet genoemde personen die in het tijdvak 1837-1869 lid van de gemeente zijn geweest. De volgorde is alphabetisch.

Jacob van Andel; hij is lid in 1837.[33]
Willem van Andel; lid in 1838.[34]
Ivo van der Beek (ook: *Verbeek)*; lid in 1838.[34]
Geertrui de Cloe, gehuwd met *G. de Boer*; leden in 1858.[35]
G. Crielaard en zijn vrouw *Helena Lankhaar*; zij scheiden zich circa 1835 af.[36]
Kornelis Kersten; legt in 1852, oud 27 jaar, belijdenis af in de Hervormde kerk; scheidt zich af in mei 1866.[37]
J. Spiering; scheidt zich af circa 1835.[38]
Maria de Waal; legt in 1834, oud 22 jaar, belijdenis af in de Hervormde kerk; scheidt zich af 17 januari 1842.[39]

7. ‘Ledenregister’ circa 1850

In de Bevolkingsboekhouding Andel 1850-1870 vinden we een min of meer compleet ‘Ledenregister’ van de Afgescheiden gemeente in de eerste jaren na 1850. Bij 51 personen met tezamen 87 kinderen - in totaal 138 zielen - is aangetekend ‘Chr. Afgescheiden’.[40] Gelet op de reeds genoemde resultaten van de volkstelling 1849, waarbij 81 zielen geregistreerd werden, is het waarschijnlijk dat de 146 personen in de onderstaande opsomming vermeld, niet allen tegelijk lid zijn geweest.

Cornelis van Andel, koopman

33 ‘Overzicht’ 1.
34 Laat zoon dopen door G.F. Gezelle Meerburg op 7 febr. 1838 in ‘Huize Alm-Engvliet’, Giesschensche Eng (vergel. hoofdstuk 15). Vermelding in familie-Bijbel Heystek (Uitwijk), genoemd in K. Bokma, *Houd dat gij hebt*, Nieuwendijk 1942, 23.
34 Laat zoon dopen door G.F. Gezelle Meerburg op 7 febr. 1838 in ‘Huize Alm-Engvliet’, Giesschensche Eng (vergel. hoofdstuk 15). Vermelding in familie-Bijbel Heystek (Uitwijk), genoemd in K. Bokma, *Houd dat gij hebt*, Nieuwendijk 1942, 23.
35 NCA 23 sept. 1858, art. 9.
36 DERDE DEEL 64.
37 Lidmaten-register Herv. gemeente te Andel 1816-...
38 DERDE DEEL 63.
39 Als noot 37.
40 Niet in alle bevolkingsregisters in het Land van Heusden en Altena, en in alle tijdvakken is de godsdienstige gezindheid aangegeven.

Gerrit van Andel, rietdekker en zijn vrouw Maria Roeland met 8 kinderen
Johanna van Andel
Neeltje van Andel
Gerrit de Boer, arbeider en zijn vrouw Geertrui de Cloe met 3 kinderen
Jenneke Bok
Matthijs Hendrik Bok en zijn vrouw Anna van Andel

Pieter Johannes de Bruin, predikant
Bastiaan Crielaard, landbouwer en zijn vrouw Aaltje Crielaard met 4 kinderen
Gijsbert Crielaard, aannemer en zijn vrouw Hendrika Lankhaar met 10 kinderen
Jacob Dalm, arbeider
Pieter Arent Dalm, arbeider
Willem van Dam, arbeider
Jacob van Ginkel, tuinman
Maria de Graaf
Gerrit van Herwijnen, schoenmaker
Teuntje Heykoop
Willemijntje Kageling
Jacob Nayen, arbeider
Cornelis van Noorloos, arbeider en zijn vrouw Grietje van der Stelt met 6 kinderen
Joost van Noorloos, arbeider en zijn vrouw Gertje Verbeek met 9 kinderen
weduwe Johanna Elisabeth Pels
Gerrit Rombout, arbeider
Gerrit Rombout, arbeider en zijn vrouw Maria van der Kolk met 2 kinderen
Susanne Rombout, ‘dienstbaar’
Barent Rosa, arbeider en zijn vrouw Maria Hartman met 2 kinderen
Jacoba Johanna van der Saaken[41]
Johannes Scheffers, arbeider
Jan Spiering, landbouwer en zijn vrouw Adriana van Vugt
Gerrigje van Stigt, ‘dienstbaar’
Gerrit van Stigt, ‘dienstbaar’
Govert van Stigt, weduwnaar, arbeider met 3 kinderen
Wouter Struijk, schipper en zijn vrouw Sara Swets met 8 kinderen
Teunis Tankens, metselaar
Cornelis Verbeek, arbeider (visser) en zijn vrouw Anneke Roza met 6 kinderen
Ivo Verbeek, visser en zijn vrouw Helena van der Ley met 11 kinderen
Teunis van 't Verlaat, arbeider en zijn vrouw Jenneke Schalk
Maria Verzijl, ongehuwd, koopvrouw
Jan van der Vliet, timmerman en zijn vrouw Helena van Rijswijk met 11 kinderen
Jan Vollenhoven, schipper en zijn vrouw Willemina de Booij met 4 kinderen[42]
Wilhelmina Voor den Dag, dienstbode[43]
Gerrit van Vugt, landbouwer
Cornelis van de Water

41 Geb. 5 okt. 1795 te Waspik; weduwe, moeder van ds. P.J. de Bruin.
42 Jan Vollenhoven werd geboren te Harderwijk, zijn echtgenote te Kampen.
43 Dienstbode bij familie De Bruin.

Hoofdstuk 20
Giessen-Rijswijk

Ook voor deze gemeente, waarvan het zwaartepunt gedurende de eerste decennia van haar bestaan te Giessen lag, geldt - evenals voor Andel - dat we van haar geschiedenis weinig weten.[1] Haar archief van vóór 1900 is verloren gegaan; dat van de Hervormde gemeente te Giessen-en-Rijswijk[2] bevat geen vermelding van personen die zich afscheidden. Velen hebben dit, zoals we zullen zien geleid door de invloed van ds. L.G.C. Ledeboer, in het geheel niet gedaan, laat staan schriftelijk.

Giessen was rond 1843 een kleine plaats met 62 huizen, bewoond door 81 huisgezinnen en 420 zielen. Op de kaart een langwerpig gebied in de richting noord-zuid. De burgerlijke gemeente bestond uit het dorp Giessen, alsmede de gehuchten Giessensche Eng en Steenen Heul; verder onderscheidde men de polders: Eenden-Veld, Giessensche Weide en St. Rombout. Het voornaamste middel van bestaan was landbouw; daarnaast was er handel in paarden. ‘Ook treft men er goede uiterwaarden, schoone vruchtboomen en welige graanakkers aan.’ De inwoners waren merendeels leden van de Hervormde gemeente te Giessen-en-Rijswijk, de overigen waren Afgescheidenen.[3]

Rijswijk was, eveneens rond 1843, kleiner dan Giessen; men telde 53 huizen, 61 huisgezinnen en 300 zielen ‘die meest hun bestaan vinden in den landbouw en het aanfokken van paarden en hoornvee; terwijl mede een groot gedeelte in de stokerij van moutwijn uit aardappelen werkzaam is’. Ook hier onderscheidde men naast het dorp enige polders. Behalve - in latere jaren - circa 40 Afgescheidenen, waren de inwoners Nederlands Hervormd.[4]

1. Giessen in Archief Hervormde Eredienst

Het is een gelukkige omstandigheid dat we in bovengenoemd archief een aantal gegevens aantreffen over het ontstaan en de daarbij betrokken leden van de onderhavige gemeente.

1 Teneinde niet in herhaling te vervallen, mogen we voor Giessen-Rijswijk ook verwijzen naar de inleiding van het vorige hoofdstuk (Andel).
2 In beide dorpen stond een Hervormde kerk, evenals thans; er waren twee afzonderlijke kerkeraden, maar er was één predikant (sedert 1810).
3 *Van der Aa* IV (1843) 561. Van der Aa rept niet van Afgescheidenen; we merken op dat enigen van hen, wonende in Giessensche Eng, sedert 1842 behoorden tot de gemeente te Waardhuizen (hoofdstuk 15).
4 *Van der Aa* IX (1847) 335-336.

In de eerste plaats vinden we het afschrift van een brief door de burgemeester van Giessen, J.H. van Ouwerkerk, gezonden aan de gouverneur, gedateerd 25 oktober 1842. Hierin wordt gemeld dat er sedert enige tijd te Giessen vergaderingen worden gehouden van *een groot aantal personen* 'van deze en omliggende gemeenten'.[5] In de bijeenkomsten 'houdt zekere Laurens van Wijk, in de Gemeente Wijk woonachtig, Godsdienstige Leerredenen'. De burgemeester heeft aan de brigadier van de Koninklijke Marechaussee te Woudrichem verzocht een onderzoek te doen. Op zondag 16 oktober 1842 werd geconstateerd dat 'in eene schuur toebehoorende aan de Erfgenamen van Joost Kant een groot aantal personen zich bevond...'. Genoemde Van Wijk hield aldaar een 'leerrede'. Tevens werd in die vergadering een kerkeraad bevestigd, 'bestaande uit twee opzieners en een arm verzorger'. De bevindingen van de brigadier zijn gezonden aan de officier van justitie te 's-Hertogenbosch. Deze adviseert bij een volgende gelegenheid, te bevelen uiteen te gaan; indien hieraan niet wordt voldaan, dient proces-verbaal te worden opgemaakt. Op zondag 23 oktober hebben de brigadier en zijn manschappen opnieuw een vergadering in genoemde schuur aangetroffen; ook deze maal hield Laurens van Wijk een leerrede. Op de sommatie uiteen te gaan, verlieten enige vrouwen de bijeenkomst, maar keerden spoedig terug. Daarna werd proces-verbaal opgemaakt.

Uit het bovenstaande mag worden geconcludeerd dat de Afgescheiden gemeente te Giessen *zondag 16 oktober 1842* werd *geïnstitueerd*.[6] Op grond hiervan moet het in de literatuur genoemde jaartal '(plm.) 1850' als onjuist worden beschouwd.[7] Verder: het proces-verbaal van 23 oktober 1842 heeft niet geleid tot een vervolging door de arrondissementsrechtbank te Den Bosch.[8] Dit laatste kan het gevolg zijn geweest van het feit dat de gemeente de zaken niet op hun beloop liet, maar zich aanstonds tot de Koning wendde met een request, gedateerd 'October 1842'.[9] De vorm van het verzoekschrift wijkt sterk af van die door andere gemeenten werd gekozen. Men vraagt geen erkenning, maar na te hebben vermeld dat de marechaussees uit Woudrichem hadden verzocht 'aan den leeraar de predikatie te staken', schrijft men dat de diensten zullen worden voortgezet en men verzoekt bescherming van de godsdienstoefeningen. Opmerking verdient dat het request wordt verzonden 'Uit naam van de gereformeerde gemeente van Giessen in de Provintie Noord-Braband' en dat de ondertekening als volgt luidt: Laurens van Wijk 'Leeraar der verstrooide schapen'; 'opzienders der gemeente': Jan Spiering, Pieter Biesheuvel, Gerrit Biesheuvel, G. van Helden. Wellicht waren

5 Herv. Ered. 3 nov. 1842, no. 3.

6 Het is welhaast uitgesloten dat dit ook lang daarvóór zou zijn gebeurd. In de eerste plaats zou een reeks eerder gehouden vergaderingen niet aan de burgemeester zijn ontgaan (deze spreekt van 'sedert enige tijd') en in de tweede plaats: er worden 16 okt. 1842 *drie* ambtsdragers bevestigd - dezen zijn vermoedelijk de *eersten* geweest (men zie hierna).

7 Bijvoorbeeld: *Honderd vijftig jaar* 61. De vergissing zal zijn ontstaan door het zich - in 1850 - verbinden van ds. P.J. de Bruin (sedert 1842 te Andel) aan Giessen-Rijswijk - men zie het vorige hoofdstuk.

8 RA Den Bosch, Arch, arrond. rechtb. Den Bosch, Vonnissen 1842 en 1843.

9 Herv. Ered. 3 nov. 1842, no. 20.

echter twee van deze personen ouderling en twee diaken, maar zekerheid dienaangaande hebben we niet.[10]

Van Laurens van Wijk gaven wij in eerdere delen[11] uitvoerige biografische bijzonderheden. Er is aanleiding hem opnieuw naar de voorgrond te halen.

Laurens van Wijk werd 22 maart 1802 te Wijk en Aalburg geboren. Aanvankelijk was hij metselaar. Hij is tweemaal gehuwd geweest; de eerste maal te Wijk met Agnesia van Andel (1836) en de tweede maal te Nijmegen met Aleijda Maria van Olst (1860). Enerzijds moet hij worden getypeerd als oefenaar; anderzijds, gedurende het tijdvak 1842-1864 noemde hij zich predikant. Hij overlijdt, wonende te Nijmegen, te Rhenen 9 dec. 1864; in de acte staat 'Predikant bij de Christelijke Gereformeerde gemeente'.
Van Wijk heeft een zwervend leven geleid. We vinden hem, behalve in Giessen (en aldaar woonachtig), onder meer in de Bommelerwaard, de Betuwe (Ommeren etc), Leersum, Rhenen, Gorinchem en Hazerswoude.

Er is nog steeds geen algehele klaarheid over de vraag of hij werkelijk predikant is geweest, en zo ja, of hij is 'geördend' door ds. L.G.C. Ledeboer.
Er zijn enige gegevens die in de richting van het laatste wijzen. We noemen het feit dat de notulen van de classis Dordrecht-Gorinchem in 1843 deze ordening, zij het vaag, vermelden.[12] Dan, dat hij tezamen met de predikanten H.J. Budding (!) en L.G.C. Ledeboer 3 november 1842 - dus tijdens zijn Giessense periode een 'Biddagbrief' ondertekent.[13] Het sterkste argument[14] voor het beweren dat Van Wijk door Ledeboer is geördend, ligt onzes inziens in een passage in het boekje van Johs. van Hemert Fz., *Kwaad-Slot, Antwoord aan P. Los Gz.*, Rotterdam 1870, waar we lezen:

'Neen, Dominé Los! was zeker Leeraar, die, naar ik geloof, zalig in den Heere ontslapen is,[15] ook al door Ds. Ledeboer zeiven de hand opgelegd, dit kon evenwel niet verhoeden, dat hij al zeer spoedig het standpunt van Ds. Ledeboer verliet en eene afzonderlijke gemeente ging stichten'. (38)
Onzes inziens kan niemand anders dan Laurens van Wijk zijn bedoeld. Al spoedig na 1842 breekt hij met de gemeente te Giessen of verlaat haar en ook daarna vinden we hem niet meer in 'echte' Ledeboeriaanse gemeenten.

Verder in dit hoofdstuk horen we nog één en ander over deze 'Leeraar der verstrooide schapen'. Geordend of niet, van Wijk heeft in 1842 zijn

10 In een hierna te noemen request, van 1843, tekenen deze vier personen als eersten, in dezelfde volgorde.
11 Inzonderheid EERSTE, VIERDE en ZEVENDE DEEL; men zie de registers.
12 NCD-Go 1 maart 1843, art. 10.
13 H. Natzijl, *Verzamelde Geschriften van ds. L.G.C. Ledeboer* II, Utrecht 1977, 540-544.
14 Dit argument konden wij in vorige delen niet noemen, door onbekendheid met het hier geciteerde boekje van Johs. van Hemert Fz.
15 Laurens van Wijk overleed, zoals we zagen, in 1864, zes jaar voor dit boekje verscheen.

gemeente tijdelijk in Ledeboeriaans vaarwater gebracht, ten aanzien van het niet-breken met de Hervormde kerk en in het niet-willen vragen om erkenning aan de overheid.

Een tweede verzoekschrift van dezelfde groep, gedateerd ‘December 1842’ spreekt niet van een gemeente.[16] Men vraagt slechts als gezelschap ongestoord te mogen bijeenkomen. Ten onrechte beroepen de, merendeels Hervormde ondertekenaars zich op het koninklijk besluit van 5 juli 1836,[17] aangezien dit ondubbelzinnig spreekt van afgescheidenen van de Hervormde kerk. Conventikels

16 Herv. Ered. 7 febr. 1843, no. 1.
17 EERSTE DEEL 402-404.

van Hervormden werden rond 1842 in geen enkele plaats geautoriseerd; voor hun samenkomsten bleven de artikelen 291 en 294 van het wetboek van strafrecht van kracht: over het maximum van twintig personen bij het samenzijn zonder toestemming van de overheid en inzake het zijn huis voor bedoelde bijeenkomsten beschikbaar stellen. De tekst van het adres luidt als volgt.

> ‘Aan Z.M. den Koning der Nederlanden...
> Geven met verschuldigden eerbied te kennen de ondergeteekenden, allen inwoners der Gemeente Glessen, Provincie Noord-Braband:
> Dat zij zijn belijders van de Gereformeerde Godsdienst, voor verre weg het grootste gedeelte leden van het Hervormd Kerkgenootschap, terwijl slechts enkelen hunner zich, bij uitdrukkelijke kennisgeving aan den Predikant of Kerkeraad van het Kerkgenootschap hebben afgescheiden, zonder zich aan eenige Afgescheidene Gemeente aan te sluiten;
> Dat zij, zonder voor als nog te verlangen, uittemaken eene afzonderlijke Afgescheidene Gemeente, echter behoefte gevoelen, om als bijzondere personen, tot onderlinge stichting, boven het getal van twintig, op bestemde tijden Godsdienstig bijeentekomen;
> Dat zij, ten einde in deze hunne bijeenkomsten geene stoornis te ondervinden, gelijk zij van hunne zijde niets zoozeer verlangen, dan van in stilheid en eenvoudigheid, zonder iemand te storen, bijeentekomen, zich hebben gewend tot het plaatselijk Bestuur hunner woonplaats, met kennisgeving van den dag en het uur waarop, mitsgaders van het huis, waarin zij in voege voorschreven, wenschen bijeentekomen, en wijders met het eerbiedig verzoek van tot meergemelde Godsdienstige bijeenkomsten de vereischte toestemming te verleenen;
> Dat zij vermeend hebben, dezen weg te moeten inslaan, zoowel krachtens de bepaling van Art. 294 Code Pénal, wanneer zij zich namelijk aanmerken als leden van het erkend Hervormd Kerkgenootschap, als krachtens het bepaalde bij Koninklijk Besluit van 5 July 1836 Staatsblad no. 42 litt.b, indien zij zich beschouwen als afgescheidenen, die nog geene door Uwe Majesteit erkende Gemeente daarstel-len;
> Dat echter de Burgemeester hunner Gemeente heeft geweigerd, hun regtmatig verzoek toetestaan;
> Dat deze weigering niet heeft plaats gehad op grond dat hunne bijeenkomsten ter bestemder tijd en plaats eenige aanleiding zoude kunnen geven tot stoornis van de Godsdienstoefeningen van andere Gezindten of om andere redenen uit den aard der zaak ter beoordeeling van het Plaatselijk Bestuur;
> Dat evenmin deze weigering is toeteschrijven aan gebrek aan welwillendheid, ééniglijk daaraan dat de Burgemeester van gevoelen is dat hij met het verleenen der bedoelde toestemming zijne bevoegdheid zoude te buiten gaan;
> Dat zij overtuigd zijn in deze zaak ailes gedaan te hebben wat de Wet van hen vordert en geen ander oogmerk te hebben, dan als rustige burgers en Uwer Majesteits getrouwe onderdanen, eenvoudig tot onderlinge stichting naar Gods gebod bijeentekomen; Dat het hun overigens bekend is, dat alle

vervolging om der Godsdienst wille, in volkomen strijd is met de edelmoedige gevoelens, steeds door Uwe Majesteit aan den dag gelegd.
Om alle welke redenen de ondergeteekenden zich wenden tot Uwe Majesteit, met het eerbiedige verzoek,
Sire!
Dat het Uwer Majesteit behagen möge, de noodige bevelen te geven op dat zij de vereischte toestemming mogen erlangen tot het houden hunner bijzondere Godsdienstige bijeenkomsten, boven het getal van twintig personen.
Hetwelk doende enz.'

De ondertekening van het request omvat niet minder dan 94 namen. Ongetwijfeld een groot aantal op circa 202 ‘lidmaten’ van de Hervormde gemeente te Giessen in 1837 (bijlage II). De preken van Laurens van Wijk hebben blijkbaar een grote indruk gemaakt. Ook laatstgenoemde tekent het verzoekschrift, maar niet op een bijzondere plaats. Pieter Biesheuvel en Jan Spiering, die in andere stukken ‘opzienders der gemeente’ worden genoemd, tekenen als eerste en tweede. Het hierná te noemen request, waarin erkenning der *gemeente* wordt gevraagd, wordt door een aanmerkelijk geringer aantal personen getekend, namelijk door 36 uit Giessen en 2 uit Rijswijk. We vinden onder het verzoekschrift de volgende namen.

(Een 2 achter een naam = tekent ook het volgende request)

Pieter Biesheuvel 2
Jan Spiering 2
Jan van Andel
Neeske van Andel[18]
Schalk van Andel 2
J. van der Beek 2
A. Biesheuvel
Arie Biesheuvel 2
Arnoldus Biesheuvel
Dingena Biesheuvel 2
Gerrit Biesheuvel 2
Geertrui Biesheuvel
Jan Biesheuvel
J. Janse Biesheuvel
Willem Biesheuvel 2
Lena den Boer
Hendrikus Boogaards
F. Broekhuizen
A. Buchner
Eeltje Colijn 2
Jan Colijn
H. Daggelder
L. van Dalen 2
Elizabeth Dekker
Wouter Duister
Arie van Dijk
W. van Dijk
A. van Eeten
D. van Eeten
N. van Eeten
P. van Eeten
R. van Eeten
Elisabeth Elshout 2
Johanna Maaike Elshout
Peeter Elshout
Gijs Hak 2

18 Ook: Agnesia van Andel; de echtgenote van Laurens van Wijk.

G. van Helden 2
Gerrit van Helden Nieuwenhuizen
T. van Herwijnen
J. Heystek Jz.
M.J. Heystek 2
A. 't Hooft
G. 't Hooft
P. 't Hooft
Arie Kant
Gerrit Kant
Gijsbert Kant
Hendrik Kant
Jan Kant
Joost Kant
G de Kloe
Hardenberg de Kloe[19]
Jan de Kloe 2
Joost de Kloe
Maria de Kloe
Marinus de Kloe
G van Lier
Goverdina van Lier
H. de Lorm
Margrieta Mans 2
C. Nieuwenhuizen 2
G. Nieuwenhuizen
J. Nieuwenhuizen 2
Jacoba Nieuwenhuizen
S. Nieuwenhuizen
T. Nieuwenhuizen

19 We vinden deze (zeldzame) voornaam eveneens in zijn huwelijksacte. RA Den Bosch, Huwelijken Giessen 1842, 28 april. De spelling in deze acte luidt: de Cloe; de naam van de bruid is Corstiana Roza.

Hendrika van Pelt
Maria van Pelt
Arie Piek 2
Elizabeth Piek 2
Geertrui Piek 2
T. Piek 2
K. de Rooij
A. Rooza
Arie Rooza Jz.
Jan van Sintmaartensdijk
Johan van Sintmaartensdijk
A. Smits
G. Smits
Pieter Smits
Maria Soethoudt 2
Johannes Spiering
Cornelis van Tilborg
C. Verhoeven
F. Verhoeven
J.C. Verhoeven
T. Versteegh
Johanna Vos
Jan van Vught
Klara van der Wiel
K. de Wit
Hendrik Westeriaken
Jantje Westeriaken 2
Laurens van Wijk

Het request wordt midden februari 1843 afgewezen.[20]

In de stukken 'Hervormde Eredienst' vinden we vervolgens een request van 15 maart 1843.[21] Dit heeft ten doel erkenning te vragen; van Laurens van Wijk wordt niet meer gerept. Verklaard wordt dat de eredienst zal worden uitgeoefend 'in den zoogenaamden St. Romboutspolder, Sectie A, No. 87'.[22] Het reglement der gemeente is dat van Utrecht, enigszins gewijzigd. Het adres is door 38 personen ondertekend.

Volgens een bijgevoegde verklaring van de burgemeester van 14 april 1843, zijn twee ondertekenaars, namelijk Govert Roza en Maaike de Lorm, inwoners van

20 Herv. Ered. 15 febr. 1843, no. 7.
21 Herv. Ered. 10 mei 1843, no. 11.
22 Thans Burgstraat 5, rijwielhandel W. Elshout. Aan de achterzijde van dit pand zijn de kerkramen bewaard in het metselwerk. De heer Elshout is in het bezit van een notariële acte van 22 juli 1930, waarin Staat vermeld dat de raad van de Gereformeerde kerk het kerkgebouw etc., kadastraal sectie A, nummers 542, 541 en 86, samen groot 6 are 85 centiaren verkoopt aan Jan van Vugt. De verkoper heeft dit onroerend goed verkregen 'door koop blijkens onderhandsche akte geregistreerd te Heusden 30 October 1856, terwijl de overschrijving niet aan partijen bekend is'. De geschiedenis van het eerste kerkgebouwtje ligt dus enigszins in het duister.

Rijswijk. Slechts 17 handtekeningen zijn van hoofden van huisgezinnen, de overige van ‘derzelver huisvrouwen en grootendeels hunner nog minderjarige kinderen’. Drie ‘hoofden’ behoren tot de ‘middelmatige bouwstand’, vijf tot de ‘middelmatige burgerklasse’, de overigen tot de ‘arbeids- en behoeftige klasse’. De kerkeraad heeft, behalve dat - zoals gezegd - L. van Wijk ontbreekt, dezelfde samenstelling als bij het request van oktober 1842. Vanwege de grote verschillen in de ondertekening ten opzichte van het vorige verzoekschrift, laten we de namen van de requestranten hierna volgen.

(Een 1 achter een naam = tekent ook het vorige request)
P. Biesheuvel 1
Jan Spiering 1
Gerrit Biesheuvel 1
G. van Helden[23] 1
Schalk van Andel 1
J. van der Beek 1
Arie Biesheuvel 1
Dingena Biesheuvel 1
Jan Biesheuvel 1
Willem Biesheuvel 1
Eeltje Colijn 1
L. van Dalen 1
G. Dekkers
Jan van Duyl
G. van Dijk
Elisabeth Elshout 1
Mieke Haan
Gijs Hak 1
P. van Helden
M.J. Heystek 1
J. de Kloe
Jan de Kloe 1
Jacob Krap
Maaike de Lorm (Rijswijk)
Margrieta Mans 1
C. Nieuwenhuizen 1
J. Nieuwenhuizen 1
Arie Piek 1
Elizabeth Piek 1
Geertrui Piek 1
Johanna Piek 1
T. Piek 1
J. Rooza
M. Rooza
Govert Roza (Rijswijk)
Johanna van Sintmaartensdijk
Maria Soethoudt 1
Jantje Westerlaken 1

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 10 juni 1843, no. 61.[24]

23 Naar we aannemen waren de eerste twee ouderling en het tweede tweetal diaken, evenals in oktober 1842.
24 Herv. Ered. 15 juni 1843, no. 2.

Tenslotte vinden we in het archief Hervormde Eredienst een request van februari 1845.[25] De kerkeraad van ‘de Gereformeerde afgeschijde gemeente van Giessen’, bestaande uit Jan Spiering, G. van Helden; G. Biesheuvel, H. van Dijk,[26] verklaart dat het kerkgebouw thans is ‘daargesteld’. ‘Maar hoe volgaarne wij het zoude doen, evenwel ontbreekt ons de magt tot onderhouding van onze wettige Predikant...’.[27] De kerkeraad vraagt aan de Koning een jaarlijkse gift ‘voor onze Predikant hoe gering het ook zijn mogt’. Het verzoek wordt afgewezen.

Volgens de ‘presentie’ van de classis Almkerk zijn na 1856 de volgende personen ouderling geweest: Gerrit Biesheuvel (1857), A. van Andel (1858-1869), Govert Roza (1859-1863), J. van Andel (1863-1866), A. Elshout (1868-1871); in 1864 was P. Smits diaken. In de classicale notulen vinden we overigens geen vermeldenswaardige feiten aangaande Giessen.

25 Herv. Ered. 18 febr. 1845, no. 4.
26 Er is mutatie ten opzichte van het vorige request (1843); we nemen aan dat de eerste twee ouderling waren en de beide anderen diaken.
27 Wellicht is bedoeld: tot onderhoud van een eventueel te beroepen predikant.

2. Het boekje van A. Elshout Rz.

Het boekje van de in Giessen geboren A. Elshout Rz., *Gods leidingen met iemand*, Leeuwarden 1912, geeft ons enige bijzonderheden over genoemd dorp in het tijdvak 1834-1848.[28] Het werkje vestigt de indruk dat de beweging rond Laurens van Wijk teniet is gegaan. Althans, enige personen die de vergaderingen in de schuur van de erven Kant bezochten, bleven Hervormd of keerden naar de Hervormde kerk terug.(11) Deze mededeling klopt met wat we eerder in dit hoofdstuk vonden. Echter, volgens A. Elshout werd de 'Christelijke Gereformeerde Kerk' te Giessen gesticht in 1852.(11) In ieder geval is *dit* jaartal onjuist. Wellicht is het aantal zielen dat de Afscheiden gemeente omvatte in de jaren 1845 (request) tot 1850 (P.J. de Bruin wordt óók te Giessen predikant) gering geweest. Maar zonder duidelijke bewijzen zullen we aannemen dat zij ook van 1845 tot 1850 heeft bestaan, en niet in 1850 opnieuw werd geïnstitueerd. In het boekje van A. Elshout vinden we verder het volgende.

> 'Spoedig[29] traden er ook bij ons verschillende sprekers op, in kamer, schuur of kerk.[30] Ik herinner mij nog altijd, dat door mij als jongen voor het eerst zulk een prediker werd gehoord. Met andere jongens zaten wij in een paardenrib,[31] om den toen zeer bekenden Ds. Ledeboer[32] te hooren, terwijl ZijnEerw. op den dorschvloer of deel, vóór eene tafel, naar zijne manier met de oogen bijna geheel dicht, stond te preeken... Spoedig was eene schuur in het midden van ons dorp tot eene vergaderplaats ingericht. Een volle Oom van mij trad als voorganger op.[33] Schoon koopman en landbouwer, had Oom door veel onderzoek in den Bijbel en een paar flinke oude schrijvers, een goede voorraad van stof om telkens een paar uur lang zonder iets voor zich, te spreken. Door zijn eigenaardig talent ... en niet het minst door zijn eigen karakter was er steeds een goede opkomst.'(5)[34]

28 Arie Elshout werd te Giessen geboren 14 mei 1829 als zoon van Roelof Elshout, wagenmaker en van Sara Mosselman (gegevens ontleend aan Bev.reg. Giessen 1861-1891). Door zijn huwelijk verhuisde hij in 1867 - ook zijn beroep is dan wagenmaker - naar Lollum (Fr.), wat verklaart dat zijn autobiografie in Leeuwarden werd uitgegeven. Voor onze kennis van Giessen zijn slechts de eerste negentien bladzijden van belang. Met 'iemand' in de titel van zijn boekje bedoelt Elshout zichzelf.

29 Na 1834.

30 We zagen dat het eerste kerkgebouwtje pas in 1843 - of kort daarna - werd "daargesteld".

31 De balken boven een paardenstal.

32 Ds. L.G.C. Ledeboer brak eind 1840 met de Hervormde kerk.

33 Enige bladzijden verder schrijft Elshout: "Oom Biesheuvel, den oefenaar". Bedoeld is Pieter Biesheuvel, geboren te Giessen 1799. Hij overleed aldaar in 1858. Biesheuvel was 10 dec. 1829 gehuwd met Elisabeth Elshout, zuster van Roelof Elshout, de weduwe van Jan Roza, van beroep "kasteleinesse". Gegevens ontleend aan StrA Heusden, Huwelijken Giessen 1829; Overlijden Giessen 1858. Vermoedelijk door zijn huwelijk was landbouwer P. Biesheuvel tevens koopman.

34 Dan komt een pericoop over de verantwoordingen van 'Oom Biesheuvel' voor de rechtbank te 's-Hertogenbosch. Echter, wij vonden geen processen van deze rechtbank, waarbij personen uit Giessen waren betrokken.

Dan:

> ‘Na... het oefenen van mijn Oom kregen wij bij ons des Zondags in dezelfde schuurkerk een predikant. Tenminste iemand die een korte broek, lage schoenen en een steek droeg en tweemaal per Zondag preekte.
> Hij behoorde niet tot de zoogenaamde afgescheidenen, maar meer tot de groep van Ds. Budding en Ledeboer.
> Hij was van beroep metselaar. Niet een die zijn vak niet verstond, gelijk er toen ter tijd waren, die hun vak niet verstonden, en misschien reeds daarom het predikambt kozen.
> Laurens van Wijk, zoo heette de man, was woonachtig te Wijk bij Heusden. Hoe hij nu zoo Dominée bij ons was geworden, dat weet ik niet, maar wel weet ik, dat zijne prediking veel sensatie in ons dorp verwekte. Op enkele huisgezinnen na, waartoe het onze behoorde, sloten allen zich aan deze beweging aan.[35]
> De man had een stem als een klok, hoewel niet zoo welluidend. De schuur werd tot een kerkgebouw ingericht[36] waarvan het inwendige, mede door mij als leerling in het timmervak, is tot stand gekomen... Mijn vader en ik gingen nu en dan ook naar deze samenkomst. De psalmen van Datheen werden er, gelijk bij de Ledeboerianen gezongen. Wij bezaten zoo één boek en vader kocht er een voor mij 't welk ik nog in mijn bezit heb.
> Wat wij daar evenwel hoorden verkondigen was, al ging het soms op eene eigenaardige wijze, toch heel wat anders dan wij in de steenkerk[37] al tot vervelens toe gehoord hadden.
> Wij hoorden dat de mensch een zondaar en onmachtig ten goede zijnde, moest wedergeboren worden, moest leeren gelooven in den Heere Jezus Christus als zijn Zaligmaker, en dat dit niet uit den mensch zelf was, maar het werk van den Heiligen Geest. Hiermee kan dit stuk eindigen, omdat wij later van het einde dezer beweging en van de hiermede in verband staande stichting eener Christelijke Gereformeerde Kerk krijgen te vernemen. Deze Kerk werd gesticht in 1852.’(11)

Het boekje van Elshout geeft echter *geen* vervolg op het slot van deze passage. Zoals reeds gezegd, we menen dat de laatste woorden dienen te worden gecorrigeerd. De in omvang enigszins spectaculaire ‘beweging’ rond Laurens van Wijk is inderdaad te niet gegaan, maar we houden het er voor, dat de Afgescheiden gemeente die in 1842 werd geïnstitueerd, ook van 1845 tot 1850/1852 heeft bestaan.

Evenwel, veel aangaande de kleine gemeente te Giessen c.a. is voor ons verborgen. We nemen afscheid van de classis Almkerk, en stellen vast dat de geschiedenis van de laatste twee genoemde gemeenten - Andel en Giessen c.a. - zich niet laat beschrijven; we konden slechts enige fragmenten, voornamelijk aangaande hun ontstaan, voor de aandacht halen.

35 We vonden hiervóór dat 94 van de circa 202 hervormde “lidmaten” een request tekenden. Ongetwijfeld zullen er meer dan 94 Sympathisanten zijn geweest.
36 Het eerste kerkje - paragraaf 1 - zou dus niet als zodanig zijn gebouwd, maar verbouwd.
37 Het Hervormde kerkgebouw.

C
Classis Genderen

Hoofdstuk 21
Vergaderingen classis Genderen 1837-1870

Inleiding

Als de classis Genderen van de Afgescheiden kerken[1] wordt geformeerd - zoals we in de 'Inleiding' hebben uiteengezet, begin 1837 - omvat zij de volgende gemeenten: Drongelen (met Doeveren en Eethen), Dussen, Genderen en Meeuwen. Daarnaast is er een classis Sprang,[2] waarvan geen archief is bewaard.

In de hoofdstukken over de afzonderlijke gemeenten zullen we zien, dat de zelfstandigheid van Drongelen alsmede van Dussen slechts gering en niet bestendig was. Zo vroeg men in 1840 als 'De Christelijke afgescheidene Gecombineerde Gemeente van Drongelen c.a., Meeuwen c.a. en Dussen' erkenning aan de Koning. Anderzijds kunnen we enige kenmerken van zelfstandigheid noemen: het bezit van een eigen kerkeraad, zoals te Dussen; het zich dienen te voegen bij de gemeente te Drongelen, zoals aangaande Afgescheidenen te Eethen wordt bepaald en het zelfstandig verzenden van de in hoofdstuk 3 genoemde requesten 1836. We stuiten hier op hetzelfde verschijnsel als we bijvoorbeeld op Goeree-Overflakkee aantroffen.[3] In het gebied waar ds. H.P. Scholte de Afscheiding organiseerde (gedeelte van Utrecht, 'Beneden-Gelderland', Zuid-Holland, Noord-Brabant) werden in 1836 in allerijl gemeenten 'geïnstitueerd' - soms zonder dat er een kerkeraad was bevestigd - met het oog op het verzenden van requesten. De zelfstandigheid van deze conventikelgemeenten bleek echter zowel op Goeree-Overflakkee als elders een onbereikbaar ideaal.

Blijft het feit, dat we voor wat betreft de classis Genderen, helaas niet beschikken over de kerkeraadsnotulen van enige gemeenten gedurende de eerste jaren na 1834.

1 We putten in dit hoofdstuk uit 'Klassicaal acte boek van de Klassis Genderen Anno 1837' (27 maart 1837 - 5 jan. 1860) en 'Notulenboek der Classis Genderen 4 april 1860' (tot 1892). Beide boeken worden door ons aangehaald met 'NCGe'. Bewaarplaats: GA 's-Hertogenbosch.
2 Deze classis (het zwaartepunt van de gemeente te Sprang werd later verlegd naar Vrijhoeve Capelle) omvatte in 1848 de gemeenten 's-Hertogenbosch, Heusden en Vrijhoeve.
3 ZEVENDE DEEL 103-117.

De eerste verandering in de structuur van de classis Genderen is die van februari 1842; de classicale vergadering spreekt uit, inzake de te Doeveren en Eethen wonende Afgescheidenen - die tot dan bij de gemeente te Drongelen behoren, maar van wie enigen begeren lid te worden te Genderen -

> 'dat de leden van Doeveren zich schriftelijk tot de Klassis zoude[n] wenden, waarin zij hunne begeerte zoude[n] te kennen geven, maar dat de leden te Eethen tot Drongelen zouden blijven behooren'.[4]

In september 1842 wordt opnieuw vastgesteld dat de leden die te Doeveren wonen de vrijheid hebben zich bij Genderen aan te sluiten, maar dat dan 'de kinderen het onderwijs van Do. Zonne zouden bijwonen en ontvangen'.[5] Ook de volgende vergadering houdt zich bezig met 'de leden der gemeente Doeveren'. Bepaald wordt dat deze personen

> 'van nu voortaan zouden behooren tot de gemeente Genderen, en om de navolgende redenen: 1ste. om den verren afstand tot Meeuwen; 2de. omdat Doeveren en Genderen altijd[6] combinatie is geweest'.[7]

Deze formulering roept vragen op, die we door gebrek aan gegevens - zoals aangestipt - niet kunnen beantwoorden. Bijvoorbeeld - als we op de kaart zien: moeten we veronderstellen dat de Afgescheidenen te Doeveren, overigens gering in getal, indien zij te Meeuwen hebben gekerkt, Drongelen zijn voorbij gelopen? Of is 'Drongelen' in deze tijd reeds in neergang geweest? Hoe dit ook zij, nadat er een hiaat in de notulen is gevallen van 16 januari 1844 tot 18 november 1847, behoren tot de classis Genderen nog slechts de gemeenten Genderen en Meeuwen c.a.[8] Laatstgenoemde omvat dan leden van de voormalige gemeente Drongelen en Dussen.[9] Ook die van Eethen, destijds behorende tot 'Drongelen' - zoals we hierboven vonden - worden bij Meeuwen ingedeeld.

> 'Omtrent de gemeente Eethen[10] wordt bepaald, dat zij moet blijven bij de Gem. Meeuwen, en is aan den kerkeraad van Genderen opgedragen om de leden die onder Eethen behooren, te vermanen, dat zij de attestatie te Meeuwen geven en naar vermogen aan deze Gemeente bijdragen.'[11]

Onze conclusies zijn de volgende. De gemeenten Drongelen, Dussen en Meeuwen werden in 1835-1836 geïnstitueerd; Genderen bleef in 1834 bestaan, na te hebben

4 Vergad. 1 febr. 1842, art. 4.
5 3 sept. 1842, art. 4. Uit deze formulering zou kunnen blijken, dat de Afgescheidenen te Doeveren de consequentie inzake de catechisatie te geven door de - zoals we zullen zien - omstreden ds. P. Zonne (Genderen) niet wilden aanvaarden.
6 Te weten: vóór de Afscheiding.
7 21 okt. 1842, art. 4.
8 13 sept. 1848, art. 1 (presentie).
9 Met name uit de afvaardiging van 'Meeuwen c.a.' kan worden afgelezen, dat deze nu een combinatie is van de voormalige gemeenten Meeuwen, Drongelen en Dussen.
10 Bedoeld is: de gemeenteleden wonende te Eethen.
11 19 dec. 1848, art. 8.

gebroken met het Hervormd Kerkgenootschap. Aangaande Drongelen is er veel dat in de mist blijft, maar zeker is dat zij in 1848 bij Meeuwen was gevoegd. Ook

met Dussen was dit laatste na 1847 het geval; echter, zij wordt in 1864 (opnieuw) zelfstandig.

In de reeds genoemde vergadering van 13 september 1848 zijn behalve ds. P.M. Dijksterhuis (Genderen) onder anderen aanwezig de predikanten P.J. de Bruin (Andel), Hel. de Cock ('s-Hertogenbosch) en G.F. Gezelle Meerburg (Almkerk).[12] Aan het einde der samenkomst stelt praeses Dijksterhuis voor

> ‘of het niet goed zoude zijn op de Provintiale vergadering aan te dringen, dat er verandering der Classes kwam vanwege deszelfs tegenwoordige kleinheid. Dit is door allen goedgevonden.’[13]

Hoewel we de notulen van bedoelde provinciale vergadering niet kennen, kunnen we aannemen dat het voorstel tot ‘verandering der Classes’ werd aanvaard. Reeds op de volgende classicale bijeenkomst blijkt dat de classis Sprang (wellicht de laatste jaren classis Vrijhoeve Capelle geheten) is gevoegd bij de classis Genderen. De presentie van deze vergadering - 19 december 1848 - doet ons zien dat er afgevaardigden zijn van Genderen, *'s-Hertogenbosch, Heusden*, Meeuwen en *Vrijhoeve Capelle*. In deze samenstelling komt gedurende ruim vijftien jaren geen verandering. Zoals reeds aangeduid wordt Dussen in 1864 (weer) zelfstandig en in 1869 voegt zich de voormalige Kruisgemeente te 's-Gravenmoer in het classicale verband.

Kroniek

De algemene zaken die we over de jaren 1837 tot 1870 vinden in de classicale notulen, zijn zodanig gevarieerd dat we deze beter chronologisch kunnen opsommen dan tot bepaalde groepen samenvoegen. Zij hebben merendeels betrekking op gebeurtenissen vóór 1857.

1837

De summiere notulen van de eerste vergaderingen bevatten geen ‘presentie’. Zij zijn geschreven en getekend door de te Drongelen wonende Teunis Boll.

Op 27 maart wordt gesproken over de kinderdoop ‘waarover in onze dagen zoo veel verschil is’. Het oordeel der vergadering is, dat

> ‘als Ouders die met hunne kinderen ten doop komen of willen komen, belijdenis der waarheid hebben afgelegd en die belijdenis met hunne wandel niet wederspreken, zij dan ook regt op den doop hebben’.[14]

12 Er waren enige belangrijke zaken aangaande Meeuwen c.a. aan de orde, waarover hierna.
13 13 sept. 1848, art. 10.
14 27 maart 1837, art. 4.

Hoewel niet geheel volgens de formulering van Scholte,[15] keerde evenwel dit 'oordeel' zich tegen standpunt en practijk van ds. H. de Cock, die in het noorden des lands - zich aansluitend aan een traditie - soms kinderen van doopleden doopte.[16]

Ook wordt uitgesproken dat de gemeenten niet verplicht zijn de 'zoogenaamde feestdagen' te onderhouden.[17]

1838-1844

In 1838 wordt in de notulen voor het eerst een 'presentie' vermeld. We zien in de jaren 1838 tot 1844 onderstaande personen als afgevaardigden verschijnen.

Drongelen.[18] Ouderlingen: Adriaan A. de Bruijn, Arie de Graaff, Jan van Marsbergen (wonende te Doeveren); diakenen: Arie Baaijens (Doeveren), Teunis Boll.

Dussen. Ouderlingen: Adrianus Nultenboek, Gerrit Rombout; diakenen: Martinus van Bergeyk, Matthijs J. Kamp.

Genderen. Ouderlingen: G.(Gijsbert?) van der Beek, Johannes Branderhorst, Arie Verkuijl, Antonij van Wijk; diakenen: Ambrosius Royaal, Blees Versteeg.

Meeuwen. Ouderlingen: Lammert Donkersloot, Otto Haspels, Antonie van Krimpen, Jacobus de Rooij; diakenen: Otto Haspels, Jan de Klepper, Jacobus de Rooij.

1840

15 'Gedoopt mogen en moeten worden alle degenen, die naar Gods belofte tot Gods verbond behooren, dat is, de geloovigen en hun zaad. De geloovigen moet men kennen uit de merkteekenen der Christenen, namelijk belijdenis en wandel overeenkomstig Gods Woord. Die deze merkteekenen vertoonen, behooren als lidmaten der Kerk erkend, en de teekenen en zegelen van Gods genade-verbond voor zichzelven en hun zaad te ontvangen; die deze merkteekenen echter niet vertoonen, behooren met hun zaad van de Sacramenten geweerd te worden.'; vgl. EERSTE DEEL 138-140; DERDE DEEL 336-337.

16 Uitvoerig hierover: DERDE DEEL 335-336. We lezen daar (Handelingen prov. verg. Noord-Holland, 5 aug. 1837, art. 7-15): 'Dat ook Ds. de Cock leert, dat de kinderen der lidmaten gedoopt moeten worden, maar... ook van allen, die uit het Hervormd Kerkgenootschap tot ons overgekomen, op een bloot verstandelijke belijdenis, dat onze leer de waarheid is...'. We begrijpen dat in dit alles de uitdrukkingen 'belijdenis der waarheid' en 'belijdenis en wandel overeenkomstig Gods Woord', elkaar niet dekten. Volgens Scholte was het zó
'Dat menschen. die lidmaten zijn, maar niet als geloovigen wandelen, en zich daarbij beroepen op hunne onmagt, enz. [namelijk: om bijvoorbeeld niet aan het avondmaal deel te nemen] moeten worden vermaand, gecensureerd en afgesneden worden, als openbaar wordende, dat zij geene ware leden zijn'. (DERDE DEEL 336)

17 27 maart 1837, art. 5. De uitspraak was in strijd met art. 67 van de Dordtse kerkenorde: 'De gemeenten zullen onderhouden, benevens den Zondag, ook de Kerstdag, Paschen, Pinksteren en Hemelvaartsdag. De onderhouding der tweede feestdagen wordt in de vrijheid der kerken gelaten.' (vgl. Bouma, *Kerkenordening* 112)

18 In de notulen worden de plaatsnamen niet steeds genoemd; waar zij ontbreken, zijn zij door ons opgespoord.

Ook in dit jaar wordt een uitspraak gedaan, waaruit blijkt dat een deel der Afgescheidenen in Noord-Brabant, onder invloed van de predikanten Scholte en Gezelle Meerburg, niet de noodzaak zien vast te houden aan de Dordtse kerkenorde.

> ‘Is er door Do. Meerburg aan de vergadering ter beoordeling voorgesteld het voorstel van Do. H. de Cock om eene algemeene vergadering of synode daar te stellen, hebbende voornamelijk ten doel de aanneming van de Dordtsche Kerkenorde. Waarover het oordeel der vergadering was, om Do. de Cock in antwoord te verzoeken om een andere uitnoodiging te doen tot het houden van eene algemeene vergadering, niet hebbende ten hoofddoel om bepaaldelijk eene Kerkorde aan te nemen maar tot broederlijke vereeniging. Opdat zoo het mogelijk was daarna eene Kerkenorde mögt daargesteld worden.’[19]

1841

Eind 1840 werd op de synode gehouden te Amsterdam ds. Scholte geschorst en werd de schorsing van de vier aan zijn zijde staande leden van de kerkeraad te Amsterdam (de ‘minderheid’: Wormser c.s.) bevestigd.[20] De classis Genderen geeft, volgens het onderstaande, haar mening, waaruit blijkt, dat zij eveneens partij kiest voor Scholte c.s. - althans min of meer. Het verwondert niet dat P. Zonne, die namens de gemeente Delft en Schiedam deel uitmaakte van de synode, en zijn stem verhief tegen de schorsing van genoemde kerkeraadsleden,[21] in 1842 predikant te Genderen wordt.

> ‘Is er ter beoordeeling der vergadering voorgesteld, of de zaken die te Amsterdam hebben plaats gehad en nog plaats hebben, ook bij ons in aanmerking behooren genomen te worden. Waarover het oordeel der vergadering was, om de klagende minderheid gehoor te geven; doch omdat de provinciale vergadering aanstaande is, zou de zaak op die vergadering behooren behandeld te worden.’[22]

In augustus 1841 krijgt de scriba Teunis Boll, de opdracht de geschorste ds. Scholte uit te nodigen ‘alhier te komen prediken’.[23]

19 1 juli 1840, art. 4. Op de synode 1840 (Amsterdam), die de Dordtse kerkenorde weer aannam, was Noord-Brabant niet vertegenwoordigd. In het verslag van de synode lezen we: ‘Nog was er een brief ingekomen namens de Opzieners uit Noord-Braband, die ook het houden eener Algemeene Kerkvergadering, in de tegenwoordige omstandigheden afkeurden, meenende dat dit slechts tot grootere verwikkelingen aanleiding zou geven. Waarom die Vergadering geene Afgevaardigden had gezonden, maar nogtans zich bereid verklaarde om zich te vereenigen met alle bepalingen, die, overeenkomstig Gods Woord zouden gemaakt worden en zich aan dezelve te onderwerpen’. (*Handelingen en Verslagen* 201)

20 *Handelingen en Verslagen* 242-244, 246-248; DERDE en VIJFDE DEEL register, onder J.A. Wormser.

21 *Handelingen en Verslagen* 244.

22 4 jan. 1841, art. 3. Naar wij vermoeden heeft de bedoelde provinciale vergadering uitgesproken de schorsing van Scholte niet te erkennen; want in aug. 1841 wordt, zoals we zullen zien, Scholte uitgenodigd in de classis Genderen te komen preken.

23 2 aug. 1841, art. 3.

1842

In dit jaar doet de 35-jarige Pieter Zonne zijn intrede in de classis Genderen, als predikant van de gemeente van dezelfde naam. Hij is opvolger van de 22 februari 1837 officieel ontslagen, maar in feite reeds augustus 1835 vertrokken ds. Scholte.

> Pieter Zonne werd 4 augustus 1807 te Viaardingen geboren en overleed 6 augustus 1865 te Milwaukee, Wisconsin U.S.A. In 1829 huwde hij te Delft de aldaar geboren Adriana Willemina de Waal. Hij vestigde zich in 1828 als zeilmaker te Delft en

behoorde tot één der eerste Afgescheidenen in deze stad. In 1840 was hij, naar vermeld als ouderling afgevaardigd, aanwezig op de generale synode te Amsterdam. Na te hebben gestudeerd bij ds. A. Brummelkamp te Schiedam, werd Zonne waarschijnlijk op de provinciale vergadering gehouden te Delft 27 april 1842, toegelaten tot het ambt van dienaar des Woords.[24]
Op 11 mei 1842 verschijnt Zonne als 'geroepen predikant' van Genderen in de vergadering der classis. Nadat verwijdering is ontstaan tussen hem en zijn kerkeraad, wordt hij in de zomer 1845 geschorst. Bijzonderheden kennen we niet - tengevolge van het ontbreken van notulen; op 29 september 1845 wordt hij in de notulen van de kerkeraad van Zuid-Beijerland - Zonne vertoeft in deze plaats of in haar omgeving - geschorst predikant van Genderen genoemd.[25] Vaststaat, dat hij - althans van 1845-1847 - bij de buiten het kerkverband staande groep-Scholte moet worden gerekend. Via de Hoekse Waard en Baambrugge vertrekt hij in 1847 naar de Verenigde Staten. Zonne was predikant te Cedar Grove, Wisconsin, van 1848 tot zijn overlijden in 1865. In 1852 sloot zijn gemeente zich aan bij een presbyteriaans kerkverband, dat zich enige jaren later met andere groepen verenigde tot 'The United Presbyterian Church'.[26]

In de classicale vergadering van 11 mei 1842 wordt een brief voorgelezen 'in antwoord geschreven door den Ouderling de Gorter van Schiedam',[27] waarin 'volgens verzoek de beschuldiging had moeten voorkomen tegen de Heer P. Zonne, als niet regtzinnig te zijn in de leer der waarheid'. Blijkbaar had een eerdere classicale vergadering aan J. de Gorter inlichtingen aangaande Zonne gevraagd. Het antwoord van eerstgenoemde wordt geheel en al onvoldoende bevonden, waarna 'de vergadering heeft geoordeeld dat op zulke beschuldigingen geen acht kan worden geslagen'.[28] De weg is dan blijkbaar vrij voor het toelaten van Zonne in de vergadering: hij komt binnen en hem wordt zitting verleend.[29]

Eén van zijn eerste daden binnen het classicale verband is een poging de Dordtse kerkenorde te doen aannemen; het oordeel der vergadering is echter dat deze orde 'zoo als dezelve te Dordt is opgesteld niet kan worden aangenomen'.[30] Naar we reeds zagen, zal 'Noord-Brabant' een klein jaar later de Brabantse kerkenorde aanvaarden; zij wordt ook door Zonne ondertekend.

24 Deze veronderstelling maakt F.L. Bos, *Kruisdragers* 38. In TWEEDE DEEL 77 vermeldden we dat aangaande deze vergadering geen bijzonderheden bekend zijn.
25 TWEEDE DEEL 208.
26 Men zie voor P. Zonne: vorige delen, register; Bos, *Kruisdragers* 35-47; *De Haas I*, 301-302.
27 Jacob de Gorter, één der voormannen onder de Afgescheidenen te Schiedam; men zie voor hem ZEVENDE DEEL register.
28 11 mei 1842, art. 3. Volgens Bos, *Kruisdragers* 38 kwamen de bezwaren van De Gorter voort uit een naar diens mening onrechtzinnige 'oefenpreek' door Zonne te Schiedam gehouden.
29 11 mei 1842, art. 4.
30 21 okt. 1842, art. 7.

1843

Besloten wordt met meerderheid van stemmen - er waren twaalf personen aanwezig - ds. Scholte te verzoeken ‘in deze provincie te komen prediken’ en ‘P.J. de Bruin mede het examen af te nemen’.[31] Ook hieruit moeten we

31 3 jan. 1843, art. 3-4.

concluderen dat De Bruin, die tot 1885 te Andel en te Giessen-Rijswijk heeft gestaan, in 1843 predikant is geworden.[32]

In 1843 voltrekt zich in Zuid-Holland - en daarna landelijk - de breuk tussen de Scholtianen en degenen die het kerkverband trouw blijven. Op 11 en 12 april 1843 houdt laatstgenoemde groep te Schiedam een provinciale vergadering; ds. P.M. Dijksterhuis is praeses en ds. S.O. Los scriba.[33] Het verzoek aan 'Noord-Brabant', onder meer deze vergadering als de alleen-wettige te erkennen, wordt van de hand gewezen; genoemde provincie blijft aarzelen tussen pro of contra de Scholtianen.

> 'Is er gelet op het verzoek van do. Dijksterhuis cs.; doch om dat de vergadering heeft geoordeeld, Do. Dijksterhuis met de zijnen niet als provinciale vergadering, zoo als ZijnEW zich voordoet, kan worden erkend, kan op zijn verzoek ook geen acht worden geslagen.'[34]

> 'Is er gelet op het verzoek van do. Dijksterhuis cs.; doch om dat de vergadering heeft geoordeeld, Do. Dijksterhuis met de zijnen niet als provinciale vergadering, zoo als ZijnEW zich voordoet, kan worden erkend, kan op zijn verzoek ook geen acht worden geslagen.'[34]

1844

Reeds in het begin van dit jaar blijkt dat er een crisis is ontstaan tussen ds. Zonne en de kerkeraad, of een deel ervan, te Genderen. In de notulen van een vergadering, waar ook ds. Gezelle Meerburg aan wezig is, lezen we het volgende.[35]

> 'Is door Do. Meerburg de beschuldiging van Johs. Branderhorst[36] tegen Do. Zonne de vergadering te kennen gegeven, welke beschuldiging had moeten zijn, dat ZEW niet recht het Woord Gods verkondigde en aldus geen voedsel door zijne prediking aan de ziele van Gods volk mededeelde. Hierover met Branderhorst gesproken zijnde, heeft hij vele tijdelijke[37] zaken opgenoemd niet aan het doel voldoende; beschuldigingen, van vele zaken beschuldigd te zijn door Do. Zonne. Waarop Do. Zonne heeft

32 Zoals reeds aangestipt: *niet* in 1849, zoals *Honderd vijftig jaar* 15, 61, 219 vermeldt.
33 Uitvoerig hierover ZEVENDE DEEL 64-67.
34 6 juli 1843, art. 2. Uit de formulering van dit artikel moet worden geconcludeerd, dat er, behalve inzake 'erkenning', een ander - ons onbekend - verzoek werd gedaan.
34 6 juli 1843, art. 2. Uit de formulering van dit artikel moet worden geconcludeerd, dat er, behalve inzake 'erkenning', een ander - ons onbekend - verzoek werd gedaan.
35 Vanwege het duistere van de formulering en van deze zaak in het algemeen, nemen we het desbetreffende artikel geheel over.
36 Ouderling te Genderen. Johannes Branderhorst werd in 1789 te Genderen geboren; overl. aldaar 12 dec. 1865. Hij huwde 8 april 1825 te Drongelen Hester Millenaar. Deze overleed te Genderen 19 febr. 1833; *GTMWB* III (1979) 207-211. Het trekt de aandacht dat J. Branderhorst na 1844 niet meer wordt genoemd onder de afgevaardigden naar de classicale vergaderingen.
37 Bedoeld wordt: vergankelijke, niet eeuwige - bijvoorbeeld financiële.

> opgemerkt en gezeid dat J. Branderhorst en vele in de Gemeente Genderen zich schromelijk schuldig maken in gierigheid te plegen. Waarop J. Branderhorst heeft gezeid zich niet met Do. Zonne te kunnen vereenigen, en daarom zijn ontslag als Ouderling verzocht. Waarover met Branderhorst als eene zaak die verkeerd is, gesproken zijnde, hem gevraagd is op welke gronden hij zijn ontslag vraagde. Doch verder geen voldoend antwoord gevende, heeft de vergadering geoordeeld aan dit zijn verzoek niet te voldoen, maar hem veertien dagen tijd te geven tot ernstige overlegging van deze zaken.'[38]

Het is niet verantwoord uit het bovenstaande conclusies te trekken aangaande de schuldvraag. Hieraan moeten we toevoegen dat we nagenoeg alle vervolg missen. Vaststaat dat Zonne na kortere of langere tijd is geschorst. Maar in het

38 16 jan. 1844, art. 2.

notulenboek valt, zoals reeds aangestipt, een hiaat van een kleine vier jaren, namelijk tot 18 november 1847. We vermoeden dat de classis Genderen kort na 16 januari 1844 als het ware is uiteengespat. Merkwaardig is dat de notulen van de Afgescheiden gemeente te Zuid-Beijerland van 29 september 1845 vermelden dat, naar het getuigenis van de predikanten A. Brummelkamp, G.F. Gezelle Meerburg en A.C. van Raalte, Zonne *terecht* is geschorst.[39] Gezien het standpunt van dit drietal in de kerkelijke strijd van die dagen, kan dit oordeel niet hebben berust op kerkrechtelijke verschillen met Zonne, maar moet het worden gezocht in bezwaren tegen leer of leven van laatstgenoemde. Er is geen bron bekend, waaruit we ten aanzien van deze zaak zekerheid kunnen verkrijgen.

1847

Het is begrijpelijk dat voor het weer op gang brengen van het samenleven als genabuurde kerken - voor zover we weten na een onderbreking van vier jaren - de hulp wordt ingeroepen van ds. Helenius de Cock, die sedert 10 juli 1847 te 's-Hertogenbosch Staat. De classis Genderen telt namelijk in 1847 geen enkele predikant.

We zien op 18 november bijeen, behalve laatstgenoemde - uit Genderen de ouderlingen: G. van der Beek, Arie Verkuijl; de diaken: Ambrosius Rooyaal; uit Meeuwen c.a. de ouderlingen: Arie de Graaff (wonende te Drongelen), Adrianus Nultenboek (Dussen), Jacobus de Rooij; de diakenen: Matthijs J. Kamp (Dussen), Jan de Klepper, Willem de Poorter, Peter Joppe Verschoor (Dussen).[40]

Hoewel geen plaatsnamen worden genoemd, blijkt uit volgende notulen dat er thans slechts twee gemeenten zijn: Genderen en Meeuwen c.a. Drongelen en Dussen zijn opgegaan in Meeuwen c.a. In hoeverre er nog zelfstandigheid voor Dussen bestaat, uitkomende bijvoorbeeld in het op zondag afzonderlijk vergaderen en in het apart houden van kerkeraad, onttrekt zich aan onze waarneming. We lezen slechts:

> Gesproken over de gecombineerde gemeente Meeuwen c.a.
> Uit de onderscheidene gesprekken is gebleken, dat de eerste twiste ontstaan is door dien de opzieners en leden der Gemeente Dussen des Zondags ter kerk gingen bij Do. Meerburg te Nieuwendijk. Dit oordeelde de opzieners der Gemeente Meeuwen niet te mogen geschieden en daaruit zijn veelerlei twiste ontstaan en wederzijdsche woorden gebezigd die ongeoorloofd waren. De vergadering oordeelt dat de eerste grond der twisting ligt bij de opzieners te Meeuwen, doch de vergadering wil alsnog niets in die zaak besluiten, maar geeft vrijheid aan de opzieners en leden der Gemeente Dussen in hun kerkgaan te volharden en wil dat de verkoren Visitatoren de zaken nader gemeentelijk zullen onderzoeken en op een volgende Classis ter tafel brengen.[41]

Over beide punten wordt veel gesproken en daarbij blijkt ‘eindelijk’

39 TWEEDE DEEL 208.
40 18 nov. 1847, presentie.
41 Idem, art. 5.

‘dat de genegenheid der opzieners was om het gene achter is te vergeten en van nu voortaan aan eene vereeniging te werken. Hierop is voorgesteld dat er eene Commissie verkoren zoude worden uit...[42] die een ontwerp zoude opstellen, voor

42 Niet ingevuld. Is bedoeld: de predikanten der provincie?

> de gronden der vereeniging voor de onderscheiden kerkeraden om dan daarna dezelve ter approbatie aan de Classicale Vergadering voor te stellen'.[43]

Het vervolg van deze zaak vinden we in de volgende notulen, maar reeds hier delen we mede dat de 'vereeniging' van Meeuwen en Dussen moeilijkheden blijft opleveren tot het jaar 1864 als Dussen (opnieuw) zelfstandig wordt. Wij veronderstellen dat de bevolking van Dussen en Meeuwen reeds lang op gespannen voet met elkaar verkeerde.

1848

Op 2 april van dit jaar ontvangen de gemeente te Genderen en de classis van dezelfde naam opnieuw een predikant in P.M. Dijksterhuis. In een vergadering waarvan we de datum niet kennen - we veronderstellen 13 juni 1848 - is deze zowel praeses als scriba. Wat Dussen en Meeuwen betreft: de visitatoren hebben de (gecombineerde?) gemeente bezocht en

> 'in orde gesteld. Hoewel men wist dat er toen vereeniging was bewerkt, zoo was het weder in duigen gevallen, en geen der Visitatoren tegenwoordig zijn[de], konde geen eigenlijk verslag opgenomen worden. Aangaande het besluit in artikel 6, dit is niet in werking gekomen'.[44]

Op de eerste vergadering van de classis Genderen, waar ook 's-Hertogenbosch, Heusden en Vrijhoeve Capelle vertegenwoordigd zijn - 19 december 1848[45] - vinden we, behalve de predikanten De Cock en Dijksterhuis, de volgende afgevaardigden bijeen.

Genderen. Ouderlingen: G. van der Beek, Arie Verkuijl.
's-Hertogenbosch. Diaken: Hendrik van Beest van Andel.
Heusden. Diaken: Pieter Konings.
Meeuwen. Ouderlingen: Arie de Graaff, Adrianus Nultenboek; diaken: Willem de Poorter.
Vrijhoeve Capelle. Ouderlingen: Jan Snijders, Martinus van Steenis.[46]

1849

Ter voorbereiding op de generale synode die in juli 1849 te Amsterdam werd gehouden, handelt de classicale vergadering van mei over de Dordtse kerkenorde. Noord-Brabant heeft immers sedert 1843 een variant van deze. Men vindt goed dat de afgevaardigden naar de synode *op die vergadering* volgens de Dordtse kerkenorde

43 18 nov. 1847, art. 6.
44 13 juni (?) 1848, art. 3.
45 Vergelijk de inleiding van dit hoofdstuk.
46 19 dec. 1848, presentie.

handelen,[47] maar dit besluit wordt buiten werking gesteld op de provinciale vergadering van 6 juni 1849, waarover we lezen in de volgende classicale notulen:

> 'De Praeses[48] deelt mede dat deze Provintie op de laatstgehouden Provintiale vergadering de kerkenorde van Dordrecht definitifelijk heeft aangenomen, zoo als

47 23 mei 1849, art. 4.
48 Helenius de Cock.

> die bepaald is in 1840 te Amsterdam. De vergadering betuigde hierover haar genoegen.'[49]

1850

Toch blijft de provincie nog aarzelen inzake de vraag vóór of tegen de Dordtse kerkenorde. de notulen van april 1850 leren ons:

> 'Is verslag gedaan van de Provinciale vergadering gehouden te Genderen,[50] en daarvan is gezegd, dat er niets bijzonders besloten was, dewijl er geene eenparigheid was omtrent de aanneming van Kerkenorder. Sommigen hielden zich aan de Sinodale vergadering gehouden te Amsterdam[51] en anderen willen zich houden aan de Noordbrabandsche Kerkenorder. Doch er werd besloten dat men elkander in die zaken nog zou dragen.'[52]

Men kan zeggen dat enerzijds dit 'elkander dragen' een wijs besluit is geweest. Onder leiding van de predikanten werd door Noord-Brabant op den duur de Dordtse kerkenorde algemeen aanvaard. Anderzijds, dit niet onvoorwaardelijk aannemen heeft de gemeente te Sleeuwijk en te Werkendam tot 1859-1860 buiten het provinciale kerkverband gehouden.

1867

We kunnen nu een sprong maken van circa zeventien jaar, daar in het tijdvak tussen 1850 en 1867 het leven in de classis Genderen zich rustig ontwikkelt; dit afgezien van Strubbelingen tussen Meeuwen en Dussen, welke gemeente - zoals we reeds zagen - in 1864 (weer) zelfstandig wordt. Nagenoeg alle zaken die in genoemd tijdvak aan de orde komen, hebben betrekking op aangelegenheden die we bij de afzonderlijke gemeenten zullen noemen. Begin 1867 telt de classis drie predikanten: M. van Apeldoorn (Vrijhoeve Capelle), F. Hajer (Genderen) en W.P. de Jonge (Meeuwen).

In 1866 en 1867 zien we, behalve deze drie, de volgende afgevaardigden verschijnen.

Dussen. Ouderlingen: E. van Daalen, O. Zeelen; diaken: P.J. Verschoor.

49 ... sept. 1849, art. 5. Geheel van harte is de aanvaarding van de Dordtse kerkenorde door 'Noord-Brabant' in 1849, niet gegaan. Zoals we ook in de 'Inleiding' vonden, brengt genoemde provincie de zaak van de kerkenorde toch op de generale synode, en stelt voor haar te veranderen (*Handelingen en Verslagen* 458-459); vooral afgevaardigde B.H. Ploeg uit Klundert, laat zich critisch uit over enige besluiten van kerkrechtelijke aard door de synode genomen. Men zie ook hierna onder het jaar 1850.

50 29 nov. 1849, volgens notulen classis 28 nov. 1849, art. 6: "... de Prov. Vergad. die op morgen Staat gehouden te worden...".

51 Deze vergadering nam de Dordtse kerkenorde (weer) aan.

52 17 april 1850, art. 4.

Genderen. Ouderlingen: M. van Andel, G. van der Beek, A. Branderhorst, G. Branderhorst.

's-Hertogenbosch. Ouderling: D. van R(h)eenen; diaken: J. van Waardhuizen.

Heusden. Ouderling: C. Duijser; diaken: D. van Leeuwen.

Meeuwen. Ouderlingen: J. van der Beek, A. Pruijssers; diaken: J.W. de Graaff.

Vrijhoeve Capelle. Ouderlingen: P. van Dongen, M. van Esch, G. Kruijff.

In deze tijd is het bij herhaling noodzakelijk enige kerkeraden, namelijk die van Dussen, 's-Hertogenbosch, Heusden en Vrijhoeve, te vermanen de classicale vergaderingen trouw te bezoeken. In april 1867 gebeurt dit in tamelijk scherpe bewoordingen.

> 'De Vergadering besluit dat den kerkeraden van Dussen en Vrijhoeve Capelle namens de Vergadering zal worden geschreven aangaande het willekeurig terugblijven van de Vergadering, daar op zulk een wijze alle kerkelijke banden worden verbroken.'[53]

1869-1870

In deze jaren komt, door de bezielende invloed van ds. L. Lindeboom te 's-Hertogenbosch, het evangelisatiewerk, met name te Tilburg, ook op de classicale vergaderingen.[54] We lezen: 'Voorgesteld, dat onze Classis in deze provincie evangeliseere, vooral binnen haar gebied. Met algemeene stemmen aangenomen.'[55] Er wordt een commissie ingesteld voor dit werk, die behalve te Tilburg, naar mogelijkheden zal zoeken 'te Dongen, Waalwijk en omstreken'.[56]

In september 1869 doet de voormalige Kruisgemeente te 's-Gravenmoer - zij was in 1850 geïnstitueerd - haar intrede in de classis; 1869 is immers het jaar van 'de vereeniging der Christelijke Afgescheidenen en de Gereformeerde gemeenten'.[57] In de eerste vergaderingen wordt 's-Gravenmoer vertegenwoordigd door ds. J. Passchier, de ouderlingen G. Blom, A. Zwijgers en diaken J. Versteeg. Al aanstonds rijst de vraag naar de grenzen etc. van de genabuurde gemeenten 's-Gravenmoer en Vrijhoeve Capelle. Dit, evenals in andere gevallen, indien de leden van een Kruisgemeente en een Afgescheiden gemeente in dezelfde plaats(en) woonden. We lezen in de notulen dat er moeilijkheden zijn ontstaan

> 'tusschen de Gemeenten Vrijhoeve en 's-Gravenmoer, daar de broeders P. van Dongen, ouderling en J. Versteeg, diaken[58] en nog eenige lidmaten, vroeger behoorende te Vrijhoeve, thans... onder 's-Gravenmoer ressorteeren.
> Besloten:
> a. In betrekking tot de Kerkeraadsleden van Dongen, ouderling en Versteeg, diaken, oordeelt de vergadering het in de vrijheid dier broeders te moeten laten bij welke gemeente zij zich willen voegen; maar de vergadering oordeelt tevens dat de belangen der eene gemeente niet aan de andere moeten worden opgeofferd;

53 3 april 1867, art. 3.
54 We lazen hierover reeds in hoofdstuk 4.
55 2 sept. 1869, art. 8.
56 12 Jan. 1870, art. 10.
57 2 sept. 1869, art. 4.
58 Beiden woonden te 's-Gravenmoer.

b. In betrekking tot de andere lidmaten, die onder 's-Gravenmoer ressorteeren, acht de vergadering het wenschelijk dat zij zich bij die gemeente voegen; in dier voege echter dat zij, zoolang de tegenwoordige toestand te Vrijhoeve blijft voortduren,[59] tot het helpen dragen der lasten aldaar, hun beloften behooren gestand te doen'.[60]

59 Bedoeld is: de zwakke financiële positie van deze gemeente.
60 2 sept. 1869, art. 4.

Op de volgende vergadering verzoekt 's-Gravenmoer vernietiging van het laatste element in de uitspraak onder b. gedaan; de kerkeraad meent dat de leden van 's-Gravenmoer dáár, waar zij hun ‘rechten’ hebben, ook de plicht hebben de ‘lasten’ mede te dragen. De classis blijft echter bij haar standpunt.[61] De provinciale vergadering aan welke deze zaak wordt voorgelegd, besluit - de classicale beslissing variërende - dat 's-Gravenmoer voorlopig *ƒ* 25,- per jaar aan Vrijhoeve zal moeten betalen. Na enig verzet aanvaardt eerstgenoemde gemeente tenslotte (eind 1871) deze uitspraak.[62]

In 1870 komt eveneens ter sprake ‘de grensscheiding tusschen Vrijhoeve Capelle en 's-Gravenmoer; vooraf is de vraag waar de leden, die te Waspik wonen, moeten gerekend worden te behooren.’ Over deze grensscheiding lezen we verder niets, maar aangaande het laatste vinden we:

> ‘Besloten dat de leden, die te Waspik wonen, nu mogen kiezen, waar zij wenschen te behooren, met dien verstande dat zij later niet willekeurig van de eene Gemeente naar de andere mogen gaan, noch hun dat toegelaten worden mag.’[63]

61 12 jan. 1870, art. 4.
62 6 april 1870, art. 6; 29 maart 1871, art. 5; 21 dec. 1871, art. 17.
63 12 jan. 1870, art. 5. Waspik telde in 1849 zeven Afgescheidenen (De Kok, *Nederland op de breuklijn* 446).

Hoofdstuk 22
Genderen

Inleiding

De afscheiding die zich eind 1834 te Genderen voltrok betrof personen die tot de Hervormde kerk te Doeveren, Gansoyen en Genderen behoorden. We laten in dit hoofdstuk het gehucht Gansoyen verder buiten beschouwing.[1] Reeds hier merken we op dat de kerken te Doeveren en te Genderen ieder een zelfstandige kerkeraad bezaten, maar dat zij - tot 1899 - waren verbonden door één predikant. Zo was H.P. Scholte van 1833 tot 1834 dienaar des Woords van beide gemeenten. Daarnaast bestond de Hervormde kerk van Eethen en Drongelen die in beide dorpen haar leden telde en over twee kerkgebouwen beschikte.[2]

De burgerlijk-gemeentelijke indeling was echter een geheel andere. Na de Franse tijd werden uit voormalige heerlijkheden de gemeenten Eethen, Genderen en Heesbeen alsmede Drongelen, Hagoort, Gansoyen en Doeveren geformeerd.[3] In de tijd van de Afscheiding was aanvankelijk W.J. Millenaar burgemeester van Drongelen c.a. - hij overleed mei 1835, waarna de burgemeester van Eethen c.a., V.G.A. Boll, ook met de uitoefening van zijn funetie werd belast.

In 1841 telde Drongelen, Hagoort, Gansoyen en Doeveren 92 huizen, bewoond door 96 huisgezinnen en 460 inwoners die voornamelijk in de landbouw en veeteelt hun bestaan vonden. Er woonden 380 Hervormden en Afgescheidenen, alsmede 80 Rooms-Katholieken.[4] In hetzelfde jaar woonden te Doeveren 120 zielen (verdeeld over 17 huizen), 80 Hervormden en Afgescheidenen, 40 Rooms-Katholieken.[5]

Eethen, Genderen en Heesbeen telde in 1844 ruim 150 huizen, 179 huisgezinnen en 1000 inwoners; de voornaamste middelen van bestaan waren ook daar landbouw en veeteelt. Hervormden en Afgescheidenen omvatten 880 personen en er waren 120 Rooms-Katholieken.[6] In het dorp Genderen woonden in 1843 ongeveer 500

1 Volgens *Van der Aa* IV (1843) 431-432 stonden er in 1843 slechts 4 huizen, bewoond door 11 personen van wie er 7 Hervormd waren en 4 Rooms-Katholiek. Gansoyen verdween, toen in 1889-1890 de Bergse Maas werd gegraven.
2 Deze gemeente werd bestuurd door één kerkeraad.
3 De volgorde in beide opsommingen is in de stukken verschillend. Het was gebruikelijk dat Eethen en Drongelen de burgemeesters leverden.
4 *Van der Aa* III (1841) 527.
5 *Van der Aa* III (1841) 395-397.
6 *Van der Aa* V (1844) 314.

personen en er stonden 73 huizen: Hervormden en Afgescheidenen waren er 450; verder: 40 Rooms-Katholieken en enige Evangelisch-Luthersen.[7]

Wat de aantallen Afgescheidenen betreft: we mogen hiervoor verwijzen naar de uiteenzetting gegeven in hoofdstuk 3 onder *Genderen*. Samengevat, we vonden daar - we laten secondaire verschillen met de hierboven aan *Van der Aa* ontleende aantallen (van het latere tijdvak 1841-1844) rusten - dat in november 1834 zich te Doeveren-Genderen circa 440 personen afscheidden. Te Doeveren brak 75% met de Hervormde kerk, te Genderen 96%.[8] Geleidelijk brokkelden dit aantal en beide percentages af. In Doeveren keerden zelfs de meeste Afgescheidenen terug tot de Hervormde kerk, de enkele overblijvenden zochten aanvankelijk onderdak bij de gemeente te Drongelen - maar sloten zich na enige jaren aan bij die te Genderen. Het getal der Afgescheidenen, merendeels dus wonende te Genderen, was - zoals we zagen - als volgt. Februari 1835: 412; maart 1836: 362; november 1836: 315; september 1841: 328; 1849: 398.

Door oorlogshandelingen, met name gedurende het tijdvak september 1944 tot mei 1945, werd het dorp Genderen zwaar geteisterd; men vindt weinig terug van de historische plekken, bekend uit de kerkgeschiedenis van de vorige eeuw. Ook het archief van de Hervormde gemeente heeft zijn toi moeten betalen; de notulen van de kerkeraad alsmede de ledenregisters beginnen met 1833; voorgaande acta etc. zijn in de oorlog of reeds eerder verdwenen.

Hoewel over de Afscheiding te Genderen c.a. een omvangrijke literatuur bestaat,[9] blijft het interne leven der gemeente over het tijdvak 1834-1869 voor ons gesloten. De ledenlijsten van 1834, 1836 en 1841 kunnen we enigszins reconstrueren uit de 'Acte van Afscheiding'[10] en uit een tweetal requesten,[11] maar de notulen van de kerkeraad, voor zover bewaard, beginnen met 9 december 1868.[12] Vermeldingen in de classicale notulen[13] wijzen in de richting dat er te Genderen twisten zijn geweest. Het is niet uitgesloten dat ds. H.P. Scholte was betrokken bij de eerste controverse - wij komen hierop terug. Op 22 februari 1837 ontving laatstgenoemde van de provinciale vergadering van Noord-Brabant een ontslag-attest inzake

7 *Van der Aa* IV (1843) 522-523.

8 M.J. van Diggelen, 'Regionale verscheidenheid in de Afscheiding van 1834?' in *Skript* 3 (1984) 180.

9 Literatuur: C.W. Pape, *Handelingen van het Klassikaal Bestuur van Heusden omtrent den gewezen predikant H.P. Scholte, en zijne aanhangers* I-II, 's-Gravenhage 1835; H.P. Scholte e.a., *Officiëele stukken* I-II, Kampen 1863; J.A. Wormser, *Een schal in aarden vaten* II (H.P. Scholte), Nijverdal 1915; Bos, *Archief stukken* I-IV, Kampen 1939-1946 (register onder Doeveren, Genderen); L. Oostendorp, *H.P. Scholte*, Franeker 1964; EERSTE DEEL 32-33, 48-57, 76-77; DERDE t/m VIJFDE DEEL register onder Doeveren, Genderen; ZESDE DEEL hoofdstukken 4, 6-8, 10, 13; M.J. van Diggelen, 'Regionale verscheidenheid in de Afscheiding van 1834?' in *Skript* 3 (1984) 171-193.

10 DERDE DEEL 42-61.

11 Respectievelijk hoofdstuk 3 onder *Genderen* en verder in dit hoofdstuk.

12 Opmerkenswaard is dat het eerste notulenboek is gemerkt 'I'. Dit maakt onzes inziens duidelijk, dat voorgaande notulenboeken reeds tientallen jaren geleden uit het archief zijn verdwenen. Het oudst-bewaarde leden- en doopregister is aangelegd in 1848 na de komst van ds. P.M. Dijksterhuis (deze stond te Genderen van 2 april 1848 tot 16 nov. 1851).

13 Men zie het voorgaande hoofdstuk.

zijn predikantschap van Doeveren en Genderen,[14] maar reeds daarvóór was hij naar Gorinchem verhuisd en had hij zich niet meer laten zien in het Land van Heusden en Altena - namelijk na 14 februari 1836.[15]

De Afscheiding te Genderen was geenszins een beweging van ‘kleine luyden’, evenmin als te Almkerk - want tot de leiders behoorden enige rijke boeren zoals Gijsbert van der Beek en Johannes Branderhorst. De verklaring voor de percentage-gewijs aanzienlijke omvang van de Afscheiding in de onderhavige plaats, moet onzes inziens worden gezocht in de godsdienstige - destijds orthodoxe - gezindheid van de Hervormden in het Land van Heusden en Altena alsmede in de krachtige en begaafde persoonlijkheid Hendrik Peter Scholte.[16] Teneinde niet in herhalingen te vervallen, willen we in dit hoofdstuk voor bepaalde onderwerpen naar de literatuur en naar vorige delen verwijzen,[17] of voorheen gepubliceerde zaken in samenvatting noemen.

14 DERDE DEEL 26.

15 Volgens ‘Lijst der texten’ Er is één uitzondering: op 15 mei 1837 bevestigde Scholte te Almkerk het huwelijk van ds. G.F. Gezelle Meerburg.

16 Wij wijzen de gedachte van Van Diggelen in *Skript, a.a*. van de hand, namelijk dat de Afscheiding te Genderen ten diepste moet worden verklaard uit het verlangen van het merendeel der notabelen de dorpsautonomie op burgerlijk en kerkelijk terrein alsmede op het gebied van het onderwijs te herstellen of te bewaren. (174-176) Van Diggelen blijft geheel en al in gebreke - bij de inderdaad aanwezige veranderingen op staatkundig gebied etc. - aan te tonen dat hierin *de oorzaak* van de Afscheiding ligt. Wij menen dat zonder het predikantschap van Scholte en Gezelle Meerburg de Afscheiding te Genderen, Almkerk, Sleeuwijk, Werkendam, Sprang, Vuren, Herwijnen etc. aanmerkelijk geringer in omvang zou zijn geweest. Terzijde merken we op dat dit ook steeds de overtuiging is geweest van C.W. Pape - een feit waarop we terugkomen in dit hoofdstuk.
Typerend vinden we de uitspraak: ‘De afscheiding in Genderen en Doeveren implieeerde een gedeeltelijk herstel van de dorpsautonomie. Niet voor niets werd er reeds in 1851 in Genderen een Christelijke Lagere School opgericht’. (182) De schrijver vergeet dat na de grondwetswijziging van 1848 ‘de deur op een kier werd gezet’ inzake vrijheid van onderwijs en dat in en na dit jaar verscheidene raden van Afgescheiden kerken begonnen te ijveren voor het stichten van een Christelijke school (men zie: D. Langendijk, *De Schoolstrijd*, 's-Gravenhage 1935, 38-44, 58). Kort nadat ds. P.M. Dijksterhuis uit Dordrecht naar Genderen is vertrokken (26 maart 1848) worden in de Dordtse kerkeraad de eerste besprekingen over het stichten van een school gevoerd en tijdens het tweede predikantschap van laatstgenoemde te Dordrecht (1851-1852) worden de plannen afgerond; de school wordt in 1853 geopend (TWEEDE DEEL 133, 134, 169). Ongetwijfeld heeft Dijksterhuis ook te Genderen (2 april 1848-16 nov. 1851) - na enigszins orde op zaken te hebben gesteld - het stichten van een lagere school ter hand doen nemen.

17 Vergelijk noot 9. We vestigen met name de aandacht op de levensschets van ds. H.P. Scholte (1805-1868) in ZESDE DEEL 19-21.

1. Voorgeschiedenis: Typeringen van C.W. Pape

Ds. C.W. Pape[18] heeft in zijn reeds genoemde *Handelingen van het Klassikaal Bestuur van Heusden* een aantal typeringen gegeven, waarvan we de voornaamste hier vermelden.[19] Pape begint met te schrijven

> 'Eene alzins godsdienstige stemming kenmerkt de Hervormde ingezetenen des lands van Heusden, en onwrikbare gehechtheid aan de leer onzer kerk is gewisselijk evenzeer eene van derzelver eigenschappen, als vurige liefde tot het vaderland, en ondubbelzinnige verkleefdheid aan *Oranje*'.(5)

Bij de 'gehechtheid aan de leer' komen volgens Pape 'Bijzonder twee hoofdbegrippen in aanmerking'...: 'die der vrije genade en der wedergeboorte door den Heiligen Geest'. Daarnaast heeft in sommige gemeenten 'een zoogenaamd lijdelijk Christendom de overhand'. Er is 'verkleefdheid' aan het oude, maar toch gelukte het aan de predikanten de afkeer tegen de Evangelische Gezangen te overwinnen 'en men zich bevredigde met de latere verordeningen van het hooge Kerk Bestuur'. Zo ging het ook te *Doeveren, Gansoyen* en *Gender en*. (5-7)

> 'Wanneer men de gegoedheid van onderscheidene inwoners, wier hoofdbestaan de landbouw en de veeteelt is, in aanmerking neemt, dan kan men, ten minste wat *Genderen* belangt, deze gemeente onder de vermogendste des lands van *Heusden* rangschikken.
> Ten aanzien der godsdienstige verlichting, Staat zij gelijk met vele andere gemeenten des vaderlands; geenszins heerscht bij allen Evangelische kennis, die vrij en onafhankelijk van alle vooroordeel, zich in eenen Evangelischen wandel openbaart; veeleer benevelt eene diepe onkunde velen, eene onkunde te gevaarlijker bij de zoodanigen, waar zij zich achter eene hooge zelfbehagende inbeelding van wijsheid verschuilt; overigens willen wij gaarne gelooven, dat het ook aan zulken niet ontbreekt, die vasthouden aan het vaak verdonkerd beginsel onzer gezegende Kerkhervorming, dat de Bijbel alléén, de kenbron van ons geloof, en het rigtsnoer van ons gedrag moet wezen'.(8)

Het is wenselijk hier een kanttekening te maken. Er dient niet te worden heen gelezen over het woord 'Evangelische(n)' en de uitdrukking 'de Bijbel alleen'. Immers, zij leggen de overtuiging van Pape en zijn vele medestanders bloot. In het kader van de strijd pro of contra de Afscheiding betekenen zij: een Christendom en een kerk, los van de Drie formulieren van enigheid. We willen ten aanzien van de overtuiging van Pape aan het bovenstaande slechts één citaat toevoegen, uit zijn brief aan J.D. Janssen ambtenaar van Hervormde Eredienst, gedateerd 17 juni 1835. Scholte werd te

18 Carolus Wilhelmus Pape geb. 1788 te Breda, overl. 1873 te 's-Gravenhage. Hervormd predikant te Renswoude 1813, te Heusden 1815, rector van de Latijnse school aldaar. In de loop der jaren lid van lagere en hogere kerkbesturen; in de tijd van de Afscheiding scriba van het classicaal bestuur van Heusden. Hij moet worden beschouwd als de voornaamste en bekwaamste tegenstander van de Afscheiding in het Land van Heusden en Altena. Literatuur: *Chr. Encyclopedie*^{2} V, 382-383.

19 Ten dele lopen deze parallel met die we vinden in Bos, *Archiefstukken* I-III.

Doeveren c.a. opgevolgd door CF. van Setten (deze stond aldaar van 1835 tot 1852).
Pape schrijft

> 'Van Setten maakt het wel, doch vordert niets. Ik geloof dat hij zeer knap is, ordelijk en verstandig preekt, maar toch verstaat hij mijns inziens de kunst niet om de Gendersche zielen te vangen. Hij moest meer platweg wawelen willen over de ellende, de verdoemenis en de genade, langer bidden etc. etc. etc., dan zoude het misschien gaan kunnen, maar nu gaat het niet.[20] Hij behoefde daarom geen huichelaar te zijn, indien hij den vorm der waarheid veranderde! Ik heb hem dit reeds duidelijk te verstaan gegeven, indien hij mij heeft willen begrijpen'.[21]

Terugkerende tot de *Handelingen* etc. vinden we

> 'Niet weinig opziens baarde eenige jaren geleden, eene zekere godsdienstige opwekking welke te *Genderen* plaats greep, en menigeen die belangstelde in de uitbreiding van het Rijk des Heeren, beloofde er zich groote dingen van. Anderen daarentegen, die niet elke godsdienstige geestdrift voor een werk des Heiligen Geestes meenden te mogen houden, schortten liever hun oordeel op, en wachtten op de vruchten des Geestes... (Galaten 5 vers 22)...
> Ik vermeet mij niet te beoordeelen, hoeveel of hoe weinig goeds er van die godsdienstige opwekking is overgebleven...'. (9)

Over deze 'opwekking' is uiterst weinig bekend. Zij moet rond 1820 zijn begonnen. Wellicht vinden we in de 'bidstonden', waarover we in de 'Lijst der texten' van ds. Scholte lezen, een voortzetting van het toen ontstane conventikel.[22]

Door het vertrek van A.S. Nanninga eind 1832, werd de gemeente vakant; aanvankelijk liet het zich aanzien dat proponent CF. van Setten - hij werd de opvolger

20 Pape bedoelt te zeggen, dat nu niet zovelen tot de Hervormde kerk terugkeren als hij wel wenselijk zou vinden.

21 *Bos* II, 325. Schimpende taal van Pape inzake de gereformeerde leer, de Drie formulieren van enigheid en de Dordtse synode 1618-1619 vinden we bij hem in meer brieven, bijv. *Bos* II, 412; III, 23, 43. Eiders zegt hij, dat het classicaal bestuur van Heusden 'zich altijd ten regel heeft gesteld de predikwijze, en den vorm der beschouwing der Godsdienstige leerstukken aan ieder vrij te laten...' (*Handelingen, a.w*. 25).

22 Zoals reeds aangestipt: er zijn geen notulen van de kerkeraad van vóór 1833. Het is de vraag, of deze op het punt van de 'opwekking' licht zouden hebben verschaft. In meer plaatsen is er na 1819 een opwekking ontstaan; dit verschijnsel hield verband met de herdenking van de Dordtse synode 1618-1619 en met het schrijven door ds. Nic. Schotsman van *Eerezuil ter gedachtenis van de voor tweehonderd jaar te Dordrecht gehouden Nationale Synode* (Leiden 1849). Men zie ook: M.E. Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, Amsterdam 1970, 58; J. Wesseling, *Afscheiding in Groningerland* III, 31-32. Merkwaardig is dat we een neerslag vinden van het te Genderen rond 1820 ontstane conventikel in 'Oud-Rekeningenboek der Ned. Herv. Diaconie van Genderen 1813-1834'. Over de jaren 1819 tot 1832 vinden we bij 'Ontfang' zes maal een post 'Op het Gezelschap gecollecteerd'. In 1821 is de (blijkbaar over enige maanden) verzamelde som *f* 45,- (het hoogste bedrag), over 1832 nog slechts 6 cent (het laagste bedrag; wellicht het 'saldo'). Dat er geen spanningen waren tussen kerkelijke organisatie en conventikel blijkt reeds uit deze collecten, maar ook uit het feit dat in 1829 bij de 'Uitgaaf' wordt vermeid dat de diaconie 9 stuivers heeft betaald 'voor Kaarsligt op het Gezelschap'; in 1825 'Voor pond kaarsen voor het Gezelschap' 12 stuivers.

van Scholte, naar we zagen - predikant der gemeente zou worden, maar het op beroep
preken van Hendrik Peter Scholte, candidaat tot de heilige dienst bij

het Pro vinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland, bracht ‘eene geheele wending’. Het valt niet te betwijfelen

> ‘of hij werd eenparig door den Kerkeraad, en, met uitzondering van misschien enkelden, door de geheele gemeente begeerd. lets bijzonder aandachtwekkends had zijn voorstel; ernstig, en op den man aan, predikte hij (wat men algemeen zoo gaarne zag, en slechts weinigen gedaan hadden) uit het hoofd; en wist daarenboven den juisten toon der... gemeente zoo goed te treffen, dat dezelve in aller harten weerklank vond. Voegt men hier bij: dat hij geen ongunstig uiterlijk bezat, - ongedwongen, en zonder pligtplegingen met de eenvoudige landlieden wist om te gaan, - in zijne gesprekken evenzeer als op den predikstoel zich door regtzinnigheid aanbeval, - en men begrijpt ligt, hoe duidelijk het den Kerkeraad werd, dat hij, op zijn eigen licht afgaande, hem beroepen *moest*, en zich onmogelijk vergissen kon, wanneer men hem, met voorbijgang van anderen, de Heilige Bediening des Evangelies opdroeg’. (11-12)

Ds. Hendrik Peter Scholte (1805-1868)

Scholte werd 12 november 1832 beroepen en zondag 17 maart 1833 bevestigd.

> ‘Bij zijne intrede beantwoordde hij niet alleen aan de verwachting zijner gemeente, maar overtrof dezelve verre; en viel het oordeel van deskundigen over het plan, de orde, den toon en stijl zijner rede veel minder gunstig uit, dan waren de meeningen. van allen toch eenstemmig, dat de jonge Predikant van *Genderen* met eenen hem eigenen, zonderlingen ijver predikte’.
> ...
> Onbeschrijfelijk was de toeloop, dien de Heer Scholte weldra bij zijne openbare godsdienstoefeningen had, minder uit de gemeenten zijner onmiddellijke nabuur-schap, dan van de verder afgelegene; want het gerucht zijner regtzinnige predikwijze, en zijner buitengewone gaven verspreidde zich allerwege, zoodat de kerken te *Doeveren* en *Genderen* den steeds meer en meer aandringenden volksstroom niet langer konden bevatten, en men te rade werd eene gaanderij in de kerk te *Doeveren* te bouwen, welk plan men ook te *Genderen* zoude hebben bewerkstelligd, indien aldaar de bedenking niet de bovenhand behouden had, dat de toeloop wel eens konde afnemen, - de gaanderij overbodig worden, - en het geld nutteloos uitgegeven zoude zijn. Inderdaad, men had juist geoordeeld: want de toeloop veminderde langzamerhand; en hoezeer de opkomst der gemeente zelve, bleef aanhouden, bevond men toch na eenig tijds verloop, dat de kerkgebouwen ook zonder gaanderijen, groot genoeg waren voor de zich verzamelende schare’. (14-15).

Pape vervolgt met te verteilen dat men met de nieuwe predikant aanvankelijk zeer ingenomen was, en dat men hem veel 'inwilligde, zelfs met belangrijke opofferin-gen van de zijde der kerkefondsen, wat hij tot verbetering en verfraaijing van zijne woning en tuin wenschte...’. (15)

Na over een incident zowel te Doeveren als te Genderen, alsmede over schorsing en afzetting van Scholte te hebben gehandeld - men zie paragraaf 2 - vinden we de volgende typeringen van het optreden van Scholte, zoals ook uitgedrukt in een rapport van het classicaal bestuur van Heusden aan het Ministerie van Eredienst, gedateerd 15 november 1834.[23]

> ‘In het eerste gedeelte van zijn rapport, staafde het Bestuur... dat Zijn Eerw. de eenige uitsluitende oorzaak was van al de plaats grijpende verwarringen.[24]
> ...
> In weinig woorden toonde men voorts aan, hoe door het gedrag van den Heer Scholte alléén, de grond was gelegd der heerschende wanorde; hoe door zijn voorbeeld *uitsluitend*, de gemeente was opgeruid, tot eene onberedeneerde afscheiding; en hoe door zijn prediken *ontegenzeggelijk*,

23 *Bos* II, 87-97; vergelijk Pape, *Handelingen* 43.

24 Hier wordt bedoeld: verwarringen vóór de Afscheiding te Genderen c.a. 1 november 1834.

een vijandige en hatelijke secte-geest was ingeboezemd tegen de bestaande Kerkelijke orde'. (43-45)

We beseffen dat laatstgenoemde uitspraken zijn gedaan door een overtuigde en geharnaste tegenstander van de Afscheiding. We nemen er echter dit uit over, dat we Scholte zien als *de* Organisator van de Afscheiding in Noord-Brabant, 'Beneden-Gelderland', Utrecht, Zuid- en Noord-Holland. Scholte heeft fouten gemaakt; voor wat de eerste jaren betreft, zouden we deze willen verklaren uit zijn te grote voortvarendheid.

2. Voorgeschiedenis; de (voornamelijk) kerkelijke procedures tegen H.P. Scholte en de kerkeraden te Doeveren en Genderen (samenvatting)[25]

Eind 1833 bestond de Hervormde kerkeraad te Doeveren uit: H.P. Scholte; de ouderlingen Jan Boll, Jan van Marsbergen; de diakenen Teunis Boll, Jan Colijn. Aftredend waren Van Marsbergen en Colijn. In de vergadering van de kerkeraad van 31 december 1833 werd gekozen tot ouderling Dirk Branderhorst en tot diaken Arie Verkuijl. Beiden wonende te Genderen en lid van de gemeente aldaar! Dit gebeurde 'wegens gebrek aan stof' - bedoeld is: gebrek aan geschikt-geachte personen - in de gemeente te Doeveren.
Het besluit was niet alleen een slag in het gezicht van vele Doeverense leden - immers, de kerkeraden te Doeveren en Genderen waren, zoals we reeds zagen, twee zelfstandige lichamen - maar ook in strijd met de reglementen etc. van de Hervormde kerk. Het verwondert niet dat de beslissing bij enige gemeenteleden verzet wekte. Na de tweede afkondiging - zondag 2 februari 1834 - verklaarde een viertal leden: Arie Baaijens, Cornelis Baaijens, Jan Colijn (diaken) en Lambertus van der Kolk, de verkiezing 'onwettig, onregtvaardig en onraadzaam'. (B2) Eerst wendden de bezwaarden zich tot de kerkeraad, daarna - toen zij nul op het request kregen - tot het classicaal bestuur van Heusden. Dit college nodigde de kerkeraad uit de gekozenen vooreerst niet te bevestigen. (B3) Na enige vergaderingen van de kerkeraad werden evenwel D. Branderhorst en A. Verkuijl op zondag 2 maart 1834 bevestigd. (B6) Het classicaal bestuur verklaarde de bevestiging onwettig en gelastte dat beiden hun ambt niet zouden waarnemen, maar dat vooralsnog de afgetredenen, Van Marsbergen en Colijn, in hun bediening zouden blijven. (B7) De kerkeraad had echter reeds besloten te zullen voortvaren en de uitspraken van genoemd Bestuur naast zich neer te leggen. (B8)
Op 19 maart 1834 verscheen de kerkeraad, geciteerd zijnde, voor het classicaal bestuur en in een lange vergadering, waarin door Scholte niets werd toegegeven, verklaarde deze tenslotte schriftelijk dat de kerkeraad zich over de zaak in geschil zou wenden tot het provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant en inmiddels de nieuwbenoemden buiten bediening zou laten (B10); de aanwezige leden van de kerkeraad - Jan Colijn uitgezonderd - betuigden met deze verklaring in te stemmen.
Na het wisselen van tal van stukken sprak het provinciaal kerkbestuur op 6 augustus 1834 uit dat de onderhavige benoemingen 'als onwettig gedaan, en diensvolgens als nietig en vervallen' worden beschouwd. (B13)
Volgens de notulen van de kerkeraad van 23 augustus 1834, legde dit college, op grond van de gedane uitspraak, het hoofd in de schoot. Branderhorst en Verkuijl -hoewel bevestigd! - treden niet als ambtsdragers

25 In deze paragraaf baseren we ons onder meer op Pape, *Handelingen, a.w*. Dit werk bevat 57 bijlagen, van welke we enige zullen aanhalen met B... (volgt nummer).

op. Op 5 september wordt de aftredende ouderling Jan van Marsbergen herkozen; in de plaats van diaken Jan Colijn komt Arie Baaijens.[26]

De Hervormde kerkeraad te Genderen had eind 1833 als samenstelling: H.P. Scholte; Johannes Branderhorst, Willem van Wijk, ouderlingen; Govert van Andel, Arie Verkuijl, diakenen.

26 Dit is de enige maal voor zover we vonden - dat Scholte in kerkelijke zaken retireert. Oostendorp, één van de biografen van Scholte, die dit geval wellicht niet heeft gekend, schrijft over hem: 'There is no evidence that he ever accepted correction or admitted he was wrong ... A man of less conviction would have compromised at many of the crisis of his life'. (Oostendorp, *a.w.* 191)

Op 9 december 1833 vergadert genoemd college ‘in vereeniging met de stemgerech-tigde mansledematen, kerkvoogden en notabelen’.[27] Door de predikant wordt voorgesteld over te gaan tot het verhogen van het predikantstractement en wel met in toaal *f* 100 per jaar. Scholte zegt dit voorstel te doen ‘opdat men bij eene mogelijke vacature in staat zoude zijn om naar eenen voor de Gemeente geschikten Predikant te kunnen uitzien en zich niet bij proponenten te bepalen’.[28] Nadat het voorstel is aangenomen en nadat ‘Doeveren’ zich er mee heeft verenigd, wendt men zich voor het verkrijgen van het ‘alterum tantum’[29] op 30 december 1833 tot de Koning met een desbetreffend request. Het verzoekschrift draagt de volgende ondertekening.
Uit *Doeveren*:
Jan Boll, Jan van Marsbergen, ouderlingen; Teunis Boll, diaken; Dirk Boll, kerkvoogd.[30]
Uit *Genderen*:
Johannes Branderhorst, kerkvoogd en ouderling; Willem van Wijk, notabel en ouderling; Govert van Andel, Arie Verkuijl, diakenen; Jan van Gammeren, president-kerkvoogd; Gijsbert van der Beek, president-notabel; Dirk Branderhorst, Cornelis van Gammeren, Matthijs van der Mooren, Cornelis Verdoorn, notabelen.
In de notulen is hierbij aangetekend ‘... hebbende Isaac van Gammeren’ - kerkvoogd - ‘zich zonder wettige redenen aan de onderteekening onttrokken’.[31]

Op 30 december 1833 wordt in plaats van de aftredende ouderling Van Wijk, *Cornelis Verdoorn* gekozen; in plaats van diaken Arie Verkuijl, *Gerrit van der Beek*.

Terwijl de procedure inzake de verkiezing te Doeveren, bovengenoemd, nog gaande was, had zich naar aanleiding van gebeurtenissen te Genderen een incident van geheel ander karakter ontwikkeld. Het ‘gelijk’ lag hierbij onzes inziens aan de zijde van de kerkeraad aldaar. En het laat zien, hoezeer de Stelling van C.W. Pape c.s., namelijk dat aan Scholte en zijn beide kerkeraden door de bestaande orde in de Hervormde kerk niets in de weg werd gelegd om te leven en te handelen naar Gods Woord en de Drie formulieren van enigheid,[32] onhoudbaar is. Te Genderen - zo lezen we in de acta van de kerkeraad[33] - woonde Hendrik van de Graaf. Deze verklaarde

27 Acta kerkeraad Herv. gemeente Genderen. Kerkvoogd Isaac van Gammeren is afwezig.
28 Wij kunnen in dit voorstel geen eigenbelang van Scholte zien. Na zijn afscheiding heeft hij in Nederland - 1834-1847 - geen tractement genoten.
29 Letterlijk ‘het andere zoveel’ of ‘nog eenmaal zoveel’, namelijk van de zijde van de landsregering.
30 Jan Colijn, diaken, ontbreekt.
31 Tengevolge van de verwikkelingen die de Afscheiding enige maanden later met zich brachten, wordt in de acta van de kerkeraad over dit request niet verder gerept.
32 Pape, *Handelingen, a.w.* 45.
33 Eén van de onderschriften na de vergadering van de kerkeraad van 17 mei 1834. De acta worden na deze datum zeer onsystematisch.

in de Gereformeerde kerk te zijn gedoopt, maar zijn naam werd in doop- of lidmatenboek niet gevonden. Door de gemeente werd hij ‘vroeger’ voor Rooms-Katholiek gehouden, mede doordat hij nooit in de kerk kwam. Van de Graaf gehuwd zijnde met Cornelia van Rijswijk, eveneens geen lidmaat, was meermalen door de predikant en de ouderling Johannes Branderhorst vermaand, zich in de openbare samenkomsten der gemeente te laten vinden, alsmede Gods Woord in zijn huis met zijn vrouw te lezen en te onderzoeken. Maar beide zaken werden door hem volstrekt geweigerd ‘met de schrikkelijke betuiging dat hij God den hemel wel wilde laten behouden’. Nadat uit zijn huwelijk een kind was geboren, begeerde hij het te doen dopen. Dit werd eerst door de predikant, daarna door de kerkeraad geweigerd. Wel werd de

mogelijkheid geopend, dat Van de Graaf een lidmaat der gemeente zou zoeken, die bij de doop de vragen van het Doopsformulier zou willen beantwoorden.[34]
De predikant - vinden we in de acta - werd over deze zaak aangesproken door alle leden van het classicaal bestuur (met uitzondering van ds. Pape, die op de desbetreffende vergadering niet aanwezig was). De algemene mening was dat het kind kon worden gedoopt - men zou het niet weigeren 'al kwam er een Jood of een Turk'. Verder werd over deze zaak niets vernomen, tot de predikant een brief ontving van het classicaal bestuur van Heusden, gedateerd 8 juli 1834. Hierin verklaarde de scriba Pape onder meer dan Van de Graaf tegen Scholte zou hebben gezegd 'gaarne zijne belijdenis ... te willen leeren, en zijn kind bij opwassen in dezelve te doen, of te helpen onderwijzen...'. (B18a) Scholte reageert hierop met een brief van 12 juli 1834, waarin we onder meer lezen, dat het classicaal bestuur opmerkzaam wordt gemaakt
'op de verregaande onbeschaamdheid van Van de Graaf, daar ik hem, na het lezen van den brief,[35] onderhoudende over zijne leugenachtige verklaring aan het Klassikaal Bestuur, dat hij mij zou gezegd hebben gaarne zijne Belijdenis te willen leeren, mij toegevoegd: dat hij dat niet gezegd had, beschuldigende dus het Klassikaal Bestuur van onwaarheid'. (B18b)

Zonder verder onderzoek vraagt hierna het classicaal bestuur aan ds. B. van Veen te Aalburg, het kind te willen dopen; de plechtigheid wordt op 20 juli 1834 voltrokken. De kerkeraad te Genderen ontvangt hiervan bericht en antwoordt 22 augustus aan ds. Van Veen, dat hij niet kan besluiten het kind - Dirk geheten - in het doopregister in te schrijven. (B19)
Het commentaar van Pape - na de weigering van Scholte inzake het dopen - luidde als volgt 'Wat zoude het bestuur nu doen? Zoude het den Predikant Scholte noodzaken, het kind te doopen? Maar! met hoeveel bezwaar ging dit vergezeld, en hoe weinig liet zich eenen goeden uitslag van dwangmaatregelen hopen? Zoude het, het kind ongedoopt laten, tot zoo lang de ouders van hetzelve, belijdenis hadden afgelegd? Maar, waren die ouders dan geene Christenen? Waren zij dan geene leden der Hervormde kerk, door hunnen doop? Werden zij dan als zoodanig niet erkend, door de bestaande kerkorde? En moest dan niet de doop aan het kind van Christenouders bediend worden volgens de ontegenzeggelijke bedoelingen van het Formulier des Doops?
En hoe! indien het den ouderen, het lang uitstellen moede, eens in de gedachten kwam, om, in plaats van hunne belijdenis te leeren, en *dan* hun kind te laten doopen, eenen veel korteren, en zoo ligt te vinden weg, in te slaan, om zich bij de Roomsche geestelijkheid aan te melden!... zoude deze hen dan afwijzen? En zoo neen! hoe groot zoude dan daarover niet

34 Een in die tijd meer gebruikte vorm. De 'doopgetuige' nam dan de verantwoordelijkheid op zich, er voor te zorgen het kind (de dopeling) 'als het tot zijn verstand zal gekomen zijn, in de leer der zaligheid ... te onderwijzen en te doen onderwijzen' (Doopsformulier).
35 Bedoeld is die van het classicaal bestuur van 8 juli 1834, hiervóór genoemd.

de ergernis bij de Hervormden zijn, in deze meest door Roomsch Katholijken bewoonde streken?
Het Klassikaal Bestuur overwoog al deze bedenkingen, moeiten en bezwaren, en werd te rade, om dezelve te voorkomen; en, allen doelloozen briefwissel met den Doeverenschen Leeraar afsnijdende, schreef het aan eenen der naburige Predikanten, en noodigde dezelven uit tot het doopen des verstooten kinds, met verzoek tevens, om den Heer Scholte hiervan te berigten, op dat Zijn Eerw. den doopeling in het register zijner gemeente zoude kunnen inschrijven. Dit alles geschiedde, en de Predikant van *Aalburg* en *Heesbeen* voldeed aan het verlangen van het Klassikaal Bestuur: doch de Heer Scholte voelde zich geroepen, om aan dezen zijnen medebroeder den vreemdsoortigen brief te schrijven, welke den graad zijner Evangelische liefde bepaalt, en het standpunt zijner Evangelische kennis aanwijst. (Bijlage 19.)'[36]

36 Pape, *Handelingen, a.w*. 31-32.

Over parallel-lopende ontwikkelingen die in deze tijd reeds zijn begonnen en die zouden hebben geleid tot de afzetting van Scholte, als zij niet zouden zijn doorkruist door de gebeurtenissen te Ulrum, kunnen we kort zijn. Evenals met Brummelkamp, De Cock, Gezelle Meerburg en Van Velzen, is er in de procedure van Scholte sprake van reglementen en bepalingen van de Hervormde kerk, waaraan de 'Vaders der Scheiding' zich niet konden en wilden onderwerpen.
Midden 1834 bereikten het classicaal bestuur van Heusden klachten over het te Genderen en Doeveren niet laten zingen van de Evangelische Gezangen, het niet stellen van de vier 'avondmaalsvragen' en het door Scholte uitspreken van 'schimpredenen op zijne mede-broeders' predikanten. Op verzoek van genoemd bestuur schreef de voorganger van Scholte, A.S. Nanninga te Raamsdonk, 22 augustus 1834 een brief, waarin hij betoogde dat de moeilijkheden ten aanzien van Gezangen en vragen, tijdens zijn predikantschap (1828-1832) gering waren geweest. Te Doeveren waren de bezwaren steeds te verwaarlozen geweest. Te Genderen zong Johannes Branderhorst, kerkvoogd, zoon van 'den ouden schoolonderwijzer' de Gezangen niet. Hetzelfde gold van de notabel Gijsbert van der Beek alsmede van een aantal andere gemeenteleden - waarbij dient te worden opgemerkt dat verscheide-nen noch de Psalmen noch de Gezangen zongen. Wat de avondmaalsvragen betreft: zij werden te Genderen 'alleen door sommige kerkeraads en gemeenteleden *staande* beantwoord'. 'Het is', schrijft Nanninga, 'den ondergeteekende steeds voorgekomen, dat men te *Genderen* het meest tegen het *staande* beantwoorden dier vragen was ingenomen'. (B14)
Scholte wordt geciteerd 27 augustus 1834 te verschijnen voor een commissie benoemd door het classicaal bestuur; de vergadering wordt gehouden in de kerk te Doeveren. Op drie aan Scholte gestelde vragen antwoordt deze, dat hij de Evangelische Gezangen niet laat zingen, dat hij de avondmaalsvragen niet stelt en dat hij ontkent zich uitdrukkingen te hebben veroorloofd 'tegen... mededienaren van het Evangelie in het algemeen als tegen de leden der kerkelijke besturen in het bijzonder' waardoor zou zijn gepoogd dezen in minachting te brengen. (B20)[37] Deze procedure, welke ongetwijfeld zou hebben geleid tot de schorsing van Scholte, werd -zoals reeds aangestipt - afgebroken door het feit dat Scholte op vrijdag 10 oktober 1834 te Ulrum was voorgegaan in een dienst des Woords en wel zonder toestemming van de consulent; en op zondag 12 oktober, 's middags, toen de kerk voor hem was gesloten 'eene godsdienstige aanspraak tot de menigte in de open lucht' had gehouden.[38] Op 29 oktober sprak het classicaal bestuur over deze 'misdaad' de schorsing over Scholte uit. (B24)
De reactie, in de eerste plaats van laatsgenoemde, liet niet op zich wachten. We lezen hierover in de Genderense kerkeraadsacta - het laatste door

37 Hetzelfde stuk: *Bos* I, 300-305.
38 Uitvoerig hierover DERDE DEEL 66-76.

Scholte geschrevene en (slechts) door hem getekende ‘Genderen 1 Mei 1835’.[39]
(Scholte verklaarde na ontvangst van het schorsingsbesluit aan) ‘de vergaderde kerkeraad aan dit bevel geen gehoor te kunnen geven daar het besluit geheel tegenstrijdig was met Gods Woord en met de aloude formulieren der zuivere Gereformeerde kerk; dat hij zich dus van dit, tegen Gods Woord en waarheid strijdende kerkbestuur en van allen die er zich aan onderwierpen afscheidde en dat hij dus ook deeze gemeente spoedig dacht te verlaten; en te zien waar de Koning der kerk hem verder wilde gebruiken; de kerkeraad verklaarde daarop, dat dezelve hierin niet kon bewilligen, doch dat zij tegen het classicaal besluit protesteerden; de herder en leeraar merkte hierop aan dat de kerkeraad hiertoe de vrijheid had, doch dat hij voor zich zelven niet anders kon als zich afscheiden en heengaan; de kerkeraad besloot

39 Deze datum is niet onbelangrijk. Na 1 mei 1835 is er wellicht door de raad van de Afgescheiden gemeente een ander notulenboek aangelegd. Op 1 augustus 1837 droeg ouderling Joh. Branderhorst het archief van Doeveren en Genderen over aan het classicaal bestuur van Heusden (*Bos* IV, 140).

eenpariglijk om het gevoelen van de Gemeente op te nemen; en gaf hiervan kennis aan twee niet tegenwoordig zijnde kerkeraadsleden te Doveren. Den 30sten ging de kerkeraad te Genderen rond en den 31sten te Doveren, met dit gevolg dat de geheele gemeente te Genderen zich eenparig heeft afgescheiden behalve de navolgende personen...[40]
Den 31sten des avonds werden de afschriften der acte van afscheiding der Gemeente als mede de acte des kerkeraads en van den Herder en Leeraar in gereedheid gebracht en verzonden den lsten November.'

De hier bedoelde acte 'der Gemeente' luidt als volgt.[41]

'Wij ondergetekende lidmaten en inwoners der Gereformeerde Gemeenten van Doeveren en Genderen en Gansoyen vernomen hebbende dat het Classikaal bestuur van Heusden onzen herder en leeraar geschorst heeft, om dat hij in de gemeente van Ulrum heeft gepredikt, gedoopt en eene Godsdienstige aanspraak tot de menigte in de open lucht gehouden, daar dit alle op Gods woord gegronde en door Gods woord aan de herder en leeraars bevolen werkzaamheden zijn, zoo kan de gemeente in die daad van het Classikaal bestuur niets anders zien als het stellen van menschelijke bepalingen boven Gods Woord even als dit geschiede in de tijd van de reformatie door de paapsche kerkelijke overheden en in de dagen van Jezus en de apostelen door de Pharizeën en Schriftgeleerden en in de dagen des ouden testament door de tegenstanders van de waarachtige Godsdienst, en derhalve verklaren wij bij deze dat wij niet langer onder zulk een bestuur willen leven en met hen die er zich aan onderwerpen in kerkelijke gemeenschap verkeeren maar ons houdende aan Gods Woord en de daarop mede in alles overeenkomende formulieren van eenigheid als gereformeerde gemeente van hen afscheiden, zullende ons in de openbare godsdienst-oefeningen rigten naar de aloude Kerkelijke liturgie, en onze van Gods wege beroepene opzienders en ouderlingen zullen zich in het openbaar Kerkbestuur voor het tegenwoordiege houden aan de kerkeordening van de Sijnode van Dordrecht gehouden in 1618 en 1619.'

40 Volgen de namen van acht personen; het lijstje is onvolledig. In het archief van de classis Heusden vinden we, dat - samen met Doeveren! - 35 personen (kinderen inbegrepen) niet met de Afscheiding mede gingen; bovendien keerden er al spoedig 17 terug (men zie voor de namen EERSTE DEEL 43-44).
Van de niet-Afgescheidenen en reeds na enige weken teruggekeerden noemen we - te Doeveren: Arie Boll, Jan Colijn, G.J. van Hemert (schoolmeester); te Genderen: oom en neef Jan (Matthijs) van Gammeren (president-kerkvoogd) en Isaac van Gammeren (secretaris-kerkvoogd), C. van den Heuvel (ambachtsheer), L. van Horssen (schoolmeester).

41 We volgen de tekst van het in de Scholte Papers, Central College, Pella, Iowa bewaarde origineel. Men zie ook DERDE DEEL 44-45; Pape, *Handelingen, a.w*. 97-98 (de spelling in het aldaar afgedrukte afschrift verschilt enigszins met die van het origineel). Vergeleken met de Acte van Afscheiding van Ulrum, gedateerd 13-14 oktober 1834 (G. Keizer, *De Afscheiding van 1834*, Kampen 1934, 574-578) moet de argumentatie in die van Genderen c.a. sober worden genoemd.

De procedures aangespannen door het classicaal bestuur van Heusden leidden er toe, dat 10 december 1834 ook de kerkeraden van Genderen en Doeveren werden geschorst en dat genoemd college in hun rechten trad; op dezelfde datum werd Scholte afgezet, (B46) Laatstgenoemde werd gelast zijn pastorie (te Doeveren) te ontruimen; hij deed dit 31 maart 1835 en verhuisde naar Genderen.[42]
Na enige tijd verzet te hebben geboden, namelijk in het tijdvak november 1834 tot mei 1835, geven ouderlingen en diakenen de kerkelijke goederen over.[43]

42 *Bos* II, 206-207.
43 Uitvoerig hierover: VIJFDE DEEL 54-56.

> Een afzonderlijk rechtsgeding werd nog in de jaren 1837 tot 1839 gevoerd door het classicaal bestuur contra Arie Baaijens en Teunis Boll, voormalige diakenen van de Hervormde gemeente te Doeveren. Van hen werd terugbetaling geeist van circa *f* 560 door hen in het tijdvak augustus 1834 tot maart 1835 qualitate qua besteed uit de diaconiekas. Dit bedrag was gebruikt voor het bouwen van een schuurtje aan de pastorie te Doeveren; de besteding was gebaseerd op een besluit van de kerkeraad van 4 augustus 1834. Nadat de rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch op 23 november 1837 de classis in het ongelijk had gesteld, werd door het provinciaal gerechtshof van Noord-Brabant op 10 september 1839 uitgesproken dat Baaijens en Boll persoonlijk aansprakelijk waren voor bovengenoemd bedrag; bovendien werden zij veroordeeld in de kosten van de processen in beide instanties.[44]

3. Begin van de Afscheiding; vervolging

Aangezien Pape op 13 april 1835 aan Hervormde Eredienst kan rapporteren: 'Geheel Doeveren is nu - op een huisgezin na - met Gansoyen tot de oude orde teruggekeerd...',[45] zullen we in het verdere gedeelte van dit hoofdstuk kunnen volstaan met te handelen over het dorp Genderen.

Op 2 november - de eerste zondag na de schorsing van Scholte en de afscheiding van een groot deel van zijn gemeente - preekt L.P. Suringar, te Eethen, 's morgens in het Hervormd kerkgebouw te Genderen. Incidenten komen daarbij niet voor. De marechaussee uit Heusden is ter plaatse en de kerkvoogd Jan van Gammeren alsmede de diaken Govert van Andel zorgen er voor dat de sleutels van de kerk op tijd aanwezig zijn. Burgemeester V.G.A. Boll is op zijn post en na afloop van de kerkdienst begeeft hij zich naar de schuur van Gijsbert van der Beek, waar Scholte een groot aantal mensen, onder wie vele vreemdelingen, toespreekt. Scholte leest onder meer de Acte van Afscheiding voor, en stelt de 'vreemdelingen' in de gelegenheid een soortgelijk stuk te tekenen. De samenkomst wordt met gebed geopend en gesloten, maar van een godsdienstoefening kan niet worden gesproken.[46]

Scholte verwoordt de gebeurtenissen van zondag 2 november 1834 en van de weken daarna - tot 29 maart 1835 (men zie verder in dit hoofdstuk) als volgt.

> 'November 2. Door het innemen der Kerkgebouwen door de ringpredikanten van het zoogenaamd hervormd genootschap, geholpen en gerugsteund door het burgerlijk bestuur der plaatsen,[47] kon de gemeente

44 VIJFDE DEEL 449-450.

45 *Bos* II, 311. De uitspraak 'op één huisgezin na' lijkt ons te sterk; onzes inziens sloten Arie Baaijens, Teunis Boll en Jan van Marsbergen al dan niet met hun gezinnen - zich aan bij de Afgescheiden gemeente te Drongelen.

46 *Bos* II, 77-79; DERDE DEEL 63-64.

47 Bedoeld is van de burgerlijke gemeenten Eethen c.a. (Genderen) en Drongelen c.a. (Doeveren).

in die gebouwen niet tezamenkomen en werd dien ten gevolge aan de vergaderde menigte, welke zich begeven had in de schuur van Gijsbert van der Beek, mededeling gedaan van de onderscheidene stukken betrekkelijk de afscheiding der Gereformeerde Gemeente en deed Ds. Scholte daarna een toespraak en eindigde deeze bijeenkomst met gebed en Psalmgezang.

> Sedert dien tijd las Ds. Scholte in de onderlinge bijeenkomsten[48] des Zondags en in de week meestal predikantieën voor van reeds in den Heere ontslapenen verkondigers der waarheid en hield eindelijk Ds. Scholte weder een leerreden in de schuur der pastorie.'[49]

Behalve deze 'leerreden' - gehouden zondag 16 november 1834 te Doeveren - was er op dezelfde dag een samenkomst te Genderen, waarover we lezen in een missive van de burgemeester van Eethen c.a. van 17 november aan de gouverneur.

> 'Des voormiddags om 10 uuren heeft Ds. T. van Spall, Predikant te Dussen, op zijne beurt in de kerk te Genderen gepredikt, welke Godsdienstoefening zonder eenige de minste stoornis is afgeloopen.
> Doch daar ik onderrigt werd er omstreeks een à twee uuren te Genderen zich een meer en meer toenemende volksmenigte vereenigde, zoo vond ik het raadzaam den veldwachter derwaards te zenden, ten einde te zien wat aldaar voorviel; denwelke mij tegen den avond berigt, dat hij bij zijne aankomst te Genderen in en bij de schuur van Gijsbert van der Beek eene ontzettende massa volks zoo uit Genderen als ook zeer veele vreemdelingen heeft aangetroffen, omdat de Heer Scholte in gemelde schuur aan deze verzamelde menigte bezig was een zeker stuk voor te lezen dat... ten onderwerp had de vroegere vervolging der Christenen en vervolgens met gebed en het zingen van een Psalm deeze bijeenkomst heeft geëindigd en als toen aan de menigte heeft bekendgemaakt dat hij op aanstaande Zondag zoo te Doeveren als te Genderen op dezelfde uuren en plaats zonder wettige verhindering weder zoude optreden en hij met eenen ouderling op aanstaande Woensdag een begin zoude maken van langs de huizen huisbezoek te geven en na eene collecte voor de armen gedaan zijnde, is de menigte uiteengegaan.'[50]

Nadat de burgemeester naar aanleiding van deze voornemens in correspondentie was getreden met de gouverneur van Noord-Brabant, ontving hij reeds na enige dagen een aanschrijving, waarin hem werd afgeraden de samenkomsten van de Afgescheidenen met de Sterke arm te ontbinden, maar zich voorshands te bepalen tot het opmaken van proces-verbaal. Eén dag voor zondag 23 november 1834 neemt de burgemeester zijn maatregelen. Hij schrijft hierover het volgende.

> 'Dat ik teneinde op de zagste wij s tewerk te gaan mij in persoon op den laatstleden Zaterdag heb vervoegt bij den Heer Scholte en Gijsbert van der Beek - de eerste als redevoerder bij de Godsdienstige vergaderingen en de tweede als de vergaderde menigte ontvangende in zijne schuur en op deszelfs erf, hen als toen bescheidenlijk vermaande zich hiervan te onthouden, en voor het vervolg te zorgen dat zulks niet meer plaatsvond, want dat ik anders genoodzaakt zou zijn mij tegen die vergaderingen te

48 Volgens andere gegevens - zie hierna - moet worden gedacht aan kleine bijeenkomsten in woonhuizen.

49 'Lijst der texten', onder 2 nov. 1834. Met 'eindelijk' is bedoeld 16 nov. 1834 (*Bos* II, 104).

50 Brievenboek burgemeester Eethen c.a. 1834, onder 17 nov. 1834.

moeten verzetten en tegen hen Procesverbaal zoude deklareeren hetgeen tengevolge had dat men mij te kennen gaf hiervan te zullen afzien en zij liever zich daaromtrend aan hooger hand zouden adresseren.
Op gisteren Zondag zijn alzoo te Genderen geene vergaderingen gehouden en alles is rustig afgeloopen.'[51]

51 Idem, onder 24 november 1834.

De burgemeester voegt hieraan toe dat Scholte wegens zijn handelingen en gedragingen te Ulrum, op zaterdag 29 november zal moeten verschijnen voor de rechter van instructie te Appingedam. Op grond van dit feit en de hierboven vermelde toezeggingen verwacht hij de komende weken geen moeilijkheden en vindt hij vooralsnog geen aanleiding voor te stellen tot inlegering van militairen over te gaan.[52]

Scholte adresseerde inderdaad 'aan hooger hand' en wel in de vorm van een verzoekschrift aan de Koning van 27 november 1834.[53] De requestrant bepleitte daarin de rechtmatigheid van zijn zaak en verzocht daarin opnieuw vrijheid van godsdienst voor zijn gemeente.[54]

Op zondag 29 maart 1835 'verstout' Scholte zich - hij is 27 februari te Appingedam vrijgesproken - te Genderen een godsdienstoefening met meer dan twintig personen, te leiden. Zijn tekst is Psalm 125.[55] De predikant tekent in zijn 'Lijst der texten' verder aan: 'Daarop kwam er den 31 Maart een detachement kurassiers waardoor de onderlinge bijeenkomsten gewelddadig werden belet.' Toch vond het komen van 30 kurassiers en een officier niet zijn *oorzaak* in het hervatten van de godsdienstoefeningen door Schölte. Maar de autoriteiten vreesden gewelddadigheden bij het, met behulp van de sterke arm, ontruimen van Scholte's pastorie.[56] Typerend voor de 'milde' houding van de latere Koning

52 Dit gevoelen wordt gedeeld door de gouverneur - *Bos* II, 104-105. We krijgen de indruk dat Scholte, met in het vooruitzicht het proces te Appingedam (en door appel van de officier van justitie aldaar) daarna te Groningen, in het tijdvak eind december 1834 tot eind februari 1835 (eerste vrijspraak), nieuwe botsingen met de autoriteiten heeft willen vermijden. Men zie ook DERDE DEEL 66-76.

53 We gaan voorbij aan andere requesten in deze tijd uit Doeveren-Genderen aan de Koning gezonden, aangezien deze reeds één of twee maal zijn gepubliceerd: passim in Bos, *Ar chiefstukken* II; *Officiëele Stukken*; Pape, *Handelingen, a.w*.

54 Op 14 januari 1835 trachtten Scholte en vier andere leden der gemeente te Genderen, te worden toegelaten op de audientie van Koning Willem I, maar dit mislukte, aangezien laatstgenoemde hen niet als 'Commissie van den Kerkeraad van Doeveren c.a.' wilde erkennen (*Bos* II, 189-190). Arie Verkuijl was één van de commissie-leden.
Naar aanleiding van dit gebeuren merken we op dat in de passage die J. Verkuyl, in zijn *Gedenken en verwachten* (Kampen 1983) wijdt aan zijn overgrootvader, enige onjuistheden voorkomen. Arie Verkuijl, zo lezen we, zou zijn 'gearresteerd en gevangengezet in de torenkamer van het hervormde kergebouw'. (11) Te Genderen zijn echter geen *inwoners* gearresteerd vanwege de Afscheiding.
Verkuyl vermeldt verder van de bekende schrijver van kinderboeken Louwrens Penning (zoon van ds. F.M. Penning die van 1851-1861 te Waardhuizen stond) een brief te hebben ontvangen, waarin deze onder meer schreef:
'Toen hij' - namelijk Arie Verkuijl - 'uit de gevangenis ontslagen was, werd hij naar het Loo gezonden om aan Koning Willem II te vragen om opheffing van de bepaling dat kurassiers en gendarmes de samenkomsten van de "afgescheidenen" mochten verstoren'. (11)
'Penning vertelde verder' - aldus J. Verkuyl - 'hoe Arie Verkuyl... bij Zijne Majesteit ontvangen werd op het Loo. Blijkbaar niet zonder succes, want niet lang daarna hielden die maatregelen die al verminderd waren voorgoed op.' (11)
Dit verhaal zal zijn ontstaan uit de herinnering aan de mislukte audientie bovengenoemd.

55 Lijst der texten, onder 29 maart 1835; Brievenboek burgemeester Eethen c.a. 1835, 6 april.

56 *Bos* II, 203-206.

Willem II, dan opperbevelhebber van het leger te velde, te Tilburg, is dat we vinden in het bevelschrift (29 maart 1835) inzake het zenden van de kurassiers naar Genderen c.a.

> 'Het is het verlangen van Zijne Koninklijke Hoogheid dat tot deze zending een *geschikt* Officier worde gedesigneerd, en dat aan denzelven vertrouwelijke Instruc-tien worden gegeven - alzoo het doel Zijner Missie is, om de rust in deze gemeente en omstreken te helpen bewaren en om, ingeval hij daar toe door de plaatselijke besturen mocht worden aangezocht, de sterke hand te verleenen, ingeval in deze gemeenten eenige woelingen onder de ingezetenen mogten ontstaan, ter oorzake van den afgezetten Predikant *H.P. Scholte*, aan wien de ontruiming der Pastorij te *Doeveren*, door het politiek gezag, is aangezegd.'[57]

Scholte wachtte echter de ontwikkeling der dingen niet af, maar verhuisde - naar we reeds zagen - 31 maart 1835 naar Genderen, waar hij in een huis 'De Hoef' enige kamers betrok.[58]

Op zondag 5 april is er een incident: in De Hoef bevinden zich, volgens constatering door de commandant van de cavaleristen, de eerste luitenant H. Hamming, 35 à 40 personen, voornamelijk niet-ingezetenen van Doeveren of Genderen, aangeduid als 'vreemdelingen'. Hoewel niet van een godsdienstoefening kan worden gesproken, verlaat een aantal de woning, zodat er slechts twintig overblijven.[59] Zondag 12 april wordt C.F. van Setten bevestigd als Hervormd predikant. Hierbij doen zich geen ongeregeldheden voor. Wel blijven gedurende de gehele maand april de moeilijkheden rond de 'vreemdelingen' die Scholte willen bezoeken, aanhouden. Indien zij niet zijn voorzien van een geldige reispas, worden zij enige dagen in arrest gehouden.[60]

Aangezien er rond 21 mei 'onder de ingezetenen van de Dorpen Genderen en Doeveren eene goede rust blijft heerschen en het getal der vreemdelingen welke den Heer Scholte komen bezoeken[61] begin te verminderen', stelt de burgemeester van Eethen c.a en (inmiddels ook) van Drongelen c.a., V.G.A. Boll, voor, de 'gecantonneerde troepen' terug te nemen. Het opperbevel geeft daarop last dat het detachement kurassiers op 1 juni 1835 Genderen zal verlaten.[62]

De rust is echter slechts van korte duur. Als Scholte 23 juni in hoger beroep te Groningen is vrijgesproken wegens zijn optreden te Ulrum[63] houdt hij in de 'hete zomer' van 1835 zijn vermaard-geworden serie hagepreken, soms voor één à twee duizend toehoorders: Vuren, Genderen, Sprang, Poederoyen, Tricht, Asperen, Langerak, Genderen, Gameren.[64] Aangaande de eerste hagepreek te Genderen, tekent Scholte aan in de 'Lijst der texten'

57 ARA, Arch. Oppercommando der Cavalerie 1835, nr. 185, 29 maart.
58 *Bos* II, 206-207, 307.
59 *Bos* II, 307-308.
60 Brievenboek burgemeester Eethen c.a. 1835, onder 19 en 24 april; *Bos* II, 313.
61 Brievenboek burgemeester Eethen c.a. 1835, onder 21 mei (aan gouverneur).
62 Vergelijk noot 57; 1835, nr. 674, 29 mei.
63 DERDE DEEL 76.
64 EERSTE DEEL 72-100; 290.

Het huis ‘De Hoef’ zoals het was in 1834. Op 25 april 1932 brandde het af en werd het door een modern gebouw vervangen. In de tijd van de Afscheiding stonden er zware bomen voor het huis

> ‘1835, 19 July. Te Genderen in de open lucht over Judas vers 20-23; des namiddags aldaar binnenshuis de kinderen der gemeente gedoopt en de kerkeraad der gemeente Sprang bevestigd’.

Het gebeuren wordt aanleiding tot een uitgebreide correspondentie van Pape en van overheidspersonen. Pape schrijft dat Scholte stond ‘voor de deur van zijn huis op een soort van stellaadje en de geloovigen zaten, stonden of lagen op de grond in de open lucht’. Het aantal aanwezigen bedroeg 500 à 600, onder wie ‘velen die uit nieuwsgierigheid er zich bevonden, en met de gansche vertooning openlijk den spot dreven’.[65] De burgemeester van Genderen maakt proces-verbaal op en vraagt de gouverneur raad, op welke wijze samenkomsten van zulke grote aantallen personen te stuiten.[66] De procureur-crimineel in Noord-Brabant schrijft 21 juli aan de procureur-generaal te 's-Gravenhage onder meer het volgende.

> ‘... dat de gewezen predikant Scholte op ad vies, zoo hij opgeeft, van regtsgeleerden, sints zijne vrijspraak te Groningen de stoutheid tot die hoogte drijft, dat hij eergisteren ... in de *open lucht* voor zijne woning te Genderen... heeft gepredikt en geoefend ... en dat de Burgemeester, geadsisteerd met een wachtmeester-kommandant der brigade en eene marechaussee, hem uitgenoodigd en de vergaderde menigte vermaand hebbende, de godsdienstoefeningen te staken en uiteen te gaan, hij, wel

65 *Bos* II, 411-412.

66 *Bos* II, 413. Scholte werd 3 sept. 1835, mede wegens een hagepreek gehouden te Sprang (24 juli 1835), door de rechtbank te's-Hertogenbosch veroordeeld tot *f* 50,-boete; *Bos* II, 429-431. Men zie hiervoor ook hoofdstuk 28 (Sprang).

> verre van daaraan te voldoen, heeft voortgevaren, onder stellige verklaring, dat hij, gedekt door de uitspraken van verschillende regtbanken, zulks niet verkoos te doen...'.[67]

Het gevolg van genoemde briefwisseling is dat op 27 juli 1835 de gouverneur van Noord-Brabant vraagt, opnieuw cavaleristen naar Genderen te zenden.[68] De chef van de generale staf schrijft daarop 28 juli aan de commandant van de eerste brigade cavalerie onder meer:

> 'Op last van Zijne Koninklijke Hoogheid den Opperbevelhebber, heb ik de eer Uw HoogEdelGestrenge te verzoeken, de vereischte bevelen te willen geven dat reeds op morgen:
> 1. Een detachement sterk 1 officier en 30 manschappen van de Afdeeling Kurassiers No.l, naar *Doeveren* en *Genderen* worde gezonden,
> 2°....[69]
> De bedoeling der zending dezer detachementen naar de gezegde plaatsen is om de openbare rust te kunnen handhaven, en tot dat einde de plaatselijke autoriteit op hunne aanvrage te kunnen ondersteunen.
> Dien ten gevolge is het wenschelijk dat eene *bijzondere keuze* worde gedaan, ten aanzien der officieren[70] aan wien het Kommando over deze detachementen... zal worden opgedragen en dezelven bovendien... van instructien worden voorzien in den geest van die, dewelke aan den officier van de Afdeeling Kurassiers No.9 zijn gegeven, die op den 31 Maart jl.[71] tot hetzelfde doeleinde naar *Doeveren* en *Genderen* is gezonden geweest'.[72]

Tweede luitenant CH. Devallée is bevelhebber van bedoelde cavaleristen.[73] Hun aanwezigheid belet Scholte niet - na donderdag 13 augustus 1835 voor ongeveer tweeduizend mensen te Langerak te hebben gepreekt - te trachten op zondag 16 augustus een godsdienstoefening te houden op het bij hem in gebruik zijnde erf van het huis 'De Hoef'[74] Er behoeft niet aan te worden getwijfeld, of Scholte deze 'hagepreek' in andere plaatsen heeft aangekondigd. Anders zouden er die dag niet zoveel 'vreemdelingen' te Genderen zijn geweest; zij kwamen onder meer uit Aalburg, Drongelen, Waardhuizen, Zevenbergen, Babyloniënbroek, Gorinchem, 's-Hertogenbosch, Middelburg, Rotterdam en Waalwijk. De toehoorders te Genderen worden door de burgemeester gemaand en vervolgens gelast het erf te verlaten. De kurassiers kunnen met hun paarden niet optreden, aangezien het toegangshek gesloten blijft; er worden geen pogingen aangewend de toegang te forceren. Vijf kurassiers te voet alsmede twee marechaussees gaan dan door de menigte 'in alle rigtingen, waar op het volk zich geduriglijk eenigermate verwijderde of uiteen ging, maar achter

67 *Bos* II, 414.
68 *Bos* II, 417.
69 Heeft betrekking op het zenden van een detachement naar Sprang.
70 Eén naar Genderen c.a. en één naar Sprang.
71 Men zie hiervóór in deze paragraaf.
72 Vergelijk noot 57; 1835, no. 961, 28 juli.
73 *Bos* II, 421.
74 Het huis 'De Hoef' is geheel verdwenen; het bijbehorend erf is thans gedeeltelijk bebouwd, de rest is een plantsoen.

hen zich dadelijk weer aansloot...'. Onverrichterzake verlaat de burgemeester het terrein - na er van ongeveer tien

uur tot kwart voor twaalf te hebben vertoefd. Opdracht geven van de wapenen gebruik te maken wordt door hem duidelijk vermeden. Zoals Pape drie dagen later schrijft, luidde zijn lastgeving daartoe te vaag: ‘desnoods’ uiteendrijven - ‘men vraagt: wanneer is de nood daar?’ - en de bevelvoerende officier heeft, gezien zijn instructie, er zich blijkbaar niet aan gewaagd sabels en pistolen te laten gebruiken.[75] De geplaagde burgemeester schrijft nog op de dag van de hagepreek aan de gouverneur:

> ‘... tot strengere maatregelen heb ik niet durven overgaan, eensdeels omdat ik vermeende dat sommigen der menigte de hoofden bij elkander staken en hun ongenoegen deden blijken, ik dan welligt door strenge maatregelen de rust eerder gestoord dan gehandhaafd zoude hebben en anderdeels omdat ik geene speciale last had ontvangen om langs strengere maatregelen of desnoods door kragt van wapenen te werk te gaan’.[76]

Burgemeester Valerius Geertruidus Andringa Boll heeft door zijn optreden een bloedbad voorkomen...

Scholte tekent in de ‘Lijst der texten’ aan:

> ‘1835. 16 Augustus. Te Genderen in de open lucht over Mattheus 11 vers 28-30, doch in de verklaring verhinderd door den Burgemeester Boll met gewapende curassiers welke de vergadering uit een dreven’.

Het proces-verbaal van de burgemeester vindt zijn weg naar de rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch en deze veroordeelt Scholte op 25 september 1835 tot *f* 50,- boete.[77] De datum 16 augustus 1835 mag een historische worden genoemd; nadien is Scholte te Genderen niet meer in een grotere vergadering opgetreden - volgens zijn nauwkeurig-bijgehouden ‘Lijst der Texten’ heeft hij er zelfs geen godsdienstoefening binnenskamers meer geleid.

Na 16 augustus 1835 keert de rust in Genderen weer. Vanaf die datum valt er voorlopig een sluier over het leven van de Afgescheiden gemeente. Enige vragen blijven onbeantwoord. Hebben de leden van de kerkeraad en hebben andere voormannen te Genderen een ontwikkeling als bij de laatste hagepreek wellicht met zorg aangezien? Is er een breuk geslagen tussen Scholte en de andere leiders van de Afscheiding aldaar? Pape duidt op dit laatste in meer dan één brief.[78] En wat is het lot geweest van de kerkeraad van het eerste uur? Hij bestond, zoals we schreven, uit acht leden. Van Doeveren: de ouderlingen Jan Boll, Jan van Marsbergen, de diakenen Arie Baaijens, Teunis Boll. Van Genderen: de ouderlingen Johannes Branderhorst, Cornelis Verdoorn; de diakenen Govert van Andel, Gerrit van der Beek.

We zagen reeds dat in Doeveren de meeste Afgescheidenen terugkeerden tot de Hervormde kerk. Drie van de vier leden van de kerkeraad aldaar - Van

75 *Bos* II, 419-426.
76 Brievenboek burgemeester Eethen c.a. 1835, onder 16 aug.
77 RA Den Bosch; archief rechtbank van eerste aanleg Den Bosch - vonnissen 1835, 25 sept.
78 *Bos* II, 418, 501; III, 28, 411.

Marsbergen, Baaijens en Boll - treffen we rond 1836 aan als leden van de Afgescheiden gemeente te Drongelen. Door deze omstandigheid en, voor Genderen, door oorzaken die we slechts kunnen gissen, vertoont de kerkeraad in september 1841 en wellicht eerder - we komen hierop terug - een geheel ander gezicht; hij heeft dan als samenstelling: Arie Verkuijl,[79] Antonie van Wijk, ouderlingen; Ambrosius Rooyaal, Blees Versteeg, diakenen.

We willen over de jaren 1835 tot 1837, in chronologische volgorde, nog enige bijzonderheden noemen die ons uit externe bronnen bekend zijn.

Op 14 september 1835 richtten Scholte en enige 'afgevaardigden' van 'onderscheidene afgescheidene gereformeerde Gemeenten in de provincie Zuid-Holland, Gelderland en Noord-Brabant' zich tot de Koning met een request waarin vrijheid van godsdienstoefening werd gevraagd.[80] Van Genderen tekenen: H.P. Schölte; Johannes Branderhorst, 'ouderling' en Arie Verkuijl.[81] Op verzoek van het classicaal bestuur van Heusden geeft burgemeester V.G.A. Boll onder meer de volgende inlichtingen.[82] Het 'zedelijk gedrag' van genoemd drietal is onberispelijk; alleen 'dat zij door hun afscheiding veel onrust en verwarring hebben gestigt, inzonderheid H.P. Scholte, die wellicht veel in de Gemeente tot deze afscheiding heeft voorbereid'. J. Branderhorst en A. Verkuijl zijn landbouwers. De invloed van Schölte, aldus de burgemeester, is bij velen zeer groot. 'De invloed van Branderhorst is minder en die van Verkuijl was voor de afscheiding uiterst gering en is nog niet groot.'[83] Tenslotte schrijft de burgemeester, dat onder de Afgescheidenen 'waarschijnlijk' - dus niet: zeker - 'veele gevonden worden die meer uit verpligting dan wel uit eigene overtuiging zich hebben afgescheiden'. Het gezin Scholte is eind augustus 1835 uit Genderen vertrokken. Het logeert enige maanden te Gorcum, namelijk tot november van genoemd jaar, waarna mevrouw Scholte-Brandt met haar dochtertje Sara Johanna naar het ouderlijk huis te Amsterdam gaat en daar 3 mei 1836 haar tweede kind ter wereld brengt.[84] Scholte blijft te Gorcum. Van ongeveer juli 1836 tot september 1837 woont het gezin Scholte te Gorinchem aan het Eind.[85]

Nadat 26 oktober 1835 door de opperbevelhebber van het leger is besloten, op verzoek van de gouverneur van Noord-Brabant, het detachement kurassiers

79 Hij is 22 februari 1837 als ouderling van Genderen op de provinciale vergadering (DERDE DEEL 26) en 27 maart 1837 op de (eerste) classicale vergadering (NCGe 27 maart 1837, art. 2).

80 Herv. Ered. 21 dec. 1835, no. 10; EERSTE DEEL 28-34.

81 Kennelijk was Arie Verkuijl op genoemde datum geen ouderling; bij afgevaardigden-ambtsdragers wordt vermeld 'ouderling' of 'diaken'.

82 Brievenboek burgemeester Eethen c.a. 1835, onder 5 oktober.

83 Van 1836 tot zijn migratie in 1854 was Arie Verkuijl één van de steunpilaren van de gemeente te Genderen. Daarna, van 1856 tot zijn overlijden in 1876 van die in zijn nieuwe woonplaats Haarlemmermeer-Oostzijde. Men zie voor die laatste J. de Lange, *Blijdschap en verwondering* (Gereformeerde kerk van Haarlemmermeer-Oostzijde 1856-1956), Nieuw Vennep 1956, 11-18.

84 Het meisje, Maria geheten, overleed te Amsterdam in juli 1836.

85 EERSTE DEEL 60-68, 71; VIJFDE DEEL 47.

'vooreerst' nog te Genderen te laten verblijven,[86] schrijft burgemeester Boll, gedateerd 6 november het volgende.

> 'Daar de Heer Scholte met deszelfs huisgezin reeds een geruimen tijd zich niet meer te Genderen bevindt en dezer dagen het grootste gedeelte zijner meubelen heeft wezen halen en deze vervoerd zijn, en ons de heilige verzekering is gegeven dat de Heer Scholte kamers te Gorinchem heeft gehuurd, waarbij komt dat ons door eenige der notabelste en geloofwaardigste ingezetenen van Genderen en aanhangers van den Heer Scholte is verklaard dat men van het zekere vertrouwen is, dat door hem geene vergaderingen te Genderen meer zullen worden gehouden en men ons heeft betuigd dat in het ongunstige geval (hetgeen niet te vermoeden is) hij zulks toch wilde ondernemen men met alle mogelijkheid zal beproeven zulks tegen te gaan.
> En in aanmerking nemende de genoegzame ontoegankelijkheid der wegen in den winter voor vreemdelingen naar Genderen en doordien wij wijders overtuigd zijn geworden, dat door de inwoners van Genderen de rust niet zal worden verstoord en de troepen bij den zoo spoedig op handen zijnde rusttijd groote moeilijkheden zullen teweegbrengen door dien vele ingezetenen hunne eigene behoeften niet kunnen stillen.
> En doordat getuigenis is gegeven door de notabelste en geloofwaardigste ingezetenen, zoo nemen wij de vrijheid UHEdGestr. te verzoeken om door Uwe tusschenkomst van de gekantonneerde troepen ontzet te worden.'[87]

De inhoud van deze brief bevestigt ons vermoeden dat de Genderense Afgeschei-denen hagepreken, zoals die van 16 augustus 1835, niet op prijs stelden. Wij vonden geen stuk dat bevestigt dat de kurassiers kort na 6 november zijn vertrokken, maar aangezien we niets meer over hen lezen - ook niet in de uitvoerige brieven van C.W. Pape - nemen we aan dat aan de militaire inlegering te Genderen in november 1835 voorgoed een einde is gekomen.

Zoals we reeds zagen in hoofdstuk 3, zond een deel van de Afgescheidenen te Genderen, 24 november 1836 een request aan de Koning, waarin opnieuw vrijheid van godsdienstoefening werd gevraagd. De inlichtingen die burgemeester Boll aangaande de ondertekenaars van dit verzoekschrift verstrekt, beheizen onder meer, dat dezen 'met uitzondering van twee of drie tot de minvermogende klasse der Gemeente behooren'. Terwijl 'alle de vermogende van de aanhangers der gevoelens van den Heer Scholte zich van de onderteekening onthouden hebben'. De ondertekenaars, aldus de burgemeester, hebben zich wellicht verbonden tot iets - namelijk het instandhouden van hun eredienst - waartoe zij niet vermogend genoeg zijn. 'Wijders hebben zig op gisteren reeds drie der onderteekenenden bij mij vervoegd met verzoek dat hunne naamteekeningen mogten worden doorge-haald als zijnde van gevoelens veranderd, onder welke zig de gegoedste en de vermogendste der onderteekenaren bevond.'[88] Pape bericht inzake het request dat te Genderen de

86 ARA, Archief Oppercommando der Cavalerie 1835, nr. 1340, 26 okt.
87 Brievenboek burgemeester Eethen c.a. 1835, onder 6 nov. (aan gouverneur).
88 Als vorige noot; 1836, onder 26 november.

aanzienlijksten weigerden te tekenen. Dit heeft - evenals te Almkerk - de factie in twee delen gesplitst ‘van welke het eerste gedeelte zich “afgescheiden”, het tweede N.B. “geteekenden” noemt’.[89]

89 *Bos* IV, 136.

Op maandag 30 januari 1837 wordt te Genderen voor de laatste maal een godsdienstoefening gehouden die de aandacht van de autoriteiten trekt. Naar het ons voorkomt zijn in bedoelde samenkomst de ouderlingen en diakenen bevestigd die we aantreffen onder het request 1841.[90] Zien wij het goed, dan heeft gedurende de jaren 1836 tot 1841 (erkenning) de Genderense gemeente uitsluitend in groepjes van ten hoogste twintig personen vergaderd. Maar wellicht heeft burgemeester Boll, als hij in de jaren 1838 tot 1840 bemerkte dat er een grotere vergadering werd gehouden, een oogje dicht gedaan.

De burgemeester schrijft 1 februari 1837 naar aanleiding van de samenkomst op 30 januari het onderstaande.

> 'Gepasseerde Vrijdag werd ik onderrigt dat de afgezette predikant van Almkerk, Gezelle Meerburg, in de Gemeente Genderen zou komen om Ouderlingen en Diakenen te bevestigen en kinderen te doopen. Ik zond de veldwachter in stilte van zulks te gaan onderzoeken, maar Zijn Eerwaarde was niet gearriveerd. Zaterdag bracht de veldwachter mij berigt dat gemelde Predikant was aangekomen en hij een samenspraak had gehad met zeven personen zijnde de leden van den ouden en volgens gerugt nieuw benoemden Kerkenraad,[91] doch dat er geene bevestiging of doopplechtigheid was voorgevallen en Gezelle Meerburg des avonds naar Drongelen was vertrokken doch bij zijne terugkomst een en ander zoude plaatsvinden. Gistermorgen werd mij geïnformeerd dat er den afgeloopen nagt[92]... ten huize van Arie Verkuijl eene vergadering was gehouden (het getal onbekend) en men wilde[93] dat aldaar alstoen de nieuwe kerkenraad zoude zijn bevestigd en kinderen zouden zijn gedoopt, alsmede dat gemelde Ds. Gezelle Meerburg des morgens hier en daar in de gemeente vergezeld van 2 à 3 personen in onderscheidene huizen is geweest en aldaar kinderen zoude hebben gedoopt. Daar alles met de grootste stilte en onder de diepste geheimhouding is voorgevallen, zoo is het mij ondoenlijk geweest in persoon de verrigtingen dezer plegtigheden bij te wonen of te beletten.'[94]

4. Erkenning (1841)

Gedateerd 7 september 1841 wendt de Genderense gemeente zich tot de Koning met een adres waarin wordt gevraagd 'in de burgerlijke maatschappij te worden toegelaten en erkend'.[95] Behalve de gewone vermeldingen en beloften trekt het de aandacht, dat

90 Men zie hiervóór, maar ook de volgende paragraaf.
91 Dit zou er op kunnen duiden dat van de "oude" kerkeraad van acht personen nog slechts drie leden - al dan niet in funetie - aanwezig waren.
92 Wij stellen de samenkomst op maandag 30 januari 1837. Preciezer ware wellicht te spreken van: in de nacht van 30 op 31 januari.
93 "men wilde" = de burgemeester hoorde één en ander bij geruchte.
94 Brievenboek burgemeester Eethen c.a. 1837, onder 1 februari (aan gouverneur).
95 Herv. Ered. 30 okt. 1841, no. 3.

de adressanten aan de toezegging van te zullen zorgen voor de eigen behoeftigen toevoegen de woorden

> ‘Zij nemen echter eerbiedig de vrijheid ten dezen opzichte er bij deze eene aanmerking bij te voegen, dat het huns inziens boven allen twijfel verheven is, dat de algemeene burgerlijke armenfonds onzer gemeente welke door alle gezindheden wordt gestijfd, ook, onder het voorzigtig beheer van bestuurderen van dat fonds, en

toezigt der plaatselijke regering, steeds gelijkelijk voor alle gezindheden openstaat'.

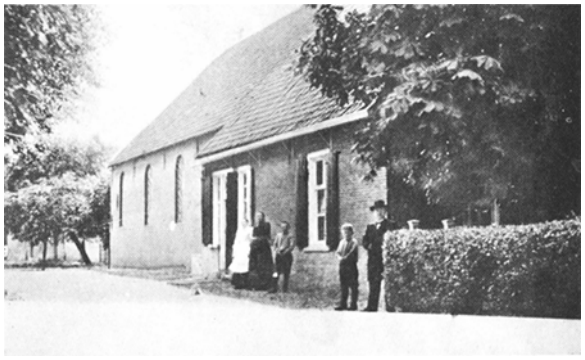

Het eerste kerkgebouw van de Afgescheidenen te Genderen, ongeveer in de staat waarin het door Gijsbert van der Beek aan de gemeente werd geschonken. Bij de pastorie staat ds. J. van Haeringen Kzn. (1867-1920) met zijn familie. Foto van circa 1900

De gemeente heeft het 'huishoudelijk reglement van Utrecht' als het hare aangenomen. De ondertekenaars vragen een 'spoedige gunstige dispositie'. In dit opzicht worden zij niet teleurgesteld, want bij koninklijk besluit van 20 november 1841, no. 71[96] wordt de gevraagde toelating en erkenning verleend. Burgemeester Boll schrijft in het vereiste certificaat, van 26 mei 1841, inzake het gebouw, dat het huis waar de Afgescheidenen zich wensen te vestigen toebehoort aan Gijsbert van der Beek, landbouwer; het is kadastraal bekend onder Sectie D, no. 249. Het is wat de ligging aangaat, geschikt 'mits men zich onthoude van het luiden of kleppen der klok bij den aanvang der Godsdienst Oefening, daar zulks wegens de korte nabijheid der kerk van het Hervormd Kerkgenootschap zeer ligt verwarring zoude kunnen daarstellen'. Dit kerkgebouw, vermoedelijk aanvankelijk van eenvoudige opzet, heeft met een aantal verbouwingen dienst gedaan tot het in de oorlogswinter 1944-1945 werd verwoest. De pastorie, naast de kerk, werd gespaard; het is een woonhuis aan de huidige Oegemastraat.

De ondertekening van het verzoekschrift draagt een eigen karakter, zoals we reeds in hoofdstuk 3 opmerkten. We lezen: 'De ondergeteekenden zijn alle Hoofden van huisgezinnen welke huisgezinnen geheel tot de Christelijke afgescheidene Gemeente behooren'. In totaal hebben 53 mannelijke 'hoofden' en 3 alleenstaande mannen getekend, tezamen voor 288 personen. In hoofdstuk 3 veronderstelden wij

96 Idem 25 nov. 1841, no. 4.

dat er daarnaast ongeveer 40 ongehuwde belijdende leden waren van het vrouwelijk geslacht. Dit zou voor de omvang der gemeente betekenen: 328 zielen. Vermoedelijk is het aantal iets groter geweest, daar niet iedereen in de gelegenheid is geweest te tekenen, bijvoorbeeld door ziekte of afwezigheid.

De ondertekening luidt als volgt.

Het cijfer achter de naam betekent:
'het getal zielen van het huisgezin'.

Arie Verkuijl, landbouwer, ouderling	10
Antonie van Wijk, winkelier, ouderling	7
Ambrosius Rooyaal, landbouwer, diaken	6
Blees Versteeg, winkelier, diaken	11
Govert van Andel	6
Magchiel van Andel	4
Arie Bax	6
Gerrit van der Beek	6
Gijsbert van der Beek	4
Jan van der Beek	3
Simon van Berkel	8
Arie van den Biesheuvel	7
D.G. Branderhorst	10
Gerret Branderhorst	2
Gerrit W. Branderhorst	4
Gerrit D. Branderhorst	1
Gijsbert Branderhorst	7
Hendrik Branderhorst	3
Johannes Branderhorst	4
Jan G Branderhorst	2
Jurriaan Branderhorst	9
Willem Branderhorst	7
Bastiaan Donkersloot	4
C. van Gammeren	5
Hendrik van den Heuvel	7
Peter van den Heuvel	6
Matthijs de Koning	5

Bastiaan Lankhaar	3
Gerret Lankhaar	3
Hendrik Lankhaar	5
Hendrikus Lankhaar	3
Maarten Lankhaar	2
David Mans	6
Jan van Marsbergen	5
Louwerens van Marsbergen	8
Pieter van Marsbergen	4
Alexander Millenaar	7
Cornelis van der Mooren	10
M. van der Mooren	1
Matthijs van der Mooren	4
Jan van der Pol	4
Josephus Schoondermark	6
Arie Thur	4
Blees Thur	7
Jacob Thur	4
Adriaan Verdoorn	5
Cornelis Verdoorn	6
Jan Versteeg	3
Adrianus Vos	7
Gerret Vos	1
Gerrit van Vuuren	3
Jan van Wijk	2
Jan P. van Wijk	10
Piet van Wijk	3
Willem van Wijk	4
Willem van Wijk	4

5. Gemeentelijk leven 1842-1869[97]

97 Wij herinneren aan de vermelding in de inleiding van dit hoofdstuk, dat de notulen van de kerkeraad die zijn bewaard gebleven, beginnen met 9 december 1868.

Na de vacature ontstaan door het ‘ontslag’ van ds. H.P. Scholte - 22 februari 1837 - werd de gemeente allereerst gediend door Pieter Zonne, en wel van mei 1842 tot midden 1845.[98] Na hem neemt de bekwame Pieter Meinderts Dijksterhuis de herdersstaf op; deze zal ongetwijfeld in de enigszins verwaarloosde gemeente

98 Uitvoerig over hem hoofdstuk 21, onder ‘Kroniek, 1842’.

orde op zaken hebben gesteld - in de classis Genderen zorgt hij er voor dat de Dordtse kerkenorde weer onvoorwaardelijk wordt aangenomen, mede waardoor de breuk tussen 'Noord-Brabant' en het landelijk kerkverband van de Afgescheidenen wordt geheeld. Dijksterhuis staat te Genderen van 2 april 1848 tot 16 november 1851.[99] De derde predikant is Pieter den Boer die de gemeente dient van 28 november 1852 tot 2 november 1857.[100] Laatstgenoemde werd opgevolgd door Freerk Hajer; hij stond te Genderen van 6 december 1858 tot aan zijn overlijden 20 augustus 1878.[101]

Zoals we zagen had de kerkeraad in 1841 als samenstelling: Arie Verkuijl, Antonie van Wijk, ouderlingen; Ambrosius Royaal, Blees Versteeg, diakenen. Voor zover valt af te leiden uit de acta van de classicale vergaderingen (presentie etc.) werden deze personen reeds begin 1837 als ambtsdrager bevestigd. In dezelfde notulen vinden we Antonie van Wijk na 1842 niet meer als ouderling; Arie Verkuijl blijft als zodanig werkzaam tot 1854. In 1843 worden twee nieuwe ouderlingen benoemd: G. van der Beek[102] en Johannes Branderhorst. Het ouderlingschap van beiden is vermoedelijk niet van lange duur geweest; nà 1850 worden zij niet genoemd. In 1849 is de te Doeveren wonende Arie Baaijens, diaken en scriba.[103] Gedurende de vijftiger jaren zien we als ouderling optreden (oud-diaken) Blees Versteeg en J.D. van den Heuvel; in het tijdvak 1860-1870: M. van Andel, (opnieuw een) G. van der Beek, A. Branderhorst en G. Branderhorst.

Tot slot van dit hoofdstuk een document uit de tijd dat P.M. Dijksterhuis te Genderen predikant was. Het is een verzoek aan Koning Willem II - van januari 1849 - om 'eenig onderstand' in de bekostiging van de predikant. Het mag een enigszins merkwaardig stuk worden genoemd, naar inhoud slechts te verklaren uit de siechte economische omstandigheden in de landbouw gedurende die tijd. Een dergelijk verzoek werd rond genoemd jaar door meer dan één Afgescheiden gemeente gedaan. Met het oog hierop sprak de synode 1860 gehouden te Hoogeveen uit, dat door de kerken geen beroep op 's lands schatkist diende te worden gedaan. Zij werd daarin gesteund door afgevaardigden van de 'Veree-

99 Men zie voor P.M. Dijksterhuis vorige delen, register - inzonderheid TWEEDE DEEL (Dijksterhuis te Dordrecht); *De Haas* I, 102-103.

100 Abusievelijk vermelden zowel *De Haas* I, 40 als *Honderd vijftig jaar* 60, 213 dat P. den Boer te Genderen werd bevestigd in 1856. De eerste classicale vergadering die den Boer bijwoonde als predikant van Genderen was die van 17 maart 1853 (NCGe 17 maart 1853, presentie en art. 6). Men zie voor hem: *De Haas* I, 40 en ZEVENDE DEEL register. Pieter den Boer werd 7 jan. 1828 te Bodegraven geboren; hij overleed te Puttershoek 6 sept. 1901. Werd opgeleid te Schoonhoven door ds. FA. Kok. Melissant 1852; Genderen 1852; Puttershoek 1857; Baarland 1863; Veer 1871. Van het ambt ontheven 1881. Vrije Gereformeerde gemeente Ooltgensplaat 1881. Melissant 1888; Puttershoek (tweede maal) 1892. Te Genderen huwde hij Dingena van der Beek.

101 Freerk Hajer werd 5 december 1830 te Assen geboren. Hij deed 10 juni 1858 zijn candidaatsexamen aan de Theologische School te Kampen. Genderen was zijn enige gemeente. *De Haas* II, 133.

102 Op geen enkele plaats wordt zijn voornaam vermeld. We weten niet of Gerrit of Gijsbert van der Beek is bedoeld.

103 Men zie hierna in dit hoofdstuk.

nigde Presbyteriaansche kerk' in Schotland.[104] Het request werd van de hand gewezen, daar het ongezegeld was ingediend; echter, de raad werd gegeven het verzoek niet op zegel te hernieuwen.[105] Het verzoekschrift luidt als volgt.

> 'Sire
> De kerkenraad der Chr. afgesch. gemeente te Genderen, Prov. Noordbraband, vindt zich gedrongen, zich tot Uwe Majesteit te wenden met het nederig verzoek dat het Uwe Majesteit behage aan die gemeente eenig onderstand te verleenen ter bezoldiging hunner Leeraar.
> Zij weten wel Sire! dat dit haar onder vorm van regt kan geweigerd worden, vermits bij de erkenning dier gemeente in de burgerlijke maatschappij haar opgelegd is van dat regt[106] afstand te doen, gelijk zij heeft *moeten* doen, zoude zij van jammerlijke vervolging worden bevrijd of niet verder worden blootgesteld; maar daar de driften meer bedaard zijn, geen Godsdienstgenootschap als godsdienst van Staat wordt erkend; de echte afgescheidenen duidelijke bewijzen geven geene nieuwe Sekte te zijn noch gevaarlijk voor de Staat, als belijdende de oude gereformeerde waarheid, en zijnde vurige aanklevers van het huis van Oranje; daar de geliefde Koning toond alle zijne onderdanen gelijke regten te willen bezorgen, en daaromtrent de Nieuwe Grondwet[107] zoo vrijgevig is daargesteld; zou die gemeente dan ook niet mogen verwachten, niet meer stiefkinderlijk te worden aangezien als zijnde eene echte dochter van Nederland!
> Ja Sire, tot alles te betalen, en wel conscientieus het minst[108] te onderduiken; en dan met anderen niet in gelijke voorregten te deelen; moet er dan niet eindelijk moedeloosheid uit voortvloeijen en onverschilligheid omtrent het vaderland waar eertijds hare belijdenis zulk eenen vasten voet had?
> 't Is waar, Uwe Majesteit kan bezwaarlijk elke afgescheidene gemeente ondersteu-nen; omdat zij te klein zijn, en er ook dagelijksch nieuwe gemeenten opgeworpen kunnen worden uit Separatisme, maar ook in dit geval is het met deze gemeente anders. Zij telt bijna 400 leden, daar de gehele burgerlijke gemeente maar 550 zielen telt. Nu hebben zij eenen Leeraar, maar hoe bezwaarlijk en moedbenemend wordt nu het onderhoud, bij zooveele andere lasten, want dan is de gemeente nog te klein; en zal zoo een hoop volks herderloos daar henen loopen?
> Daarom Sire! uwe Vorstelijke goedgunstigheid strekke zich dan ook uit tot deze gemeente en het worde gezien dat ook de oude gereformeerde belijdenis bij het Nederlandsch Staatsbestuur zoowel wordt geacht als al het nieuwe der 19de eeuw.
> In afwachting van eene spoedig en gunstige dispositie teken wij ons Uwer Majesteit getrouwe onderdanen, die
> dagelijks voor vorst en volk bidden.

104 *Handelingen en Verslagen 141*, 799, 801-802.
105 Het request wordt bewaard Herv. Ered. 8 mei 1849, no. 11. De afwijzing onder het agendapunt van hetzelfde archief 16 juni 1849, no. 4.
106 Namelijk van het recht op financiële steun.
107 Bedoeld is die van 1848, waarbij in artikel 168 werd verklaard: "Aan alle kerkgenootschappen in het Rijk wordt gelijke bescherming verleend".
108 Bedoeld zal zijn: niet het minst.

Uit naam des kerkenraads
P. Dijksterhuis v.d.m. Praeses
Arie Baaijens Diaken Scriba

Genderen den
Jan. 1849’.

Hoofdstuk 23
Drongelen

Drongelen, gemeente Drongelen-Gansoyen-en-Doeveren - we noemden het dorp reeds enige malen - werd in de oorlogswinter 1944-1945 nagenoeg geheel verwoest. In 1841 stonden in de kom 24 huizen, bewoond door 150 personen. In het gehele gebied van de voormalige heerlijkheid Drongelen, 60 huizen met 350 personen. De meeste inwoners waren Nederlands-Hervormd en behoorden tot de gemeente Eethen-Drongelen; circa 40 personen waren Rooms-Katholiek. De middelen van bestaan waren landbouw en veeteelt.[1]

In Drongelen heeft van 1835 tot 1836 tot circa 1845 een kleine afgescheiden gemeente bestaan.[2] Haar archief is - zoals kon worden verwacht - geheel verloren gegaan. Behalve het in hoofdstuk 3 genoemde request (1836), de afvaardiging naar de vergaderingen van de classis Genderen,[3] en drie hierna te noemen gegevens, is van deze gemeente niets bekend. We weten dat ds. Scholte haar 13 februari 1836 ‘bezocht’[4]; wellicht zijn op deze datum de ambten ingesteld.

1. Proces

Op zondag 5 juni 1836 wordt te Drongelen, ten huize van Adrianus Arnoldus de Bruijn, oud 44 jaar, geboren te Waalwijk, ‘bakker, winkelier, bouwman en lid van den raad’, te 10 uur voormiddags een godsdienstoefening gehouden die wordt geleid door ds. G.F. Gezelle Meerburg te Almkerk. Aangezien er meer dan twintig personen aanwezig zijn, maakt burgemeester V.G.A. Boll procesverbaal op. Dit leidt tot een vonnis uitgesproken door de rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch op 17 september 1836. Gezelle Meerburg wordt veroordeeld tot *f* 50,- boete, A.A. de Bruijn tot *f* 20,-.[5]

1 *Van der Aa* III (1841) 525-527.
2 Precieze gegevens ontbreken; in hoofdstuk 21 zagen we dat de classicale notulen een hiaat vertonen van begin 1844 tot eind 1847. Vóór 1844 is Drongelen steeds vertegenwoordigd op de classicale vergaderingen; na 1847 zijn de weinige Afgescheidenen van deze gemeente onzes inziens aangesloten bij Genderen of Meeuwen.
3 Hoofdstuk 21 onder ‘1838-1844’.
4 Lijst der texten.
5 RA Den Bosch. Vonnissen rechtbank van eerste aanleg Den Bosch 1836; het proces-verbaal wordt bewaard bij de proces-stukken 1836 van deze rechtbank. Het vonnis wordt ook genoemd in *Schat in aarden vaten* V, 135-136.

Aan het uitvoerige proces-verbaal van de burgemeester, gedateerd 5 juni 1836,[6] ontlenen we het volgende. Ten huize van A.A. de Bruijn wordt regelmatig vergaderd, maar daarbij bleef voorheen het aantal bezoekers beneden de twintig. Aanwezig waren circa dertig personen, inwoners van Drongelen, Doeveren, Eethen en Genderen.[7] Evenwel was de bijeenkomst 'bestemd voor de leden der Gemeente van Doeveren en Drongelen'. De burgemeester geeft ook een nauwkeurige opsomming van de aanwezigen. In totaal 29, onder wie twee babies die door Gezelle Meerburg werden gedoopt. Dat hij daarbij opmerkt dat hij van 8 personen niet 'stellig' weet of zij al dan niet aanwezig waren, en 2 zich 'op zijn aankomst' hebben verwijderd, weerhoudt de rechtbank niet, het bewezen te achten, dat meer dan twintig personen, behalve de huisgenoten, deel uitmaakten van de vergadering.[8] De burgemeester geeft onderstaande opsomming.[9]

Almkerk
G.F. Gezelle Meerburg

Doeveren
Arie Baaijens, arbeider
Dirk Boll
Maria Boll
Teunis Boll, timmerman[10]
Jan van Marsbergen en zijn vrouw Neeske Reuzelaar alsmede hun zoon Antony en hun dochter Maria

Eethen
Johanna Burghout
Teuntje van Schaik (vrouw van Cornelis van der Beek)

Genderen
Arie van den Heuvel
Elisabeth de Looy (vrouw van Dirk van Rijswijk) Ambrosius Rooyaal

Drongelen
Teuntje Boll, weduwe Jan
Gerritse Branderhorst
A.A. de Bruijn en zijn vrouw Eelske van Rijswijk
Arie de Graaff
Jacobus Nieuwkoop, arbeider en zijn vrouw Geertrui van Rijswijk met baby
Anna Maria van Osch (tante van A.A. de Bruijn)
Adriaan in 't Veit, arbeider en zijn

6 Aangevuld met een brief van 3 aug. 1836, gericht aan de rechter van instructie.
7 Blijkbaar is door de aanwezigheid van Gezelle Meerburg de toeloop groter geweest dan anders.
8 Volgens art. 291 van het Wetboek van strafrecht waren er slechts 29 - 3 (huisgenoten) - 2 (babies) - 8 (niet zeker) - 2 (zich verwijderd) = 14 aanwezigen.
9 De 16 ondertekenaars van het request 21 oktober 1836 (hoofdstuk 3) zijn aanwezig of worden genoemd.
10 Woonde op 5 juni 1836 'bij zijnen baas te Poederoyen'.

vrouw Geertrui van der Beek met baby
Willem in 't Veit en zijn vrouw Antonia Graswelders
Gerrit Vos (knecht van A.A. de Bruijn)

Waalwijk
Pieter (J.) de Bruin[11]

We mogen wel aannemen, dat - afgezien van de kinderen - de 20 onder Doeveren en Drongelen genoemde volwassenen de gemeente hebben gevormd.

11 Wordt gekwalificeerd als ‘zoon’ van A.A. de Bruijn; wij achten het echter waarschijnlijk dat is bedoeld Pieter Johannes de Bruin, de latere predikant van Andel.

2. Request 1839

Nadat de Afgescheiden gemeente te Utrecht is erkend - 4 februari 1839 - zendt 'De Christelijke afgescheiden Gecombineerde Gemeente van Drongelen c.a., Meeuwen c.a. en Dussen' een verzoekschrift aan de Koning, gedateerd 3 mei 1839, waarin erkenning wordt gevraagd.[12] In hoofdstuk 21 schreven we reeds dat uit dit request blijkt dat de zelfstandigheid van 'Drongelen' gering is geweest. Al spoedig gaan de Doeverense leden kerken in Genderen, en gaat het overige deel der gemeente op in die te Meeuwen. We beperken ons hier tot de ondertekening. Alle personen, behalve de kinderen, werden reeds genoemd in de opsomming van de vorige paragraaf.

> *Kerkeraad*[13]: Adrianus A. de Bruijn, ouderling; Arie de Graaff, ouderling (mede voor zijn minderjarige kinderen Cornelis, Johanna en Teuntje); Arie Baaijens, diaken; Teunis Boll, diaken.
> *Van Doeveren*: Dirk Boll.
> *Van Drongelen*: Teuntje Boll; P.J. de Bruijn; Jacobus Nieuwkoop en zijn vrouw G. van Rijswijk (mede voor hun minderjarige kinderen Antonie, Dirk, Elizabeth, Jan en Teuntje); E. van Rijswijk (vrouw van A.A. de Bruijn); Adriaan in 't Veit en zijn vrouw G. van der Beek (mede voor hun minderjarige kinderen Corstiaan, Maayke, Steven en Willem); Willem in 't Veit en zijn vrouw A. Graswelders.
> Het request werd afgewezen.[14] In 1839 en 1840 werd (nog) geen kerk erkend, waarvan de leden verdeeld waren over meer dan één burgerlijke gemeente: het aantal dat in aanmerking kwam - van Meeuwen 15 volwassenen - werd te gering geacht.

3. Request 1841

In april 1841 wordt een nieuwe poging tot erkenning gedaan. Dan richten zich tot de Koning 'De ondergeteekenden, inwoners van Meeuwen met de gecombineerde gemeenten Babylonienbroek, Hill, Dussen en Drongelen'.[15] De formulering is niet geheel doorzichtig. Bedoeld zal zijn dat de ondertekenaars wonen in de burgerlijke gemeenten Meeuwen-Hill-en-Babyloniënbroek, Drongelen c.a. alsmede Dussen. De leden van de kerkeraad van Drongelen zijn dezelfde vier personen als genoemd in de vorige paragraaf. Van de leden tekenen slechts Jacobus Nieuwkoop, Corstiaan van Assem en Willem Wijnbelt.[16] De teruggang in

12 Herv. Ered. 6 sept. 1839, no. 3. We komen op dit request terug in hoofdstuk 24 (Meeuwen).
13 Voor zover woonachtig (of behorende bij) Drongelen c.a. Voor Meeuwen tekenen vier leden van de kerkeraad, voor Dussen twee.
14 Herv. Ered. 10 maart 1840, no. 6. We zien hieruit dat de adressanten (tevergeefs) hebben gewacht van mei 1839 tot maart 1840.
15 Herv. Ered. 28 juni 1841, no. 3. Ook op dit request komen we terug in het volgende hoofdstuk. Het request is gedateerd april 1841, zonder vermelding van de dag.
16 De laatste twee vonden we niet eerder.

het aantal ondertekenaars uit Drongelen kunnen we niet verklaren; mogelijk is dat men er niet voor voelde zich blijvend bij Meeuwen aan te sluiten en aldaar te kerken. Want het is duidelijk dat het zwaartepunt van de gemeente dáár komt te liggen. Als kerkgebouw zal worden ingericht een pand toebehorende aan Lammert Donkersloot 'staande op Hoog Meeuwen'. Het verzoekschrift wordt gehonoreerd bij koninklijk besluit van 10 juli 1841, no. 42.[17]

17 Herv. Ered. 17 juli 1841, no. 10.

Hoofdstuk 24
Meeuwen (en Dussen)

Inleiding

Met de titel van dit hoofdstuk bedoelen we aan te duiden dat in de eerste plaats de geschiedenis van de Afgescheiden gemeente te Meeuwen zal worden behandeld. Deze omvatte echter circa 1845 tot 1864 ook leden die te Dussen woonden -wellicht was deze groep de grootste van de twee. Van 1835 tot circa 1845 leidde de gemeente te Dussen een zelfstandig bestaan, hoewel door gebrek aan gegevens niet kan worden vastgesteld hoever de autonomie van *1841* tot 1845 zich heeft uitgestrekt. De erkenning van Meeuwen c.a. in eerstgenoemd jaar, doet vermoeden dat het zwaartepunt van de gemeente vanaf die tijd in Meeuwen heeft gelegen, bijvoorbeeld ten aanzien van de kerkdiensten op zondag - zoals in het vorige hoofdstuk reeds opgemerkt. In het tijdvak circa 1845 tot 1864 heeft de gemeente Meeuwen c.a. ook leden geteld te Drongelen, maar hun aantal is slinkende geweest - het aantal Afgescheidenen in dit dorp is in de jaren na 1839 sterk afgenomen.[1]

We moeten voor beide plaatsen - Meeuwen en Dussen - constateren dat het archief van de burgerlijke en Hervormde gemeente over het door ons behandelde tijdvak 1834-1869 tengevolge van oorlogshandelingen nagenoeg geheel is verloren gegaan. Ook het archief van de Afgescheiden gemeente deelt in dit lot; van die te Dussen - na 1864 weer zelfstandig - beginnen de bewaard-gebleven notulen van de kerkeraad met 1876, maar er zijn ‘Aanteekeningen’ over het tijdvak 1863 tot 1876.[2]

We zullen in dit hoofdstuk *voornamelijk* putten uit archief Hervormde eredienst, alsmede uit de notulen van de classicale en provinciale vergaderingen. De zaken die betrekking hebben op de twee perioden waarin Dussen als zelfstandige gemeente bestond, beschrijven we in het volgende.

1 De Kok, *Nederland op de breuklijn* (433): in Drongelen-Hagoort-Gansoyen-en-Doeveren woonden in 1849 ongeveer 33 Gereformeerden (Afgescheidenen); te Meeuwen (439): 41 Afgescheidenen; te Dussen (433): 91.

2 Als literatuur noemen we: T. den Bok en W.J. van Andel-Bartels, *Honderdvijftig jaar Gereformeerde kerk te Dussen (1835-1985)*, Dussen 1985. Op de titel van dit boekje - we komen terug op deze publicatie die veel beschouwingen bevat welke buiten het onderwerp vallen - kan enige aanmerking worden gemaakt. Immers, hij suggereert dat ‘Dussen’ gedurende het tijdvak 1835 tot heden ononderbroken heeft bestaan.

In de vorige eeuw werd de burgerlijke gemeente Meeuwen-Hill-Babyloniënbroek geformeerd door samenvoeging van drie heerlijkheden waarvan Meeuwen de belangrijkste was. In 1846 telde men er 127 huizen, bewoond door 165 huisgezinnen en 740 inwoners, die merendeels hun bestaan vonden in landbouw en veeteelt. 'Men heeft er eenig tamelijk hoog bouwland, doch overigens meest lage weilanden.' Hervormden en Afgescheidenen waren er 640; de eerstgenoemde groep behoorde voor een deel tot de gemeente Meeuwen en Hagoort, voor een deel tot Babyloniënbroek en Hill. De overige inwoners waren Rooms-Katholiek.[3]

Rond 1841 was het oppervlak van de burgerlijke gemeente Dussen-Munsteren-Muilkerk ongeveer driemaal zo groot als dat van Meeuwen c.a. Het strekte zich ver naar het westen uit, tot over de Bakkerskil met nog niet geheel ingepolderd land in de Biesbosch; daar lagen onder andere de polders Jannezant en Kijfhoek.[4] `De gemeente grensde ten noorden aan Emmichoven c.a. alsmede aan Meeuwen, ten oosten eveneens aan Meeuwen, ten zuiden aan Capelle, Waspik en Raamsdonk, ten westen aan Made-en-Drimmelen alsmede aan Werkendam. Er stonden 345 huizen, bewoond door 423 huisgezinnen en 2000 inwoners. hervormden en Afgescheidenen 700; Rooms-Katholieken 1300. De voornaamste middelen van bestaan waren landbouw en veeteelt.[5]

1. Meeuwen c.a. in archief Hervormde Eredienst; erkenning

De Afgescheiden gemeente te Meeuwen bestond 12 september 1836; zij moet in dit jaar of - evenals Dussen - eind 1835 zijn geïnstitueerd.[6] Hiermee in overeenstemming vinden we dat Lammert Donkersloot 22 februari 1837 als ouderling van Meeuwen ter provinciale vergadering is.[7] Abusievelijk wordt in de literatuur vermeld dat deze gemeente in 1840 werd geïnstitueerd[8] - het is niet duidelijk waarop dit jaartal slaat, 1841 is dat van de erkenning.

Zoals eerder vermeld,[9] richt eind mei 1839 'De Christelijke afgescheidene Gecombineerde Gemeente van Drongelen c.a., Meeuwen c.a. en Dussen' zich tot de Koning met een verzoek tot erkenning.[10] Behalve het aangenomen reglement -dat van Utrecht - wordt een verklaring overgelegd van Arie 't Hooft te Veen,[11]

3 *Van der Aa* VII (1837) 300.
4 Het gehucht (thans het dorp) Hank, gelegen ten noorden van Keizersveer ten westen van de E 37 (Breda-Utrecht), wordt in stukken rond 1841 niet genoemd. De naam 'Hank' is pas later ontstaan; in 1863 is er sprake van het gehucht 'de Polder' of van 'Mariapolder' (J.P. Chr. Vriens, *Hank in oude ansichten*, Zaltbommel 1977 'Inleiding').
5 *Van der Aa* III (1841) 381.
6 Vergelijk hoofdstuk 3. Op 12 september 1836 verzendt de *gemeente* een request aan de Koning.
7 DERDE DEEL 26.
8 *Honderd vijftig jaar* 110; diverse kerkelijke jaarboekjes. Ook P.W. Sprong, destijds secretaris van Meeuwen, vermeldt in zijn boekje *Uit de geschiedenis van Meeuwen*, Dussen 1953, dat de Afgescheiden gemeente in oktober 1836 bestond (57). Sprong heeft het (oudere) archief van deze plaats kunnen raadplegen.
9 Vorige hoofdstuk.
10 Herv. Ered. 6 sept. 1839, no. 3.
11 Men zie voor hem hoofdstuk 16 (Veen).

gedateerd 24 mei 1839, waarin deze te kennen geeft dat een gedeelte van een stuk land kadastraal Sectie D no. 341 ‘onder voorwaarden verkocht is aan L. Donkersloot c.s. en tevens dat hetzelve in eigendom toebehoort aan mijne Echtgenoote Segrina Blankers’. De burgemeester echter voegt er aan toe dat het stuk land ‘op het gehucht genaamd Hoog Meeuwen’ nog eigendom is van ‘de erve Gerrit Blankers’.[12] De eerste ondertekenaar is ds. G.F. Gezelle Meerburg; deze schrijft de benoeming tot ‘Opziener’ der gemeente te hebben aanvaard en bereid te zijn de bediening van Woord en sacrament op zich te nemen. De kerkeraad, voor zover wonende te Meeuwen, heeft als samenstelling: Lammert Donkersloot, Antonie van Krimpen, ouderlingen; Jacobus de Rooij (Hill), Otto Haspels (Babyloniënbroek), diakenen. Afgezien van Meerburg luidt de ondertekening als volgt.

Adriaan van der Beek, mede voor zijn kinderen[13] Adriaan, Cornelis, Maaike, Michiel, Susanne
Lammert Donkersloot, mede voor zijn kinderen Bastiaan, Cornelia, Elizabeth, Francina, Klazina
Pieternella Donkersloot
Johannes de Graaff, mede voor zijn kinderen Adriana, Barend, Bastiaan, Elisabeth, Goverdina, Hendrik, Jan, Jenneke, Nicolaas
Otto Haspels en zijn vrouw Elisabeth de Rooij, mede voor hun kind Cornelis
Aart van Herwijnen
Jan de Klepper
Wilhelmina van Klootwijk, mede voor haar kinderen Adriaan, Evert, Hendrina, Johanna, Maria
Antonie van Krimpen, mede voor zijn kinderen Francijntje, Hendrik, Johanna, Johannes
Jenneke van de Nieuwegiessen
Maria Pellekaan
Aart de Rooij, mede voor zijn kinderen Aart, Aartje, Janske, Jenneke, Johanna, Wouter
Jacobus de Rooij en zijn vrouw Maayke van den Heuvel, mede voor hun kinderen Adriana, Gerdina, Helena, Leendert, Sijke
Nicolaas de Rooij
Evert van der Zalm[14]

De ondertekening omvat 57 inwoners van Meeuwen; de sterkte van de gemeente zal hieraan nagenoeg gelijk zijn geweest. Daar het verzoekschrift wordt afgewezen,[15] zenden de Afgescheidenen ‘van Meeuwen met de gecombineerde gemeenten Babyloniënbroek, Hill, Dussen en Drongelen’ - de formulering is niet geheel doorzichtig - in april 1841 een nieuw request aan de Koning.[16] Van Meeuwen tekenen

12 De koop is, blijkens het volgende request, niet definitief geworden. Immers, in 1839 wordt gesproken van (kadastraal) ‘Sectie D no. 341’, in 1841 van ‘Sectie D no 320’.
13 In deze lijst wordt met ‘kinderen’ bedoeld: minderjarige personen.
14 De ondertekening stemt grotendeels overeen met het request van 1836 (hoofdstuk 3); we nemen daarbij in aanmerking dat dit laatste wèl werd getekend door minderjarigen.
15 Herv. Ered. 10 maart 1840, no. 6.
16 Herv. Ered. 28 juni 1841, no. 3.

de kerkeraadsleden: Antonie van Krimpen, ouderling[17]; Jacobus de Rooij en Otto Haspels, diakenen. De aandacht trekt, dat de rest van de

17 Lammert Donkersloot legde in april 1840 zijn ambt neer, zoals we zullen zien.

ondertekening - voor zover deze Meeuwen betreft - veel minder namen omvat dan bij het adres van 1839. Zij luidt als volgt.

***van Meeuwen*:**
Hendrik van Krimpen
Willem de Poorter
Nicolaas de Rooij

***van Babyloniënbroek*:**
Adriaan van der Beek
Jan de Klepper
A. de Rooij
Jan Verkuijl

***van Hill*:**
Johannes de Graaff
George Pieters

De burgemeester verklaart dat

> 'het gebouw van Lammert Donkersloot staande op Hoog Meeuwen bij het kadaster bekend Sectie D no. 320, wanneer dit tot kerkgebouw wordt ingerigt niet hinderlijk is aan de uitoefening van de alhier wettig bestaande Hervormde eeredienst'.

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 10 juli 1841, no. 42.[18] Bij bovengenoemde verklaring sluit aan een koopacte van 15 september 1841,[19] waarin Lammert Donkersloot, weduwnaar van Adriana Mans, bouwman, Jacob Donkersloot, tapper, c.s., verkopen aan de volgende personen 'in hunne kwaliteiten van ouderlingen en diakenen van de Christelijke Afgescheidene gemeente te Meeuwen met de gecombineerde gemeenten Babyloniënbroek, Hille, Dussen en Drongelen', te weten:
(de ouderlingen) Adriaan A. de Bruijn, Drongelen; Arie de Graaff, bouwman, Drongelen; Antonie van Krimpen, arbeider, Meeuwen; (de diakenen): Arie Baaijens, bouwman, Doeveren; Teunis Boll, timmerman, Drongelen; Otto Haspels, timmerman, Babyloniënbroek; Matthijs J. Kamp, bouwman, Dussen; Jacobus de Rooij, tapper, Hill; voor de prijs van *ƒ* 2.500,-

> 'een huis en erf en boomgaard, staande en gelegen te Meeuwen in het Hablok,[20] kadastraal bekend: het huis en erf, groot zes roeden, zeventig ellen, nummer 320, en de boomgaard groot negentien roeden en vijftig ellen,[21] nummer 319, beide in Sectie D, belend oost Arie Burghout, west

18 Herv. Ered. 17 juli 1841, no. 10.
19 StrA Heusden; Archief Gereformeerde kerk te Dussen, inv. no. 49.
20 Het "Hablok" was één van de vele waterschappen bij Hoog Meeuwen, gelegen tussen de (huidige) Dijksteeg en Watersteeg. Bij de ruilverkaveling zijn deze polder en omgeving sterk veranderd van structuur. In 1930 werd een kerk gebouwd aan de huidige Dorpsstraat. De naam Hablok is nog in zwang.
21 Hier: 1 roede = 100 vierkante meter; 1 el = 1 vierkante meter.

de weduwe Joost Snoek, zuid de Diaconie armen van Meeuwen en noord Lodewijk Pieter Suringar’.

2. Gemeentelijk leven 1837-1844

In dit tijdvak treedt er enige verandering op in de samenstelling van de kerkeraad zoals we die noemden in de vorige paragraaf (1839). Lammert Donkersloot legt in april 1840 zijn ambt neer. Het wordt niet duidelijk wat de oorzaak hiervan is geweest; slechts lezen we dat hij verklaart 'dat hij met de gansche boel niets van noode had'.[22] Echter treffen we de *naam* Donkersloot niet meer aan onder de Afgescheidenen te Meeuwen. Wellicht is er een conflict geweest, waarbij niet alleen de familie van laatstgenoemde is betrokken geweest. Dit zou verklaren dat het in paragraaf 1 genoemde request 1841 door zo weinig personen uit Meeuwen werd ondertekend.

In de plaats van L. Donkersloot treden, voor zover blijkt uit de presentie genoemd in de classicale vergaderingen, Otto Haspels en Jacobus de Rooij; als diaken komt in hun plaats Jan de Klepper.

3. Gemeentelijk leven 1847-1872

De Afgescheidenen van Meeuwen, Dussen alsmede de weinigen van Drongelen vormen in deze jaren één gemeente, zoals we reeds zagen. Als afgevaardigden verschijnen op de classicale vergaderingen de ouderlingen: Jacob van der Beek, Johannes Burghout, Willem de Poorter, Arie Pruissers, Jacob de Rooij, wonende te Meeuwen; A. van Daalen, Adrianus Nultenboek, Otto Zeelen, wonende te Dussen; Arie de Graaff, wonende te Drongelen.

De kleine gemeente heeft in dit tijdvak en ook daarna met vele moeilijkheden te kampen gehad. Eén van de voornaamste daarvan is geweest de onderlinge onenigheid voortkomende uit het niet harmoniëren van de groep uit Meeuwen en uit Dussen, geldkwesties en andere min of meer persoonlijke zaken. We zullen niet van alles het stof afvegen, aangezien vele dingen van weinig kerkhistorisch belang zijn,[23] maar slechts de voornaamste punten genoemd in de classicale notulen, kroniekmatig vermelden.

1840

De classicale vergadering spreekt van 'wanordelijkheden in de gemeente Meeuwen' waardoor 'kerkmeester A. Pruissers zijn ambt niet langer meent te kunnen blijven bedienen' daar hij

> 'in zijne beste bedoelingen geene genoegzame hulp had van de kerkenraad als zijnde sommigen zeer traag in hunne bediening en te zamen niet vereenigd werkzaam, gelijk van de traagheid of onverschilligheid het bewijs bestond op deze vergadering als zijnde maar één Ouderling en Diaken tegenwoordig'.

22 NCGe 2 april 1840, art. 3.

23 De belangstellende lezer of onderzoeker zij verwezen naar de notulen van de classis Genderen over het tijdvak 1847-1872.

Aldus de praeses en scriba van de kleine vergadering, ds. P.M. Dijksterhuis. De classis omvat dan nog slechts Genderen en Meeuwen; van laatstgenoemde gemeente waren aanwezig Arie de Graaff als ouderling en Willem de Poorter als

diaken. Men weet Pruissers te bewegen 'te blijven dienen' en men besluit de kerkeraad van Meeuwen 'eene broederlijke opwekking te doen toekomen ... en daar het nuttig geoordeeld wordt dat die kerkenraad eens opzettelijk bijelkander kome'-! - 'om goede orde te stellen, zoo is de Praeses verzocht bij die vergadering tegenwoordig te zijn ...'.[24]

In de september-vergadering is onzes inziens de gehele kerkeraad van Meeuwen c.a. aanwezig: de ouderlingen A. de Graaff, A. Nultenboek, J. de Rooij; de diakenen M.J. Kamp, W. de Poorter, P J. Verschoor; alsmede de kerkmeester A. Pruissers. Ook zien we in deze vergadering de predikanten Gezelle Meerburg, Helenius de Cock (Den Bosch) en P.J. de Bruin (Andel). Het voornaamste agenda-punt is de regeling van de schuldenlast die op de kerk te Meeuwen drukt. Het wordt niet duidelijk of het totaal van de schuld betrekking heeft op een verbouw of mede op de aankoop in 1841 - zoals we zagen. Ds. De Bruin heeft meer dan *ƒ* 2.000,- aan de gemeente geleend. Bij een inschrijving, tijdens de, te Meeuwen, gehouden classicale vergadering tekenen de leden van de kerk aldaar in voor *ƒ* 2.012,-. We vinden de volgende lijst. J. Burghout *ƒ* 8, A. van Daalen *ƒ* 12, A. de Graaff *ƒ* 160, K. Haspels *ƒ* 300, M.J. Kamp *ƒ* 200, A. Nultenboek *ƒ* 80, W. de Poorter *ƒ* 12, A. Pruissers *ƒ* 600, J. de Rooij *ƒ* 400, P.J. Verschoor *ƒ* 40, David Zeelen *ƒ* 200.[25]

1850

In dit jaar wil Meeuwen voor het eerst beroepen. Voor het tractement van een predikant is ingetekend een som van *ƒ* 250,-. Maar de classicale vergadering spreekt uit dat niet onder de *ƒ* 500,- tot een beroep mag worden overgegaan. Het blijkt dat een deel van de leden niet wil meebetalen en hoewel weinig doorzichtige termen worden gebruikt, wordt het onzes inziens wel duidelijk dat het deel der gemeente dat te Dussen woont, zelfstandig wil worden. Daar deze zaak naar de provinciale vergadering wordt verwezen, en we haar notulen van deze tijd niet kennen, kunnen we over het precieze van de zaak geen uitsluitsel geven.[26] Doch de notulen van de volgende classicale vergadering wijzen eveneens in de richting van de begeerte van 'Dussen' zelfstandig te worden. Er is zelfs een brief van 'de zich noemende kerkenraad van Dussen ... verzoekende nadere en andere ordening der gemeente Meeuwen c.a.'. Ook deze brief wordt doorgezonden aan de provinciale vergadering.[27]

Van 1851 tot 1862 is het stil rond de gemeente Meeuwen c.a., tenminste in de notulen van classis en provinciale vergadering. Toch komt en gaat in deze jaren de eerste predikant. Christiaan Steketee Azn. staat er van 8 februari 1852 tot 20 januari 1856.[28]

24 NCGe 13 jan. 1848, art. 7.
25 Idem 13 sept. 1848, art. 4-7.
26 18 juli 1850, art. 4.
27 14 nov. 1850, art. 5.
28 Men zie voor hem *De Haas* I, 251. Chr. Steketee werd in 1820 geboren en overleed te Heinkenszand in 1886. Hij diende de gemeenten Kockengen (1850), Meeuwen (1852), Sliedrecht (1856), Vlaardingen (1859), Andijk (1862), Heinkenszand (1877).

De tweede predikant is Willem Pouseboudt de Jonge; hij is pastor te Meeuwen van 15 mei 1859 tot 21 april 1867.[29]

1862

'... de leden der Gemeente Meeuwen, behoorende onder Dussen' zullen 'onder een afzonderlijk Kerkbestuur worden gesteld ...'. De classicale vergadering benoemt een commissie die 'daarover de mans-Ledematen onder Dussen zal hooren, en daarover aan de Classis op eene volgende vergadering rapport zal uitbrengen'.[30] Tengevolge van allerlei strubbelingen duurt het nog bijna twee jaren voor de zelfstandigheid van Dussen tot stand komt.

1863

In de notulen van de provinciale vergadering van oktober 1863 lezen we

> 'Ter tafel worden gebracht de zaken in de classis Genderen en wel het besluit dier Classis genomen ten aanzien der vereenigde Gemeenten Meeuwen en Dussen. Na in den breede deze zaak besproken en overwogen te hebben, besluit de Vergadering dat de leden der Gemeente onder Dussen zich voor het vervolg als eene afzonderlijke Gemeente zullen constitueeren, met bepaling dat zij onder toezigt der Classis Genderen zullen staan'.[31]

De gemeente te Dussen werd 2 maart 1864 geïnstitueerd. Haar wel en wee zullen we in het volgende hoofdstuk bespreken. Kort na de splitsing telt Meeuwen circa 120 leden en Dussen 100.[32]

1867

In april van dit jaar neemt, zoals we zagen, ds. De Jonge afscheid. De classicale vergadering spreekt uit

> 'De verg. gelezen hebbende een Attest van de gemeente Meeuwen c.a. aan Ds. W.P. de Jonge, keurt dit goed, bedankt ZEerw. voor zijn veeljarige

29 *De Haas* I, 147. W.P. de Jonge werd in 1824 te Goes geboren en overleed in 1887 te Grandville, Michigan. Hij kwam als candidaat te Meeuwen, en diende ook de gemeente te Enter (1867-1871) alsmede die te Grandville, Michigan (1871-1887). Men zie voor hem ook J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel* II register.

30 NCGe 23 jan. 1862, art. 2.

31 PVNB 22 okt. 1863 (geen art.). In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat in deze tijd Dussen begeerde te worden ingedeeld bij de classis Almkerk.

32 Bijlage II.

diensten aan de Klasse bewezen en wenscht dien broeder hartelijk 's Heeren zegen in zijn nieuwe standplaats'.[33]

J. Kuiper, de derde predikant van Meeuwen staat aldaar van 13 oktober 1867 tot 18 december 1871.

Jan Kuiper werd in 1841 te Genemuiden geboren. Hij werd candidaat aan de Theologische School te Kampen in juli 1867 en stond te Meeuwen zoals hiervoor vermeld. Bij zijn vertrek aldaar had hij zich niet voorzien van een wettig attest. Nadat hij voor de classis Delft zijn leedwezen had betuigd, werd hij 11 februari 1872 te Maasland bevestigd. Op 23 februari 1873 deelde hij zijn kerkeraad mede zijn ambt neer te leggen en buiten de gemeenschap der Christelijke Gereformeerde kerk te zullen treden 'om de ervaring die hij van het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Brabant heeft moeten ondergaan'. Later gaf hij als reden op, dat hij zich

33 NCGe 3 april 1867, art. 8.

> ‘niet meer met een volkomen hart aan den opbouw van der Christelijke Gereformeerde Kerk kon wijden’.
> De kerkeraad van de Hervormde gemeente te Giessen-Rijswijk vroeg hem of hij aldaar predikant zou willen worden. Hij antwoordde bevestigend en woonde gedurende zijn studie aan de academie te Utrecht in de pastorie van genoemde gemeente. Begin 1874 werd hij bevorderd tot proponent en 22 februari 1874 te Giessen bevestigd. Vervolgens was hij predikant te Veen 1876, Nunspeet 1879. In 1887 werd hij afgezet. Hij kwam om het leven door verdrinking in de Zuiderzee.[34]

Aan de jeugdige ds. Kuiper gelukt het niet zijn kerkeraad er toe te brengen een besluit van de provinciale vergadering uit te voeren, namelijk de som van *ƒ* 850,-aan Dussen uit te keren; Meeuwen zal dan in het bezit blijven van kerk en pastorie, waaraan de Dussense leden, voor de splitsing in 1864, hebben meebetaald.[35] Het komt in deze zaak zelfs zo ver, dat de provinciale vergadering in juni 1870 moet besluiten dat ‘de tegenstrevende leden van den Kerkeraad uit hun ambt zullen worden ontzet’, indien dezen binnen de tijd van twee maanden niet tot inkeer komen.[36] In de volgende vergadering, begin 1871 moet worden gerapporteerd, dat een classicale commissie voor de zaken van Meeuwen benoemd, ouderling N. de Graaff, alsmede de diakenen M. van Bergeijk en J.W. de Graaff, ‘van hunnen kerkelijke bediening heeft ontzet’.[37] Een half jaar later bedankt A. Pruissers als ouderling; de kerkeraad wordt dan nog slechts gevormd door ds. J. Kuiper en diaken G. Smits.[38] Dit college deelt op de provinciale vergadering van november 1871 bij monde van zijn predikant het volgende mede.

> ‘... dat...door den kerkeraad van Meeuwen in January dezes jaars, een hypotheek genomen is op kerk en pastorie, ten bedrage van *ƒ* 1300,-, waarvan *ƒ* 850,- aan Dussen is uitbetaald, ter afdoening van de veelbesproken door de Provinciale Vergadering op die som beraamde schuld[39]; *ƒ* 250,- aan Ds. Kuiper wegens achterstallig tractement, en *ƒ* 200,- aan A. Pruissers, wiens vordering ten laste der Gemeente daarmede is afgedaan. Met de hypotheekhouder K. Haspels te Dussen, zijn de volgende voorwaarden getroffen: 5% jaarlijks; voor tien jaren; bij wanbetaling kan Haspels zijn geld terugeischen, evenwel niet zonder vooraf de Provinciale Vergadering te hebben geraadpleegd. Deze acte, geteekend J. Kuiper, G. Smits en A. Pruissers,[40] wordt met de door Dussen, na het ontvangen der

34 Men zie voor hem *De Haas* II, 195-196.
35 PVNB 1 juli 1868 (geen art.); 7 april 1869, art. 9.
36 Idem 9 juni 1870, art. 5.
37 4 jan. 1871, art. 6.
38 NCGe ... aug. 1871, art. 6; 29 aug. 1872, art. 2.
39 Bedoeld is: de provinciale vergadering heeft de schuld (verplichting) van Meeuwen aan Dussen geraamd op *ƒ* 850,-.
40 A. Pruissers trad als ouderling af, enige maanden nadat deze acte werd getekend; men zie hiervoor.

gelden, geteekende afstand van de aandeelen aan[41] de kerkelijke goederen te Meeuwen, in de archieven der Gemeente Meeuwen bewaard.'[42]

De reeds genoemde classicale commissie deelt mede dat zij in samenwerking met ds. Kuiper en diaken G. Smits enige leden die beloofd hebben bij te dragen in het

41 We lezen: ... van het aandeel in.
42 PVNB 9 nov. 1871, art. 7.

tractement van de predikant, dit ook *kunnen* doen maar weigeren te betalen, buiten de gemeente heeft gesloten, anderen zijn onder de kerkelijke tucht geplaatst. Ds. Kuiper verklaart 'circa *f* 200,- in het ontvangen van zijn tractement ten achter te zijn, en in 't vervolg slechts op weinige inkomsten te kunnen rekenen'. Verder 'ter kenschetsing van den tegenwoordigen toestand, dat de uitgezette leden zelden, de gecensureerden nu en dan ter kerk komen, en de toestand hoe langer hoe treuriger wordt.'[43]

Het verwondert niet dat ds. Kuiper onder deze omstandigheden de moed verliest. Anderzijds: uit zijn korte biografie zagen we dat zijn hart niet onverdeeld bij de Afgescheiden kerken lag. Reeds zes weken na laatstgenoemde provinciale vergadering, wordt op de classicale medegedeeld dat ds. Kuiper 18 december 1871 'zonder eenige kennisgeving aan de commissie zijn afscheidsrede te Meeuwen heeft gehouden en reeds naar Maasland is vertrokken'. Het attest van ds. Kuiper werd op diens verzoek(!) getekend door twee leden van de kerkeraad te Dussen en door een diaken te Meeuwen. Ook heeft hij 'beleedigende uitdrukkingen en beschuldigingen tegen G. Branderhorst[44] en de Provinciale Vergadering gebruikt', waarvan de inhoud niet wordt genoemd.[45]

> 'Daar de gemeente Meeuwen in een zeer treurige toestand verkeert, zoo beraadslaagt de Vergadering wat er kon gedaan worden haar voor een geheele vernietigeing te behoeden en zoo mogelijk weder op te bouwen. Na veel over deze gewichtige zaak gesproken te hebben, zoo besluit de Vergadering Ds. F. Hajer[46] tot Consulent over die gemeente aan te stellen en hem magt te verleenen met den diaken G. Smits ouderlingen ter verkiezing voor te stellen, of zoo de diaken tot ouderling verkoren wordt een diaken in zijne plaats te laten benoemen. Verder, om gecensureerde leden, die van hun verkeerde handelingen met belijdenis terugkeeren van de censuur te ontheffen, alsmede om de pastory met boomgaard, tuin enz. te verhuren en de financiëele zaken zoveel mogelijk te regelen. De ouderlingen G. Branderhorst en O. Zeelen[47] worden door de Vergadering bij bovengenoemde broeders tot adsistentie gevoegd, om zoo zij het noodig oordeelen hun advies in te winnen.'[48]

Daar de classicale commissie 'veele leden der gemeente Meeuwen buiten de gemeente heeft gesteld' - en van hèn in het bovengenoemde besluit niet wordt gerept - vraagt ds. Hajer

> '... hoe te handelen met die menschen, indien zij willen terugkeeren tot de gemeenschap der kerke. De Vergadering oordeelt dat men hen niet moet opnemen, alvorens de Provinciale Vergadering geraadpleegd te hebben'.[49]

43 Idem 9 nov. 1871, art. 7-9, 11.
44 Te Genderen; lid van de classicale commissie en geldschieter inzake het achterstallige tractement van ds. J. Kuiper.
45 NCGe 21 dec. 1871, art. 5, 10.
46 Te Genderen 1858-1878.
47 Te Dussen.
48 NCGe 21 dec. 1871, art. 12.
49 Idem 21 dec. 1871, art. 18.

Nog lezen we:

> ‘Daar de diaken G. Smits zijn tijd noodig heeft om voor het levensonderhoud voor zich en de zijnen te voorzien, zoo besluit de Vergadering dezen broeder *ƒ* 7 voor tijdverlies te geven en verzoekt den ouderling G. Branderhorst dat geld voor te schieten, welke beloofd heeft aan dat verzoek te zullen beantwoorden’.[50]

Op 17 maart 1872 kan ds. Hajer aan de classicale vergadering mededelen ‘dat er bij de afgewekenen te Meeuwen weder eenige toenadering begint te komen’.[51] Tevens komt ter tafel ‘de door Ds. Kuiper geteekende schuldbelijdenis wegens beleediging der Provinciale Vergadering’,[52] waarmee het geding met deze predikant als beëindigd wordt beschouwd.

We zullen het leven van de gemeente Meeuwen niet verder volgen. Het verwondert niet dat het lang duurt voor zij opnieuw een predikant ontvangt. In 1872 wordt het avondmaal er zelfs niet bediend.[53] Van 1896 tot 1912 is Albert Oost, gekomen van Lemele-Lemelerveld, als oefenaar aan haar verbonden.[54] In 1927 wordt J.M. Spier haar predikant, in combinatie met Dussen.

50 21 dec. 1871, art. 19. We concluderen dat de *ƒ* 7 éénmaal is uitgekeerd.
51 NCGe 7 maart 1872, art. 5.
52 Idem, art. 4; PVNB 21 maart 1872, art. 3.
53 NCGe 29 aug. 1872, art. 7.
54 Albert Oost werd in 1857 geboren. Hij diende de Gereformeerde kerk te Lemele-Lemelerveld van 1893-1894. Te Meeuwen werd hij in 1912 afgezet. *De Haas* III, 199.

Hoofdstuk 25
Dussen

In het vorige hoofdstuk hebben we reeds verscheidene zaken aangaande het dorp Dussen en de Afgescheidenen aldaar, vermeld. In het onderstaande bespreken we de jaren 1835 tot circa 1845 en 1864 tot 1873. Gedurende beide tijdvakken (en daarna) bestond er te Dussen een zelfstandige Afgescheiden gemeente. Ook in dit hoofdstuk kunnen we slechts putten - althans voor de hoofdzaken - uit het archief Hervormde Eredienst alsmede uit de notulen van de classicale en provinciale vergaderingen.[1]

1. Instituering

De gemeente werd geïnstitueerd zondag 8 november 1835 te Almkerk, door ds. H.P. Scholte. In zijn 'Lijst der texten' schreef hij onder genoemde datum 'te Almkerk ten huize van Ds. Meerburg[2] des avonds de kerkeraad van Dussen bevestigd'. Uit een brief van de burgemeester van Almkerk van 11 november 1835 weten we welke personen werden 'benoemd en bevestigd'. Tot ouderling: Adriaan Koekkoek en Gerrit Rombout; tot diaken: Matthijs J. Kamp en Hendrik Teuling.[3] Na 1837 wordt Koekkoek niet meer genoemd onder de afgevaardigden naar de classicale vergadering, terwijl we ook niet van Teuling lezen. Rombout legt in september 1839 zijn ambt neer. We vinden in de periode 1837 tot 1845 als nieuwe namen: Adrianus Nultenboek, ouderling en Martinus van Bergeijk, diaken.

2. Vervolging

Op zondag 24 juli 1836 leidt Gezelle Meerburg een godsdienstoefening te Dussen 'in de polder Jannezant, ten huize van Pieter Keller'.[4] Adriaan Koekkoek en Gerrit Rombout, zoals we zagen de ouderlingen der gemeente, geven op vrijdag daarvóór kennis aan de burgemeester dat de samenkomst zal worden gehouden, maar deze kan zonder meer geen toestemming verlenen. Op genoemde zondag

1 Literatuur: T. den Bok en W.J. van Andel-Bartels, *Honderdvijftig jaar Gereformeerde kerk te Dussen* (1835-1985), Dussen 1985. Men zie voor dit werkje ook hoofdstuk 24, noot 2.
2 Ds. G.F. Gezelle Meerburg werd 24 november 1835 afgezet als hervormd predikant.
3 Den Bok en Van Andel, *a.w*. 13.
4 Pieter Keller wordt door de burgemeester van Emmichoven gekwalificeerd als 'polderopziener van den polder Jannezant'; *Bos* III, 407.

wordt veldwachter Van der Pluijm naar het huis van Keller gezonden. Hij rapporteert de volgende dag aan burgemeester P.J. Staal:

> 'Dat hij gisterenmiddag tusschen twee en drie ure op gemelden polder is gekomen en zoodra hij op den polder kwam, in de verte reeds zag, dat eene groote menigte volks buiten het huis van Keller was; dat hij in het huis van Keller komende, heeft gezien en gehoord, dat de afgezette predikant Meerburg voor een daartoe ingerichtte stelling stond te preeken, hebbende eenen grooten bijbel voor zich leggen!
> Dat hij met geene mogelijkheid eene behoorlijke opschrijving der vergaderde personen heeft kunnen doen, aangezien het geheele huis, zoo voor als achter, opgepropt vol was, en buiten 's huis eene groote menigte zich bevond, wordende het geheele getal door hem begroot op omtrent driehonderd personen, van onderscheidene gemeenten'.[5]

Collega's van Van der Pluijm - hij was *in* het huis - hebben onder gelijke omstandigheden wèl ruim twintig namen kunnen noteren of in het geheugen prenten. Hij heeft de verzamelde menigte niet gelast uiteen te gaan en de burgemeester heeft hem niet vergezeld, zoals elders bij herhaling is gebeurd. Ook in 1837 leidt een samenkomst (hagepreek) niet tot een veroordeling.

Zou er iets van waar zijn, dat de Rooms-Katholieke burgemeester geen heil zag in een vervolging van een deel van zijn protestantse burgers? Rullmann schrijft, dat Meerburg op 24 juli 1836 te Dussen voor een grote schare 'zonder eenige burgerlijke of daarop gevolgde rechterlijke vervolging driemaal predikte ...'.[6]

Een 21 oktober 1836 aan de Koning gezonden request waarin vrijheid van godsdienstoefening werd gevraagd, wordt - zoals we zagen in hoofdstuk 3 - van de hand gewezen.

Op woensdag 20 september 1837 werd in verscheidene Afgescheiden gemeenten een 'Dank-, Vast- en Bededag' gehouden.[7] We lezen naar aanleiding hiervan bij Rullmann dat de Afgescheidenen in het Land van Heusden en Altena enige malen genoodzaakt werden

> 'een wijkplaats te zoeken in de grienden, op het open veld, of op het water. Zoo preekte Meerburg meermalen[8] op een afgelegen stuk lands, waar men zich van verscheidene zijden met schuiten heen begaf. Onder andere vierde men zoo den Dank-, Vast- en Bededag op 20 September 1837. Met eenige geloovigen uit de naburige plaatsen begaf de gemeente van Almkerk en Emmichoven zich ten getale van meer dan vierhonderd aan den vroegen morgen van dien Biddag in onderscheidene vaartuigen naar een afgelegen stuk land, waar zij tot 's avonds zes uur bleven, om ... een- en andermaal

5 *Bos* III, 408-409. De brief is gericht aan de gouverneur van Noord-Brabant.
6 *Schat in aarden vaten* V, 136. Rullmann vermeldt abusievelijk 24 juli 1837.
7 Men zie onder meer VIJFDE DEEL 374, 380.
8 Er zijn geen bewijzen dat dit "meermalen" gebeurd is.

geknield op aarde te liggen, terwijl Ds. Gezelle Meerburg hun voorging in schuldbelijdenis en gebed'.[9]

9 *Schat in aarden vaten* V, 155. Meerburg koos als tekst (althans voor één van de diensten) Jeremia 8 vers 20 ('klacht van de profeet'): 'De oogst is voorbijgegaan, de zomer is ten einde; nog zijn wij niet verlost'.
VIJFDE DEEL 374; De Gast, *Almkerk* 144.

Wat in het bovenstaande niet wordt vermeld, is dat deze samenkomsten werden gehouden op het territoir van de gemeente Dussen. De burgemeester van deze plaats schrijft op 9 oktboer 1837 aan de gouverneur:[10]

> '... Dat ik van de predikatie, welke door den afgezetten predikant, *G.F. Gezelle Meerburg*, wonende te *Almkerk* op den zoogenaamden *Hennep* (behoorende aan het Domein) van den buitenpolder *Kijfhoek*,[11] onder deze Gemeente, welke over de Rivier de Bakkerskil ongeveer twee uren van het Centrum van dezen Dorpe ligt, op den 20en September 11. in de open lucht is gedaan, niets heb geweten, en dus geene middelen heb kunnen aanwenden van dezelve te beletten.
> Dat ik eenige dagen daar na, doch slechts bij gerucht gehoord heb, dat op gemelde plaats en dag door voornoemde ex-predikant is gepredikt, waar op ik werkzaam ben geweest, om desaangaande eenige inlichting te krijgen, doch tot heden geen ander onderrigt heb bekomen als in deze is gemeld, waar van ik bij form van Proces-verbaal aan den Heer Officier van Justitie ook heb kennis gegeven.
> Bij deze kan ik U.E. alleenig[12] melden, dat er in deze Gemeente naar de bevolking gerekend zeer weinige afgescheidenen zijn, en zoo ik van ter zijde onderrigt ben slechts maar eenige van dezelve, gemelde predikatie hebben bijgewoond, als hebbende de vergadering bestaan, bijna geheel uit personen van andere naburige gemeenten, waarin meer verdeeldheid van dien aard bestaat en uit dewelke, zoo ik vermoede, men U.E. van de bedoelde bijeenkomst zal geïnformeerd hebben'.

De burgemeester merkt als het ware tussen de regels op, dat hij zich maar weinig verantwoordelijk acht voor de 'invasie' in zijn gemeente, uit Almkerk en Emmichoven.

Op 17 november 1837 dient de zaak voor de rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch. Genoemd college wordt niet veel wijzer uit het proces-verbaal van de burgemeester. De enige beklaagde, Gezelle Meerburg, is vertegenwoordigd door een procureur die blijkbaar niet meer heeft gezegd dan strikt nodig. De rechtbank spreekt de predikant vrij, daar zij niet bewezen acht, dat hij de samenkomst(en) heeft 'bestuurd'.[13]

3. Request 1839; request 1841

In het vorige hoofdstuk bespraken we beide requesten uitvoerig. Het eerste verzoekschrift waarin vrije uitoefening van godsdienst werd gevraagd, leidde tot een

10 RA Den Bosch; Arch. Prov. Bestuur van Noord-Brabant, Ingekomen stukken 12-20 okt. 1837 (inv. no. 859).
11 De plek ligt ten westen van de Bakkerskil, ongeveer ten westen van Nieuwendijk en ongeveer ten noorden van Hank. De naam "Kijfhoek" is nog in zwang.
12 Alleenig = alleen, slechts.
13 RA Den Bosch; Arch. rechtb. van eerste aanleg Den Bosch, Vonnissen 1837, 17 november.

afwijzing, het tweede tot erkenning van de gemeente te Meeuwen c.a. bij koninklijk besluit van 10 juli 1842.[14]

In deze paragraaf volstaan we met het noemen van de ondertekening van beide requesten, voor zover het personen woonachtig te Dussen betreft.

14 Hoofdstuk 24, noot 18.

request 1839

Jacoba van Bergeijk
Meggeltje van Bergeijk,[15] mede voor haar vier kinderen[16] Agnita, Jakob, Johanna, Martinus
Sijke van Bergeijk
Anna Bestervelt (echtgenote van H. Teuling)
Petronella Boom
Nikolaas de Graaf, mede voor zijn vijf kinderen Adriaan, Govert, Johanna, Klaas, Leendert
Jenneke Groenevelt
Kasper Haspels, mede voor zijn kinderen C. Haspels en S. Haspels
Frank Kamp
Matthijs J. Kamp
Andries Keller
Jenneke Keller
Pieter Keller
Segeriena Keller
Johannes van Klootwijk, mede voor zijn twee kinderen Anneke, Teunis
Adriaan Koekkoek
Jacob Koekkoek
Gerrit Rombout, mede voor zijn drie kinderen Gerdina, Peter, Susanna Dingena
Maria Rombout geboren van der Kolk (echtgenote van G. Rombout)
Petronella de Rooij, mede voor haar drie kinderen Bastiaan, Govert, Hendrika
Hendrik Teuling, mede voor zijn vijf kinderen Adriana, Anna, Elizabeth, Govert, Marinus
Hendrik Tolenaars, mede voor zijn kind Wilhelmina
David Zeelen, mede voor zijn vijf kinderen Dingena, Dirkje, Geertrui, Otto, Pieternella
Peter de Zeeuw, mede voor zijn drie kinderen Corstiana, Dingena, Geertrui

De ondertekening omvat 24 volwassenen en 33 minderjarigen.

request 1841

Herman van der Beek
Martinus van Bergeijk
Nikolaas de Graaf
Kasper Haspels
J. van der Heijden
Frank Kamp
Johannes van Klootwijk
Adriaan Koekkoek
Jacob Koekkoek
Peter Koekkoek
Adrianus Nultenboek
Gerrit Rombout

15 Echtgenote van de hervormd-gebleven Adam van Bergeijk. Zij tekent 'Meggeltje' -vermoedelijk was haar naam Megcheltje, afgeleid van Mechelina (EERSTE DEEL 89).
16 Bij deze ondertekening: minderjarige kinderen.

B. Roubos
Hendrik Teuling
David Zeelen
Otto Zeelen

De aandacht trekt het grote verschil met de ondertekening van het request van slechts twee jaren daarvóór, zowel in namen als in aantal (24; 16).

4. Adam van Bergeijk 1787-1843

We willen afzonderlijk enige aandacht besteden aan Adam van Bergeijk, aangezien hij en zijn echtgenote Megcheltje van Bergeijk op de voorgrond zijn getreden in de eerste periode van het bestaan van de Afgescheiden gemeente te Dussen.

> Adam van Bergeijk werd in mei 1787 te Elshout - vier kilometer ten oosten van Waalwijk - geboren als zoon van Evert van Bergeijk en Jenneke de Reus. Hij overleed te Dussen 20 oktober 1843, als weduwnaar, oud 56 jaar, van beroep schoolonderwijzer.[17] Hij was lid van de Hervormde gemeente aldaar en diende deze in de tijd van de Afscheiding als voorlezer en voorzanger. Zijn echtgenote Megcheltje van Bergeijk - vermoedelijk een nicht van hem - scheidde zich reeds eind 1834 of begin 1835 af.[18] Zij overleed te Dussen 23 juli 1842.[19]

Het was de hervormde predikant van Dussen, Theodoor van Spall, uiteraard niet ontgaan dat Megcheltje van Bergeijk omstreeks 1835 met zijn gemeente had gebroken en dat enige Afgescheidenen het meestershuis bezochten of aldaar samenkomsten hielden.[20] Echter, het tekenen door de echtgenote van de voorlezer - mede namens vier minderjarige kinderen - van het genoemd request 1839 en enige andere feiten, doen voor het classicaal bestuur van Heusden de maat overlopen. Na op 26 juni 1839 door dit college te zijn verhoord, zendt het, gedateerd 1 juli een brief aan Van Bergeijk, waarin aan hem onder meer de overweging wordt medegedeeld, dat

> ‘het voor het Classicaal Bestuur van het hoogste belang is, overtuigend te weten, dat de kerkelijke ambtenaren onder deszelfs ressort opregtelijk de leer en verordeningen der Hervormde Kerk zijn toegedaan, en geenszins de hand heimelijk bieden aan even dwaze als verderfelijke scheuringen ...’.

In hetzelfde schrijven wordt van Van Bergeijk geëist het volgende te verklaren en te beloven.

> ‘1°. Ik ondergeteekende verklaar in allen deele, als lidmaat en bezoldigd ambtenaar in de Hervormde Gemeente te Dussen, de belangen der Nederlandsche Hervormde Kerk te zijn toegedaan, en mij aan hare verordeningen overeenkomstig Gods Woord te onderwerpen.
>
> 2°. Ik verklaar voorts eenen opregten afkeer te hebben van alle separatistische scheuringen en woelingen, voor zoo ver die ook in de gemeente van Dussen plaats grijpen, of verder mogten plaats grijpen, en met welken uitslag dezelve al of niet bekroond mogten worden.

17 RA Den Bosch; Overlijden Dussen 1843, acte 21 okt.
18 DERDE DEEL 64.
19 RA Den Bosch; Overlijden Dussen 1842, acte 25 juli.
20 Rullmann, *Schat in aarden vaten* V, 166; hetgeen verder in deze paragraaf over A. van Bergeijk staat, ontlenen we aan de bladzijden 167-170.

3°. Ik verklaar, dat tegen mijnen wil en mijne begeerten mijne vrouw en kinderen aan dezelve deelnemen en hunne namen geplaatst hebben op een request ter verkrijging van eene van het Hervormd Kerkgenootschap Afgescheidene Christelijke Gemeente.

4°. Ik beloof bij deze plegtig, mijn beste pogingen, overeenkomstig mijnen pligt als man en vader, aan te wenden, om hen deze hunne handteekeningen te doen

intrekken, gelijk ik dezelve bij deze voor nietswaardig en buiten mij geschied verklaar.

5°. Ik beloof, dat ik even zoo zal trachten mijne kinderen het Godsdienstig onderwijs bij den Leeraar mijner gemeente gezettelijk te doen bijwonen, ter hunner Godsdienstige opleiding als leden der Hervormde Kerk, en verbind mij overigens, om alle scheuringen en woelingen met al mijn vermogen tegen te gaan, en mij als een ongeveinsd lidmaat en ambtenaar der Nederlandsche Hervormde Kerk te zullen gedragen.'

Adam van Bergeijk zond hierop enige dagen later het volgende antwoord.

'Aan het Classicaal Bestuur der Hervormden te Heusden.
De ondergeteekende, ontvangen hebbende eene aanschrijving van het Classicaal Bestuur van Heusden dato 1 Julij 1839, inhoudende beschuldigingen van op eene indirecte wijze het separatisme de hand te hebben geleend, enz. enz. verklaart alle separatisme, hetwelk afwijkt van de Formulieren van eenigheid, den Catechismus, de Geloofsbelijdenis en de Leerregels van Dordrecht voor de Gereformeerde Kerk in Nederland te verfoeijen, en een direct belijder te zijn van die Formulieren, omdat ze in alles met Gods Woord overeenkomen; het tegendeel immers zoude verloochening zijn van deze mijn belijdenis, voor ruim 34 jaren in de Christelijke Kerk voor God en de gemeente afgelegd? Terwijl ik het in eiken ambtenaar in de Hervormde Kerk naar Gods Woord hoogstens moet afkeuren, die, het zij op eene directe, het zij op eene indirecte wijze, het separatisme, het liberalisme en het Arminianisme begunstigt.
Ingevolge de voorgestelde vragen, wensch ik rondborstig te antwoorden:

1°. Ik ondergeteekende, lidmaat eener Christelijke Hervormde gemeente, verklaar mij gaarne in allen deele overeenkomstig het dierbare Woord Gods te zullen blijven onderwerpen, gelijk dit, door Gods genade, ten allen tijde mijn bedoeling is geweest, hoewel men mij in deze indirect heeft veroordeeld.
2. Ik verklaar voorts eenen opregten afkeer te hebben van alle ongeregelde scheuringen en woelingen, voor zoo verre die in of buiten de gemeente van Jezus Christus mogten plaats grijpen, met welken uitslag dezelve al of niet bekroond worden.
3. Ik verklaar eenmaal mijne toestemming aan mijne vrouw en kinderen verleend te hebben, om zich van het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap af te scheiden, en haar in hare geloofsbelijdenis vrij te laten; dit regt kan of zal ik haar nu niet meer onttrekken, te meer daar zij alleszins toont zeer Godsdienstig te zijn.

4°. Ik beloof bij deze plegtig, mijne beste pogingen, overeenkomstig mijnen pligt als man en vader, mede aan te wenden ter vervulling onzer gedane beloften, zoo wel bij het voltrekken des huwelijks, als bij de bediening des H. Doops.

5°. Ik beloof, dat ik mede zal trachten mijn kinderen, die mij zeer lief en dierbaar zijn, gezettelijk Godsdienstig onderwijs te doen bijwonen ter hunner Godsdienstige opleiding, als leden van Christus Kerk, en verbind mij overigens andermaal, om alle verderfelijke scheuringen en woelingen met al mijn vermogen tegen te gaan, en, zoo als ik vermeen altijd gedaan te hebben, mij als een lidmaat van Christus Kerk te zullen gedragen. De hemelsche Vader schenke daartoe Zijnen Heiligen Geest. Hij leere ons datgene te gelooven, belijden en betrachten, wat Hem welbehagelijk zij, en in het uur des doods ons kan te stade komen. Want zoo wie Mij niet zal beleden hebben voor de menschen, dien zal Ik ook niet belijden voor Mijnen hemelschen Vader, zegt Jezus.'

Deze verwikkelingen hebben geen vervolg gekregen. Naar de oorzaak daarvan kunnen we alleen maar gissen.

5. Gemeentelijk leven 1864 tot 1873

Voor de inhoud van deze paragraaf konden we slechts putten uit de 'Aanteekeningen van de handelingen in de gemeente Dussen'[21] alsmede uit de notulen van de classis Genderen.

De 'Aanteekeningen' beslaan de jaren 1863 tot 1875. De notulen van de kerkeraad en de 'Lidmatenregisters' beginnen met 1876.

In dit hoofdstuk laten we het in het vorige behandelde aangaande de scheiding van Meeuwen en Dussen - moeizaam verlopen vanwege verwikkelingen van financiële aard - verder rusten. In de 'Aanteekeningen' vinden we onder meer het volgende.

12 december 1863. 'Voor de eerste maal met de mansleden van Dussen vergaderd bij Izak van Tilborg. Besloten om de Classe voor te stellen dat de gemeente genoegen nam in het besluit van de Provinciale vergadering[22] zoo het haar toegestaan werd om onder de Classe Almkerk geplaatst te worden'.

26 december 1863. Opnieuw een vergadering ten huize van Izak van Tilborg. Het voorstel van de classis gehouden te Meeuwen op 22 december[23] wordt medegedeeld 'namelijk dat op de eerstkomende Provinciale vergadering het verzoek om onder de Classe Almkerk geplaatst te worden, zal dienen, doch zoo lang onder de Classe Genderen ...'.[24]

26 januari 1864. 'In den Hoek[25] vergaderd met de leden en de predikanten J. Verweij, F. Hajer en J. Bavinck en ouderling B. Versteeg.[26] Kerkenraad gekozen en bepaald dat 14 dagen daarna de gemeente bevestigd zal worden. Dit moet verzocht worden aan den Consulent Hajer en die zal het verzoeken aan Ds. Bavinck welke beloofd heeft het te zullen doen'.

1864. 'Nadat de Provinciale Kerkvergadering van Noord-Brabant, in 't jaar 1800 drie en zestig[27] de Gemeente Dussen van de Christelijke Afgescheidene Gecombineerde Gemeente Meeuwen c.a. heeft losgemaakt en tot eene op zich zelf staande Christelijk Afgescheidene Gemeente geproclameerd heeft, heeft zij, in den geordenden Christelijken weg, uit de Gemeente leden gekozen, twee Ouderlingen en twee diakenen, namelijk Eijmert van Daalen Js. zn en Otto Zeelen Ouderlingen: Pieter Joppe Verschoor A. zn en Govert van Kooten diakenen; welke benoemde Kerkenraad door Ds. J. Bavinck van den Nieuwendijk met de eerste Prediking, over Psalm 87 vers 5, op den 2n Maart 1800 vier en zestig in de achterhuizing of

21 StrA Heusden; Arch. Gereformeerde kerk te Dussen, inv. no. 36 - aantekeningen aangaande de beginperiode van de Gereformeerde kerk te Dussen, gehouden predicaties etc.
22 PVNB 22 okt. 1863: "... dat de leden der Gemeente onder Dussen zich voor het vervolg als eene afzonderlijke Gemeente zullen constitueeren, met bepaling dat zij onder toezigt der Classis Genderen zullen staan" (geen art.).
23 NCGe 22 dec. 1863, art. 2-3.
24 Dit punt komt verder niet ter sprake; Dussen blijft in deze jaren behoren tot de classis Genderen.
25 Hoek is een thans bestaande straatnaam.
26 Genderen.
27 Men zie noot 22.

schuur van Govert van Dijk, is bevestigd en, alzoo is de Christelijke Afgescheidene Gemeente Dussen tot eene zelfstandige geconstitueerd. Een honderd en vijftig personen waren er bij gissing, bij Prediking en bevestiging, aanwezig. Van stonden af aan heeft de Gemeente Dussen, in de behoefte van hunne Armen voorzien en, ook voor Klassikale-, Provinciale-, Synodale- en andere onkosten, bijgedragen en verrekend.

Voor eene aanzienlijke schare volks heeft Ds. Juch,[28] den 24n Maart 1864, in voornoemd achterhuis of schuur, gepredikt uit 't Hooglied van Salomo, 2e hoofdstuk 't derde vers.'

Uit het bovenstaande blijkt onder meer dat de gemeente te Dussen 2 maart 1864 werd geïnstitueerd.

1866. 'Den 15n December 1800 zes en zestig heeft de Gemeente bij publieke verkooping aangekocht een huis, erf, tuin en boomgaard, afkomstig van wijlen Govert van Dijk en anderen, voor de som, met kosten, van *ƒ* 977,30'.

> De gemeente koopt deze onroerende goederen - tevens de plek waar tot nu toe samenkomsten werden gehouden - reeds vóórdat Meeuwen het bedrag van *ƒ* 850,- aan haar heeft uitgekeerd. Immers, dit laatste gebeurde pas begin 1871.[29]
> Het is voor de kleine gemeente gedurende de eerste jaren niet gemakkelijk, op eigen benen te staan. In het rapport van de kerkvisitatie midden 1867 uitgebracht, lezen we dat te Dussen geen lokaal voor de openbare godsdienstoefeningen aanwezig is, en 'deze laatste ook niet gehouden worden en huisbezoek evenmin plaats heeft'; verder 'dat sommige leden naar Meeuwen, anderen naar Almkerk ter kerk gaan'.[30] Een jaar later: 'Echter is het bekend dat genoemde gemeente nog steeds de openbare Godsdienstoefening mist'.[31] Midden 1869 beloven de afgevaardigden van Dussen ter classicale vergadering in het vervolg op de zondag geregeld samen te komen.[32] Als gevolg van deze belofte wordt voortgevaren met kerkbouw - wellicht is de in 1866 aangekochte opstal ingrijpend verbouwd.

1870. 'Den 7n April 1800 en zeventig, heeft Izak van Tilborg den eersten steen gelegd van het daar te stellen Kerk-gebouw der Christelijke Afgescheidene Gemeente Dussen. Ds. J. Bavinck van den Nieuwendijk sprak bij die gelegenheid een hartelijk woord naar aanleiding van Psalm 27 vers 4 en na hem Ds. J. Kuiper van Meeuwen, doch niet zoo stichtelijk en opwekkend als van Ds. Bavinck. Deze plechtigheid is met psalmgezang en gebed gesloten. Gode tot eer.

Den 25n September 1870 heeft Ds. Bavinck de eerste Predikatie in het Kerkgebouw gedaan, naar aanleiding van Jesaja 56 vers 7, 't laatste gedeelte'.

28 De voormalige Kruisdominee Jacob Juch (1819-1883), dan te Landsmeer. Men zie voor hem *De Haas* I, 148-150.
29 Hoofdstuk 24, paragraaf 3.
30 NCGe 3 juli 1867, art. 5.
31 Idem 16 sept. 1868, art. 4.
32 7 juni 1869, art. 3.

Rond 1873 zijn er blijkbaar plannen gerijpt inzake het beroepen van een predikant. Op 7 juni van genoemd jaar koopt Kasper Haspels, 'kerkmeester', van beroep timmerman, volgens volmacht van de kerkeraad, bestaande uit de ouderlingen E. van Daalen, landbouwer, Otto Zeelen, timmerman en de diakenen G. van Kooten, landbouwer, P.J. Verschoor, landbouwer: een huis, tuin, erf en boomgaard te Dussen 'in het Noordeveld', voor *ƒ* 1.025,-.[33]

De eerste predikant was J.N. Lindeboom - broer van Lucas Lindeboom - die 23 april 1876 te Dussen werd bevestigd. Hij was op dit tijdstip 25 jaar; Dussen was zijn eerste gemeente. Hij stond aldaar tot 7 november 1880.

Lindeboom was een man van grote bekwaamheid; hij diende verder de gemeente te Ambt Vollenhove en Zutphen (1884-1916). In 1926 vierde hij, als emeritus, te Asperen zijn 50-jarig ambtsjubileum en overleed te Scheveningen in 1928.[34] Ongetwijfeld heeft de bediening van Lindeboom de gemeente te Dussen opgebouwd.[34]

33 Arch. Gereformeerde kerk te Dussen, inv. no. 50. Het 'Noordeveld' is gelegen ten noorden van de huidige dorpskern.

34 Uitvoerig levensbericht: *De Haas* II, 217-218.

34 Uitvoerig levensbericht: *De Haas* II, 217-218.

Hoofdstuk 26
Heusden

In het stadje Heusden, rijk aan historie,[1] woonden in 1844 circa 2100 personen, van wie ongeveer 200 militairen; er stonden 409 huizen, bewoond door 420 huisgezinnen. De inwoners vonden hun bestaan in de brouwerijen, handel in hop, het verzorgen van het garnizoen, winkelnering en de landbouw. Er waren ongeveer 850 Hervormden, enige Afgescheidenen, 1200 Rooms-Katholieken, 30 Evangelisch-Luthersen en 40 Israëlieten.[2]

De archief-balans voor 'Heusden' is sterk negatief. Spectaculaire gebeurtenissen waarin de stedelijke overheid of een rechtbank werd gemengd, zijn er niet geweest. De archieven van de Hervormde gemeenten te Heusden, Oud-Heusden en Herpt, te Aalburg en Heesbeen alsmede te Wijk, waaruit bij de stichting van de Afgescheiden gemeente haar leden kwamen, bevatten geen bijzonderheden aangaande ons onderwerp.[3] Wat het archief van de Gereformeerde kerk te Heusden betreft: de notulen van de kerkeraad beginnen met 1877, het oudstbewaarde 'Lidmatenboek' is aangelegd 1 januari 1878.[4] Daarnaast bevat dit archief enige stukken over gevarieerde onderwerpen, waarvan we er een paar zullen noemen.

1 Men zie bijvoorbeeld Jacobus van Oudenhoven, *Beschrijvinge der Stadt Heusden*, Amsterdam 1743; (Ds.) C.W. Pape, *De Staden het land van Heusden* I-II, 's-Hertogenbosch 1824-1825.

2 *Van der Aa* V (1844), 544-557.

3 Te Wijk stond de bekende predikant Bernardus Moorrees van 1815-1816 en van 1831 tot 1851 (emeritaat); men zie voor hem bijv. *Bos* I-IV register. In de notulen van de kerkeraad van 19 aug. 1824, art. 3, vinden we dat geen bijzonderheden aangaande het huisbezoek behoeven te worden vermeld, behalve
'dat er een en andere leden waren die den openbaren godsdienst verzuimden, welke zij daar over vermaand hadden en besloten wierd hun verder te vermanen'.
Volgens de notulen van de kerkeraad van 1 sept. 1835, art. 4-7, 9 worden Jan Vos en Heiltje van Wijk vermaand, aangezien zij 's zondags bij Scholte of bij Gezelle Meerburg kerken, maar we vinden hen niet bij de Afgescheidenen. In het 'Lidmatenregister 1724-1853' wordt vermeld dat E.K. van der Hoven en H. Haakmeester zich vóór 1842 hadden 'afgescheiden' en in genoemd jaar terugkeren; het wordt niet duidelijk bij welk kerkverband Haakmeester zich had aangesloten (Waalse gemeente?).
Het archief van 'Wijk' wordt bewaard in StrA Heusden.

4 Jaartal en datum kunnen onzes inziens niet worden losgemaakt van het predikantschap van Jan van Andel. Deze bekwame theoloog en organisator stond te Heusden van 4 maart 1877 tot 28 sept. 1879. Men zie voor hem *De Haas* I, 14-16.

1. Stichting der gemeente

Volgens een afschrift van de 'Oprichtings-acte Gereformeerde Kerk Heusden[5] ...', bewaard in haar archief,[6] werd de gemeente vrijdag 8 februari 1841 gesticht ten huize van Arnoldus Fok, wonende aan de Botermarkt. Aanwezig waren de volgende personen

Inwoners van Heusden: Cornelis Duijser, Arnoldus Fok, Pieter Konings, Egbert Heykes Vrieze.
Inwoners van Aalburg-Heesbeen: Peter de Bruijn, Pieter Lakerveld, Teunis Vos.
Inwoners van Wijk: Jacob van Gameren,[7] Willem Treffers, Jasper Verkuijl ('wonende op den Biesheuvel onder Wijk'), Bastiaan Vos Jzn., Cornelis de Waal.[8]

De twaalf aanwezigen verklaren onder meer, dat zij 'na daartoe kennis gegeven te hebben aan de Opzieners der Christelijke afgescheiden gemeente in de Classis van Veen',[9] zich verenigd te hebben tot een gemeente. Tot ouderling worden gekozen Arnoldus Fok en Bastiaan Vos Jzn.; de keuze van een diaken valt op Pieter Konings. In dit geval kunnen we eigenlijk niet spreken van 'instituering'. Mogelijk zijn de ambtsdragers later bevestigd. We krijgen de indruk dat C. Duijser als secretaris (scriba) heeft gefungeerd. Hij tekent de 'acte' als eerste en 'wettigt' de 'naamtekening' - een kruisje - van C. de Waal.

In een nader te noemen stuk, namelijk van 24 februari 1850, staat dat 'de te Wijk woonwachtige lidmaten zich aan de Christelijke Afgescheiden gemeente alhier hebben onttrokken'. Dit zal zijn gebeurd vóór of begin 1843, want in het request van 21 februari van dit jaar worden de genoemde personen uit Wijk niet vermeld. Niet onmogelijk is dat deze groep bezwaar had tegen het vragen van 'vrijheid' aan de Koning.

2. Cornelis Duijser (1813-1875)

Het is hier de plaats enige aandacht te besteden aan Cornelis Duijser die in de Afscheiding te Heusden een centrale persoon mag worden genoemd.

5 Het archief van de Gereformeerde kerk te Heusden wordt bewaard in StrA Heusden.
6 Inv. no. 8.
7 Naar wij menen is bedoeld: van Gammeren.
8 Van deze personen vinden we slechts Cornelis de Waal genoemd in de (zeer onvolledige) archiefstukken van 'Veen' (hoofdstuk 16).
9 Dit is het enige levensteken van de classis Veen (Veen, Giessen c.a.) na 1837; zij ging op in de classes Almkerk en Genderen.

Cornelis Duijser werd 27 september 1813 te Veen geboren als zoon van Daniël Duijser en Johanna Brouwers.[10] Hij overleed te Heusden 3 maart 1875, oud 61 jaar, van beroep koopman, echtgenoot van Anna Hendrika Jong.[11]

Ook in hoofdstuk 16 (Veen) werd Duijser door ons genoemd. Ds. C.W. Pape te Heusden geeft in de tijd rond 1835 aangaande hem enige bijzonderheden.[12] Op 7 september 1829 werd Duijser te Utrecht als student in de theologie ingeschreven; in 1835 was hij candidaat in de theologie, maar moest zijn kerkelijke examens nog afleggen. In Veen voegde hij zich bij de Afgescheidenen en gold daar - mede door zijn kennis - als één der voormannen. Aan op hem geoefende aandrang zich als predikant beschikbaar te stellen, werd door hem geen gevolg gegeven.[13] Hij stelde zich tegenover Scholte in diens leer aangaande de doop.[14]

Duijser is te Heusden brouwer geweest, maar in het Bevolkingsregister van deze plaats, aangelegd in 1840, staat hij ook geboekt als 'Directeur der Stoomboot'. Het gezin woont dan 'Wijksch Eind', wijk West, no. 99.[15]

Duijser was 15 augustus 1838 te Dordrecht gehuwd met Anna Hendrika Jong. Na 1841 wordt Duijser, volgens nader te noemen acten, getypeerd als 'koopman'.[16]

Het echtpaar Duijser-Jong kreeg vier kinderen: Johanna, geb. 18 juni 1839; zij overleed te Heusden in 1916; Wilhelmina Frederika Maria, geb. 18 december 1841; Daniël, geb. 10 februari 1846 en Willem, geb. 1 september 1852.[17]

Johanna Duijser huwde 14 december 1859 Jacobus Burghout, landbouwer te Heusden[18] en na diens overlijden Adrianus Gezelle Meerburg op 15 mei 1873.[19] Willemina F.M. Duijser huwde 28 juni 1863 Simon Evenhuis (predikant te Heusden 1860-1862)[20] en na diens overlijden (1867) op 21

10 RA Den Bosch, Geboorten Veen 1813, acte 28 sept.

11 RA Den Bosch, Overlijden Heusden 1875, acte 5 maart.
Volgens het reeds genoemde 'Lidmatenboek' (1878) werd Anna H. Jong in 1851 lid der gemeente. (Naar we aannemen legde zij toen belijdenis des geloofs af. Op 24 februari 1850 was zij reeds aangesloten, zoals we zullen zien). In 1880 vertrok zij als weduwe naar 'de Gemeente Winterswijk'.

12 *Bos* IV register.

13 Men zie hiervoor VIJFDE DEEL 50, 96-98, 347.

14 Men zie voor C. Duijser ook: hoofdstuk 16, paragraaf 5.

15 StrA Heusden, Bev. reg. Heusden no. 3 (1840-1850). Het hiergenoemde 'Wijksch Eind' werd later (1849-1859) genoemd 'Hoogedijkstraat'; thans Wijksestraat (voormalig huis van Duijser: nummer 42). Jarenlang heeft een stoomboot-dienst bestaan tussen Heusden en Gorinchem.

16 Door het verloren gaan van de 'patentregisters' van Heusden van de vorige eeuw, is het niet mogelijk precieze gegevens aangaande de werkzaamheden van C. Duijser te vinden, bijvoorbeeld de invulling van het beroep 'koopman'.

17 RA Den Bosch, Geboorten Heusden, resp. acte 18 juni 1839, 20 dec. 1841, l0 febr. 1846, 1 sept. 1852. Het overlijden van Johanna Duijser in 1916 is vermeld op haar grafzerk (noot 29).

18 RA Den Bosch, Huwelijken Heusden 1859.

19 Idem 1873. Als naam van de bruidegom wordt vermeld Adrianus Meerburg.

20 RA Den Bosch, Huwelijken Heusden 1863.

mei 1869 Lucas Lindeboom, predikant te 's-Hertogenbosch; laatstgenoemde werd in 1883 docent aan de Theologische School te Kampen.[21] Willemina F.M. Duijser overleed aldaar 9 mei 1900.[22]

Rond 1849 is er in de Afgescheiden gemeente te Heusden slechts één ouderling, de genoemde Arnoldus Fok, die ‘wegens ligchaamsgebreken en ouderdom niet tot zijne bediening in staat was’.[23] Naast hem werd C. Duijser gekozen, maar deze vond het

21 *De Haas* II, 218-221.
22 *Ibidem* 219.
23 NCGe 23 mei 1849, art. 6; ...sept. 1849, art. 2.

bezwaarlijk dit ambt te aanvaarden ‘om dat hij de vereischte hoedanigheden als Ouderling in hem niet bevond, tot welker aanneming de Classie hem nog zou vermanen’.[24] De classis gaat hiermee door, inzonderheid als tengevolge van het terugtreden van A. Fok de gemeente ‘zonder bestuur van Ouderling’ is.[25] Duijser heeft blijkbaar eind 1851 het ouderlingschap aanvaard, want, terwijl in de november-vergadering van de classis geen afgevaardigde van Heusden aanwezig is,[26] wordt hij van de december-vergadering 1851[27] tot na 1870 ononderbroken als ouderling genoemd. In hoofdstuk 4 vermeldden we reeds dat C. Duijser scriba is geweest van de provinciale vergaderingen van 24 november 1858 tot 1 juli 1868; ook in de provinciale notulen wordt hij daarná als ouderling gekwalificeerd.
Deze vergaderingen werden in genoemd tijdvak bij herhaling in Heusden, te zijnen huize gehouden.[28]

Nadat begin 1856 diaken P. Konings is overleden, treedt David van Leeuwen in zijn plaats. Vanaf dit jaar tot na 1870 wordt de kerkeraad gevormd door Cornelis Duijser en laatstgenoemde, aan welk tweetal we voor 1860-1862 de naam van ds. S. Evenhuis moeten toevoegen.

3. Erkenning

Gedateerd 21 februari 1843 wendt de gemeente zich tot de Koning met het verzoek te worden erkend.[29] Onder meer wordt verklaard dat haar leden wonen te Heusden, Heesbeen[30] en Aalburg; dat de openbare godsdienst zal worden uitgeoefend ‘in het gebouw staande in de Gasthuisstraat tusschen de huizen No. 14 en 15, Wijk O’[31]; en, dat men het reglement van de erkende gemeente te Almkerk - een variant van het Utrechtse - heeft aangenomen.

De ondertekening vertoont - zoals we reeds opmerkten - verschillen met het lijstje namen van 1841 (paragraaf 1). We missen leden uit Wijk; de meesten van de negentien adressanten wonen te Heusden.

(De namen die cursief zijn gedrukt, worden in paragraaf 1, bij de oprichters vermeld.)

24 Idem 17 april 1850, art. 5, 7.
25 20 aug. 1851, art. 8.
26 5 nov. 1851, art. 2.
27 12 dec. 1851, art. 2.
28 Drie gelijke en naast elkaar liggende grafzerken aan de noordzijde van de Catharijne kerk te Heusden laten zien dat daar begraven liggen de in het voorgaande genoemden: Jacobus Burghout; Simon Evenhuis; Adrianus Gezelle Meerburg en Johanna Duijser ‘eertijds weduwe van Jacobus Burghout’.
29 Herv. Ered. 18 mei 1843, no. 2.
30 Burgerlijke gemeente Eethen, Genderen en Heesbeen.
Er was één Hervormde gemeente Aalburg en Heesbeen.
31 Thans Gasthuisstraat 3; de burgemeester omschrijft in een begeleidende brief de plaats van het gebouwtje met ‘(kadastraal) Sectie A No. 187’.

Arnoldus Fok, winkelier, ouderling[32]
Pieter Konings, schipper, diaken[32]

32 Ambt wordt niet vermeld; ook de beroepen en woonplaatsen - voor zover konden worden achterhaald - zijn door ons in dit lijstje toegevoegd. Indien geen plaatsnaam genoemd: woonachtig te Heusden.

32 Ambt wordt niet vermeld; ook de beroepen en woonplaatsen - voor zover konden worden achterhaald - zijn door ons in dit lijstje toegevoegd. Indien geen plaatsnaam genoemd: woonachtig te Heusden.

Het kerkgebouwtje van de Afgescheidenen te Heusden; thans Gasthuisstraat 3. In 1865 werd de voorgevel vernieuwd, getuige de gevelsteen ‘M.v.d. Mooren Kerkmeester 1865’

Klasina Bleijenberg (Wijk?)
Hendrik Braspenning (Wijk?)
Elizabeth de Bruijn (Wijk?)
Cornelis Duijser, koopman
Cornelia Fraterman (vrouw van A. Fok)
Gijsbertje Garstman, vroedvrouw (ongehuwd, geb. 1773)
Johanna Martina de Kok, zonder beroep (ongeh.)
Adrianus Konings (zoon van P. Konings)
Gerrit Lakerveld (Aalburg?)
Pleter Lakerveld (Aalburg?)
Adrianus van der Mooren (zoon van Matthijs)
Antonie van der Mooren (idem)
Matthijs van der Mooren, koopman
Teunis Vos (Aalburg)

Egbert Heykes Vrieze, schoenmaker en zijn vrouw Cuinira Janson
Adriana van Wijk, zonder beroep (ongeh.)

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 14 juni 1843, no. 55.[33]

Ds. H.G. Klijn[34] is blijkbaar een goede bekende geweest van de Heusdense Afgescheidenen. In 1844 preekt hij, wonende te Kockengen, te Heusden zeven maal. Namelijk drie keer op 3 maart, twee keer op 17 september en twee keer op 19 september.[35]

4. Ledenlijst per 24 februari 1850

Er is een ledenlijst bewaard - althans in afschrift - per genoemde datum.[36] Wat de reden is geweest, haar op dit tijdstip te maken, onttrekt zich aan onze waarneming. Wellicht staat het in verband met de in de volgende paragraaf te noemen notariële acte. De lijst bevat onderstaande namen.[37]

Adriana Branderhorst
Hendrik Braspenning
Elizabeth de Bruijn
Cornelis Duijser en zijn vrouw Anna Hendrika Jong met hun kinderen
Daniël, Johanna, Wilhelmina Frederika Maria
Arnoldus Fok, ouderling en zijn vrouw Cornelia Fraterman
Gijsbertje Garstman
Adriana Konings
Adrianus Konings
Helena Konings
Pieter Konings, diaken
Gerrit Lakerveld
Gezina Lakerveld
Johanna Lakerveld
Otto Lindeman
Pietje Millenaar (dienstbode bij familie Duijser)
Antonie van der Mooren
Cuinira van der Mooren
Matthijs van der Mooren
Gerrit Rombout en zijn vrouw Maria van der Kolk met hun dochter Susanna Dingena[38]

33 Herv. Ered. 17 juni 1843, no. 13.
34 Men zie voor hem VIERDE DEEL register.
35 'Gepredikte Texten door H.G. Klijn ...', manuscript bewaard Heritage Hall, Calvin College, Grand Rapids, Michigan.
36 Archief Gereformeerde kerk, inv. no. 8. Het afschrift bevat enige onvolkomenheden: Honings i.p.v. Konings, Van der Hoek i.p.v. Van der Kolk etc.
37 Volgens NCGe 23 mei 1849, 7 mochten de weinige Afgescheidenen wonend te Heesbeen zich aansluiten bij Heusden of bij Genderen.
38 Circa 1840 vonden we dit gezin in Dussen (hoofdstuk 25, paragraaf 2).

Paulus Schermers
Cornelis Versteegh
Teunis Vos (Aalburg)
Egbert Heykes Vrieze en zijn vrouw Cuinira Janson met hun kinderen
Gijsbertje Vrieze, Machiel Heykes Vrieze
Gerardina Zonneveld

De gemeente omvatte derhalve begin 1850: 34 zielen.[39]

5. Kerkgebouw

Op 18 mei 1850 wordt de gemeente eigenares van het kerkgebouwtje, Gasthuisstraat 3 - ook thans als zodanig in gebruik.

Aan de acte van koop en verkoop[40] ontlenen we, dat Arnoldus Fok, rentenier, te Heusden verkoopt aan de Afgescheiden gemeente, vertegenwoordigd door kerkmeester Matthijs van der Mooren, koopman, te Heusden, een gebouw en erf in de Gasthuisstraat, kadastraal Sectie A no. 187, groot 1 are en 72 centiare. Sedert enige jaren heeft de gemeente in dit gebouw haar godsdienst uitgeoefend. De koopsom bedraagt *f* 500,-.[41] De verkoper en zijn echtgenote Cornelia Fraterman, zullen in het kerkgebouw gedurende hun leven, mede voor hun huisgenoten en bloedverwanten bezitten en ‘ten hunnen gebruiken behouden de tweede of middelste zitbank aan de linkerzijde of wel ten noorden van den Predikstoel staande ...’.[42]

6. Ds. S. Evenhuis

De reeds genoemde Simon Evenhuis werd 13 mei 1834 te Woltersum, gemeente Ten Boer, geboren. Al kort na de opening van de Theologische School te Kampen - in 1854 - ging hij aan deze instelling studeren. Het candidaatsexamen werd afgelegd 13 oktober 1859, en na 1 februari 1860 te zijn geëxamineerd door de Provinciale vergadering van Noord-Brabant,[43] volgde 5 februari 1860 zijn bevestiging te Heusden. Hij stond aldaar tot 24 augustus 1862. Vervolgens was Evenhuis van 31 augustus 1862 tot 4 november 1863 predikant te Scharnegoutum. Zoals vermeld huwde hij

39 Volgens de volkstelling 1849 waren er in dit jaar te Heusden 31 Afgescheidenen (De Kok, *Nederland op de breuklijn* 437).
40 Archief Gereformeerde kerk, inv. no. 8.
41 De verkoper heeft het onroerend goed verkregen door aankoop van de erven Dirk Heckart Marinus op 21 april 1829. In 1774 werd het aangekocht door de Lutherse gemeente te Heusden. Daarvóór was het ‘de Oude 's Lands Hooftwaght’.
42 Er werden meer bepalingen gemaakt. bijvoorbeeld, dat de verkoper en zijn echtgenote niet zullen kunnen worden genoodzaakt tot het geven van bijdragen aan genoemde gemeente; en dat beiden zullen hebben het recht van vrije in- en uitgang via het erf van het verkochte naar het woonhuis van Fok en zijn vrouw, staande op de Botermarkt (thans nummer 22). Arnoldus Fok overlijdt te Heusden 1 juni 1854 (RA Den Bosch, Overlijden Heusden, 1854, acte 1 juni).
43 PVNB 1 febr. 1860 (geen art.).

28 juli 1863 te Heusden Willemina F.M. Duijser. Op 11 november 1863 werd hij te Sneek bevestigd. Daar noodzaakte een ernstige vorm

van tuberculose - de artsen spraken van ‘een diepe ontsteking in de long’ - hem een half jaar ziekteverlof te vragen. Maar reeds voor deze periode om was, ging hij noodgedwongen met emeritaat: 11 oktober 1867. De kerkeraad van Sneek gaf hem een loffelijk getuigenis, waarin we onder meer lezen:

> ‘Op grond van eene bijna vierjarige ondervinding kunnen wij allen verklaren, dat zijn Eerw. als wetenschappelijk, ijverig, getrouw en Godzalig dienstknecht van Jezus Christus in deze Gemeente is werkzaam geweest en ons de leer der Waarheid naar Gods Woord en onze aangenomen formulieren heeft verkondigd’.[44]

Hij overleed te Heusden 6 december 1867. Dan schrijft de kerkeraad:

> ‘Nog hoopte en bad men zijne herstelling; - doch God heeft gewild, dat deze trouwe, ijverige en met vele gaven toegeruste dienaar vroegtijdig zou rusten in den schoot van Abraham. Zalig zal hem die ruste zijn; zwaar blijft echter ons het verlies’.

44 Men zie voor Evenhuis te Sneek Wesseling, *De Afscheiding in Friesland* III, 173-175. Ds. Jan van Andel schreef onder de titel ‘Simon Evenhuis, als student, aan Pieter Lanting’ een In memoriam in *Zalsmans Jaarboekje voor Kerk, School en Zending in Nederland*, Kampen 1873, 110-128. Men zie voor (ds.) Pieter Ariëns Lanting (1836-1915): *De Haas* II, 215. Over Evenhuis ook: J. van Gelderen, ‘Momenten uit het verleden (8)’, in *Theologische Hogeschool* jrg. 8, Kampen 1972, 46-50.

Hoofdstuk 27
's-Hertogenbosch

's-Hertogenbosch is tot in de eerste helft van deze eeuw een Rooms-Katholieke stad gebleven. Van de ongeveer 19500 inwoners die men er in 1844 telde, waren er ruim 16000 Rooms-Katholiek, 2500 Hervormd, 520 Evangelisch-Luthers, 150 lid van de Waalse gemeente en er woonden 380 Israëlieten. Er stonden 3300 huizen, bewoond door 4070 huisgezinnen. Men vond zijn bestaan ‘in den binnenlandschen handel en scheepvaart’ of in één van de vele fabrieken, die de stad rijk was.[1] Het archief[2] van de Afgescheiden gemeente is vanaf haar instituering (1842) bewaard. In de notulen van de classicale vergaderingen (Genderen) wordt zij, zoals we zagen, genoemd met ingang van 19 december 1848.[3] Wat in het archief van de Hervormde gemeente aangaande de Afscheiding ter plaatse wordt gevonden, vermelden we in paragraaf 1.

1. Voorgeschiedenis

Begin 1835 worden in 's-Hertogenbosch oefeningen van twintig tot veertig personen gehouden ten huize van Trijntje Verbeet in de Vischstraat, bij een schipper Donkers ‘op de haven’ en mogelijk in een derde woning. Zij geven aanleiding tot een uitvoerige correspondentie van de hervormde predikant A. Luberti Augustini aldaar, alsmede van enige hoge burgerlijke autoriteiten.[4] Laatstgenoemden vinden het verontrustende element in deze samenkomsten dat zij ook worden bezocht door te Den Bosch gelegerde militairen - enigen van hen zouden door ds. H.P. Scholte zijn beïnvloed. Het enige verband dat we kunnen ontdekken met de Afscheiding ter plaatse, is, dat de oefeningen worden bezocht door Hendrik van Beest van Andel. Deze werd in 1799 geboren en eind 1826 gekozen als diaken van de Hervormde gemeente. Hieruit blijkt dat hij reeds als jonge man in Den Bosch een vooraanstaande plaats innam. Gedurende het tijdvak januari 1827 tot september 1835 is hij ononderbroken diaken geweest. In de notulen van de Hervormde kerkeraad van 28 september 1835 lezen we dat er een

1 *Van der Aa* V (1844) 475-504.
2 Het archief van de Gereformeerde kerk te 's-Hertogenbosch wordt bewaard in GA Den Bosch.
3 Hoofdstuk 21, onder *1848*.
4 *Bos* II, 290-299. In 1867 worden Willem Verbeet, zijn vrouw en drie kinderen lid van de Afgescheiden gemeente (arch. Gereformeerde kerk, inv. no. 18 - ‘Lidmatenregister 1866-1883’).

diaken wordt gekozen. Hoewel het kennelijk is dat dit gebeurt in de plaats van Van Beest van Andel, wordt zijn naam niet vermeld.[5]

Kort daarna, 2 december 1835, komt in de kerkeraad ter sprake een brief van afscheiding, gedateerd 31 oktober 1835, geschreven door Anna Cornelia Roovers, echtgenote van J.P. Zimmermann (Luthers). Ook zij was een bezoekster van de oefeningen ten huize van Trijntje Verbeet; maar we vinden haar later niet onder de Afgescheidenen in Den Bosch. Tevens is ter tafel een brief van dezelfde strekking, geschreven door Teuntje van Dalen, echtgenote van H. van Beest van Andel, 24 november 1835, mede voor haar kinderen en haar dienstbode Anna de Lorm.[6] Eind 1842 ontvangt de kerkeraad drie brieven van afscheiding, namelijk van Gerrit van Andel en zijn vrouw E.P. Verschoor mede voor hun kinderen, van Jan Huibertse van Andel en zijn vrouw J. de Jongh alsmede van J. van Waardhuizen en zijn vrouw M.A. de Bie mede voor hun kinderen.[7] Begin 1843 scheidt G. van den Boom zich met zijn kinderen af.[8]

Een tweede zaak die we als 'voorgeschiedenis' kunnen typeren, is de volgende. Bij de instituering der gemeente - in 1842 - omvat zij slechts vijf 'mansleden'; H. van Beest van Andel, J.H. van Andel, A. van der Hammen, A.J. Leegstra en J. van Waardhuizen. Wij veronderstellen dat de familie van Andel het initiatief tot de stichting heeft genomen, nadat enige andere Afgescheidenen zich in Den Bosch hadden gevestigd. De aandacht trekt dat Van der Hammen en Leegstra alsmede hun echtgenoten tot 19 oktober 1842 lid waren te Vrijhoeve Capelle.[9] Bij hun namen wordt vermeld 'Overgegaan tot de gemeente 1835'. Hetzelfde staat aangetekend bij het gezin Hendrik van Beest van Andel.[10] Het is niet duidelijk waar laatstgenoemde, zijn vrouw en kinderen lid zijn geweest van 1835 tot 1842. Wellicht hield men in deze jaren godsdienstoefeningen in de eigen woning.

2. Instituering

De gemeente wordt 19 oktober 1842, onder leiding van Jan de Ruijter ouderling te Vrijhoeve Capelle, geïnstitueerd. Aanwezig zijn *alle* mannelijke belijdende leden: het in de vorige paragraaf genoemde vijftal. Tot ouderling wordt verkozen de 32-jarige A.J. Leegstra, tot diaken Jan Huibertse van Andel, oud 28 jaar.[11]

5 GA Den Bosch; Arch. Herv. gemeente - inv. no. 18, Not. kerker, april 1818-nov.l830; inv. no. 19, Not. kerker. 13 nov. 1830-31 dec. 1852: Presentie etc. De bedoelde verkiezing van een 'andere' diaken wordt vermeld in not. kerker. 28 sept. 1835, art. 4.

6 Not. kerker. 2 dec. 1835, art. 4. Het trekt de aandacht dat H. van Beest van Andel - die zich eveneens afscheidt - de brief *niet* schrijft, namelijk voor zichzelf, zijn vrouw en kinderen.

7 Not. kerker. 30 dec. 1842, art. 5.

8 Idem 1 maart 1843, art. 9.

9 De 'Naamlijst der herstelde gereformeerde Gemeente van Vrijhoeven Cappel (1837-...)' vermeldt dat Leegstra en Van der Hammen alsmede hun echtgenoten 4 dec. 1842 een attestatie naar Den Bosch ontvingen.

10 Arch. Geref. kerk, inv. no. 18 'Lidmatenregister **1835**-1868'.

11 De inhoud van deze paragraaf is ontleend aan Arch. Geref. kerk, inv. no. 6: Notulen kerkeraad (19 okt. 1842).

3. Eerste leden

Het aantal leden bleef niet alleen in de eerste tijd gering, maar ook in de jaren 1856 tot 1867 kwam het niet uit boven de 90.[12] De gemeente is klein gebleven - in het eerste decennium van deze eeuw telde zij ongeveer 400 zielen. In het door ons behandelde tijdvak werd zij één en andermaal geteisterd door heresie, en wel die van Woutherus Bekker en zekere 'juffrouw Muntingh'. Tegenover deze personen werden de Bijbelse normen gehandhaafd, maar de verdeeldheid, de *dwaalleer* en de dwalenden staan centraal in een deel van de te noemen notulen van de kerkeraad. Geloof, hoop en liefde van de 'stillen' in de gemeente worden daarin - zoals steeds - niet of weinig geregistreerd. De eerste leden vinden we in het reeds genoemde 'Lidmatenregister 1835-1868'. We geven hun namen (alsmede enige bijzonderheden) voor zover zij lid werden in het tijdvak 1842-1847. Laatstgenoemd jaar is dat van de komst van ds. Hel. de Cock. Reeds uit onderstaande lijst kunnen we één en ander aflezen aangaande het wel en wee der gemeente.

Ter verduidelijking zijn enige opmerkingen over het belangrijke geslacht Van Andel noodzakelijk. Aan de 'wieg' van de Afscheiding te 's-Hertogenbosch stonden, behalve twee andere, de gezinnen van Hendrik van Beest van Andel, Gerrit van Andel, Jan Huibertse van Andel en Jan van Waardhuizen. Deze waren door familiebanden verbonden.[13] Uit het huwelijk, in 1780 gesloten, van Jan Huibertse van Andel (Sr.) en Anna Verhey werden, te Andel, twaalf kinderen geboren. Geen van hen overleed op jeugdige leeftijd, allen huwden. We noemen: Anneke (eerste kind) geboren 1781, Jan (zesde) 1790, Hendrik van Beest (tiende) 1799 en Gerrit (twaalfde) 1804.[14]
Anneke van Andel huwde Jan van Waardhuizen (Sr.); zij kregen, te Andel, dertien kinderen, onder wie bovengenoemde *Jan van Waardhuizen* (geb. 1808). Deze huwde Maria Anna de Bie.[15]

12 Bijlage II. De Kok, *Nederland op de breuklijn* 437, geeft voor Den Bosch in 1849: 81 Gereformeerden.

13 Gegevens ontleend aan Joh. van Andel Kz., *Stamboom der familie van Andel*, Roermond 1914 - aan te halen als *Stamboom Van Andel. We* zouden de gegevens hierin vermeld gaarne hebben aangevuld met die ontleend aan de 'Patentregisters' van 's-Hertogenbosch van de vorige eeuw. Helaas zijn deze (in GA Den Bosch) slechts bewaard over de jaren 1816-1818 en 1833. In de volgende noten zullen we enige zaken noemen, vermeld in 'Memories van Successie'; toch geven deze weinig uitsluitsel aangaande het financiële niveau van de door ons bedoelde families Van Andel en Van Waardhuizen.

14 *Stamboom Van Andel* 16.

15 *Ibidem* 18, 21. In 1850 woonde het gezin Van Waardhuizen in de Karrenstraat Wijk G no. 360. Jan van Waardhuizen wordt 'koopman' genoemd (men zie hierna). Uit de Memorie van Successie ingediend na zijn overlijden 4 jan. 1875, blijkt dat het bezit aan onroerende goederen bestaat uit a) binnen Den Bosch: een huis en erf in de Karrenstraat, kadastraal Sectie G 2534 groot 1 are 99 ca en 'Eene mouterij met erf en eene stoom-meelfabriek met erf' aan de Breede Haven, Sectie G 2606, groot 2 are 70 ca, en Sectie G 2973, groot 99 ca; b) onder Hedel: enige stukken bouw- en weiland (RA Den Bosch, Memories van Successie 's-Hertogenbosch 1875, inv. no. 94).

Jan van Andel huwde Wilhelmina van Eten; er werd, te Andel, één zoon geboren: *Jan Huibertse van Andel* (1814), die Johanna de Jongh huwde.[16]

16 *Stamboom Van Andel* 50,51. Het gezin woonde Schapenmarkt Wijk A no. 142. De Memorie van Successie opgemaakt na het overlijden op 19 april 1874 van J.H. van Andel, koopman, bevat onder meer het gegeven 'dat tot deze boedel geen onroerende goederen behoren' (RA Den Bosch, M v.S. 's-Hertogenbosch 1847, inv. no. 66). In het testament van J.H. van Andel, gedateerd 4 sept. 1839, vinden we dat laatstgenoemde verklaart 'tot mijne eenige en algeheel Erfgename te benoemen en aan te stellen mijne Echtgenoot Johanna de Jongh ...' (GA Den Bosch, Not. arch, vóór 1842, notaris L.C. van de Ven Jr., inv. no. 3971 / Minuutakten 1839).

Hendrik van Beest van Andel huwde Teuntje van Dalen. Uit dit huwelijk werden te 's-Hertogenbosch zestien kinderen geboren, van wie we hieronder slechts elf zullen noemen, namelijk die in 1840 òf in leven waren òf na dit jaar werden geboren.[17]
Gerrit van Andel huwde eerst Jacoba Vervoorn (overleden 1827); daarna Elizabeth Petronella Verschoor. Uit dit tweede huwelijk werden te 's-Hertogenbosch twaalf kinderen geboren, van wie er vier jong overleden en de overigen hierna worden genoemd.[18]
We vatten samen: van de vier hierboven genoemde personen, van wie we de namen hebben gecursiveerd, waren *Hendrik van Beest van Andel* en *Gerrit van Andel* broers, *Jan van Waardhuizen* en *Jan Huibertse van Andel* hun neven, namelijk respectievelijk een zoon van hun oudere zuster Anneke van Andel en een zoon van hun oudere broer Jan van Andel.

17 *Stamboom Van Andel* 69-71. Het gezin woonde onder meer Markt Wijk A no. 43. In de Memorie van Successie ingediend na het overlijden op 28 mei 1862 van H. van Beest van Andel, koopman, verklaart de weduwe dat de overledene geen uiterste wilsbeschikking heeft nagelaten. Er zijn tien kinderen in leven (men zie ook hierna): Jan (1821); Cornelis (1824), 'vertrokken naar Amerika zonder volmacht na te laten'; Anna (1827), gehuwd met Helenius de Cock te Kampen; Metta (1828), gehuwd met Martinus Knijff te Apeldoorn; Anna Bastiana (1830), Gehuwd met Willem Ruijs Thz. te Alkmaar; Johanna (1832), gehuwd (ds.) Herman Broekhuizen 'aan de Kaap de Goede Hoop zonder volmacht na te laten vertrokken'; Willem Hendrik (1837), 'aan de Kaap de Goede Hoop zonder volmacht na te laten vertrokken'; Dirkje (1838), ongehuwd, wonende te Alkmaar; alsmede de minderjarigen Teuntje (1840) en Jacob (1845). Tot het bezit behoort de helft van de volgende onroerende zaken binnen Den Bosch: een huis en erf in de Orthenstraat kadastraal G. no. 2661, groot 3 are 60 ca; een huis en erf in de Orthenstraat G no. 331 met stal en vijf huisjes G no. 2215-2219 en een pakhuis aan het Ortheneinde G no. 199. RA Den Bosch, M.v. S. 's-Hertogenbosch 1862, inv. no. 81.

18 *Stamboom Van Andel* 95. Het gezin woonde Orthenstraat Wijk B, no. 207. Volgens de Memorie van Successie opgesteld na het overlijden van Gerrit van Andel 8 februari 1883, was de overledene - oud 78 jaar - zonder beroep (eerder wordt hij koopman genoemd) en bedroeg het 'zuiver saldo' van de nalatenschap ruim *f* 5.000,-. De memorie geeft een opsomming van alle kinderen en een aantal kleinkinderen (namelijk van wie één of twee ouders reeds zijn overleden) uit het eerste en tweede huwelijk (RA Den Bosch, M.v.S. 's-Hertogenbosch 1883, inv. no. 102).

geb. = geboortejaar
g.plaats = geboorteplaats (indien bekend)
aansl(uiting) = 'wanneer overgegaan tot de Gemeente'
cursief gedrukt = tekent request 1844 (paragraaf 4)

naam, beroep (indien bekend)	**geb.**	**g.plaats**	**aansl.**	**bijzonderheden**
Hendrik van Beest van Andel, koopman, en zijn vrouw:	1799	Andel	1835	overl. 28.5.1862
Teuntje van Dalen[19] hun kinderen:	1801	Dussen	1835	
Jan	1821	Rijswijk (N.-B.)		huwt 1848 Anna Lydia Zahn
Cornelis	1824	Den Bosch		naar Amerika
Anna	1827	Den Bosch		huwt 1846 Hel. de Cock
Metta	1828	Den Bosch		
Anna Bastiana	1830	Den Bosch		
Johanna	1832	Den Bosch		
Willem Hendrik	1837	Den Bosch		naar Zuid-Afrika
Ditje (Dirkje)	1838	Den Bosch		
Teuntje	1840	Den Bosch		
Wilhelmina Helena	1842	Den Bosch		overl. 1843
Jacob	1845	Den Bosch		in 1862 naar Kampen
Anna de Lorm, dienstbode[20]	1806	Uitwijk		in 1862 naar Woudrichem
Gerrit van Andel, koopman en zijn vrouw:	1804	Andel	19.11.1842	overl. 8 febr. 1883 te 's-Hertogenbosch

19 Op 21 aug. 1862 - dus kort na het overlijden van haar echtgenoot - vertrok zij met haar kinderen Ditje en Teuntje naar Alkmaar. Van haar gezin bleef slechts Jan in Den Bosch wonen (tot 1865). Gegevens ontleend aan Bev. reg. Den Bosch 1860.

20 In het gezin H. van Beest van Andel.

Elizabeth Petronella Verschoor hun kinderen:	1807	Meeuwen	19.11.1842	
Johanna Cornelia	1830	Den Bosch		huwt 1853 ds. A.F. Kok
Bastiaan	1832	Den Bosch		
Antje	1834	Den Bosch		
Abelia Goverdina	1837	Den Bosch		
Cornelis	1840	Den Bosch		
Elizabeth Petronella	1843	Den Bosch		
Gerritdina	1845	Den Bosch		
Johanna Dirkje	1847	Den Bosch		
Jan Huibertse van Andel, koopman, en zijn vrouw:	1814	Andel	19.11.1842	overl. 19.4.1847
Johanna de Jongh hun kinderen:	1816	Tiel	19.11.1842	naar Tiel vertrokken

naam, beroep (indien bekend)	geb.	g.plaats	aansl.	bijzonderheden
Jan[21]	1839	Den Bosch		naar Tiel vertrokken
Everdina Johanna	1844	Den Bosch		naar Tiel vertrokken
Jan van Waardhuizen,[22] koopman, en zijn vrouw:	1808	Andel	19.11.1842	
Maria Anna de Bie hun kinderen:	1814	Hedel	19.11.1842	overl. 1.9.1943
Jan Huibert	1838	Den Bosch		naar Z.Afrika 1865
Joost	1839	Den Bosch		idem 1857
Johanna	1840	Den Bosch		
Anna Catharina	1842	Den Bosch		
Gerardus van den Boom, schipper, en zijn vrouw:	1809	Tiel	1843	
Johanetta Schumacher hun kinderen:	1808	Muiden	1843	
Willem	1837	Den Bosch		
Johan Lodewijk	1839	Den Bosch		
Gerardus	1841	Den Bosch		
Gosewinus	1843	Den Bosch		
Christina	1846	Den Bosch		
Marinus	1849	Den Bosch		
Jan Brandenburg,[23] zeilmaker	1780	Katwijk	1842	overl. 25.5.1866, als weduwnaar
Doede van Nuis,	1804		11. 8.1843	

21 De latere predikant Jan van Andel (1839-1910). Men zie voor hem *De Haas* I, 14-16.

22 J. van Waardhuizen huwde in 1845 voor de tweede maal, en wel met Sophia Adriana de Bie; deze werd lid 21 februari 1847.

23 Zijn vrouw was geen lid van de gemeente.

timmerman, en zijn vrouw:				
Yske van Reenen			11. 8.1843	zich onttrokken 1849
Anne Johannes Leegstra,[24] soldaat (daarna arbeider), en zijn vrouw:	1810	Burum (Fr.)	1835	vertr.n.Rotterdam circa 1856

24 Het huwelijk van A.J. Leegstra, dagloner, en M.H. Kruif (ook Kruiff) werd op 28 mei 1836 te Vrijhoeve Capelle gesloten (RA Den Bosch, Huwelijken Vrijh. Cap. 1836, no. 15). Beiden woonden op deze datum aldaar. We onderstellen dat Leegstra, als militair, door de oorlog met België in Brabant had verbleven. Kerkelijk huwde het paar te Sprang (Afgescheiden gemeente) 29 mei 1836.
De notulen van de kerkeraad van Vrijhoeve Capelle (men zie hoofdstuk 29) van 16 mei 1838 vermelden aangaande A.J. Leegstra '... welke broeder hem zelve heeft verkogt voor Remplezant of plaatsvervanger met toestemming van zijne vrouw, tegen de vermaning der opzieners ...'. Het echtpaar Leegstra-Kruif verhuist dan naar Den Bosch, maar blijft tot 4 dec. 1842 kerkelijk behoren tot Vrijhoeve Capelle. In de geboorteacten van zijn kinderen (Den Bosch) wordt hij in 1839 aangeduid als 'soldaat wagenrijder ... Infanterie', in het tijdvak 1841-1850 als 'arbeider' en 'knecht'.

naam, beroep (indien bekend)	geb.	g.plaats	aansl.	bijzonderheden
Maria Hendrina Kruif hun kinderen:	1813	Loon op Zand	1835	idem
Johannes	1837	Vr. Capelle		
Maria	1839	Den Bosch		overl. 28.9.1844
Gelske	1840	Den Bosch		
Wouter	1842	Den Bosch		overl. 14.10.1844
Adriaan	1844	Den Bosch		overl. 16.5.1845
Maria	1846	Den Bosch		vertr.n.Rotterdam
Anna	1850	Den Bosch		vertr.n.Rotterdam
Cornelia	1852	Den Bosch		vertr.n.Rotterdam
Antonius van der Hammen, tuinman, en zijn vrouw:	1804	Waalwijk	1835	‘van de gemeente afgegaan zonder attestatie’
Christina van Bockel	1807	Driel	1835	‘afgesneden wegens wangedrag’
Arie van Zoelen zijn kinderen:				1853 vertr.n. Rotterdam
Matthijs				(jong) overleden
Henriëtte				in 1853 n.Rotterdam
Johannes Nikolaas				(jong) overleden
Cornelia				idem
Hendrika Antonetta Welsch geb. Hopmans	1805	Den Bosch	17. 3.1844	‘Van de Gemeente afgegaan zonder

(echtgen. van B. Welsch, koopman, geen lid)				attestatie in 1855’
Dirk van Reenen, horlogemaker, en zijn vrouw:	1805	Lollum	17. 3.1844	
Hendrina Johanna Focke hun kinderen:	1808	Amsterdam	17. 3.1844	
Johanna Susanna				
Hendrina	1836			vertr.n.Rotterdam
Henriëtte Johanna	1839			
Daniel	1842			idem
Johannes Christiaan	1844			
Jan Hendrik	1846			overl. 1846
Jan Frederik	1848			
Jan van Herwaarden, beurtschipper, en zijn vrouw:	1814		19. 4.1844	
Eijke van Vugt hun kinderen:			19. 4.1844	
Aaltje	1839			
Huibert				(jong) overleden

naam, beroep (indien bekend)	geb.	g. plaats	aansl.	bijzonderheden
Johanna Martina	1841			
Cornelia Catharina	1844			overleden 1844
Cornelia	1846			(jong) overleden
Cornelia Catharina	1847			
Jan	1849			
Jakob	1853			
Bastiaan de Lint[25], arbeider (echtgen. J.G. Brouwers, geen lid)	1812			
Dientje Steenbergen			21. 2.1847	
Laurens Wilhelmi Hasselman,[26] onderwijzer	1807	Neder-Hemert	10. 2.1847	att. naar Almkerk 1851
Jan den Boer,[27] onderwijzer	1827	Hooge Zwaluwe	10. 2.1847	att. naar Almkerk 1851
Helenius de Cock, predikant, en zijn vrouw:	1824	Eppenhuizen	2. 8.1847	att. naar Kampen
Anna van Andel[28] hun kinderen:	1827	Den Bosch	2. 8.1847	idem
Frouwina	1847	Den Bosch		att. naar Kampen 1852
Teuntje	1849	Den Bosch		att. naar Kampen 1852

25 Zijn vrouw behoorde niet tot de gemeente.
26 Men zie voor hem hoofdstuk 14 (Almkerk c.a.). Zijn vrouw behoorde niet tot de gemeente.
27 Men zie voor hem hoofdstuk 14 (Almkerk c.a.); hij was ongehuwd.
28 Men zie voor haar onder de kinderen van H. van Beest van Andel.

Hendrik	1850	Den Bosch		att. naar Kampen 1852
Eelbringdina	1851	Den Bosch		att. naar Kampen 1852
Hendrik D. van Gennip[29]	1822		2. 8.47	att. naar Almkerk
Frans Michels Penning,[30] theologisch student	1818	Bunde (Dld.)	2. 8.1847	att. naar Waardhuizen
Gerhard Paulus Hector Zahn[31]			21. 8.1847	att. naar Andel 1848
Anna Lydia Zahn	1824	Zwolle	21. 8.1847	gehuwd met J. van Andel Hz.

29 Eén van de eerste zendelingen van de Afgescheiden kerken. Hij arbeidde in de jaren 1851 tot 1858 in China en Nederlands Oost-Indië. Overleden in 1866. Men zie voor hem *De Haas* I, 119; *Handelingen en Verslagen* register.

30 Men zie voor hem hoofdstuk 15 (Waardhuizen); *De Haas* I, 208.

31 Men zie voor hem ook hoofdstuk 19 (Andel), par. 4.

4. Erkenning; eerste en tweede kerkgebouw

Op 31 maart 1844 richt de gemeente zich tot de Koning met een verzoekschrift waarin erkenning wordt gevraagd.[32] Als reglement is aanvaard het Almkerkse -een variant van dat van Utrecht. Verklaard wordt dat de godsdienst zal worden uitgeoefend in een gebouw ‘staande op het Ortheneinde te 's-Hertogenbosch, Wijk B No. 91’. Deze vergaderplaats bevond zich in het voormalige ‘Statenlogement’, een pand dat deel uitmaakte van het complex St. Geertruiklooster.[33] In 1854 moest het plaats maken voor de gasfabriek. Thans bevindt zich daar de bebouwing van het Geertruikerkhof bij de Orthenstraat. Uit de notulen van de kerkeraad weten we dat het in 1845 werd gehuurd voor *ƒ* 75,- per jaar.[34]

Zoals kan worden afgelezen uit de lijst der eerste leden - paragraaf 3, cursief gedrukte namen - werd het request door 25 personen ondertekend; ouderling J.H. van Andel was op 31 maart 1844 de enige ambtsdrager. Het trekt de aandacht dat zeven kinderen Van Andel, in de leeftijd van 7 tot 17 jaar, zelf hun naam zetten; blijkbaar heeft het gemeentebestuur tegen deze handelwijze geen bezwaar gemaakt. Over A.J. Leegstra, A. van der Hammen en A. van Zoelen lezen we:

> ‘... herroepende hun vroeger gevoelen op dit punt, vinden bezwaar in hun gemoed om zich tot den Koning te wenden, tot vragen van erkenning, beroepen zich op Jesais 30[35] en weigeren het request te teekenen’.[36]

Behalve H.A. Welsch-Hopmans zijn zij de enige leden die niet tekenen. De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 5 juni 1844, no. 64.[37]

Als begin 1854 de huur van het gebouwtje aan het Ortheneinde is ‘verstreken’, wordt het oude pand ‘Het Rood Kruis’ op de hoek Molenstraat-St. Jansstraat, wijk G no. 165, aangekocht voor de som van *ƒ* 1500,-. Het wordt ‘aanbesteed ter herbouwing’ voor *ƒ* 1487,-.[38] De benodigde gelden zijn bijeengebracht als ‘vrijwillige liefdegaven en onderlinge bijdragen’. Bij koninklijk besluit van 21 maart 1854, no. 94 wordt het gebruik van dit tweede bedehuis toegestaan. Burgemeester en wethouders hadden daartoe hun fiat gegeven, hoewel dit college - zoals het schrijft - met de kerkeraad in onderhandeling was getreden

32 Herv. Ered. 18 mei 1844, no. 8.
33 Uitvoerig over het St. Geertruiklooster en zijn lotgevallen na de reductie van Den Bosch in 1629: A.F.O. van Sasse van IJsselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* I, 's-Hertogenbosch 1975, 90-114. Op bladzijde 101 van genoemd werk lezen we, dat het Statenlogement een tijd lang tot hooipakhuis had gediend. Ook het gehele gebouw werd wel ‘hooizolder’ genoemd: ‘... de zoogenaamde hooizolder diende daarna gedurende eenige tijd tot kerk voor de eerste Afgescheidenen, die men in Den Bosch had’.
34 Not. kerker. 9 jan. 1845, art. 3.
35 In Jesaja 30 vers 1-5 wordt Juda gewaarschuwd zich niet te stellen onder de bescherming van het Egyptische rijk.
36 Not. kerker. 2 april 1844, art. 5.
37 Herv. Ered. 10 juni 1844, no. 9.
38 Not. kerker. 14 maart 1854, art. 2.

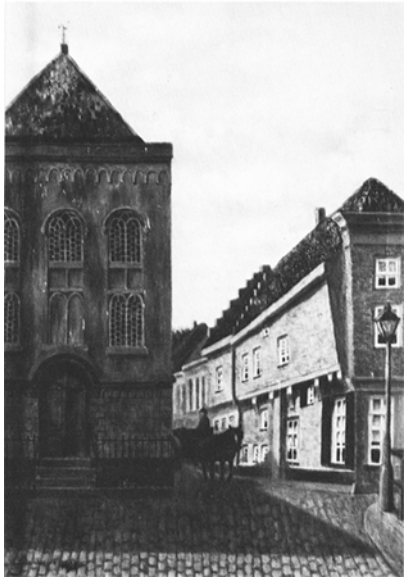

Het tweede kerkgebouw te 's-Hertogenbosch, hoek Molenstraat-St. Jansstraat. Het deed dienst van 1854 tot 1886.
Reproductie Stadsarchief 's-Hertogenbosch

> '... om het bedoeld gebouw bij minnelijke schikking voor deze Stad aan te koopen, ten einde daardoor in de gelegenheid te zijn gesteld, de St. Jansstraat ter voorkoming van ongelukken aanmerkelijk te verbreeden. Tot ons leedwezen heeft deze onderhandeling tot niets geleid en blijft de vraag nog onbeantwoord of gezegd pand met de andere daaraan grenzende van Stadswege al dan niet zal worden onteigend'.[39]

39 Herv. Ered. 7 maart 1854, no. 3; 25 maart 1854, no. 2.

Anno 1987 staat het gebouw - waarnaar de Afgescheidenen werden genoemd ‘de lieden van de kerk met de groene ruitjes’[40] - er nog ... Het werd zelfs in dit jaar gerestaureerd.

5. Gemeentelijk leven 1842 tot 1852; ds. Hel. de Cock

Reeds noemden we - paragraaf 2 - de vergadering van 19 oktober 1842: de gemeente wordt geïnstitueerd en A.J. Leegstra wordt gekozen tot ouderling, J.H. van Andel tot diaken. Het verkiezen van ambtsdragers is gedurende de eerste decennia een moeizame zaak geweest, zoals we nader zullen zien. We geven eerst onderstaand overzicht, dat het gehele, door ons te behandelen tijdvak betreft.

	ouderlingen	***diakenen***
1842	A.J. Leegstra	J.H. van Andel
1843	A.J. Leegstra (in 1843 geschorst, in 1844 afgezet)	J.H. van Andel
1843-1845	J.H. van Andel	geen diaken
1846	J.H. van Andel	H. van Beest van Andel, D. van Reenen
1847	J.H. van Andel (overl. 19 april 1847)	idem
1847-1851	geen ouderling	idem
1852-1854	J. van Andel Hz.[41]	idem
1855-1865	J. van Andel Hz.	D. van Reenen, J. van Waardhuizen
1866	D. van Reenen	W. van den Boom, J. van Waardhuizen
1867-1868	J. Montagne, D. van Reenen	idem
1869-1872	J. Montagne, D. van Reenen, J. van Waardhuizen	B. van Andel Gz.[42] W. van den Boom

40 *Anderhalve eeuw Gereformeerden in stad en land9*, Kampen 1985, 14. Bijzonderheden over de geschiedenis van dit reeds in 1574 bestaande gebouw - ‘Het Rood Kruis’ vinden we in Van Sasse van IJsselt, *a.w*. III, 347 en in J. Mosmans en A.G.J. Mosmans, *Oude namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1907, 47.

41 Jan van Andel was de zoon van Hendrik van Beest van Andel; hij tekent steeds J. van Andel Hz., maar in sommige kerkelijke stukken wordt hij genoemd (of tekent hij) J. van Beest van Andel. In 1865 verhuist hij naar Maastricht; in 1882 overlijdt hij te Utrecht *(Stamboom Van Andel*, *a.w*. 70). Men zie voor hem ook *Handelingen en Verslagen* register.

42 In augustus 1872 wordt Cornelis van Wijnen gekozen als derde diaken.

Reeds begin 1843 ontstaan er ‘moeilijkheden’. Ouderling Leegstra beschuldigt diaken J.H. van Andel van ‘onvoorzichtigheid in uitdrukkingen in de openbare bijeenkomst van den vorigen donderdagavond[43] ...’. Van Andel heeft ‘geoefend’ en de gemeente opgewekt ‘de Heere in de gemeente groot te maken en ijverig

43 donderdag 9 februari 1843.

te zijn in den dienst des Heeren'. Leegstra vermaant tot voorzichtigheid, aangezien de opwekking van de diaken 'voor de genen die buiten zijn' de indruk zou kunnen vestigen 'dat de genade voor het vatten was, waarmede wij beschuldigd worden'. H. van Beest van Andel - de weinige 'mansleden' die niet behoorden tot de kerkeraad waren eveneens aanwezig - verklaart dat de ouderling voor zijn ambt ongeschikt is. Teneinde uit de moeilijkheden te komen, wordt J.H. van Andel afgevaardigd naar ds. Gezelle Meerburg te Almkerk. Deze zendt echter ouderling M. van der Laan Verhoeven die tezamen met ouderling De Ruijter uit Vrijhoeve Capelle er in slaagt de vrede enigszins te herstellen.[44] Hoewel Leegstra zelfs 'komt tot schuldbelijdenis', achten de mansleden 'uit kracht van onkunde' hem onbekwaam tot het ouderlingschap. Ook De Ruijter en Van der Laan Verhoeven, opnieuw te hulp geroepen, zijn het hiermee eens. De zaak zal worden gebracht op de provinciale vergadering. Voorlopig wordt diaken J.H. van Andel belast met 'het op- en toezicht der gemeente'. Maar reeds op dezelfde dag wordt laatstgenoemde gekozen tot *tweede* ouderling.[45]

Midden 1843 wordt Leegstra door de provinciale vergadering voor een half jaar geschorst. Men wil zien 'welke verandering er komen zal ... ten opzigt van den geschorsten ouderling tegen over de Gemeente'.[46] Vanaf deze tijd is Leegstra voortdurend in de oppositie; hij verlangt dat zijn zaak opnieuw zal worden behandeld op de provinciale vergadering, maar de leden der gemeente constateren dat bij hem geen verandering ten goede is,[47] en hij weigert, zoals we zagen, het request aan de Koning te tekenen.[48] In de jaren 1844 en 1845 vertonen de notulen grote hiaten - wellicht vergaderde de kerkeraad niet. Er is blijkbaar een crisis geweest; in 1844 werd Leegstra door de provinciale vergadering afgezet.[49] In 1845 wordt de vergaderplaats aan het Ortheneinde officieel in gebruik genomen; zo interpreteren we de aantekening '1845 Kerkgebouw ingewijd in een Stroo magazijn'.[50] Er worden twee diakenen gekozen, zodat midden 1846 de kerkeraad als samenstelling heeft: J.H. van Andel, ouderling; H. van Beest van Andel, D. van Reenen, diakenen.[51]

De kleine groep - in 1846 tellen we ongeveer 75 zielen, onder wie slechts 13 mannelijke en 12 vrouwelijke belijdende leden - was, zoals reeds aangestipt, in deze tijd in ernstige mate verdeeld. In maart 1846 woont Helenius de Cock, predikant te Appingedam, een vergadering van de kerkeraad bij, belegd om bezwaren te behandelen. Op 20 augustus - De Cock zal vijf dagen daarna trouwen met Anna (van Beest) van Andel - gebeurt hetzelfde. Antonie van der Hammen is bezwaard over de Noord-Brabantse kerkenorde, waaronder de gemeente leeft. Hij meent dat de provincie 'eene kerk op zich zelve is', met andere woorden geïsoleerd

44 Not.kerker. 11 febr. 1843 met naschrift.
45 Not.kerker. 22 febr. 1843.
46 Idem 9 juni 1843, art. 1.
47 Idem 26 jan. 1844, art. 1-3.
48 Idem 2 april 1844, art. 5.
49 Arch. Geref. kerk; inv. no. 18. 'Bijzonderheden' vermeld in 'Predicatie-boek'.
50 Dezelfde vindplaats als genoemd in de vorige noot.
51 Not. kerker.... nov. 1845, art. 4; 11 maart 1846, art. 3; 3 apr. 1846 (geen art. - de beide verkozen diakenen zijn zondag 22 maart bevestigd).

bestaat - hierdoor zijn verschillende predikanten ‘uitgesloten’ voor een beroep of inzake het komen preken. Yske van Nuis-van Reenen zegt ‘openlijk’ dat zij niet in de kerk zal komen, als ds. P.J. de Bruin (te Andel c.a.) preekt.[52] De vergadering wordt 21 augustus voortgezet. Vrouw van der Hammen wenst dan ‘dat gehandeld worde over het ouderlingschap van A.J. Leegstra’; tevens meent zij dat ds. Gezelle Meerburg predikanten van buiten de provincie uitsluit. Arie van Zoelen ‘begeert Leeraars die meer zijne ziel voeden’. Vrouw Nuis herhaalt haar aanmerkingen op de prediking van ds. De Bruin. Praeses Helenius de Cock weet de vrede enigszins te herstellen. Vrouw Van der Hammen heeft echter nog een bezwaar: ‘allen, zonder onderscheid, buiten de gemeente, worden ten avondmaal toegelaten’. Op dit punt wordt evenwel overeenstemming bereikt: alleen degenen die een onergerlijk leven leiden, mogen worden toegelaten. Als zij niet tot de gemeente behoren en toch avondmaal willen vieren, dienen zij rechtzinnig te zijn, van een christelijke wandel en getrouw gebruik te maken van de onderlinge bijeenkomsten. Nog spreekt vrouw Van der Hammen krasse taal tegen ouderling J.H. van Andel die zij een ‘indringer’ noemt - hij zou Leegstra hebben verdrongen; zij zal de ‘oefeningen’ van de ouderling niet bijwonen. De praeses zegt tenslotte dat de behandeling van deze laatste zaken moet worden opgedragen aan Gezelle Meerburg ‘de provinciale predikant van Noord-Braband’. Na enige vermaningen sluit hij de vergadering.[53] Op 1 oktober 1846 wordt vrouw Van der Hammen door de kerkeraad - praeses is Gezelle Meerburg - wegens ‘onbewezen beschuldigingen’ onder de kerkelijke tucht geplaatst.

De laatste vergadering van de kerkeraad die ouderling en voorganger Jan Huibertse van Andel bijwoont, is die van 3 februari 1847; hij overlijdt, zoals vermeld, 19 april daaraanvolgende, oud 32 jaar en 7 maanden. Op 7 mei leidt Helenius de Cock opnieuw de vergadering.[54] Woutherus Bekker, een ‘rondreizend prediker’,[55] bezoekt Den Bosch in deze tijd regelmatig. Opgemerkt wordt:

> ‘Deze man is niet behoorende tot de Afgescheiden Gemeente in Nederland, is nooit door een of ander kerkgenootschap als Leeraar gezonden, geeft daarenboven door zijnen wandel geenen goeden reuk ...’.[56]

Evenwel hebben enige leden der gemeente Bekker laten optreden, of hebben zijn preken aangehoord.

> ‘In deze zaak is geoordeeld dat voornoemde Bekker zich betoond heeft eenen scheurmaker te zijn en dat daaraan mede schuldig zijn, zij die hunne huizen aan hem

52 Not. kerker. 20 aug. 1846, art. 3-6.
53 Idem 21 aug. 1846, art. 1-10.
54 Idem 1 okt. 1846, art. 1-3.
55 Woutherus Bekker (geb. Rotterdam 1821, overl. na 1895), was aanvankelijk kleermaker, later reizend koopman in uitheemse vogels. Circa 1848 was hij ‘vaste Evangeliebedienaar’ van een gezelschap te Weesp. Van 1850 tot 1888 voorganger te Amsterdam van een ‘vrije samenkomst’ in de Bloedstraat, later in de Barndesteeg. Men zie voor hem EERSTE, TWEEDE en ZEVENDE DEEL register.
56 Not. kerker. 7 mei 1847, art. 1.

> verleend hebben om te prediken, doch over hen die slechts gehoord hebben, wordt als noch niets zekers geoordeeld.'

Het laatste gedeelte van dit citaat is niet geheel doorzichtig. Echter, in het 'besluit' lezen we, dat 'allen' zullen worden vermaand. Bij volharding zal hun worden 'voorgesteld' òf zich afscheiden van de gemeente òf onder censuur worden geplaatst.[57]

Een maand later zijn tegenwoordig 'alle de mansleden ten getale van 14'. De vergadering wordt geopend met een gebed door het lid J. van Andel Hz.

> 'waarin de belangens van deze, door den dood van den Ouderling J.H. van Andel herderlooze gemeente, biddend aan den Heere des oogstes werden opgedragen'.

Aan de orde komt het beroepingswerk. Gezien de geringe omvang der gemeente getuigt dit van voortvarendheid, te meer daar het tractement wordt bepaald op *f* 1000,-. Nadat, mede door voorstellen van gemeenteleden, een drietal is gevormd - Hel. de Cock, P.M. Dijksterhuis (Dordrecht), C. Roobol (proponent te Dordrecht) kiest men de eerstgenoemde.[58] Op 1 augustus 1847 wordt De Cock door ds. Gezelle Meerburg bevestigd.[59] Reeds de volgende dag wordt gehandeld over 'de ledige plaats van ouderling'. De Cock stelt voor 'met eene verkiezing ons niet te haasten, maar te wachten tot dat de Studenten in de Gemeente bekend zullen zijn. Dit wordt goedgekeurd'.[60] Met 'Studenten' worden bedoeld de in paragraaf 3 genoemde H.D. van Gennip en F.M. Penning, die met ds. De Cock uit Appingedam waren gekomen. Zij zijn echter geen van beiden ouderling geworden, maar na korte tijd uit Den Bosch vertrokken. Pas enige maanden na het vertrek van Hel. de Cock (begin 1852) wordt Jan van Andel Hz. als zodanig verkozen.

De periode van ongeveer vier en een half jaar, waarin De Cock te Den Bosch heeft gestaan, is voor hem en de gemeente een moeilijke tijd geweest. De vrouwen Van der Hammen en Van Nuis die Bekker blijven aanhangen, moeten onder censuur worden gesteld. Dit brengt weer mee dat diaken Dirk van Reenen aftreedt, althans hiermee dreigt en enige tijd zijn ambt niet bedient, aangezien hij zich niet geheel kan verenigen met de tuchtoefening over vrouw Van der Hammen en 'betrekkelijk zijne zuster vond hij zich nog meer bezwaard omdat hij van hare bekeering overtuigd was ...'.[61]

57 Idem 7 mei 1847, art. 2-3.
58 Idem 11 juni 1847, presentie en art. 1-5.
59 Idem 2 aug. 1847, art. 3. *Honderd vijftig jaar* 82 vermeldt abusievelijk (bevestiging zaterdag) 10 juli 1847. Helenius de Cock (1824-1894), zoon van Hendrik de Cock en Frouwe Helenius Venema, werd predikant te Nieuwe Pekela 1844, te Appingedam 1845, 's-Hertogenbosch 1847, Kampen 1852. Op 6 dec. 1854 werd hij docent aan de Theologische School te Kampen. Men zie voor hem *De Haas* I, 80-83.
60 Not. kerker. 2 aug. 1847, art. 4.
61 Idem 31 juli 1848, art. 5.

Maar dit is niet alles. Er zijn - in de kleine gemeente! - *meer* leden die 'gedurig naar Bekker gaan'. Deze wordt als antinomiaan 'getypeerd[62]; vrouw Van Nuis deelt zijn gevoelens. De praeses vraagt tijdens een vergadering van de kerkeraad, waarin - zoals bij herhaling - de meeste 'mansleden' en ook enige vrouwen aanwezig zijn, of niet de anderen die Bekker gaan beluisteren 'op dezelfde wijs behandeld zouden moeten worden'. Hierop, zo lezen we

> 'ontstaat een heel tumult. Leegstra en Van der Hammen loopen weg nadat zij eenige woorden gesproken hadden die eenen geest van bitterheid openbaarden'.

Een nieuw lid, De Lint, verklaart dat Bekker door God is geroepen. Ook hij verlaat de vergadering. Besloten wordt, aan de aanhangers van Bekker een 'afscheidingsbrief' te zenden.[63] Het betreft: A. van der Hammen, A.J. Leegstra, De Lint, D. van Nuis en zijn vrouw Y. van Reenen. De inhoud van het schrijven is de constatering dat de desbetreffende personen hebben opgehouden lid te zijn. Als grond wordt genoemd '... dat gij weigert u te gedragen, gelijk het de leden dier Gemeente betaamt, volgens de formulieren onzer kerk ...'. In dezelfde vergadering leggen vijf jonge mensen belijdenis des geloofs af.[64]

Leegstra en Van Nuis blijven echter de kerkdiensten bezoeken. Nadat de classicale vergadering heeft uitgesproken dat beiden niet hadden mogen worden afgesneden - maar wel afgehouden van het avondmaal,[65] worden zij op hun verzoek van de censuur ontheven. Dit wordt verricht met de formule 'vergeting van het vroeger gebeurde'.[66] Van een invloed van Woutherus Bekker op de Afgescheiden gemeente te Den Bosch horen we na deze tijd - eind 1851 - niet meer. Ds. Helenius de Cock kan, in dit opzicht, met een gerust hart afscheid nemen op 4 januari 1852.

Zijn taak wordt al kort daarna ten dele overgenomen door Jan van Andel Hz. In de notulen van 19 juni 1852 wordt hij 'voorganger' genoemd; reeds vanaf september 1851 was hij opgetreden als scriba. Op 21 juni 1852 wordt hij gekozen tot ouderling. Bij de verkiezing voor een tweede ouderling worden zowel op A.J. Leegstra als op D. van Reenen vijf stemmen uitgebracht.[67] Mede op advies van de classis wordt niet tot beslissing door het lot overgegaan.[68] We lezen in de notulen dat men het verkiezen van een tweede ouderling wil laten rusten 'uit hoofde er bij

62 Deze typering was juist. Vergelijk de in noot 55 genoemde literatuur. J.C. Rullmann, *De strijd voor kerkherstel*, derde druk, Kampen 1928, 78: "Voorts kon, wie ruw-Gereformeerde preeken verlangde" - namelijk te Amsterdam, circa 1860 - te "Nazareth" in de Barndesteeg terecht bij den antinomiaanschen prediker Woutherus Bekker ...'.
63 Not. kerker. 5 dec. 1848, art. 3.
64 Idem 10 dec. 1848, art. 3, 5.
65 NCGe 19 dec. 1848, art. 13; 6 maart 1849, art. 7.
66 Not. kerker. 18 aug. 1851, art. 3; 25 aug., art. 3.
67 Idem 21 juni 1852, art. 2. Dat Leegstra candidaat werd gesteld, duidt er op dat hij door kerkeraad en gemeente weer geheel was aanvaard.
68 NCGe 4 aug. 1852, art. 6.

de Gemeente geen de minste begeerte tot deze zaak wordt te kennen gegeven en men allen tevreden is'.[69]

6. 'De Bossche School' (1846 tot circa 1865)[70]

Hoewel de 'schoolstrijd' van de vorige eeuw buiten het bestek[71] van dit boek valt, willen we in deze paragraaf iets memoreren aangaande 'de Bossche School', één van de eerste vrije Christelijke scholen, gesticht in een tijd waarin dit - onder de Schoolwet van 1806[72] - nagenoeg onmogelijk was.

Op 28 maart 1845 richtten de reeds genoemden J.H. van Andel, J. van Andel Hz. en J. van Waardhuizen zich tot het stedelijk bestuur, met het verzoek een Christelijke school te mogen stichten, waarbij gemelde heren zich verbonden tot 'het dragen der kosten en lasten' bij haar bestaan behorend. Deze eerste aanvraag werd afgewezen. Een tweede request leidde 28 februari 1846 tot een positief resultaat. Na gehouden examen werd L.W. Hasselman[73] tot hoofd benoemd; naast hem stond als hulponderwijzer J. den Boer.[74] Op 8 juni 1846 kon de school worden geopend[75] met 40 leerlingen. Al na korte tijd was dit aantal gestegen tot 60 'meest kinderen uit den gegoeden stand; enkele gingen gratis'. Een jaar later waren er 80 leerlingen, onder wie een aantal Hervormde en Roomse. Wat haar karakter betreft, lezen we in *Van strijd en zegen* (70-71) het volgende

> 'Aan beide scholen, namelijk de Nijmeegsche en de Bossche, werd door velen de naam "afgescheiden school" gegeven. Beide kwamen met denzelfden ijver daartegen op. De Directie der Bossche school betuigde zelfs openlijk "eenigszins ontevreden" te zijn, omdat Ds. S. van Velzen ... haar school, "een afgescheiden school" had geheeten. "De Directie is en blijft afkeerig van alle secten-scholen en wil haar school daarom niet anders genoemd hebben, dan hetgeen zij is, namelijk een bijzondere school der le klasse".'[76]

69 Not. kerker. 15 sept. 1852, art. 2.

70 Het meeste van de in deze paragraaf gegeven samenvatting ontlenen we aan Kalsbeek e.a., *Van strijd en zegen* 68-72.

71 '... buiten het bestek ...'. Zoals ook op andere plaatsen in deze serie betoogd, menen we dat de schoolstrijd een afzonderlijk onderwerp is, en dat haar beschrijving een geheel ander *onderzoek* zal vergen dan waartoe wij ons hebben gezet bij de behandeling van de Afscheiding.

72 D. Langedijk, *De schoolstrijd*, 's-Gravenhage 1935, 11-14.

73 Uitvoerig over hem hoofdstuk 14, paragraaf 7.

74 Als vorige noot.

75 De aansluiting als lid der Afgescheiden gemeente van Hasselman en Den Boer werd pas geregistreerd op 19 februari 1874 (par. 3 van dit hoofdstuk).

76 Het komt hier aan op goed onderscheiden! De school van de le klasse te Den Bosch was toegelaten op grond van de formule (gebaseerd op de reeds genoemde wet van 1806, art. 3 van het Reglement A) dat zij zou komen 'ten koste of ten laste van één of meer bijzondere personen ...'. Zij was inderdaad geen 'secten-school'. De afkeer bij de directie tegen dit woord, betekende niet dat de oprichters in de Afscheiding een sectarisch streven zagen, maar dat zij hun school openstelden voor kinderen van buiten eigen gemeente.

In het jaar 1851 vertrokken Hasselman en Den Boer naar Almkerk-Emmichoven. Het bestuur verzocht daarop aan de regering een nieuwe onderwijzer (hoofd) te mogen aanstellen. De ‘schoolcommissie’ te Den Bosch, om advies gevraagd,

stelde vast dat 'Roomsche, Luthersche, Gereformeerde en Joodsche kinderen' werden toegelaten. Dit zou afwijken van de bedoeling der commissie 'namelijk alleen aan de kinderen der Chr. Afgesch.gemeente toegang tot de school te verleenen'. Onzes inziens kan de verwarring slechts zijn ontstaan door het feit dat het gemeentebestuur niet had verwacht dat de school zó tot bloei zou komen, als in 1851 het geval was. Het schoolbestuur beriep zich op het feit dat zij juist geen 'secten-school' mocht zijn; het wenste geen verandering te brengen in het beleid van de toelating. 'Daarop dreigde de commissie, dat ze het Bestuur bij den Minister zou tegenwerken.'

Evenwel bleef de school vooralsnog bestaan. In J.W. van der Rijst vond zij opnieuw een uitnemend onderwijzer. Toen deze in 1858 naar Zuid-Afrika vertrok, werd hij opgevolgd door M. Knijff. Maar inmiddels ging het de inrichting financieel niet voor de wind. Wellicht is de offervaardigheid teruggelopen, of heeft het overlijden van J.H. van Andel (1847) en H. van Beest van Andel (1862) het onmogelijk gemaakt de school in stand te houden. Circa 1862 wordt zij opgeheven.[77]

7. Gemeentelijk leven 1853 tot 1870; ds. L. Lindeboom

Nadat in 1854 het tweede kerkgebouw 'Het Rood Kruis' in gebruik is genomen - het werd 'ingewijd' door Chr. Steketee Az. uit Meeuwen[78] - treedt de voortrekker H. van Beest van Andel af als diaken. Hij verklaart dat 'er zaken geschieden buiten zijn weten', namelijk bij verbouwing van de nieuwe huisvesting.[79] Ondanks de opwekking door een classicale vergadering gedaan, is hij niet bereid 'zijne roeping te blijven volgen'.[80] Begin 1855 wordt in zijn plaats J. van Waardhuizen gekozen.[81]

Op 11 mei 1855 vergadert de kerkeraad met ds. A.F. Kok, dan te Zierikzee.[82] Er komt een zaak aan de orde, die jaren later zal terugkeren. Mejuffrouw H.A. Welsch geboren Hopmans wordt aangeklaagd 'als volgelinge en aankleefster van

77 Althans in 1862 vertrekt de laatste, in het reeds genoemde 'Predicatie-boek' vermelde onderwijzer J.A. Winter naar Maassluis. Kalsbeek, *a.w.* (72) gewaagt van een opheffing 'omstreeks 1865'.
78 Aantekening in het genoemde 'Predicatie-boek'.
79 Not. kerker. 31 juli 1854, art. 1. Zoals we zagen, overleed hij in 1862.
80 Not. kerker. 18 aug. 1854, geen art.
81 Idem 21 jan. 1855, geen art.
82 Albert Frederik Kok (1830-1874) huwde 20 sept. 1853 Johanna Cornelia van Andel (dochter van Gerrit van Andel).

zekere vrouw Muntingh uit Amsterdam,[83] wier gevoelens zij verspreidt ...'.[84] Reeds eerder was met Doede van Nuis[85] gehandeld

> 'over jufvrouw Muntingh die gedurig ten huize van Zijne Edele spreekt en wordt hem tenslotte vriendelijk verzocht haar als zoodanig niet in huis te ontvangen'.[86]

Van Nuis wordt in dit verband niet meer genoemd, maar aangaande juffrouw Welsch lezen we dat de classicale vergadering adviseert, haar, indien zij 'Jufvrouw Muntingh blijft aankleven', onder censuur te stellen.[87] Of dit laatste is gebeurd, wordt in de notulen niet vermeld. Wel weten we dat juffrouw Welsch zich in 1855 aan de gemeente onttrekt.[88] Pas in 1867 en 1868 geeft het optreden van juffrouw Muntingh opnieuw aanleiding tot moeilijkheden. In deze herderloze periode, waarin de enige ouderling J. van Andel Hz., tevens 'voorganger', vaak uitstedig is,[89] vertonen de notulen onderling grote hiaten.[90] In april 1864 wordt D. Verspieck - enige tijd daarna ook Jan Montagne - gevraagd 'bij afwezigheid of ontstentenis van den Ouderling den pligt van Voorganger op zich te nemen'. Verspieck verklaart daartoe 'onbekwaam in zichzelven te zijn', maar wil genoemde taak op zich nemen 'onder voorbehoud van 's Heeren genade'.[91] Midden 1864 besluit de gemeente tezamen met Vrijhoeve Capelle een predikant te beroepen op een tractement van *ƒ* 800,- per jaar; Vrijhoeve zal dan *ƒ* 500,- kunnen bijdragen en Den Bosch *ƒ* 300,-.[92] Voorgesteld zal worden dat de predikant te Vrijhoeve zal wonen 'dewijl aldaar eene pastorie is'. Des zomers zal hij om de veertien dagen in Den Bosch preken, des winters om de drie weken.[93] Het plan is

83 Ondanks herhaalde pogingen is het niet gelukt te vinden wie "vrouw Muntingh" is geweest. Daar zij in latere notulen "Jufvrouw Muntingh" wordt genoemd - ook met spellingen Munting(h)(e) - achten wij het waarschijnlijk dat zij, gelet op het gebruik in die tijd, gehuwd is geweest. De moeilijkheid is onder meer dat, volgens de Bevolkingsregisters etc. Amsterdam, slechts in aanmerking komt: Johanna Gesina Munting-Jurgense. Zij werd in 1798 te Amsterdam geboren en huwde aldaar in 1823 Johannes Theodorus Munting; haar echgenoot overleed in 1851. Volgens hetgeen we verder van haar lezen, moet zij hebben behoord tot een secte van perfectionistische signatuur; wellicht was zij beïnvloed door de reeds genoemde Woutherus Bekker. Aangaande haar worden in GA Amsterdam geen andere biografische gegevens bewaard, dan hierboven omschreven.

84 Not. kerker. 11 mei 1855, art. 3.

85 Zijn vrouw 'hing Woutherus Bekker aan', zoals we zagen in paragraaf 5.

86 Not. kerker. 3 okt. 1854, art. 2.

87 Idem 19 juli 1855, geen art. In NCGe 4 juli 1855, art. 4 lezen we dat de kerkeraad van Den Bosch mededeelt dat een zuster der gemeente aanhangster is van 'vrouw Muntingh welke vreemde en verfoeijelijke leerlingen aanhangt en tracht te verspreiden'.

88 Men zie paragraaf 3.

89 Not. kerker. 10 mei 1856, art. 3; 15 febr. 1858, art. 1. J. van Andel Hz. was in deze tijd curator van de Theologische School te Kampen en secretaris-penningmeester van de 'Synodale Commissie' (*Handelingen en Verslagen* 602 vlg.).

90 Zo zijn er geen notulen - of werden er geen vergaderingen gehouden? - tussen 11 mei 1856 en 23 nov. 1857.

91 Not. kerker. 4 april 1864, art. 1; 30 nov. 1866, art. 7.

92 We mogen wel concluderen dat de draagkracht van de gemeente sedert 1847 was verminderd. Hel. de Cock ontving *ƒ* 1000,- per jaar (paragraaf 5).

93 Not. kerker. 5 juni 1864, geen art.

nimmer uitgevoerd, en in augustus 1866 wordt de zoon der gemeente Jan van Andel, predikant te Zutphen, beroepen op een tractement van *f* 700,- plus vrije woning 'boven de kerk die daartoe netjes en behoorlijk ingerigt zal worden ...'.[94] Van Andel bedankt. Het volgende beroep wordt uitgebracht op de 21-jarige candidaat Lucas Lindeboom; het tractement bedraagt *f* 800,-. Lindeboom is (nog) vrijgezel[95] - 'Het kerkgebouw biedt geene genoegzame woning aan, zoo zal ZEW daarin zelf moeten voorzien'. Hij neemt het beroep aan en wordt zondag 14 oktober 1866 door docent Hel. de Cock te Kampen, bevestigd.[96]

Tijdens de ambtsperiode van Lucas Lindeboom[97] te 's-Hertogenbosch, die duurt tot 26 januari 1873, komt de gemeente tot bloei. Haar ledental stijgt van 90 naar circa 190. Toch betekent dit laatste aantal dat zij betrekkelijk klein blijft. Maar haar eensgezindheid en haar activiteiten nemen toe. Uitingen van dit laatste zijn de oprichting van een 'Zondagsschool der Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente ... en gevolgelijk onder het bestuur des Kerkeraads'[98] alsmede van een jongelingsvereniging.[99] Toch wordt de gemeente opnieuw geplaagd door de invloed van de reeds genoemde 'jufvrouw Muntinge'.[100] Drie à vier leden worden als haar volgelingen beschouwd en bezoeken samenkomsten waarin zij voorgaat ten huize van H.A. Welsch-Hopmans. De 'Muntianen' menen onder meer 'dat een christen niet altijd aan de teekenen en zegelen is gebonden'. Lindeboom tekent hierover aan in de notulen:

> 'Deze Jufvrouw Muntinge is eene vrouw die tot geene kerkgemeenschap behoort, van zich zelve getuigt de zonde te boven te zijn; den Bijbel verklaart naar den Geest, Die, zoo zij zegt, in haar woont; die leert, dat het Avondmaal en de bede om zondevergiffenis niet meer noodig zijn als men tot de vrijmaking is gekomen enz. enz.
> Deze vrouw heeft hier en daar eenigen die haar aanhangen. Ook hier komt zij sedert eenige jaren en heeft zij sommige volgelingen, die telkens vergaderen ten huize van Jufvrouw Welsch, en allen die niet met hen instemmen beschouwen als nog slechts

94 Idem 14 aug. 1866, art. 4.
95 Zijn eerste huwelijk was in 1869 met Willemina F.M. Duijser te Heusden, weduwe ds. S. Evenhuis (men zie het vorige hoofdstuk).
96 Not. kerker. 8 maart 1866, art. 2; 1 nov. 1866 'naschrift'.
97 Lucas Lindeboom (1845-1933) werd in 1873 predikant te Zaandam, van 1883 tot 1917 was hij docent aan de Theologische School te Kampen. Zijn betekenis voor de Gereformeerde kerken mag groot worden genoemd. Behalve als predikant, docent en publicist is hij op de voorgrond getreden op het terrein van het christelijk onderwijs, de arbeid der Zondagsscholen, de evangelisatie en de inrichtingen voor christelijke barmhartigheid. Men zie verder voor hem en voor de lange lijst van zijn publicaties *De Haas* II, 218-221.
98 Not. kerker. 8 febr. 1867, art. 2.
99 Idem 31 mei 1867, art. 2. Het eerste bestuur bestond uit: C. Robbemont, voorzitter; Joh. van Reenen, secretaris en M.J. van Waardhuizen, penningmeester.
100 In 1867 en 1868 vinden we in de notulen de spelling Muntinge en niet Muntingh.

> mingevorderden in de genade. Zij lezen bij voorkeur mystieke en piëtistische boeken als die van Bril[101] en anderen die zij trachten te verbreiden'.[102]

Na vermaand door de kerkeraad blijft slechts het lid C. de Bruin bij zijn dwalingen. Hij wordt onder censuur gesteld.[103] Zijn zaak dient tenslotte op de classicale vergadering gehouden 3 juni 1868 te 's-Hertogenbosch. Vertegenwoordigd zijn de gemeenten te Genderen, 's-Hertogenbosch, Meeuwen en Vrijhoeve Capelle; afwezig zijn Dussen en Heusden. We vinden

> 'De praeses leest de vergadering eenige notulen voor uit het kerkeraadsboek der gemeente te 's-Hertogenbosch, betrekking hebbende op een lidmaat dier gemeente, met name C. de Bruin, die de dwaling van de Muntianen aankleeft en verdedigt. Menigmaal was hij door den Kerkeraad daarover onderhouden, maar wilde er geen afstand van doen.
> Voornoemde de Bruin, door den kerkeraad ontboden, wordt binnen geroepen. Uit de notulen van het kerkeraadsboek bleek, dat hij geloofde, dat een geloovige niet heeft te bidden om vergeving van zonden. Toen hem dit gevraagd werd, wilde hij er niet regt voor uitkomen, maar zeide, dat hij wel behoefte had om van de zonde verlost te worden.
> Maar op de vraag, of een geloovige moest bidden om de vergeving van zonden, wilde hij noch neen, noch ja antwoorden.
> Nu werd hem gevraagd, of de geloovigen ook avondmaal moesten houden. Waarop hij antwoordde, als de Heere zelf in het hart komt wonen, zijn de middelen niet meer noodig.
> Op de vraag hem gedaan, of hij geloofde, dat een mensch hier op aarde zoo ver konde komen, dat hij niet meer om vergeving van zonde behoefde te vragen, wilde hij niet regtstreeks antwoorden. Maar op aandringen, dat hij zich openhartig moest verklaren, zeide hij eindelijk, dat hij geloofde dat een mensch zoo ver konde komen, en vervolgens dat hij niet meer bad om vergeving, maar wel om verlossing.
> Op de vraag, door een der leden aan hem gedaan, hoe hij het dan maakte met het gebed des Heeren, waarin ons wordt voorgesteld om te bidden om de vergeving van zonden, antwoordde hij, dat de apostelen, aan wien dit gebed gegeven was, toen den Geest nog niet hadden, en minder waren dan de geloovigen van dezen tijd.
> Op de vraag, of hij dan geene dadelijke zonden meer had, antwoordde hij, ja die had hij wel, en bad dagelijks om daar van verlost te worden. Op de vraag, of hij geloofde, dat alle menschen, ook de geloovigen, nog dadelijke zonden bedreven, wilde hij niet regtstreeks antwoorden, maar zeide, God konde een mensch wel zoo ver brengen.

101 Bedoeld zal zijn Jacob Brill (1639-1700), Nederlands mysticus. "Zijn opvattingen waren een mengeling van mystiek en spinozistisch denken". Men zie voor hem *Chr. encyclopedie*[2] II, 27.
102 Not. kerker. 4 okt. 1867, 'Aanteekening' 1-2.
103 Idem 15 nov. 1867, art. 6; 29 nov. 1867, art. 6.

Nu werd hem gevraagd, of hij geloofde dat hij verder in de genade gevorderd was dan de leden der vergadering, wilde hij weder niet regtstreeks antwoorden.
Men deed geruimen tijd alle moeite om hem van zijn verkeerde gevoelens te overtuigen, maar alles was te vergeefs. Hij verklaarde bij zijn gevoelen te blijven, waarop de vergadering hem verzocht heen te gaan.
Na eenige oogenblikken gesproken te hebben, werd er besloten, om bekend te maken dat de Bruin niet meer als lid der gemeente werd aangemerkt.'[104]

104 NCGe 3 juni 1868, art. 8 (het eerste; deze notulen hebben abusievelijk twee artikelen 8).

In een ‘naschrift’ bij de notulen van de kerkeraad van 22 mei 1868 lezen we dat de classicale vergadering voornoemd, toestemming heeft gegeven De Bruin ‘buiten de Gemeente te plaatsen, zoolang hij Jufvrouw Muntinge aanhangt’. Naar we aannemen is hij niet met het formulier van de ban *afgesneden*. Met dit ‘naschrift’ eindigt wat we in de notulen vinden over de ‘Muntianen’.[105]

De goede leiding die Lucas Lindeboom aan de gemeente geeft, komt onder meer tot uiting in het er voor zorgen dat de kerkeraad voldoende personen omvat -vanaf 1869 zijn er drie ouderlingen en twee, later drie diakenen.[106] Dat de gemeente uitbreidt - en dat er vermoedelijk toeloop is geweest van belangstellende niet-leden alsmede van militairen - vindt een neerslag in tal van notulen. Bij herhaling blijkt dat, ondanks genomen maatregelen, het kerkgebouw ‘Het Rood Kruis’ opnieuw te klein is. In november 1866 wordt besloten dat de militairen op de gaanderij zullen plaats nemen.[107] Begin 1867: getracht zal worden meer zitplaatsen in de kerk te maken ‘door betimmering der voorste hulpbankjes en het verplaatsen der voorlezer lezenaar ...’.[108] Daarna wordt het plan gemaakt

> ‘de thans bestaande galerij vóóruit te doen komen, ons tegenwoordig veel plaats benemend orgel door een Serafine[109] te vervangen, waardoor veel ruimte zal gewonnen, en het spreken vergemakkelijkt worden zal’.[110]

De verbouwing wordt uitgevoerd voor *f* 325,- en het tot dan gebruikte orgel voor *f* 160,- verkocht aan de Hervormde gemeente te Ommeren.[111] Als het kerkgebouw opnieuw te klein blijkt, wordt voor de diensten van zondagavond de Lutherse kerk[112] gehuurd voor *f* 100,- per jaar.[113] Eind 1868 vindt ds. Lindeboom dat het wenselijk is een ander kerkgebouw te kopen of te huren. Hij deelt in de kerkeraad mede dat eerlang het pand ‘De Hoofdwacht’[114] staande aan de Markt zal worden verkocht. De ouderlingen en diakenen die blijkbaar hebben opgezien tegen een aankoop van het kapitale pand, vragen waar het benodigde geld te vinden. Lindeboom antwoordt:

> ‘Het oog op den Heere Die boven bidden en denken onze gemeente heeft gezegend en nog zegent, en in alle onze behoeften zal voorzien, zoo wij biddend op Hem hopen’.[115]

105 Opmerkenswaard is dat ook in Friesland (zuidoosthoek en Leeuwarden) voormalige Afgescheidenen voorkwamen die als aanhangers van Jacob Brill kunnen worden beschouwd (Wesseling, *Afscheiding in Friesland* II, 100-102, 245; III, 357-360, 364, 415).
106 Men zie het begin van paragraaf 5.
107 Not. kerker. 30 nov. 1866, art. 9.
108 Idem 3 jan. 1867, art. 6.
109 Een serafine behoort tot de vele soorten huisorgels.
110 Not. kerker. 5 juli 1867, art. 4.
111 Idem 20 sept. 1867, 2, 4.
112 In de Verwerstraat; Van Sasse van IJsselt, *a.w*. II, 203-209.
113 Not. kerker. 7 aug. 1868, art. 3.
114 Men zie voor de geschiedenis van ‘De Hoofdwacht’ (daarna postkantoor en hotel) Van Sasse van IJsselt, *a.w*. III, 340-343.
115 Not. kerker. 25 dec. 1868, art. 5.

Vijfde gebouw van rechts: ‘De Oude Hoofdwacht’ - thans Hotel Central - aan de Markt, eind 19e eeuw
Foto Stadsarchief 's-Hertogenbosch

De koop is door één of andere oorzaak niet doorgegaan. We mogen wel veronderstellen dat het niet mogelijk was voldoende middelen te vinden. Lindeboom gaat echter voort te trachten de gemeente ruimere huisvesting te verschaffen. Daartoe belegt hij midden 1869 een gemeentevergadering; aanwezig zijn 21 mannelijke en 6 vrouwelijke leden - ook lezen we van enige berichten van verhindering. Na een brede bespreking wordt de volgende ‘slotsom’ aanvaard.

> ‘Dat algemeen de wenschelijkheid en noodzakelijkheid van een ruimer en geschikter kerkgebouw wordt gevoeld; dat men de bezwaren hieraan verbonden niet gering acht, doch begeert dat de kerkeraad den weg der middelen beproeve en ieder bereid is naar vermogen de pogingen des kerkeraads te bevorderen, in de hoop dat de Heere onze begeerte, tot Zijne eer, geven zal’.[116]

Al spoedig blijkt dat voor kerkbouw of voor aankoop van een bestaand pand, circa *ƒ* 8000,- nodig is.[117] Toegezegd wordt aan giften een kleine twee duizend gulden en vijfhonderd gulden als lening.[118] In tegenstelling tot haar beginjaren is de gemeente er één van ‘kleine luyden’ geworden. Begin 1870 ziet de kerkeraad af

116 Idem 10 juni 1869, geen art.
117 Idem 18 juni 1869, art. 3.
118 Idem 6 aug. 1869, art. 3; 27 aug. 1869, art. 3.

van het vergroten van de oude of het bouwen van een nieuwe kerk.[119] Het blijft behelpen, ook voor het geven van catechisatie en voor de samenkomsten van de gemeente als ‘gezelschap’ op door-de-weekse dagen. Over dit laatste vinden we in de notulen van begin 1868: de predikant acht het wenselijk ‘dat de kerkeraad zich het gezelschap aantrekke, en voor de goede orde en bloei van hetzelve zorg drage’. De beide ouderlingen en de predikant zullen beurtelings de leiding op zich nemen. Een samenkomst die steeds 's avonds van 8 tot half 10 zal worden gehouden zal bestaan uit gebed, zingen en Schriftlezing.[120]

Eind 1872 ontvangt Lindeboom een beroep van de kleine gemeente te Zaandam. Op 31 oktober aanvaardt hij deze roeping. In zijn verklaring hierover zegt hij dat de Heere de gemeente te 's-Hertogenbosch de laatste jaren heeft willen zegenen en uitbreiden; hij ziet te Zaandam een terrein waar arbeid door een predikant noodzakelijk is.[121] De vacature duurt kort. Reeds op 30 maart 1873 wordt ds. J.H. Wiersma, gekomen van Zierikzee, bevestigd.[122]

119 Idem 25 febr. 1870, art. 4.
120 Idem 10 jan. 1868, art. 5.
121 Not. kerker. 31 okt. 1872, geen art.
122 Johannes Hessels Wiersma (1843-1925). Men zie voor hem *De Haas* II, 375.

Hoofdstuk 28
Sprang

Inleiding

In het begin van de ‘Inleiding’ van dit boek zagen we dat in 1837 een ‘classis Sprang’ van de Afgescheiden kerken werd georganiseerd. Behalve het levensteken in genoemd jaar, is aangaande dit verband niet anders bekend, dan dat we een enkele maal lezen in de notulen van Sprang en Vrijhoeve Capelle dat een bepaalde zaak ‘op de classis zal worden gebracht’. Archief is niet bewaard gebleven, zelfs achten we het waarschijnlijk dat het nimmer werd opgebouwd. Voor zover we kunnen nagaan, hebben slechts Sprang, Vrijhoeve Capelle en 's-Hertogenbosch (sedert 1842) tot deze classis behoord. In 1848 voegt dit drietal zich, zoals we zagen, bij de classis Genderen.[1] De vraag is echter of het kerkverband ‘Sprang’ ook *vergaderde*.

Vermoedelijk hebben de activiteiten zich beperkt tot het af en toe bij elkaar komen van de kerkeraden van Sprang en Vrijhoeve, alsmede tot het zenden van een afgevaardigde naar Den Bosch. Dit laatste blijkt, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, bij de instituering en bij het behandelen van moeilijke zaken.

Klemmender is de vraag hoe lang de gemeente te Sprang *zelfstandig* heeft bestaan. Evenals bij de genabuurde gemeenten Drongelen, Meeuwen en Dussen wordt de al-dan-niet-zelfstandigheid van Sprang, in dit geval ten opzichte van Vrijhoeve Capelle in de veertiger en vijftiger jaren niet geheel duidelijk. Vaststaat dat Sprang *19 juli 1835* werd geïnstitueerd en Vrijhoeve[2] *1 maart 1837*. Na laatstgenoemde datum gaat een groot percentage leden van Sprang naar Vrijhoeve. Echter, midden juni 1839 richt zich - zoals we nader zullen zien - een aantal Afgescheidenen van Sprang, Vrijhoeve en Capelle (ook 's-Grevelduin Capelle genoemd) tot de Koning met het verzoek te worden erkend. Het request wordt afgewezen.

Op 1 augustus 1840 wordt een tweede adres gezonden; dit verwijst naar het vorige en leidt 1 april 1841 tot de gevraagde erkenning van ‘het bestaan te Sprang, Vrijhoeve Capelle en Capelle van eene Christelijke Afgescheidene Gemeente’, met als éne plaats waar de eredienst zal worden uitgeoefend: het huis staande en gelegen in het gehucht Hooge Vaart, getekend no. 1, onder de gemeente Vrijhoeve Capelle. Uiteindelijk zijn beide kerken verenigd tot één gemeente in laatstgenoem-

1 Hoofdstuk 21, onder *1848*.
2 We gebruiken enige malen de verkorting Vrijhoeve voor Vrijhoeve Capelle.

de plaats. En onder deze naam wordt zij vanaf 1848 vermeld in de classicale notulen; van een gemeente te Sprang wordt daarin niet gerept. Tot eind 1848 zijn er twee series notulen.

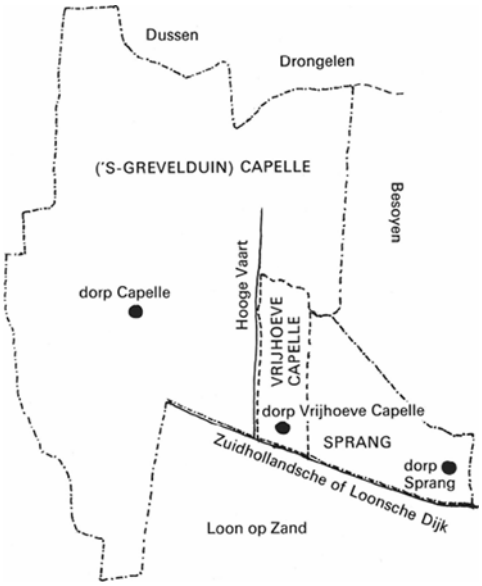

De voormalige gemeenten Sprang, Vrijhoeve Capelle en ('s-Grevelduin) Capelle (schematisch); schaal 1: 62.500

Met ingang van 1849 - 20 november 1849 werd H. Wiersma de eerste predikant van Sprang-Capelle - bestaat nog slechts één kerkeraad. Voor ons blijft in het duister vanaf welk jaar - uiteraard vóór 1849 - beide groepen regelmatig tezamen hebben vergaderd. Wellicht is het begin: een gemeente te Sprang en een te Capelle, een uitvloeisel geweest van een eeuwenlange traditie, waarin enerzijds Sprang en anderzijds de beide dorpen met de naam Capelle een eigen kerkgebouw bezaten.[3] Overigens: we zullen zien dat zowel bij Sprang als bij Vrijhoeve zich personen aansloten van enige plaatsen uit de omgeving: Waalwijk, Besoyen, Loon op Zand, Waspik, Dongen, 's-Gravenmoer.

3 Vanouds staat er een Hervormd kerkgebouw te Sprang, één te ('s-Grevelduin) Capelle en één te Loon op Zand, vlakbij de grens met Vrijhoeve Capelle.

De archieven van de Afgescheiden gemeenten te Sprang en te Vrijhoeve zijn nagenoeg compleet. Ook verder in dit hoofdstuk zullen we enige malen Vrijhoeve moeten noemen, inzonderheid bij het behandelen van de requesten aan de Koning.

Volgens de volkstelling 1849 woonden er in dit jaar te Sprang 100 Afgescheidenen, te Vrijhoeve Capelle 8, te Capelle 0 en te Loon op Zand 7.[4] De laatste drie aantallen zijn te laag, vergeleken met de kerkelijke administratie.

De burgerlijke gemeente Sprang[5] omvatte omstreeks 1847 onder meer het dorp Sprang en het gehucht 'Sprangschevaart'. Er stonden 208 huizen, bewoond door 323 huisgezinnen en 1720 inwoners 'die meest hun bestaan vonden in het maken van zoogenaamde Langstraatsche schoenen'. Er waren 1290 Hervormden, 70 Afgescheidenen, 2 Evangelisch Luthersen, 340 Rooms-Katholieken en 20 Israëlieten.[6]

1. Het incident van het jaar 1810

Zonder te kunnen spreken van 'voorgeschiedenis' willen we onderstaande gebeurtenissen van het jaar 1810[7] vermelden, aangezien zij aantonen dat er in deze tijd te Sprang een conventikel bestond waarvan de samenkomsten af en toe door een 'vrij talrijke menigte' werden bezocht.

Dit gebeurde onder het predikantschap van de orthodoxe Jacobus Johannes le Roy, die van 1804 tot 1813 te Sprang stond.[8]

Op 26 februari deelt de predikant aan de kerkeraad mede, dat zekere Cornelis van Wouw, wonende te Sprang, die 'in de Roomsche kerk is geboren en opgegroeid' maar onlangs tot de Hervormde kerk is overgegaan, reeds tweemaal ten huize van Jan de Rooij 'een soort oefeningspreek of redevoering over een Bijbeltext heeft gehouden'. Deze samenkomsten zijn door 'eene vrij talrijke menigte' bijgewoond. Aanwezig waren in één ervan onder anderen de ouderlingen Jan Timmermans en Jan Vos. Beiden verklaren dat er slechts een godsdienstig gesprek is gevoerd. De predikant daarentegen meent voor zeker te kunnen zeggen, dat Timmermans, na gebed en psalmgezang, 'kwanswijs de vraag heeft gedaan aan Van Wouw, zijn gedachten te doen kennen over de woorden: Ziet, Ik sta aan de deur en Ik kloppe (Openbaring 3 vers 18)'. Van Wouw zou daarop een uur of anderhalf hebben gesproken. De vergadering is beëindigd met gebed door Cornelis Vervoort te Besoyen.

De ouderlingen ontkennen dat Van Wouw een toepassing heeft gedaan. De predikant concludeert dat laatstgenoemde 'eene aaneengeschakelde rede over

4 De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 432, 438, 444, 446.
5 In 1921 zijn de plaatsen Sprang, Vrijhoeve Capelle en ('s-Grevelduin) Capelle tezamen-gevoegd tot één burgerlijke gemeente Sprang-Capelle.
6 *Van der Aa* X (1807) 638-639.
7 We ontlenen de inhoud van deze paragraaf aan arch. Herv. gem. te Sprang 'Notulen kerkeraad 1797-1857' (inv. no. 3), 26 febr., 15 juli 1810 (geen art.).
8 Men zie voor J.J. le Roy (1772-1850): K. Exalto e.a., *Zij die bleven*, Nijkerk 1981, 41-55.

dien text' heeft gehouden. Er was geen sprake van een *gesprek*, aangezien Van Wouw zijn redevoering op schrift had gesteld.

Ds. Le Roy heeft aanstonds Van Wouw en Jan de Rooij gewaarschuwd tegen herhaling. Een geroepen getuige, Jan Hansen, verklaart dat verscheidene personen aanwezig waren en dat Timmermans inderdaad bovengenoemde vraag heeft gesteld; de redevoering van Van Wouw was verdeeld in drie punten. De kerkeraad keurt de handelingen van de beide ouderlingen af, verbiedt Van Wouw op deze wijze verder te gaan en zal Jan de Rooij opwekken zich aan de kerkwetten - die ongeautoriseerd preken en oefenen verbieden - te houden en zich op zijn gezelschap te bepalen tot het lezen van een preek. Op 15 juli 1810 belijdt Van Wouw, die aanvankelijk 'met groote driftigheid' had verklaard voort te zullen gaan met op dezelfde wijze in het gezelschap op te treden, schuld. Hij vertrekt met attestatie naar 's-Grevelduin Capelle en hiermee is dit incident blijkbaar gesloten. In de notulen wordt het gezelschap niet meer genoemd.

2. Eerste Afgescheidenen te Sprang[9]

We noemen in deze paragraaf voornamelijk de eerste Afgescheidenen die in Sprang *woonden*. Behalve deze groep waren er circa 35 personen - afgezien van de kinderen - die zich in 1835 of 1836 wel bij deze gemeente aansloten, maar die woonden te Vrijhoeve, Capelle, Loon op Zand, Waalwijk (met Baardwijk), 's-Gravenmoer of Dongen.

De 9 inwoners van de laatste twee dorpen ontvangen 27 juni 1836 een 'attestatie naar 's-Gravenmoer'.[10] Uit Waalwijk vinden we de latere predikant Pieter Johannes de Bruin.[11] De namen van de leden wonende te Vrijhoeve, Capelle en Loon op Zand zullen we niet in dit hoofdstuk, maar in het volgende vermelden; zij allen - circa 23 - ontvangen nadat op 1 maart 1837 Vrijhoeve Capelle is geïnstitueerd, een attestatie naar deze gemeente.

Onderstaande lijst van 26 Afgescheidenen van het eerste uur te Sprang en van vijf elders wonenden, die hier dienen te worden genoemd, is gebaseerd op de notulen van de Hervormde kerkeraad aldaar,[12] een nader te noemen brief van 17 juni 1835

9 Literatuur over de Afscheiding te Sprang c.a.: *Bos* II, 319-321, 325, 327, 412, 415-416, 418, 429; EERSTE DEEL 76; DERDE DEEL 26, 63-65, 197, 198; VIJFDE DEEL 284.

10 We komen hierop terug in hoofdstuk 30 ('s-Gravenmoer). Hun namen: Maria Bogers, Paulus Christ, Adriana Kerst, Joris Kool, Adriaan van Loon, Klasina van Oosterhout, Dirk de Vries, Jenneke Wervers, Marijnis (Marinus) Wervers; Johannes Zwijgers overleed 29 dec. 1835. Men zie voor Joris Kool DERDE DEEL 65, VIJFDE DEEL 197.

11 Men zie voor hem hoofdstuk 19 (Andel).

12 Notulen kerkeraad 19 okt. 1836 (geen art.): 'Aan de volgende personen zal een bewijs worden gegeven dat zij zich van de Nederlandsch Gereformeerde Kerk hebben afgescheiden...' (volgen negentien namen). Het bewijs werd uitgereikt op een tijdstip dat het langer dan een jaar geleden was dat minstens twaalf van deze personen zich hadden afgescheiden. Men zie de volgende paragraaf.

aan de minister van eredienst, gegevens vermeld in DERDE DEEL[13] en de ‘Naamlijst der Herstelde Gereformeerde Gemeente te Sprang enz.’.[14]

(Men zie voor de personen van wie de naam cursief is gedrukt, ook de volgende paragraaf.)

Anna van Beek[15]
Jenneke van Beek
Adriaan de Bie
Anna Bogers
Gerrit van Dongen
Frans van Esch
Gerardus de Graaf
Nikolaas de Graaf
Adriana Herwijnen
Wouter Kortier
Maria Kortier-van Dongen
Anna Laarhoven
Jan Leenen
Jenneke Leenen-Spuijbroek
Andries Maijers[16]
Prijna Maijers[17]
Joost Molengraaf
Gelder Nieuwenhuizen[18]
Adriana Ophorst
Jan Polhuis[19]
Petronella Polhuis-Kalkman[20]
Pieter de Rooij
Adrianus Scheepes
Philippus Smits[21]
Pieter Spuijbroek
Martinus van Steenis[22]
Johanna van Uithoven
Antonie Vos[23]
Zacharias Wouter Vos
Johannes Werthers
Anna Wervers

13 DERDE DEEL 63-65.
14 In ‘Handelingen des Kerke-raads der Herstelde Gereformeerde Gemeente van Sprang enz.’ (Arch. Gereformeerde kerk te Sprang, inv. no. 1).
15 Vrouw van Joost Molengraaf.
16 Wordt bij instituering ouderling.
17 Prijna (ook: Prina) is een zeldzame voornaam.
18 Woonde te Loon op Zand; wordt bij instituering ouderling. Gelder (Ook: Gelde) is een zeldzame voornaam.
19 Woonde aanvankelijk te ('s-Grevelduin) Capelle, later te Sprang; wordt bij instituering diaken.
20 Woonde te ('s-Grevelduin) Capelle; weduwe, moeder van Jan Polhuis.
21 Woonde te Baardwijk (Waalwijk); hij overleed 19 nov. 1841.
22 Onderwijzer en wonende te Waalwijk; ouderling van 1837 tot 1850.
23 Wordt bij instituering diaken.

3. Verklaringen van afscheiding niet aanvaard

De hervormde predikant C.F.S. Pape[24] te Sprang heeft enige bedenkingen gemaakt, toen de eersten zich tot hem wendden met het verzoek hen als leden te schrappen. Beklag tijdens de kerkvisitatie gehouden door de predikanten C.W. Pape (Heusden) en A. van der Sloot (Waspik) leidde, zoals uit de stukken blijkt, voor de Afgescheidenen evenmin tot een gewenst resultaat.[25] Dezen richtten zich daarna tot de minister van eredienst met een schrijven dat we de 'Acte van Afscheiding van Sprang' zouden kunnen noemen. De inhoud luidt als volgt.[26]

24 C.F.S. Pape (1807-1881) stond te Sprang van 1833 tot 1841. Hij en ds. C.W. Pape te Heusden waren neven.
25 *Bos* II, 319-321, 327.
26 Herv. Ered. 6 juli 1835, no. 10.

'Aan Zijne Excellentie den Minister van Eeredienst etc.

De ondergeteekenden, lidmaten der oud gereformeerde Kerk en inwoners van Sprang geven met dezen eerbiediglijk aan uwe Excellentie te kennen dat wij met onze kinderen zijn afgescheiden van het tegenwoordig sedert 1816 bestaand hervormd Kerkgenootschap en dat wij ons verbinden en aansluiten met allen oud gereformeerden die zich eeniglijk houden aan Gods Woord en de daarop in alles gegronde en daarmede over een komende formulieren van eenigheid, de geloofsbelijdenis, de Catechismus en de leerregels van de Synode van Dordrecht gehouden in 1618 en 1619. Wij geven hiervan aan uwe Excellentie kennis omdat wij niet langer als leden van het tegenswoordig hervormd genootschap willen aangemerkt worden, en de Predikant te Sprang Do. Pape geweigerd heeft, onze namen uit zijn lidmatenboek uit te schrappen, hetwelk mede geweigerd is door de leden van het klassikaal bestuur van Heusden Do. van der Sloot van Waspik en Do. Pape van Heusden.
Wij geven dus nogmaals duidelijk te kennen dat wij met onze kinderen zijn afgescheiden van het tegenswoordig sedert 1816 bestaand hervormd genootschap en ons vereenigen met de oud gereformeerde Kerk waar de Heere die ook wil vergaderen.

Sprang den 17. Junij 1835'.

Dan volgen eerst de namen van de vijftien personen, die in de vorige paragraaf cursief zijn gedrukt. Het stuk werd tevens getekend door vijf personen uit Dongen,[27] drie uit Loon op Zand,[28] twee uit ('s-Grevelduin)Capelle.[29]

Hoe de *procedure* met deze afscheidingen verder is verlopen, wordt uit de stukken niet duidelijk, maar - zoals we zagen - werd 19 oktober 1836 aan de Afgescheidenen te Sprang een bewijs van hun onttrekking uitgereikt.[30]

4. Instituering

Na één van de vermaard-geworden hagepreken te Genderen, namelijk op zondag 19 juli 1835, heeft Scholte de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Sprang bevestigd. We beschouwen deze datum als die van de instituering. Scholte tekende aan in zijn 'Lijst der texten':

27 De reeds genoemden: Maria Bogers, Adriaan van Loon, Marijnis Wervers, Johannes Zwijgers; alsmede door Adriana van Zeist.
28 De reeds genoemde Gelder Nieuwenhuizen; alsmede Antonie Kruijf en Joost Nieuwenhuizen.
29 De reeds genoemden: Jan Polhuis en zijn moeder weduwe Petronella Polhuis-Kalkman. Het was weinig ter zake dat ook personen die niet te Sprang woonden dit stuk tekenden. Immers, men richtte zich tot de minister van eredienst inzake een conflict met de kerkeraad (predikant) te Sprang en met de kerkvisitatoren van de classis Heusden. Bovendien behoorde *Dongen* tot de classis Breda.
30 De schrijvers van bovengenoemde brief (17 juni 1835) ontvingen geen antwoord van de minister van eredienst.

‘19 July 1835. te Genderen in de open lucht over Judas vs. 20-23. Des namiddags aldaar binnenshuis de kinderen der gemeente gedoopt en de kerkeraad der Gemeente Sprang bevestigd’.

En in het eerste notulenboek:[31]

> ‘Door de Herstelde Gereformeerde Gemeente van Sprang en de omstreken is met algemeen genoegen, volgende Gods Woord en de Formulieren van eenigheid der Gereformeerde Kerken in Nederland verkozen geworden
> tot Ouderlingen Andries Maijers, Gelder Nieuwenhuizen,
> tot Diakenen Antonie Vos, Jan Polhuis,
> welke broeders deeze bedieningen in de vreeze des Heeren hebben aangenomen en op den 19en July 1835 door Ds. H.P. Scholte in die bedieningen zijn bevestigd geworden, met het gewone formulier ter bevestiging van Ouderlingen en Diakenen’.[32]

Maijers te Sprang was schoenmaker; Nieuwenhuizen te Loon op Zand landbouwer; Antonie Vos te Sprang, schoenmaker en Jan Polhuis te Capelle winkelier.

5. Vervolging

We vermoeden dat ds. Scholte op 19 juli 1835 heeft toegezegd ‘zijn’ jonge gemeente eerlang te komen bezoeken. Reeds donderdag 23 juli doet hij zijn woord gestand. Volgens C.W. Pape vergezeld van de hervormde predikanten C.C. Callenbach (Nijkerk), G.F. Gezelle Meerburg (Almkerk) en Joh. van Rhee (Veen).[33] De door Scholte geleide godsdienstoefening - met als tekst 2 Corinthiërs 5 vers 1 - werd gehouden in het huis en op het erf van Johannes Werthers, landbouwer. Ds. C.F.S. Pape schrijft, Scholte ‘stond predikende in eene opene deur; de volksmenigte was in huis en buiten op eenen grooten werf’. Volgens hem hadden geen honderd mensen aan deze ‘godsdienstige oefening’ deelgenomen; en ‘dat de grootere menigte uit nieuwsgierigen bestond, van hier en elders zamengevloeid, vooral Roomsch-gezinden uit Waalwijk, Besoyen en Kaatsheuvel’.

> ‘*De indruk* is ook naar die mate even verschillend geweest. Van zommigen zegt men, dat zij uitgevallen zijn in luide en bittere spotternijen. Zommigen hebben genever laten halen en aldaar gedronken.
> Anderen, meer weldenkenden, is het wee geworden, hebben zich over Koning en wetten beklaagt en den plaats der verleiding verlaten. De aanwezig zijnde gendarmerie en politie-dienaren hebben zekerlijk door hunne tegenwoordigheid grootere onheilen verhoed.

31 Vergelijk noot 14.

32 Ook ds. C.W. Pape en de burgemeester van Eethen, Genderen en Heesbeen vermeldden deze bevestiging op genoemde datum - *Bos* II, 412-413. Eerstgenoemde gewaagt van moeilijkheden in de kerkeraad (Herv.), met name op het punt van de Evangelische gezangen. Twee oud-diakenen, Jacobus de Bie en Govert van der Schans, sluiten zich in 1837 bij de Afscheiding aan; *Bos* II, 418, 505, 510-511; III, 26; not. (Herv.) kerker. 15 dec. 1833.

33 *Bos* II, 418. Ds. C.F.S. Pape te Sprang schrijft: Scholte kwam vergezeld van drie predikanten - ‘zeer waarschijnlijk de predikanten te Veen en Almkerk en de gewezene predikant De Cock’. (*Bos* II, 415) Van een verblijf van Hendrik de Cock in het Land van Heusden c.a. omstreeks genoemde datum is echter niets bekend.

...
Allerhand soorten van menschen nemen aan deze bijeenkomsten deel: ontevredenen, kwaadwilligen, zoowel roomschgezinden als gereformeerden, en in hunnen mond is de naam van onzen geëerbiedigden Koning, op wien zij de schuld van hunne

> ontevredenheid gelieven te schuiven. Indien niet alle zulke bijeenkomsten, van welke aard ook, met kracht belet worden, zullen dan ook niet de weldenkenden, die de godsdienst lief hebben, in welken zij tot ledematen zijn aangenomen - ik bedoel zulken, die de orde van zaken niet doorzien - den naam des Konings met bitterheid in den mond nemen? En zullen dan allen, van welke gezindheid zij ook mogen zijn, niet *eens* zijn tegen onzen geliefden Koning?'[34]

Pape, te Sprang, heeft gemeend wel in sterke mate in de toekomst te kunnen zien. Maar hij verzuimt aan te tonen, dat de ontevredenheid en de neiging tot opstand werden gevoed door een samenkomst als de onderhavige. De door Scholte gekozen tekst:

> 'Want wij weten, dat, zo ons aardse huis van deze tabernakel gebroken wordt, wij een gebouw van God hebben, een huis niet met handen gemaakt, (maar) eeuwig in de hemelen.'

gaf daartoe weinig aanleiding. Zijn neef, ds. C.W. Pape te Heusden, noemt andere oorzaken van de spanningen onder de bevolking: 'Op zichzelve zijn de belastingen drukkend; de wijze waarop eigendunkelijk de landerijen en huizen worden aangeslagen, hatelijk...'.[35]

Scholte en Johannes Werthers, oud 47 jaren, bouwman, geboren en wonende te Sprang, worden bij vonnis van de rechtbank van eerste aanleg te 's-Hertogenbosch, gewezen 3 september 1835 veroordeeld tot geldboeten van respectievelijk *f* 50,- en *f* 20,-. De te betalen kosten bedragen tezamen een kleine twintig gulden.[36] In appel bij de rechtbank te Middelburg wordt het vonnis op 18 november 1835 bevestigd.[37]

Een direct gevolg van het alarm, geslagen door ds. C.F.S. Pape, is geweest dat 29 juli 1835 een detachement kurassiers - 1 officier en 30 manschappen - naar Sprang werd gezonden en aldaar werd ingekwartierd. De autoriteiten wilden blijkbaar 'grootere onheilen' voorkomen. Reeds 2 augustus werden deze militairen naar Vrijhoeve Capelle verplaatst, maar zij blijven 'ter dispositie van den Burgemeester van Sprang'. Aangezien het in laatstgenoemde plaats rustig blijft, geeft Zijne Koninklijke hoogheid Kroonprins Willem - de latere Koning Willem II - als opperbevelhebber op 27 oktober 1835 last de kurassiers uit Vrijhoeve Capelle terug te trekken.[38]

Hoewel de inkwartiering te Sprang kort is geweest, heeft zij de Afgescheidenen ter plaatse diep gekwetst. Zij gaven hieraan uiting in een schrijven opgesteld om te worden verzonden aan de Prins van Oranje, waarin we onder meer lezen:

34 *Bos* II, 415-416; brief van 24 juli 1835 aan het ministerie van eredienst.
35 *Bos* II, 419.
36 RA Den Bosch, Arch, rechtb. van eerste aanleg Den Bosch, correctionele vonnissen 1835, 3 sept. Een extract van het vonnis: *Bos* II, 429-431.
37 VIJFDE DEEL 284.
38 ARA, Arch. Oppercommando der Cavalerie, 1835; brieven nr. 961 (28 juli), nr. 981 (31 juli), nr. 1340 (26 okt.), nr. 1351 (27 okt.).

‘Zoo men verneemt, en zooals wij aan de behandeling konden merken, was dit detachement gekomen ten gevolge van het prediken in ons midden door den

> WelEerw. Heer H.P. Scholte, die met ons aan de ware Gereformeerde leer is getrouw gebleven, terwijl men voorgeeft, dat wij daardoor de rust en de orde storen...
> Bij het strengste onderzoek zal het ten allen tijde blijken, dat wij als stille en vreedzame burgers verkeeren, en geenszins den naam verdienen van muiters, waarmede de Weled.Gestr.Heer Luitenant van het detachement kurassiers ons wilde bestempelen. Nooit zijn de ware Gereformeerden onruststokers geweest, en dit zijn wij ook nog niet geworden; maar even als de tegenstanders van die Gereformeerden dikwijls onrust en verwarring hebben aangerigt, zoo hebben wij wederom gedurende onze openbare bijeenkomst moeten ondervinden dat een der voornaamsten uit ons dorp, die op ons is verbitterd, door het uitdeelen van sterken drank onder de zaamgevloeide menigte wanorde poogde te verwekken, om daardoor reden van klagten te kunnen hebben'.[39]

Op zondag 25 maart 1838 's morgens te half tien vervoegt zich de veldwachter van Sprang aan het huis van Nikolaas de Graaf, waar 'de Afgescheidenen gewoonlijk hunne godsdienstige bijeenkomsten houden'. Ook dan wordt een godsdienstoefening gehouden. Dit gebeurt volgens het koninklijk besluit van 5 juli 1836[40]; aanwezig mochten slechts zijn ingezetenen van Sprang voor zover zij waren vermeld op een bij het gemeentebestuur ingeleverde lijst. De veldwachter heeft de opdracht te onderzoeken, of er personen aanwezig zijn die daartoe geen toestemming hebben gevraagd en verkregen.

Martinus van Steenis, wonende te Waalwijk komt niet voor op bovenbedoelde lijst en de veldwachter verzoekt hem de vergadering te verlaten. Maar deze geeft ten antwoord:

> 'Ik gehoorzaam niet aan het besluit van Zijne Majesteit indien het niet staafd[41] of overeenstemd met het besluit van Koning Jezus'.

De rechtbank van eerste aanleg te Den Bosch behandelt deze zaak in twee zittingen, namelijk van 18 mei en 6 juni.[42] Beklaagden zijn: Martinus van Steenis, 29 jaar, ondermeester, geb. en won. te Waalwijk; Jan Polhuis, 28, geb. te Rotterdam, won.

39 Voor het gehele stuk: DERDE DEEL 197-198. We vonden geen bewijs dat dit schrijven is *verzonden*; evenwel vertolkt het de gevoelens van de betrokkenen. Het verhaal over de jenever wordt min of meer bevestigd door ds. C.W. Pape. Deze schreef (*Bos* II, 419): 'Te Sprang was het letterlijk eene comedie. Een der inwoners had eene zoetelaarster weten te bewegen om met een vaatje jenever de schare rond te gaan, terwijl men elders vrouwen met kersen en pruimen zag venten. Het wordt letterlijk een *straatschandaal*'.

40 EERSTE DEEL 402-404. In een aantal plaatsen vroegen de Afgescheidenen aan het gemeentebestuur vergunning boven de twintig personen te mogen samenkomen. Dit werd op grond van genoemd koninklijk besluit toegestaan, mits men beloofde geen kerkelijke handelingen van welke aard ook (inclusief het laten *spreken* van een predikant) te zullen verrichten. In de meeste gevallen werden deze vergunningen van de zijde van de Afgescheidenen na korte tijd 'opgezegd'. Uitvoerig hierover VIERDE DEEL 208-209, 212-224.

41 Staven = (hier) bevestigen.

42 RA Den Bosch, Arch, rechtb. van eerste aanleg Den Bosch, processenstukken 1838, no. 172.

te Sprang, koopman en Nikolaas de Graaf, 53 jaar, geb. en won. te Sprang, meester timmerman.

Van Steenis (ouderling) verklaart ‘eene voorlezing te hebben gehouden’. Jan Polhuis zou hebben gecollecteerd. Andries Maijers, 63, geb. en won. te Sprang, schoenmaker, als getuige geroepen, zegt niet aanwezig te zijn geweest.

Uit een schrijven aan de rechtbank van de burgemeester van Sprang, gedateerd 24 april 1838, ontvangen we enige informatie aangaande de gemeente. Jan Polhuis en Antonie Vos zijn ook thans - evenals bij de instituering - diakenen; de eerstgenoemde treedt als ‘voorlezer’ (voorganger?) op. Verder meldt de burgemeester dat Andries Maijers zich heeft laten ‘afschrijven’ van de bij de vergunning behorende lijst ‘dewijl hij er zich niet meer mede konde vereenigen’.[43] Hoewel de officier van justitie tegen Van Steenis en Polhuis voor ieder *ƒ* 50,- boete eist en tegen De Graaf *ƒ* 25,- wordt dit drietal vrijgesproken, aangezien niet vaststaat dat boven de twintig werd vergaderd.

Heeft de veldwachter door het gesprek met Van Steenis verzuimd het juiste aantal aanwezigen op te nemen?

6. Erkenning

Zoals vermeld in de inleiding van dit hoofdstuk, doen in juni 1839 enige Afgescheidenen wonende te Sprang, Vrijhoeve Capelle en Capelle een poging te worden erkend. Het desbetreffende request aan de Koning[44] noemt als ambtsdragers: de ouderlingen Jan Leenen (Sprang), Jan de Ruijter (Capelle); de diakenen Adriaan Kruijf (Capelle), Jan Snijders (Vrijhoeve Capelle).[45]

Het noemen van één kerkeraad en van één plaats van samenkomst - een huis in Vrijhoeve Capelle aan de ‘Hooge Vaart’ getekend no. 1, toebehorende aan Wouter Geenen - duidt er op dat men als één gemeente waarvan de leden zijn verdeeld over drie (of meer) dorpen, wil worden erkend. Tengevolge van overlijden, het breken met de gemeente en het doen van belijdenis in de jaren 1836-1839, verschilt de ondertekening van het request voor het dorp Sprang aanmerkelijk van de ledenlijst (1836) door ons gegeven in paragraaf 2.[46]

Zij luidt als volgt.

43 Dit gegeven stemt overeen met de aantekening in de ‘Naamlijst’ (vergelijk noot 14): ‘Andries Maijers - Ouderling - afgesneden den 3 Sept. 1837’. We komen hierop terug in paragraaf 7. Op 26 maart 1838 waren ouderling: J. Leenen en M. van Steenis.

44 Herv. Ered. 6 sept. 1839, no. 3.

45 Deze personen zullen we opnieuw noemen verder in dit hoofdstuk en in het volgende.

46 Men zie ook paragraaf 7.

k. = kinderen

Sprang
Bastiaan van Beek
Adriaan de Bie met 2 k.
Jacobus de Bie met 6 k.
Frans van Esch met 2 k.
Gerardus de Graaf
Nikolaas de Graaf
Anna Laarhoven met 5 k.
Jan Leenen en zijn vrouw Jenneke Spuijbroek met 2 k.
Cornelis Maijers
Joost Molengraaf en zijn vrouw Anna van Beek
Cornelia Ockers
Adriana Ophorst
Alida Ros
Govert van der Schans met 6 k.
Adrianus Scheepes
Pieter Spuijbroek
Johanna van Uithoven
Antonie Vos met 4 k.
Zacharias Wouter Vos
Johannes Werthers met 3 k.

Vrijhoeve Capelle[47]
Wouter Geenen
Alida Gouda
Cornelia Hulst
Gerrit Kruijf
Alida Quirijns
Jan Snijders

Capelle
Cornelia van Diemen
Adriaan Kruijf
Jan de Ruijter

Ds. G.F. Gezelle Meerburg te Almkerk verklaart bij schrijven van 2 mei 1839 zijn verkiezing tot ‘opziener’ te aanvaarden ‘en tevens ter prediking van het Evangelie en de bediening der Sacramenten binnen de voornoemde Christelijke Afgescheiden gemeente’.

47 De aandacht trekt het geringe percentage van de ondertekenaars ten opzichte van het aantal leden. Men zie het volgende hoofdstuk, paragraaf 2. Maar hierna vinden we de uitspraak, dat ‘er wel meer afgescheiden personen hadden kunnen teekenen’.

Dit laatste mag niet baten; het request wordt afgewezen bij koninklijk besluit van 29 februari 1840, no. 124.[48]

Gedateerd 1 augustus 1840 wordt een tweede verzoekschrift aan de Koning gezonden.[49] Ook voor de ondertekening wordt verwezen naar het eerste adres - 31 personen. Namens 'de Christelijke Afgescheidene gemeente te Sprang, Vrijhoeve Capelle en Capelle' wordt het (slechts) getekend door: Jan Leenen (Sprang), Wouter Geenen (Vrijhoeve Capelle) en Jan de Ruijter (Capelle).

Er wordt getracht de argumenten voor de afwijzing van het eerste request te weerleggen.

> 'Het eerste punt van weigering is het gering getal en de verspreiding in verscheidene dorpen, waardoor zij niet geschikt geoordeeld worden eene kerkelijke gemeente uit te maken.

48 Uitvoerig hierover *Bos* II, 374-387. Zeventien andere requesten deelden in hetzelfde lot. De regering meende onder meer dat de adressanten te gering in aantal waren een gemeente te kunnen vormen, niet in dezelfde burgerlijke gemeente woonden, financieel te zwak waren of slechts konden rekenen op de dienst van een predikant uit een andere plaats die bovendien reeds in meer dan één gemeente werkzaam was.

49 Herv. Ered. 15 maart 1841, no. 1.

> Sire! daar hadden er wel meer afgescheiden personen kunnen teekenen, maar wij dachten zulks genoegzaam te zijn voor eene Kerkelijke gemeente dewijl wij in onze Provincie de veelvuldige bewijzen hebben als dat er gemeenten kerkelijk bestaan van mindere zielen en ook in meerdere onderscheidene dorpen te zamen gesteld. De Israëlitische gemeente bij ons[50] te Besooijen bestaat zeker uit vier dorpen. De Rooms Katholijke kerkelijke gemeente bestaat bij ons ook uit vier dorpen die verspreid liggen.[51] Nu zou de afgescheiden gemeente bestaan uit drie dorpen, als naast elkander liggende, als eene straat; het gebouw hetwelk opgegeven is ter godsdienstoefening staat in het midden, waarin een lokaal gebouwd is ter uitoefening van de Evangelische Godsdienst te Vrijhoeve, geteekend No. 1, daartoe ingerigt en afgezonderd'.[52]

Wat het argument: niet in staat de behoeftigen te onderhouden, betreft, vinden we het volgende.

> 'In Vrijhoeve bestaat een armenfonds dat algemeen is. De Afgescheidene Gemeente heeft zich daar nog niet van onttrokken en is er ook nog niet van onttrokken geworden'.

Tenslotte:

> 'Sire! ook ons is het smartelijk dat er verschil in de Godsdienst bestaat, doch daar dit eene zaak van het geweten is en er in ons land verschillende Godsdienstige gezintheden bestaan, zoo wenschen wij ook, daar Uwe Majesteit de gewetens overtuiging van andere eerbiedigd, ook aan ons geweten vrijheid mag geven om niet verhinderd te mogen worden in de uitoefening van onze godsdienst'.

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 1 april 1841, no. 108.[53] Zij heeft blijkbaar niet lang gebruik gemaakt van het huis toebehorend aan Wouter Geenen, 'Hooge Vaart No. 1'. Bij koninklijk besluit van 18 juli 1841, no. 12[54] wordt aan de gemeente vergund

> 'hare openbare Eeredienst uitteoefenen in het aangekochte huis, staande aan het gehucht de Hoogevaart, onder de gemeente *Capelle*, geteekend no. 132, kadastraal bekend Sectie E No. 883'.

De mededelingen hierover in de notulen van beide gemeenten - te Sprang en te Vrijhoeve - geven ons geen beter inzicht in deze zaak, zoals we zullen zien.

50 "bij ons" = in onze provincie.
51 De Rooms-Katholieken van Sprang, Vrijhoeve en Capelle behoorden tot de parochie Kaatsheuvel.
52 De laatste woorden vormen een onduidelijk geheel. De zin ervan is dat de Afgescheidenen beschikken over een lokaliteit voor de uitoefening van hun godsdienst, etc. Het huis van Wouter Geenen stond op de hoek van de huidige Raadhuisstraat en Julianalaan (thans kapperszaak Van Dam).
53 Herv. Ered. 7 april 1841, no. 19.
54 Herv. Ered. 24 juli 1841, no. 4.

Vermoedelijk is ook dit huis slechts een klein aantal jaren (of nimmer) in gebruik geweest. De gemeente wordt en blijft die te *Vrijhoeve Capelle*. Jarenlang bezat zij een bedehuis aan het Trampad aldaar; het is rond 1900 afgebroken.[55]

7. Gemeentelijk leven 1836-1853

Aangaande het gemeentelijk leven in genoemd tijdvak blijven vele zaken in het duister. Hierbij komt dat we - zoals we reeds schreven - niet nauwkeurig weten tot hoe lang de gemeente te Sprang zelfstandig heeft bestaan. In ieder geval tonen de notulen van de kerkeraad[56] aan dat ongeveer met de komst van ds. H. Wiersma (20 november 1849) de kerkeraden tezamen vergaderden.

De notulen - zij vermelden voornamelijk censuur-gevallen op grond van: weigering de kerkdiensten te bezoeken, de Drie formulieren van enigheid te ondertekenen (betreft een ambtsdrager en zijn aanhang), het regelmatig bezoeken van de Hervormde kerk, dronkenschap of laster - geven ons slechts een onduidelijk beeld van de verkiezing en het aftreden van ambtsdragers, met name ten aanzien van de diakenen. We vinden het volgende.

Ouderlingen

Andries Maijers, 1835 tot april 1837
Gelder Nieuwenhuizen, 1835 tot mei 1837
Martinus van Steenis, mei 1837 tot 1850
Jan Leenen, november 1837 tot 1866 (dit is tot na de vereniging met Vrijhoeve Capelle)
Gerardus de Graaf, ongeveer 1845 tot 1858 (tot na de vereniging met Vrijhoeve Capelle)

Diakenen

Jan Polhuis, 1835 tot augustus 1838
Antonie Vos, 1835 tot...
Pieter Spuijbroek, circa 1845 tot...
Adriaan de Bie circa 1846 tot 1859

55 Het huis ‘No. 132, kadastraal... Sectie E no 883’ behoorde destijds aan de familie Van Zeist; het stond recht tegenover het huidige kerkgebouw Heistraat 4.
Mededeling van A. Rijken te Kaatsheuvel, archivaris van de Hervormde gemeente te Loon op Zand.

56 Het eerste en enige notulenboek omvat het tijdvak 17 februari 1836 tot 7 december 1853. Men zie voor de opsomming der notulenboeken voor het tijdvak 1835 tot 1876: hoofdstuk 29, noot 9.

Onder mei 1841 vinden we dat Wouter Geenen en Johannes Werthers ‘in de Gemeente te Vrijhoeve Cappel’[57] tot kerkmeesters zijn gekozen ‘welke eene last en opzigt zouden hebben en houden op het bouwen der kerk...’.[58]

En onder februari 1842, ‘dat op een vroeger gehoudene vergadering te Vrijhoeve Cappel in vereeniging met de geheele klassis’[59] is besloten

> ‘eene vrijwillige inteekening door de leden der geheele klassis te doen, tot gemoed koming der kosten van het kerkgebouw, doch deze aangewende poging nu vruchteloos was...’.

Welke weg nu in te slaan? Beide gemeenten zullen ‘elk uit de armenkas vijftig gulden leenen tegen vier en een half procent’.[60] Het is niet duidelijk op welk ‘bouwen’ dit slaat. Op dat van het kerkje dat aan het Trampad is verrezen? In de notulen van Sprang wordt van deze zaak niet meer gerept en ook die van Vrijhoeve geven niet meerdere zekerheid.

De gemeente heeft gedurende de korte tijd dat zij zelfstandig bestond vele droevige dingen moeten verwerken. Behalve door overlijden verliest zij in totaal dertien leden - een groot percentage!; zes breken met haar en zeven worden afgesneden. Dit gebeurt voornamelijk in het tijdvak 1837 tot 1841. Inzake ouderling Andries Maijers vinden we vermeld ‘afgesneden 3 Sept. 1837’. Hij weigert de Drie formulieren van enigheid te tekenen.[61] Zijn afsnijding brengt op dezelfde datum die van zijn zoon Wouter Maijers, van zijn dochter Prijna Maijers en van haar echtgenoot Pieter de Rooij met zich.[62] Diaken Jan Polhuis wordt ‘afgesneden 2 Junij 1839’. Het wordt niet duidelijk wat de grond hiervoor is geweest. We vinden slechts vermeld dat hij in augustus 1838 ‘zijn ambt eigenmachtig heeft neergelegd’.[63] Tenslotte: ouderling Martinus van Steenis breekt in 1850 met de gemeente; het ledenregister vermeldt ‘van ons uitgegaan’.

Het verbaast niet dat ‘Sprang’ na de aderlating door het vertrek van 9 belijdende leden naar 's-Gravenmoer en van 23 naar de gemeente te Vrijhoeve, alsmede door het verlies van 13 personen tengevolge van onttrekking of afsnijding, in totaal ongeveer 45 - afgezien van de kinderen - haar zelfstandigheid slechts bezwaarlijk kan handhaven. Bovendien: ook de gemeente te Vrijhoeve is niet groot geweest.[64] Het beroepen van een predikant kan slechts gezamenlijk gebeuren. Als deze is gekomen - 1849 - worden Sprang en Vrijhoeve Capelle definitief één gemeente,

57 Johannes Werthers woonde te Sprang. Ook deze formulering bewijst - evenals de procedure rond de ‘erkenning’ de betrekkelijke zelfstandigheid van Sprang.
58 Not. kerker. 29 mei 1841 (geen art.).
59 Classis Sprang. De betekenis van het woord *classis* is hier niet duidelijk. Wellicht worden bedoeld de Afgescheidenen wonende te Sprang, Vrijhoeve, Capelle, Loon op Zand, Besoyen etc.
60 Not. kerker. 17 febr. 1842 (geen art.).
61 Idem 17 juli 1837.
62 Idem 17 juli 1837; ledenregister.
63 Not. kerker. 10 aug. 1838, art. 2; ledenregister.
64 Men zie hiervoor paragraaf 6.

met als plaats van vestiging laatstgenoemd dorp, daar waar het kerkgebouw staat.

Hoofdstuk 29
Vrijhoeve Capelle

De in het vorige hoofdstuk bij herhaling genoemde Afgescheiden gemeente te Vrijhoeve Capelle,[1] werd *1 maart 1837* geïnstitueerd. Zij omvatte gedurende de eerste decennia van haar bestaan inwoners van Vrijhoeve Capelle, Capelle, Loon op Zand alsmede (tot 1869) van 's-Gravenmoer en Dongen.[2]

Vrijhoeve Capelle telde in 1848 circa 70 huizen, bewoond door 75 huisgezinnen en 440 inwoners. De voornaamste middelen van bestaan waren de akker- en hooibouw alsmede de schoenmakerij. Er waren 360 Hervormden, 70 Rooms-Katholieken en enige Afgescheidenen.[3]

Capelle omvatte in 1841 onder andere de heerlijkheid 's-Grevelduin-Capelle met daarin het dorp Capelle en enige gehuchten. Er stonden 295 huizen, bewoond door 1900 inwoners. Dezen vonden voor het merendeel hun bestaan in de hooibouw en in de handel van runderen en paarden. Ongeveer 1700 personen waren Rooms-Katholiek, circa 200 Hervormd. De Hervormden van Vrijhoeve Capelle en van Capelle behoorden tot één Hervormde gemeente, waarvan het kerkgebouw stond en nog staat in laatstgenoemd dorp.[4]

Loon op Zand was in 1846 een gemeente met een oppervlakte van 5112 hectare. Dat wil zeggen, van een grootte 11 à 12 maal die van Sprang en bijna 30 maal die van Vrijhoeve Capelle. Zij omvatte onder meer de dorpen Kaatsheuvel en Loon op Zand. Men telde 767 huizen, bewoond door 990 huisgezinnen en 5000 ingezetenen.

De voornaamste middelen van bestaan waren landbouw en veeteelt; sommigen hielden zich bezig met

> ‘wolspoelen, spinnen, matten-, manden-, schoenen, muilen- en zwavelstokkenmaken, welke laatsten, voornamelijk op den Kaatsheuvel, een uithoek van deze gemeente, digt bij de Langstraat, in groote hoeveelheid gemaakt en van hier allerwege vervoerd worden’.

De plaats was overwegend Rooms-Katholiek: 4600 zielen.

1 Enige gegevens aangaande deze gemeente dienden in het vorige hoofdstuk te worden genoemd; we mogen inzonderheid verwijzen naar paragraaf 6.
2 Men zie voor 's-Gravenmoer en Dongen ook het volgende hoofdstuk.
3 *Van der Aa* XI (1848) 936.
4 *Van der Aa* III (1841) 19-20.

De Hervormden - circa 400 in getal - bezaten (en bezitten nog) een kerkgebouw in Kaatsheuvel.[5]

1. Archief Hervormde gemeenten

In het archief van de Hervormde gemeente 's-Grevelduin en Vrijhoeve Capelle vinden we aangaande ons onderwerp slechts dat 28 december 1835 de volgende personen zich afscheiden.[6]

Jenneke van Beek
Goverdina Boogers
Cornelia van Diemen
Wouter Geenen
Adriaan Kruijf
Pieter Kruijf
Cornelia van Mastbergen
Jan de Ruijter
Jan Snijders
Alijda Zwijgers[7]

Uit het archief van de Hervormde gemeente te Loon op Zand blijkt dat zich in september 1835 aldaar afscheiden[8]

Antonie Kruijf
Gelder Nieuwenhuizen
Joost Nieuwenhuizen

2. Eerste Afgescheidenen

De inrichting van de eerste leden-administratie van de Afgescheiden gemeente te Vrijhoeve Capelle[9] is primitief.

Toch kunnen we ons een beeld vormen van het geheel der eerste Afgescheidenen, namelijk met behulp van het ledenregister van Sprang; 23 van de hierna te noemen 30 personen komen daarin voor met vermelding ‘attestatie naar Vrijhoeve 1837’ -

5 *Van der Aa* VII (1846) 422-426. Het woord ‘uithoek’ heeft hier niet een ongunstige betekenis, maar die van excentrisch gelegen deel. In Kaatsheuvel woonde meer dan de helft der bevolking.
6 Notulen kerkeraad 3 jan. 1836 (geen art.)
7 Van deze personen woonden C. van Diemen, A. Kruijf, J. de Ruijter en J. Snijders te Capelle; de anderen voor zover we konden nagaan te Vrijhoeve.
8 Not. kerker. 27 sept. 1835 (geen art.)
9 In het eerste notulenboek: ‘Aantekening Boek der Herstelde gereformeerde gemeente te Vrijhoeve Cappel enz. benevens de Handelingen des Kerkeraads begonnen in het jaar onzes Heeren 1837’, vinden we ‘Naamlijst der herstelde gereformeerde Gemeente van Vrijhoeven Cappel enz.’. Dit eerste notulenboek omvat het tijdvak 1 maart 1837 tot 22 mei 1849; het tweede boek is dat van *Sprang* (zie vorige hoofdstuk) en loopt van 20 juli 1835 tot 7 dec. 1853; het derde 4 jan. 1854 tot 13 dec. 1859; het vierde 11 jan. 1860 tot 18 juni 1876.

de namen van de 7 anderen zijn cursief gedrukt. Acht van de dertien Afgescheidenen van paragraaf 1 vinden we in Vrijhoeve terug.[10]

10 Van de dertig hierna te noemen personen tekenen slechts zes het request aan de Koning van 1839 (vorige hoofdstuk, paragraaf 6).

Goverdina Boogers S
Elizabeth de Bruijn
Willem Dank S
Cornelia van Diemen S
Adrianus van Driel
Charlotta Frederika Fredevolt
Wouter Geenen en zijn vrouw Alida Quirijns
Antonius van der Hammen en zijn vrouw *Christina van Bockel*
Hendrik Hoevenaars
Cornelia Hulst
Adriaan Kruijf[11]
Antonie Kruijf
Gerrit Kruijf
Johannes Kruijf
Antonij van Kuijk
Cornelia Laarhoven
Anne Johannes Leegstra en zijn vrouw Maria Hendrina Kruijf
Cornelia van Mastbergen
Gelder Nieuwenhuizen[12]
Joost Nieuwenhuizen en zijn vrouw *Alida Gouda*
Simon van Oosterhout en zijn vrouw Antonia van Rijswijk
Arij Pruijssen
Anna de Rooij
Jan de Ruijter[12]
Jan Snijders[11]

3. Gemeentelijk leven 1837 tot 1870[13]

De notulen van de kerkeraad worden voorafgegaan door de volgende vermelding.[14]

> ‘Door de Herstelde gereformeerde gemeente van Vrijhoeve Cappel en de omstreeke is met Algemeen genoegen volgens Gods Woort en de Formulieren van eenheid der gereformeerde Kerke in Nederland verkoren geworden nevens den ouderling Gelder Nieuwenhuizen tot ouderling Jan de Ruijter; tot diakenen Adriaan Kruijf en Jan Snijders, welke Broeders deze bedieningen in de vreeze des Heeren hebben aan genomen en op den 1 Maart 1837 door Ds. G.F. Gezelle Meerburg in de bediening zijn bevestigt geworden met het gewone Formulier ter bevestiging van ouderlinge en diakene.

11 Wordt diaken bij instituering (1837).
12 Wordt ouderling bij instituering (1837).
12 Wordt ouderling bij instituering (1837).
11 Wordt diaken bij instituering (1837).
13 Voor de erkenning: hoofdstuk 28, paragraaf 6.
14 Notulenboek 1 maart 1837 tot 22 mei 1849.

Vrijhoeve Cappel den 1 Maart 1837'.

Nieuwenhuizen was landbouwer, evenals Jan de Ruijter; Adriaan Kruijf hooi- en akkerbouwer.[15]

Behalve mededelingen over nieuwe ambtsdragers bevatten de notulen van de kerkeraad, hoewel volledig, weinig bijzonderheden aangaande het gemeentelijk leven die optekening waard zijn.

In 1845 is er een incident dat ons doet glimlachen.

We lezen

> 'Ouderling Jan de Ruijter kon niet dienen... vermits hij zig hadt schuldig gemaakt aan het spreken onder de godsdienst onder het Lezen van eene predicatie door Pieter

15 We vonden de beroepen in de bevolkingsregisters van de diverse woonplaatsen; die van Vrijhoeve Capelle (Jan Snijders!) van vóór 1850 zijn echter verloren gaan.

> Spuijbroek[16] en gezegt: Piet, Gij moest het allegaar lezen. Welke broeder veel oversloeg. Waar over met broeder J. de Ruijter gehandeld is. Welke broeder voldoende belijdenis gedaan heeft van die misdaat, daarover verzoening zoekende in het bloed van Jezus Christus. Waarom de vergadering heeft geoordeeld de tucht daar over niet behoeft uit te oefenen volgens Mattheus 18'.[17]

In 1847 wordt diaken Jan Snijders gekozen tot ouderling in plaats van de 8 maart overleden Gelder Nieuwenhuizen. Heiliger de Rooij volgt Snijders op.[18]

De eerste predikant Hessel Meinderts Wiersma[19] die te Vrijhoeve staat van 20 november 1849 tot 10 juni 1856, brengt meer eenheid in de gemeente, zoals door ons reeds één en andermaal werd opgemerkt.

Begin 1854 heeft de kerkeraad de volgende samenstelling: ds. H.M. Wiersma; Gerardus de Graaf (Sprang), Gerrit Kruijf (Vrijhoeve), Jan de Ruijter (Capelle), ouderlingen; Adriaan de Bie (Sprang), Adriaan Kruijf (Capelle), Heiliger de Rooij (Capelle), diakenen.

De vacature na het vertrek van ds. Wiersma wordt na korte tijd vervuld: Willem Hissink van den Bosch[20] staat in deze gemeente van 14 december 1856 tot 30 april 1859.

Midden 1858 telt de kerkeraad als leden: ds. W.H. van den Bosch; Gerardus de Graaf, Gerrit Kruijf, Jan Leenen, Jan de Ruijter, ouderlingen; Adriaan de Bie, Cornelis Maijers, Heiliger de Rooij, J. Smits, diakenen.[21]

Bij verkiezing voor ambtsdragers wordt, zoveel mogelijk, de verdeling van de leden over enige plaatsen in rekening gebracht. Zo lezen we in de notulen van begin 1859

> 'Dewijl de vergadering geene geschikte personen in ieder gedeelte der gemeente kan vinden, om als dubbeltal tot Ouderlingen aan de gemeente voor te stellen, zoo is zij... overgegaan tot het verkiezen van Ouderlingen.
>
> Voor Sprang: M. van Esch in plaats van G. de Graaf, die uit kracht van ouderdom niet meer kan dienen;
> Voor Capelle: herkozen G. Kruijf,[22] die dit jaar staat af te gaan;
> Voor 's-Gravenmoer: P.J. van Dongen, dewijl de vergadering het noodzakelijk acht, dat over de aldaar wonende leden ook toezigt is'.[23]

16 Uit Sprang.
17 Not. kerker. 1 april 1845 (geen art.).
18 Idem 4 april 1847.
19 Hessel Meinderts Wiersma werd 3 okt. 1817 te Dantumawoude geboren; hij overleed te Leiden 23 nov. 1856. Predikant te Thesinge 1844, Giessendam 1848, Vrijhoeve Capelle 1849, Leiden 6 juli 1856. Hij overleed toen hij nog slechts vijf en een halve maand te Leiden stond. *De Haas* I, 289.
20 Willem Hissink van den Bosch werd 30 april 1814 te Zwolle geboren en overleed aldaar 1 nov. 1881. Predikant te Joure 1852, Teuge 1854, Vrijhoeve Capelle 1856, Hasselt 7 mei 1859, Enter 1861, Wapenveld 1866, emeritus 1874, *De Haas* I, 45-46.
21 Not. kerker. 13 juli 1858. Aangaande J. Smits werden geen personalia gevonden.
22 Onzes inziens is bedoeld: Vrijhoeve Capelle. Wellicht werden Vrijhoeve Capelle en 's-Grevelduin Capelle tezamen met "Capelle" aangeduid.
23 Not. kerker. 3 jan. 1859, art. 6.

Wat de diakenen betreft:

> ‘Voor Sprang: A. de Bie, die dit jaar staat af te gaan, tegen A. van der Hoeven; Voor Capelle: H. de Rooij, die dit jaar staat af te gaan tegen A. Snijders’.[24]

Dat de 6 januari 1850 geïnstitueerde Kruisgemeente te 's-Gravenmoer aantrekkingskracht uitoefent - vermoedelijk ook vanwege het kerkgebouw aldaar - blijkt uit het volgende.

> ‘Dewijl onderscheidene leden die onder en in den omtrek van 's-Gravenmoer wonen, dikwerf bij de Kruisgezinden ter kerk gaan, en dus onder ons de godsdienst verzuimen, zoo zullen deze nogmaals door den Ouderling aldaar, vermaand worden, daar hij sommigen van hen reeds vermaand heeft’.[25]

De derde predikant is Jacob Verweij,[26] die 4 december 1859 als candidaat te Vrijhoeve komt en 15 mei 1864 afscheid neemt. Begin 1860 voelt de meerderheid van de kerkeraad weinig voor het aftreden van ouderlingen en diakenen ‘daar men wel weet wat men heeft, doch niet wat men zal krijgen’.[27]

Ds. Verweij wordt opgevolgd door Maas van Apeldoorn[28]: 7 mei 1865 tot 26 november 1871. Tijdens zijn predikantschap komt, landelijk, de vereniging met de Kruisgezinden tot stand. Ook de Kruisgemeente te 's-Gravenmoer treedt toe tot het kerkverband van de Afgescheidenen. Ouderling Pieter Jan van Dongen en diaken Tieleman Versteeg alsmede enige andere leden te 's-Gravenmoer woonachtig, sluiten zich bij de gemeente aldaar aan. Aangezien dit een financiële aderlating voor Vrijhoeve Capelle betekent, spreekt de classis Genderen en de provinciale vergadering uit dat 's-Gravenmoer aan Vrijhoeve per jaar *ƒ* 25,- zal dienen uit te keren, zolang ds. van Apeldoorn in deze gemeente staat.[29]

24 Als vorige noot.
25 Idem 2 maart 1859, art. 9.
26 Jacob Verweij werd 11 sept. 1831 te Veenendaal geboren en overleed in 1916. Hij werd opgeleid aan de school van A. Brummelkamp te Arnhem. Vrijhoeve Capelle 1859, Scharnegoutum 22 mei 1864. Hij arbeidde in laatstgenoemde plaats tot 2 nov. 1868, waarna hij overging tot de Hervormde kerk. *De Haas* II, 350.
27 Not. kerker. 11 jan. 1860, art. 2.
28 Maas van Apeldoorn werd 16 jan. 1811 te Heerde geboren; hij overleed te Goes 23 jan. 1898. Was aanvankelijk timmerman. Predikant te Amersfoort 1853, Vrijhoeve Capelle 1865, Kapelle-Biezelinge 3 dec. 1871, emeritus 1892. *De Haas* I, 18.
29 Not. kerker. 4 mei; 3 aug. 1869; 3 mei 1870.

Hoofdstuk 30
's-Gravenmoer

Inleiding

In dit hoofdstuk zullen we de geschiedenis van de Kruisgemeente te 's-Gravenmoer (1850-1869) behandelen en terzijde enige inwoners, Afgescheidenen, van het aangrenzende Dongen moeten noemen. Het ‘blok’ 's-Gravenmoer-Dongen werd in het midden van de vorige eeuw omringd door (te beginnen met het noorden) Raamsdonk, Waspik, Capelle, Loon op Zand, Tilburg, Gilze-en-Rijen en Oosterhout.

's-Gravenmoer bevatte in 1843 twee wijken: het Dorp of de Straat en de Vaart. Men telde er 114 huizen, bewoond door 178 huisgezinnen, en 850 inwoners die voor het merendeel hun bestaan vonden in de scheepvaart, de landbouw en ‘de kantwerkerijen, welk beroep door het vrouwelijk geslacht der arbeidende klasse algemeen beoefend wordt’. ‘Men vindt in deze plaats, welke eene bekwame haven heeft en vrij goed voor de scheepvaart gelegen is, vele hooi-aken, ook wel 's Gravenmoersche aken genoemd’. Er woonden 800 Hervormden en 50 Rooms-Katholieken.[1] *Dongen* omvatte omstreeks 1841 ‘behalve het dorp Dongen, de gehuchten Breestraat, Klein-Dongen, Dongenschevaart of Vaart-Kwartier, Eind, Groenstraat en den Ham’. De Protestanten woonden vanouds voor het merendeel in het gehucht ‘Dongenschevaart’ - het huidige Dongevaart. Er stonden 558 huizen, bewoond door 640 huisgezinnen en 3200 ingezetenen, van wie de meesten hun bestaan vonden in de landbouw. De Hervormden waren 220 in getal, de Rooms-Katholieken circa 3000.[2]

Het archief van de Hervormde gemeente te 's-Gravenmoer[3] is volledig; we komen terug op de notulen van de kerkeraad en een lijst van Afgescheidenen. Het archief van de Hervormde gemeente te Dongen[4] bevat nagenoeg geen gegevens over de Afscheiding; de notulen van de kerkeraad vertonen een hiaat over het voor ons onderzoek essentiële tijdvak 1824 tot 1858.

Het archief van de in dit hoofdstuk beschreven Kruisgemeente te 's-Gravenmoer - geïnstitueerd 6 januari 1850 - mag compleet worden genoemd; het

1 *Van der Aa* IV (1843) 830-832.
2 *Van der Aa* III (1841) 427-429.
3 Bewaard StrA in de kring Oosterhout (te Oosterhout).
4 Als vorige noot.

ledenregister, hoewel het weinig systematisch is opgezet en enige personen niet noemt die de notulen wèl vermelden, maakt het mogelijk zich een beeld te vormen van het geheel der Afgescheidenen in het tijdvak 1850-1870. In laatstgenoemd jaar telt de gemeente 174 zielen.

Bij deze betrekkelijke volledigheid voegt zich echter één negatief element. Zoals we in hoofdstuk 28 (Sprang) zagen,[5] ontvangen 27 juni 1836 negen personen, wonende te Dongen (D) of te 's-Gravenmoer (G) een ‘attestatie naar 's-Gravenmoer’. We herhalen hun namen:

Paulus Christ (G)[6]
Joris Kool (D)[7] en zijn vrouw Adriana Kerst (D)
Adriaan van Loon (G)[6]
Klasina van Oosterhout (G)
Dirk de Vries (?)
Jenneke Wervers (D)[8]
Marijnis Wervers en zijn vrouw Maria Bogers (D)

Geen andere conclusie is mogelijk, dan dat er te 's-Gravenmoer reeds vóór 1850 - gedurende korte tijd? - een Afgescheiden gemeente heeft bestaan. Deze heeft ook leden geteld te Dongen. Dit wordt bevestigd uit de ondertekening door Adriaan van Loon bovengenoemd, van het ontslag-attest voor ds. H.P. Scholte, uitgegeven door de provinciale vergadering, 22 februari 1837.[9] Van Loon wordt daarin gekwalificeerd als ‘opziender’ (= ouderling).[10]

5 Paragraaf 2 en noot 10.
6 Paulus Christ en Adriaan van Loon vinden we ook verder in dit hoofdstuk.
7 Joris Kool werd in 1764 te Stad aan 't Haringvliet geboren en overleed te Dongen 7 april 1840. Zijn echtgenote Adriana Kerst werd 30 jan. 1764 te Dongen geboren en overleed aldaar 16 maart 1844. Kool wordt volgens het bevolkingsregister van Dongen eerst ‘daglooner’ genoemd en daarna ‘bouwman’. Het echtpaar woonde: Vaart 26, en later Vaart 63. Joris Kool, die reeds in 1834 contact onderhield met ds. H.P. Scholte en de Réveil-man Willem de Clercq stond bekend als ‘dichter’. Men zie voor hem VIJFDE DEEL 197; Keizer, *Afscheiding* register; J. Bosch, *Om waarheid en recht*, Kampen 1933, 49 (gedicht, ‘vervorming’ van Psalm 84 vers 1); D. Deddens e.a., *Hendrik de Cock - Verzamelde geschriften* I-II, Houten 1984-1986 register; P. de Zeeuw JGzn, *Als ik zal vreezen... - Een verhaal uit de dagen der Afscheiding, 1834*, Zutphen 1932, 53-55 (‘Pietoom’ en ‘Pieter Verboom’ zijn in dit boekje pseudoniemen voor Joris Kool).
6 Paulus Christ en Adriaan van Loon vinden we ook verder in dit hoofdstuk.
8 Volgens ‘Lidmatenregister 1820 - heden’ (Herv. Arch. Dongen) was zij gehuwd (geweest) met Johannes Zwijgers, die zich eveneens afscheidde (DERDE DEEL 65). Men zie voor enige van deze personen: hoofdstuk 2, paragraaf 1 (onder ‘Dongen’). Bogers wordt ook gespeld als Boogaarts, Bogaers.
9 DERDE DEEL 26.
10 De heer A. Noordsij te 's-Gravenmoer, kenner van de kerkelijke geschiedenis van deze plaats en haar omstreken, bevestigde ons vermoeden. Volgens de overlevering heeft inderdaad zulk een gemeente (conventikel?) bestaan voor 1850. Men vindt deze overlevering vastgelegd in een door ds. Joh. Jansen gehouden ‘Rede ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan in 1850’ - manuscript behorende tot het archief van de Gereformeerde kerk te 's-Gravenmoer. *Bos* III, 179 vermeldt dat begin 1836 de in totaal 9 volwassen Afgescheidenen te Dongen en 's-Gravenmoer (met 21 kinderen) gezamenlijk bijeenkomsten houden.

1. Voorgeschiedenis

De enige voortekenen van de Afscheiding te 's-Gravenmoer werden - voor zover valt na te gaan - gesignaleerd in de jaren 1824-1827, onder de hervormde predikanten Adriaan Faassen (1814-1825) en diens opvolger CornelIs Johannes Welle (1826-1859). In de 'Handelingen van de kerkeraad 1814-1861' lezen we, dat op 5 oktober 1824 de predikant en ouderling C. Rutters, huisbezoek hebben afgelegd bij schipper Adriaan van Loon, de latere voorman van de Afgescheidenen ter plaatse. Van Loon weigert in de kerk te komen. Volgens hem was de predikant 'een Prediker der onwaarheid' en 'onrechtzinnig in de leer'. Hij verklaart in 'het verzuim van de godsdienst' te volharden en vraagt 'attestatie'.[11] Wellicht wilde Van Loon trachten lid te worden van een gemeente waar een rechtzinnige predikant stond. Enige dagen later - 9 oktober - wordt Van Loon opnieuw bezocht. Ook dan verklaart hij te zullen voortgaan met zijn verzuim, maar ontkent de predikant een 'Prediker der onwaarheid' te hebben genoemd. Harde woorden vallen naar aanleiding van deze ontkenning: 'Dominee, gij hebt het toen in den Bol gehad'. Evenwel zegt Van Loon tot ds. Faassen: 'Gij zijt gelijk aan die waar van de Profeet Ezechiël spreekt'.[12] Tenslotte verklaart hij, dat, naar zijn mening de Drie formulieren van enigheid in de Hervormde kerk 'al lang zijn afgeschaft'.[13] Nog dezelfde dag vervoegt Van Loon zich aan het huis van de predikant 'met het verzoek preeken te hooren voorlezen'. De predikant antwoordde 'dat hij zijn tijd wel anders noodig had, daar het Zaturdag was, en dat, daar hij hem beschuldigt had, dus ook zelf wel de bewijzen van beschuldiging hebben of weten zou...'. Van Loon - zo lezen we verder - is 'verschillende reizen staande den Godsdienst tot ergenis der gemeente de kerk uitgegaan...'. Hij zal worden geciteerd voor de kerkeraad.[14]

Op 23 oktober 1824 zet A. van Loon zijn handtekening onder een verklaring, waarin hij zijn leedwezen betuigt over zijn beschuldigingen, daarvoor vergiffenis vraagt en belooft de openbare godsdienst niet meer te zullen verzuimen...[15] Drie jaren later vinden we in de handelingen van de kerkeraad dat aan de diakenen zal worden medegedeeld dat zij niet langer bestellingen mogen doen bij Adriaan van Loon, aangezien deze niet heeft voldaan 'aan zijne handteekening van 23 October 1824 ten opzigte van de waarneming der Openbare Godsdienst'.[16] En hiermee eindigt in de notulen van de kerkeraad het relaas over het optreden van Van Loon - een man die de kerkelijke moeilijkheden van vóór de Afscheiding, in zijn eentje niet aankon, zoals dit op zovele plaatsen het geval is geweest.

11 Handelingen kerkeraad 8 okt. 1824, art. 2.
12 Bedoeld is: 'Gij zijt een valsche profeet' - Ezechiël 13.
13 Hand. kerker. 11 okt. 1824, art. 1.
14 Idem, art. 2 en 3.
15 Hand. kerker. 23 okt. 1824, geen art.
16 Idem, 20 dec. 1827, art. 3. Van Loon of zijn vrouw heeft blijkbaar een winkeltje gedreven.

2. De eerste Afgescheidenen

Voor het opstellen van de lijst van deze personen beschikken we over twee bronnen, namelijk

> ‘Aanteekening van die leden welke zich van de Hervormde Gemeente te 's-Gravenmoer hebben afgescheiden, van hunne afscheiding schriftelijk hebben kennis gegeven met verzoek om hunne namen te roeijeren uit de Doop- en Lidmatenboeken’.

een manuscript bewaard in het archief van genoemde gemeente; èn ‘Ledematen Boek der Gereformeerde Gemeente onder 't Kruis te 's-Gravenmoer’.

De ‘Aanteekening’ bevat geen enkele datum; het stuk is kennelijk in 1835 *aangelegd* (afscheiding van Adriaan van Loon), terwijl het ‘Ledematen Boek’ met 1852 (komst van ds. H. de Vries) begint. Door deze oorzaak zijn de lijsten verre van gelijkluidend.

In de loop van het tijdvak 1835-1850 zullen er personen zijn verhuisd of overleden en kinderen volwasen geworden.

cursief gedrukt = slechts genoemd in de ‘Aanteekening’
(K) = slechts genoemd in ledenregister Kruisgemeente
de overige namen worden in beide bronnen vermeld

Jan van den Belt
Antonie Blom en zijn vrouw Adriana van Oosterhout
Elizabeth Blom
Gerrit Blom en zijn vrouw Frederika Genuit
Hendrik Cornelis Blom en zijn vrouw *Huiberdina de Both*
Maria Blom Antoniedr.
Maria Blom Gerritsdr.
Rokus Borstlap (K)
Pieter Borstlap en zijn vrouw Catharina Konings (K)
Johanna van den Broek (K)
Johannes van den Broek
Paulus Christ[17]
Francijna Cingnard
Adriaan Dekkers (K)
Cornelis Dekkers en zijn vrouw Johanna van Eersel
Maria Dekkers, weduwe Blom (K)
Cornelia van Eersel (K)
Anna van Eersel
Dilia van Eersel, weduwe D. Hateboer
Abraham Flier (K)[18] en zijn vrouw Francijna van Eersel (K)
Antonia Genuit
Elizabeth Genuit
Hendrik Genuit en zijn vrouw Maggelina Konings
Johanna van Gool

17 Volgens ‘Aanteekening’: met ‘huisvrouw en kinderen tot de Gemeente teruggekeerd’.
18 Men zie voor hem en zijn vrouw hierna.

Jan Heijblom (K)
Cornelia Hulst
Cornelis Hulst
Cornelis Hulst
Gerdina Hulst
Johannes Hulst (K) en zijn vrouw Maria Mouthaan
Maaike Hulst
Maria Hulst
Steven Hulst (K)

Eva Kielen
Maria Kielen
Marinus Kielen en zijn vrouw Dingena Melsen
Cornelis Kuijpers (K) en zijn vrouw Antonia Konings (K)
Adriaan van Loon, 'schipper'
Adriaan van Loon, 'de Jonge'
Cornelia Melsen
Cornelis Melsen (K)
Pieter Melsen en zijn vrouw Eva Cornelia van Eersel
Teuntje Melsen
Clazina Alberdina Mouthaan
Cornelia Mouthaan
Hendrika Mouthaan (K)[19]
Nicolaas Mouthaan en zijn vrouw Alberdina Prins (K)
Pieternella Mouthaan
Symen Mouthaan
Willemina Mouthaan
Adriaan Nederveen en zijn vrouw Dora van Loon
Sijna Paans, weduwe Van den Broek
Hendrika Pieke
Jan Prins
Jenneke Prins, weduwe Hulst (K)
Pieternella Prins, vrouw van C. Blom (K)
Adriaan Rosenbrand (K) en zijn vrouw Maria van den Broek (K)
Johannes Timmersmans (K)
Pieter Timmermans
Johannes Versteeg (K) en zijn vrouw Catharina Melsen (K)
Judik Versteeg
Tieleman Versteeg en zijn vrouw
Anna Prins[20]
Willem Versteeg (K)
Jan Verduin en zijn vrouw Pieternella Timmermans
Hermen de Vries (K)[21] en zijn vrouw Johanna Melsen (K)
Jacobus Coenraad Waarts (K) en zijn vrouw Maria Prins (K)
Albert Zwijgers (K)
Willem Zwijgers en zijn vrouw Maria van der Laar

Bovenstaande lijst bevat 88 namen; 23 ervan worden in het Hervormde archief genoemd, maar niet gevonden in het ledenregister van de Kruisgemeente. Deze heeft dus in de vijftiger jaren ongeveer 65 belijdende leden geteld, onder wie 20

19 Zij huwde in 1856 Willem Eichhorn (1824-1872). Eichhorn was tot 1869 'Kruisdominee'. Stond te Huizen 1854, Zutphen 1855, Tricht 1860, Haarlem 1864. Katendrecht 1870, Dordrecht 1872. Het echtpaar kreeg zes kinderen. Men zie voor hem *De Haas* I, 105.
20 Het echtpaar breekt in 1855 met de gemeente - zie hierna - en sluit zich aan bij de Afgescheiden gemeente te Vrijhoeve Capelle; keert in 1870 - na de 'vereniging van 1869' terug.
21 Deze was predikant van de gemeente van 1852 tot 1854. Men zie hierna.

(geregistreerde) echtparen. Als we aannemen dat er 60[22] kinderen waren, brengt dit het ledental van deze gemeente op 125. Zoals we zagen, groeide het aantal zielen tot 174 in 1870. De groep kende, gezien haar geïsoleerde positie, een niet-onaanzienlijke omvang. De arbeid van Abraham Flier - men zie hierna - heeft vruchten gedragen; anderzijds dient te worden opgemerkt, dat de gedachtenwereld van de Kruisgezinden in 's-Gravenmoer en omgeving, heeft geleefd!

3. Het ontstaan van de Kruisgemeente

Dit ontstaan is verbonden met de reeds genoemde Abraham Flier, emerituspredikant van de Kruisgemeente te Woerden.[23]

22 Het gemiddeld aantal kinderen per echtpaar op drie gesteld.
23 Men zie voor deze gemeente ZEVENDE DEEL 572-588.

Abraham Flier[24] werd 28 oktober 1781 te Kamerik bij Woerden geboren en overleed te 's-Gravenmoer 20 april 1857. Van 1811 tot 1845 woont hij te Woerden, waar hij aanvankelijk kruidenier is; van 1838 tot 1844 fungeert hij in genoemde plaats als predikant. Flier was één van de eerste Kruisdominees, Woerden één der eerste Kruisgemeenten. Zondag 27 mei 1838 treedt Flier voor de eerste maal op als predikant; dit gebeurt slechts op gezag van zijn eigen kerkeraad. Hij is dan gehuwd met de te Woerden geboren Lena Blonk. Op de eerste 'Algemeene Vergadering' van de Kruisgemeenten, gehouden te Linschoten in 1844, vraagt de dan 62-jarige Flier emeritaat. We lezen hierover in de desbetreffende notulen:
'(Art.) 16. Door den Broeder A. Flier, Leeraar te Woerden, wordt aan de Vergadering ingediend een verzoek om ontslag uit zijne betrekking als Leeraar bij die gemeente, aangezien hoogen ouderdom en zwakheid ZEW. beletten, om als zoodanig de gemeente verder te dienen'.[25]
Aan dit verlangen wordt voldaan - met ingang van 5 juni 1844 wordt hij emeritus verklaard. Inmiddels is zijn echtgenote overleden, en, eveneens in 1844 hertrouwt hij met Francijna van Eersel,[26] geboren 1 oktober 1801. Het paar gaat wonen in 's-Gravenmoer, de geboorteplaats van de bruid.[27]

Nadat op 6 januari 1850 de gemeente is gesticht - men zie hierna -wordt begin 1852 ds. Hermen de Vries haar predikant. Zoals we zullen zien komen er ernstige meningsverschillen en conflicten tussen De Vries enerzijds en Abraham Flier met zijn echtgenote anderzijds. Dit leidt er toe dat genoemd echtpaar zich 19 oktober 1856 aansluit bij de Afgescheiden gemeente te Vrijhoeve Capelle.[28]
Als Flier, zoals gezegd, 20 april 1857 overlijdt, behoort hij derhalve niet tot de Kruisgezinden, maar bij de hoofdstroom der Afscheiding.[29] Nadat in 1869 de vereniging van Afgescheidenen en Kruisgezinden is tot stand gekomen keert weduwe Francijna van Eersel terug tot de gemeente te 's-Gravenmoer.[30] Zij overlijdt in deze plaats 6 oktober 1886.[31]

Wat de stichting der gemeente verder betreft, vinden we voorin haar eerste notulenboek het volgende.

24 Literatuur: vorige noot; Bos, *Kruisdominees* register; *NAVGK* register; *De Haas* I, 113-114.
25 *NAVGK* 25.
26 Merkwaardig is dat de kleine Kruisgemeente in een tijdsverloop van twaalf jaren drie predikantsvrouwen voortbracht: Francijna van Eersel, Johanna Melsen (huwde H. de Vries, noot 21) en Hendrika Mouthaan (huwde W. Eichhorn, noot 19).
27 Op 1 april 1845 wordt uit dit huwelijk een zoon Abraham geboren; hij overlijdt 19 oktober 1847.
28 Vergelijk hoofdstuk 29, noot 9.
29 Men zie *De Haas* I, 113. Twijfel aangaande deze zaak is niet nodig. De familie plaatste een overlijdensadvertentie in *De Bazuin* van 24 april 1857.
30 Not. kerker. 7 febr. 1870, art. 4.
31 'Ledematen Boek... 's-Gravenmoer', pag. 3.

‘Abraham Flier, Rustend Leeraar der Gereformeerde Gemeente onder 't kruis te Woerden, is alhier komen wonen in het jaar 1845, en is in het jaar 1848 begonnen Gods Woord te verkondigen, waardoor van tijd tot tijd, onderscheidenen perzonen zich van het Hervormd Kerkgenootschap hebben afgescheiden en met hem vereenigd, waarop, op den 26 December 1849, door hun een kerkeraad uit hun midden is gekozen, en den 6 Januarij 1850 bevestigd, namentlijk tot Ouderlingen Pieter Melsen en Adriaan Nederveen, en tot Diakenen Gerrit Blom en Cornelis Dekkers’.

De eerste notulen van de kerkeraad zijn die van 3 mei 1852. Adriaan Nederveen is dan als ouderling vervangen door diaken Gerrit Blom. Laatstgenoemde is opgevolgd door Tieleman Versteeg.[32]

De gemeente[33] sluit zich aanstonds aan bij het verband van de Gereformeerde kerk (onder het kruis), zoals moge blijken uit de notulen van de kerkeraad en uit die van de 'Algemeene vergaderingen'.[34] Zij blijft deze formatie trouw, met name in het grote conflict rond ds. C. van den Oever in 1858 en 1859.[35] De kerkeraad spreekt dan ondubbelzinnig uit, dat de schorsing van Van den Oever door de Algemene vergadering van 1858 dient te worden erkend en dat er

> 'in het minst geen redenen bestaan, waar om hij zich tegen de handelingen der Alg. verg. gehouden te Amsterdam 1858 zoude verzetten, en die verwerpen, maar keurt dezelve, ook met betrekking tot de schorsing van Ds. C. van den Oever goed en blijft zich dus met dezelve vereenigen'.[36]

Toch bemerken we gedurende de jaren 1852 tot 1869 weinig van het kerkverband. 's-Gravenmoer behoort tot de classis Rotterdam en deze zendt tijdens de vacature november 1854 tot oktober 1858 ds. N. Wedemeijer te Dordrecht als consulent, maar anderzijds heeft de gemeente niet steeds gelegenheid een afgevaardigde te zenden naar de classicale of de Algemene vergadering.

Zo lezen we in het jaar 1866

> 'Uit hoofde onzer bekrompen finantiëelen toestand, zijn er geene afgevaardigden naar de Algemeene Vergadering te Zwolle den 26 Junij 11. gezonden, maar wel een lastbrief'.[37]

4. Ouderlingen en diakenen in tijdvak 1850-1871

Afgezien van de emeritus A. Flier en de beide predikanten die in het tijdvak 1850-1871 te 's-Gravenmoer hebben gestaan, is de gemeente in deze jaren bediend door de in onderstaand lijstje te noemen ambtsdragers. Dit laat ons onder meer zien dat het enige malen gebeurt dat een oud-ouderling na enige jaren diaken wordt. Elk jaar treedt een ouderling en een diaken af.

32 Enige biografische bijzonderheden aangaande de eerste vijf ambtsdragers: Pieter Melsen (geb. 1795) was looier/schoenmaker; Adriaan Nederveen (1802) schipper; Gerrit Blom (1797) schippersknecht; Cornelis Dekkers (1815) schoenmaker/winkelier en Tieleman Versteeg (1814) koopman/winkelier (ook: landbouwer/bakker).

33 Voor het verdere gedeelte van dit hoofdstuk putten we hoofdzakelijk uit: 'Notulen kerkeraad 3 mei 1852 tot 5 januari 1863' en 'Notulen kerkeraad 14 januari 1863 tot 5 augustus 1878'.

34 *NAVGK* register onder ''s-Gravenmoer'.

35 ZEVENDE DEEL 230-232.

36 Not. kerker.... april 1859, art. 3.

37 Idem 2 juli 1866, art. 3.

Hoewel een aftredende kan worden herkozen en dit ook plaatsvindt, is er in de samenstelling van de kerkeraad regelmatig mutatie. Bij ver- en herkiezing houdt men zich stipt aan de regels van de Dordtse kerkenorde.

ouderlingen
(gerangschikt naar het eerste jaar van optreden)
Pieter Melsen 1850-1852
Adriaan Nederveen 1850-1851
Gerrit Blom 1852-1854, 1858-1865, 1868-1869
Pieter Borstlap 1853-1854, 1855-1860
Cornelis Dekkers 1854-1856
Cornelis Kuijpers 1857-1858, 1861-1862
Albert Zwijgers 1863-1864, 1866-1867, 1869-1870
Cornelis Melsen 1865-1868, 1871
Pieter Johannes van Dongen 1870-1871

diakenen
Gerrit Blom 1850-1851
Cornelis Dekkers 1850-1852, 1862-1865
Tieleman Versteeg 1852-1853
Marinus Kielen 1853-1858
Willem Zwijgers 1854
Johannes Versteeg 1855-1862, 1865-1871
Adriaan Nederveen 1858-1859
Cornelis Melsen 1860-1861, 1863-1864
Adrianus Borstlap 1866-1867
Pieter Borstlap 1868-1871

5. Gemeentelijk leven 1852-oktober 1858

De notulen van de kerkeraad zijn gedurende het gehele door ons behandelde tijdvak uiterst summier. Zij vermelden dat elke vergadering met het zingen van een psalmvers - ook al zijn slechts drie personen aanwezig! - en met gebed wordt geopend en gesloten, dat de collecten worden geteld, alsmede een enkele zaak aangaande het leven der gemeente. Vaak is dit laatste een geval van kerkelijke tucht; mede tengevolge van de censuur is er gedurende de eerste decennia onder de leden een zeker verloop geweest. Over een kerkgebouw lezen we slechts zijdelings.

Reeds de eerste notulen vermelden de verhuur van zitplaatsen ‘in de kerk’ en afspraken over een bank voor het gezin Flier-van Eersel.[38] Het kerkgebouw heeft vanaf het begin - 1850 - gestaan aan de Vaartweg. Na enige verbouwingen en vergrotingen is hieruit het huidige bedehuis gegroeid - thans nummer 28.[39]

38 Not. kerker. 3 mei 1852, art. 1-2.
39 Mededeling van de heer A. Noordsij te 's-Gravenmoer; vgl. noot 10.

Op 14 maart 1852 wordt Hermen de Vries, tot voor enige dagen ‘Leeraar der Gereformeerde Gemeente onder 't Kruis te Naarden’, door C. Kloppenburg[40] ‘Leeraar der Gereformeerde Gemeente onder 't Kruis te Amsterdam’ bevestigd.[41]

> Hermen de Vries werd 9 maart 1805 te Groningen geboren en overleed te Poortvliet 9 maart 1862. Hij werd 4 maart 1849 te Idskenhuizen (Fr.) door ds. C. van den Oever bevestigd als predikant van de Kruisgemeente aldaar. Reeds na enige maanden vertrok hij naar de Kruisgemeente te Naarden, welke hij diende van eind 1849 tot

40 Cornelis Kloppenburg geb. 1813 te Maassluis, overl. 1876 te Grand Rapids. *De Haas* I, 158-159.

41 Not. kerker.; aantekening op eerste en tweede bladzijde van het boek 1852-1863.

maart 1852. Te 's-Gravenmoer stond hij van 14 maart 1852 tot 12 november 1854; te Haamstede 26 november 1854 tot 7 april 1856; te Oosterland 14 april 1856 tot oktober 1857 en te Poortvliet oktober 1857 tot zijn overlijden in 1862.[42]

Hoewel er in de notulen van de kerkeraad met geen woord van wordt gerept, weten we uit die van de 'Algemeene vergadering' van de Kruisgezinden gehouden te Zwartsluis 14 en 15 september 1852, dat reeds na korte tijd een conflict is uitgebroken tussen de emeritus A. Flier en ds. H. de Vries.[43] Eerstgenoemde wendt zich tot genoemde vergadering met niet minder dan negen 'aantijgingen en grieven'. We lezen dat de klachten 'onder anderen' bestaan in:

'1e eene miskenning van de betrekking van den broeder Flier als Ouderling en rustend Leeraar;
2e dat leden zich aansluiten, zonder tweemaal voor de Gemeente afgekondigd te worden en zonder afscheiding van de Hervormde Kerk;
3e dat ZEerw. den Vast- en Biddag door de Algemeene Vergadering bepaald op Hemelvaartsdag, niet op den bepaalden tijd wilde houden;
ten 4e dat hij kinderen doopte van ouders, die geene belijdenis hadden afgelegd en ook niet aangesloten waren;
ten 5e dat ZEerw. ook eene regtvaardigmaking stelde zonder heiligmaking;

ten 6e neemt ZEerw leden aan op de Heidelbergsche Catechismus en niet op het Vraagboekje van A. Hellenbroek[44] en het Kort Begrip der Christelijke Religie;
ten 7e dat hij bediening van het Heilig Avondmaal houdt zonder tweemaal bekendmaking aan de Gemeente;
ten 8e dat hij uitnoodigt tot het Heilig Avondmaal, die geene leden zijn en niet zijn aangesloten;
ten 9e eindelijk, de leden aanneemt, zonder de drie vragen[45] voor te lezen en die te laten beantwoorden'.

Aangezien ds. H. de Vries als afgevaardigde van 's-Gravenmoer aanwezig is, wordt aanstonds getracht deze zaak te behandelen.

'Broeder De Vries heeft vooreerst op punt 1 geantwoord, dat ZEerw. wel degelijk broeder Flier erkent, maar dat gemelde broeder zich een en ander aanmatigt, waartoe hij niet geregtigd was. Betrekkelijk het 2de is gebleken dat ZEerw. dan ook hierin de orde der Kerk niet heeft gevolgd en dus in

42 Men zie voor hem ook Bos, *Kruisdominees* register en *De Haas* I, 277.
43 *NAVGK* 177-179.
44 Abraham Hellenbroek (1658-1731), predikant onder meer te Rotterdam, schreef *Voorbeelden van Goddelijke Waarheden voor eenvoudigen, die zich bereiden tot de belijdenisse des geloofs*, Rotterdam 1706. Het boekje is tientallen malen en op verscheidene plaatsen herdrukt. In een aantal Afgescheiden gemeenten werd het gebruikt als leidraad voor de catechese.
45 Deze vragen maken deel uit van het "Formulier voor de openbare belijdenis des geloofs" vanaf de Reformatie-tijd behorende tot de liturgie van de Gereformeerde kerken in Nederland.

dezen vermaand wordt, in het vervolg daarvan niet af te wijken; hoewel de handelwijze in dezen van broeder Flier ook niet is goed te keuren; het 3de, dat broeder De Vries daaraan wel heeft voldaan en in dezen in het geheel niet onwillig is geweest; het 4de, dat broeder De Vries gehandeld heeft in dezen tegen de orde der Kerk en dus in dezen gefraudeerd en alzoo vermaand wordt, zich hiervoor in het vervolg niet alleen te wachten, maar ook, dat hij dadelijk zal overgaan om te zorgen, dat de vader des kinds belijdenis doet en aangenomen wordt als lid der Gemeente. Aangaande het 5de punt, kunnen wij niet verder besluiten en oordeelen, als dat naar het getuigenis van broeder De Vries, die persoon welke als

> getuige voor den broeder Flier optreedt, verklaard wordt, een individu te zijn en innoncent.[46] Op het 6de heeft broeder De Vries verklaard, hiertoe verhinderd te zijn door ongesteldheid des ligchaams[47] en op het 7de, dat hij hierin zich schuldig gemaakt en daarom houden moet aan art. 61 van onze aangenomene Kerkorde der Sijnode van Dordrecht 1618-1619'.[48]

Daar de vergadering meent geen klaarheid te hebben ontvangen over alle punten die aan de orde zijn, benoemt zij een commissie, bestaande uit de predikant S.M. Flesch (Dordrecht) en C. Kloppenburg (Amsterdam). Eerstgenoemde heeft echter, vóór de volgende Algemene vergadering wordt gehouden, reeds gebroken met het verband van de Kruisgemeenten.[49] Van een rapport van de commissie lezen we niet, en de naam Abraham Flier verdwijnt met het jaar 1852 uit de notulen. Wellicht heeft laatstgenoemde door 'hoogen ouderdom en zwakheid' - als in paragraaf 3 met betrekking tot het jaar 1844 genoemd - de strijd moeten staken. Zoals uit het bovenstaande is gebleken, was ten minste een deel van zijn grieven gegrond.

Wie de strijd niet heeft opgegeven is zijn vrouw Francijna van Eersel. We kunnen over haar optreden niet oordelen. In de notulen van september 1853 lezen we, dat zij zal worden afgesneden 'uit hoofde van onophoudelijke laster en scheurmaking'.[50] Haar zaak wordt, door een ons onbekende oorzaak, gestuit en pas in juni 1855 lezen we, dat tijdens een vergadering waarin ook de consulent ds. N. Wedemeijer aanwezig is, Francijna van Eersel wordt 'geroyeerd om reden van onaangenaamheden en verzuim van den openbaren godsdienst'. Zij deelt dit lot met Pieternella Prins, vrouw van C. Blom; vrouw De Zwart en haar dochter Jaantje de Zwart alsmede Anna Prins, vrouw van Tieleman Versteeg. Aan deze vermelding wordt toegevoegd dat laatstgenoemde 'ook zijn ontslag heeft verzogt'.[51] Francijna van Eersel, haar man Abraham Flier, Tieleman Versteeg met zijn vrouw Anna Prins melden zich dan aan als lid van de Afgescheiden gemeente te Vrijhoeve Capelle, zoals we reeds zagen.

In 1870, na de 'vereniging van 1869', keren drie van dit viertal - Abraham Flier is reeds overleden - terug tot de gemeente te 's-Gravenmoer, die dan bestaat onder de naam Christelijke Gereformeerde kerk.

46 Bedoeld zal zijn: de getuige staat als eenling in de gemeente te 's-Gravenmoer; hij is een man van geringe kennis (innocent).

47 Niet geheel duidelijk.

48 Bedoeld zal zijn: '... en op het 8ste...'. Artikel 61 van de Dordtse kerkenorde luidt als volgt:
'Men zal niemand ten Avondmaal des Heeren toelaten, dan die naar de gewoonheid der kerk, tot dewelke hij zich voegt, belijdenis der gereformeerde religie gedaan heeft, mitsgaders hebbende getuigenis eens vromen wandels, zonder welke ook degenen, die uit andere kerken komen, niet zullen toegelaten worden'.

49 S.M. Flesch breekt, als predikant van Dordrecht, met de Kruisgemeenten op 1 augustus 1853; TWEEDE DEEL 151.
De volgende Algemene vergadering werd gehouden 7 en 8 september 1853.

50 Not. kerker. 5 sept. 1853, art. 2.

51 Idem 12 juni 1855, art. 5.

Op 1 oktober 1854 maakt ds. H. de Vries bekend, reeds voor de tweede maal te zijn beroepen te Haamstede. Hij neemt het beroep aan, en hoopt zondag 12 november afscheid te nemen.[52] Op genoemde dag preekt hij 's morgens over Johannes 17 vers 3. 's Middags houdt hij zijn 'afscheidsrede - onder een toevloed van hoorders zoo dat het kerkgebouw dezelve niet kon bevatten'; de tekst is Handelingen 20 vers 32. Dan, volgens de notulering van de predikant[53]

> 'Maandags Avond hielden wij noch eens Hartelijk en in Liefde gezelschap en werd gesloten met dankzegging waar in Zijn Eerwaarde ander maal zich, kerkeraad en Gemeente in de handen van den Drieeenigen God aan beval en na dat Zijn Eerwaarde met dankzegging gesloten hadt, langden wij elkander den Broeder hand en wenschten elkander in 't gaan en in 't blijven des Heeren zegen voor de tijt en Eeuwigheid en werd ons scheiden gesloten met het zingen van Psalm 134 vers 3'.[54]

In het tijdvak 1855 tot 1857 wordt tevergeefs een beroep uitgebracht op de predikanten J. Holster,[55] J. Passchier,[56] M. Keulemans[57] en N. Wedemeijer.[58]

6. Gemeentelijk leven oktober 1858-1870

In augustus 1858 wordt Jan Passchier, predikant te Noordwijk aan Zee beroepen.[59] Hij neemt het beroep aan en wordt 17 oktober 1858 door ds. N. Wedemeijer bevestigd.[60]

> Jan Passchier werd 15 april 1834 te Noordwijk Binnen geboren als zoon van Jan Passchier en Grietje van Heiningen. Hij overleed te Noordwijk aan Zee 15 maart 1901. Passchier huwde in laatstgenoemde plaats 6 augustus 1854 Immetje Plug (6 aug. 1834 - 14 okt. 1917). Hij werd opgeleid door de Kruisdominee Cors Noorduin te Noordwijk, van wie hij reeds op 19-jarige leeftijd de rechterhand werd. Na het overlijden van Noorduin (31 december 1852) werd Passchier beroepen als predikant te Noordwijk aan Zee, maar pas 21 mei 1854 als zodanig bevestigd door C. Kloppenburg te Amsterdam.

52 Idem 6 nov. 1854, art. 3-5.
53 Ds. De Vries notuleerde zelf gedurende het gehele tijdvak van zijn predikantschap te 's-Gravenmoer.
54 Not. kerker. 13 nov. 1854, art. 1-3.
55 Idem 12 juni 1855, art. 6; 4 juli 1855, aantekening.
56 Idem 2 febr. 1857, art. 2; 2 maart 1857, art. 1.
57 Idem 4 mei 1857, art. 1; 12 mei 1857, aantekening.
58 Idem 7 dec. 1857, art. 2-3.
59 Idem 6 sept. 1858, art. 3-4.
60 Idem 1 nov. 1858, art. 2.

> Te 's-Gravenmoer stond hij van 17 oktober 1858 tot aan zijn emeritaat in 1887. Van 1887 tot 1898 heeft hij emeritus-predikant de kleine gemeente te Numansdorp verzorgd.[61]

Passchier moet, evenals zijn leermeester Cors Noorduin, een innemend mens zijn geweest, een oprecht Christen en een bekwame herder van zijn kudde. Tijdens zijn

61 Men zie voor hem ZEVENDE DEEL register; Bos, *Kruisdominees* 18, 20, 214; *De Haas* II, 274-275.

predikantschap te 's-Gravenmoer komt de gemeente tot rust en bloei. Dit, ondanks de vele, soms ingrijpende censuur-zaken, waarvan de, als steeds, beknopte notulen gewagen. Derhalve moet het, voor deze gemeente met vele familiebanden tussen de leden, een wonder heten dat zij niet door twisten is verscheurd geworden. Steeds wordt er door de kerkeraad op gelet of de leden zich gedragen overeenkomstig Gods Woord. De Dordtse kerkenorde wordt strikt in acht genomen.

De eerste ‘grote’ zaak die aan de orde komt tijdens het predikantschap van ds. Passchier, is die - in 1859 - van niet minder dan zeven schippers, leden der gemeente.

Ds. Jan Passchier (1834-1901)

De scheepvaart was, zoals we zagen, één van de bestaansmiddelen te 's-Gravenmoer. Deze personen ‘maken zich schuldig met op des Heeren dag te varen’. Vermoedelijk was dit verschijnsel reeds geruime tijd ingeburgerd, anders zou het in 1859 zulk een omvang niet hebben gekend. We lezen hierover: ‘... dat alle de vermaningen, zoo perzoonlijke als algemeene op de predikstoel, die haar gedaan zijn, in het minst van geen nut zijn, maar zij integendeel in haar zonden voortgaan’.[62] Het zevental wordt onder censuur gesteld en begin 1862 na verloop van tijd komen deze allen tot het inzicht verkeerd te hebben gehandeld;[63] zij beloven beterschap en worden van de censuur ontslagen.[64]

62 Not. kerker. 15 sept. 1859, art. 2.
63 Idem 1 jan. 1862, art. 4.
64 Idem 3 sept. 1860, art. 2; 5 nov. 1860, art. 2; 3 dec. 1860, art. 3; 3 febr. 1862, art. 3.

Een minder ernstig geval vinden we in de notulen van augustus 1864.[65]

> ‘Er is verzogt om op de vergadering te verschijnen: Pieter Borstlap en zijne vrouw Catharina Konings en Hendrika Konings, zich aan ergerlijke bijgeloovige handelingen schuldig makende, of gemaakt hebbende, waarover zij al een en andermaal aan hunne huizen vermaand zijn, doch vruchteloos. Deze bijgeloovige handelingen hebben betrekking op hunne zuster Cornelia Konings, waar van men zei dat zij betooverd was’.

P. Borstlap is verschenen; zijn vrouw en Hendrika Konings weigeren te komen. Borstlap wordt vermaand ‘van zijn verkeerde handelingen afstand te doen’. Hoewel hij dit toezegt, is er bij hem geen leedwezen over het gebeurde.[66] Toch komt ook deze zaak weer in het reine, want in juli 1865 vinden we aangetekend dat de drie beklaagden ‘tot schuldbelijdenis zijn gekomen’.[67] Naar we zagen wordt de oud-ouderling Pieter Borstlap in 1868 tot diaken gekozen.

Het jaar 1869 is dat van de vereniging van de Kruisgemeenten met de hoofdstroom van de Afgescheidenen. Voor 's-Gravenmoer verloopt deze gebeurtenis zonder moeilijkheden. We lezen hierover in de notulen slechts het volgende.[67]

> ‘Ook deze Gemeente is tot de hereeniging toe getreden welke onlangs op de Sijnode der Chr. Afgesch. Geref. Kerk gehouden te Middelburg den 16-23 Junij 1.1. heeft plaats gehad, tusschen de Chr. Afg. Geref. Kerk en de Gereformeerde Kerk, tot één kerkgenootschap, onder de naam van: Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland.
> Tot afgevaardigden naar de classicale vergadering welke staat gehouden te worden te Genderen zijn benoemd: de Predikant en de Ouderling G. Blom, welke van een lastbrief voorzien, genoemde classicale vergadering (de eerste welke na de hereeniging plaats heeft) zullen bijwonen’.

Als gevolg van de ‘hereeniging’ sluit zich een achttal personen, wonende op het (kerkelijk) territoir van de gemeente te 's-Gravenmoer, voor het eerst of bij vernieuwing, aan. Daarvoor waren zij, zoals we van enigen van hen reeds vonden, lid van de Afgescheiden gemeente te Vrijhoeve Capelle. Hun namen: Lambert Borstlap en zijn vrouw Johanna Brouwers, Pieter Johannes van Dongen en zijn vrouw Geertruida van Breugel, Francijna van Eersel weduwe Abraham Flier, Judik Versteeg, Tieleman Versteeg en zijn vrouw Anna Prins.[68]

65 Idem 17 aug. 1864, art. 2-3.
66 Idem 31 juli 1865, art. 4.
67 Idem 30 aug. 1869, art. 3-4. De notulist, ds. Passchier, spreekt terecht - maar toch typerend - van ‘hereeniging’. Immers, in de jaren 1837 en 1838 waren de Kruisgezinden en de andere Afgescheidenen uiteen gegaan.
67 Idem 30 aug. 1869, art. 3-4. De notulist, ds. Passchier, spreekt terecht - maar toch typerend - van ‘hereeniging’. Immers, in de jaren 1837 en 1838 waren de Kruisgezinden en de andere Afgescheidenen uiteen gegaan.
68 Not. kerker. 7 febr. 1870, art. 4.

[Bijlagen]

Bijlage I
Gegevens van enige hervormde classes in Noord-Brabant omstreeks 1837[1]

	zielen	belijdende leden ('lidmaten')
Classis Breda		
Ring Bergen op Zoom		
Bergen op Zoom	1310	608
Halsteren c.a.	25	14
Kruisland	52	25
Nispen c.a.	8	7
Nieuwe Vossemeer c.a.	19	7
Ossendrecht c.a.	90	50
Roosendaal c.a.	118	68
Steenbergen	446	256
Wouw c.a.	15	4
Ring Breda		
Alphen c.a.	8	4
Baarle Nassau c.a.	5	4
Breda	1300	700
Chaam c.a.	9	4
Etten c.a.	160	86
Ginneken c.a.	80	41
de Leur	171	76
Princenhage	120	70
Zundert c.a.	63	35

1 De gegevens van deze bijlage zijn ontleend aan Herv. Ered., inv. no. 1778. We beperkten ons tot de gebieden, waar Afgescheidenen werden gevonden; daarom lieten we de classis Eindhoven en in de classis 's-Hertogenbosch de ringen Grave, Oosterwijk en Oss buiten beschouwing. Als datering wordt in Herv. Ered. in den regel genoemd het jaar 1837. De tellingen zijn echter in sommige gevallen eerder verricht, bijvoorbeeld in 1826, toen de statistiek hier bedoeld, werd aangelegd.

	zielen	belijdende leden ('lidmaten')
Ring Geertruidenberg		
Dongen	200	104
Drimmelen	24	21
Drongelen c.a.	250	109
Geertruidenberg	500	240
Hoeven c.a.	16	13
Hooge Zwaluwe	425	170
Klundert	1322	538
Lage Zwaluwe	690	301
Made en Oud-Drimmelen	24	21
Moerdijk	280	130
Oosterhout	230	113
Terheide	185	90
Ring Willemstad		
Fijnaart	1400	580
Oudenbosch c.a.	15	9
Oud en Nieuw Gastel	61	25
Princeland en Dinteloord	1321	505
Standdaarbuiten	84	45
Willemstad	1650	530
Zevenbergen	720	314
Classis 's-Hertogenbosch		
Ring 's-Hertogenbosch		
Engelen c.a.	89	38
's-Hertogenbosch	2463	1293
Vlijmen c.a.	85	49
Classis Heusden		
Ring 's-Grevelduin Capelle		
Baardwijk c.a.	47	30
Besoyen	151	89
Drunen c.a.	47	36

's-Gravenmoer	764	273

	zielen	**belijdende leden (‘lidmaten’)**
's-Grevelduin Capelle c.a.	1815	900
Loon op Zand	321	181
Raamsdonk	675	315
Sprang	1007	496
Waalwijk	270	132
Waspik	338	167
Ring Heusden		
Aalburg c.a.	545	243
Babiloniënbroek c.a.	353	145
Doeveren c.a.[2]	475	158
Dussen c.a.	621	253
Eethen c.a.	501	200
Genderen c.a.[2]	364	166
Hedikhuizen c.a.	85	49
Heusden c.a.	928	479
Meeuwen c.a.	351	160
Veen	781	213
Wijk	1019	440
Ring Woudrichem		
Almkerk c.a.[3]	1334	680
Giessen c.a.	613	202
Op- en Neder-Andel	645	170
Rijswijk c.a.	240	103
Sleeuwijk	628	152
Uitwijk en Waardhuizen	320	134

2 In 1826 waren de aantallen voor Genderen als volgt: 364 zielen en 166 lidmaten; voor Doeveren: 80 zielen en 25 lidmaten. Het vermelde bij ‘Doeveren c.a.’ (475; 158) slaat kennelijk op de aantallen voor Doeveren, Genderen en Gansoyen (vergelijk hoofdstuk 2). Het genoemde onder ‘Genderen c.a.’ (364; 166) heeft betrekking op Genderen alleen. De gevolgen van de Afscheiding zijn voor Genderen c.a. onvoldoende verwerkt.

2 In 1826 waren de aantallen voor Genderen als volgt: 364 zielen en 166 lidmaten; voor Doeveren: 80 zielen en 25 lidmaten. Het vermelde bij ‘Doeveren c.a.’ (475; 158) slaat kennelijk op de aantallen voor Doeveren, Genderen en Gansoyen (vergelijk hoofdstuk 2). Het genoemde onder ‘Genderen c.a.’ (364; 166) heeft betrekking op Genderen alleen. De gevolgen van de Afscheiding zijn voor Genderen c.a. onvoldoende verwerkt.

3 In 1833 waren de aantallen 1935 en 800.

Werkendam c.a.	2151	510
Woudrichem	1007	342

Bijlage II
Statistiek aangaande het aantal zielen van de behandelde gemeenten[1] over het tijdvak 1851-1892

De gegevens zijn ontleend aan het tijdschrift *De Stem* van 20 augustus 1851 en aan het *Jaarboekje van de Christelijke (Afgescheiden) Gereformeerde Kerk* vanaf 1856.

Aangenomen moet worden dat niet alle vermelde aantallen nauwkeurig zijn; het is bijvoorbeeld onwaarschijnlijk dat de omvang van enige gemeenten over een kleine reeks van jaren geheel gelijk is gebleven.

v = vacant
- = geen opgave (inzake bestaande gemeente)

1 Voor zover deze na 1850 (nog) bestonden. In de statistiek zijn geen na 1869 gestichte gemeenten opgenomen.

	1851	1856	1857	1858	1859
Classis Klundert					
Klundert		62[2]	62	62	62
Willemstad	350[2]	36[2]	36	36	36
Zevenbergen		124[2]	124	124	124
Dinteloord					
Breda					
Bergen op Zoom[3]					
Classis Almkerk					
Almkerk	500[4]	800	800	850	850
Andel c.a.[5]	175	200	200	200	200
Sleeuwijk	-[6]	250[6]	250[6]	250[6]	250[6]
Veen	80v	40v	40v	40v	40v
Waardhuizen	160	180	180	180	180

2 Het aantal 350 van het jaar 1851 is niet in overeenstemming met de telling 62 + 36 + 124 = 222 van de jaren 1856 tot 1860 etc. De drie gemeenten (sedert 1864 twee; Willemstad werd in 1863 of 1864 ontbonden) werden van 5 nov. 1848 tot 9 nov. 1874 bediend door ds. D. Vliegenthart.

2 Het aantal 350 van het jaar 1851 is niet in overeenstemming met de telling 62 + 36 + 124 = 222 van de jaren 1856 tot 1860 etc. De drie gemeenten (sedert 1864 twee; Willemstad werd in 1863 of 1864 ontbonden) werden van 5 nov. 1848 tot 9 nov. 1874 bediend door ds. D. Vliegenthart.

2 Het aantal 350 van het jaar 1851 is niet in overeenstemming met de telling 62 + 36 + 124 = 222 van de jaren 1856 tot 1860 etc. De drie gemeenten (sedert 1864 twee; Willemstad werd in 1863 of 1864 ontbonden) werden van 5 nov. 1848 tot 9 nov. 1874 bediend door ds. D. Vliegenthart.

2 Het aantal 350 van het jaar 1851 is niet in overeenstemming met de telling 62 + 36 + 124 = 222 van de jaren 1856 tot 1860 etc. De drie gemeenten (sedert 1864 twee; Willemstad werd in 1863 of 1864 ontbonden) werden van 5 nov. 1848 tot 9 nov. 1874 bediend door ds. D. Vliegenthart.

3 In 1851 werden enige Afgescheidenen te Bergen op Zoom lid van de gemeente te Tholen. Vóór 1863 wordt Bergen op Zoom in het *Jaarboekje* niet genoemd. Aanvankelijk ressorterend onder de classis Zeeland; 1870-1871: classis Goes; 1871 tot na de Doleantie: classis Tholen-Bergen op Zoom.

4 Onzes inziens te laag, gelet op de aantallen van 1856 en overige gegevens (vgl. hoofdstuk 14).

5 Andel en Giessen-Rijswijk. Deze gemeenten waren gecombineerd voor de dienst des Woords.

6 Classis Gorinchem.

6 Classis Gorinchem.

6 Classis Gorinchem.

6 Classis Gorinchem.

6 Classis Gorinchem.

Werkendam	250[6]	329[6]	329v[6]	329v[6]	329v[6]
Classis Genderen					
Genderen	378	407	407	407v	407
's-Hertogenbosch	80	90v	90v	90v	90v
Heusden	70v	50v	50v	50v	50v
Meeuwen	200v	180	180v	180v	180v
Vrijhoeve Capelle[7]		200	200	200	200
Dussen					
's-Gravenmoer					

	1860	**1861**	**1863**	**1865**	**1867**
Classis Klundert					
Klundert	62	100	100	100	100
Willemstad	36				
Zevenbergen	124	124	124	124	124
Dinteloord			176	242v	242
Breda					−v
Bergen op Zoom[3]			46v	60v	65v
Classis Almkerk					
Almkerk	850	850	850	850	850
Andel c.a.[5]	200	200	200	200	200
Sleeuwijk	250[6]	250v	305	305	350
Veen	40v	40v	40v	40v	60v
Waardhuizen	180	245	245v	245	245
Werkendam	329	486	486	486	486
Classis Genderen					
Genderen	407	407	407	407	407

6 Classis Gorinchem.
6 Classis Gorinchem.
6 Classis Gorinchem.
6 Classis Gorinchem.
6 Classis Gorinchem.
7 Geïnstitueerd 1 maart 1837; niet vermeld in *De Stem* van 20 aug. 1851.
3 In 1851 werden enige Afgescheidenen te Bergen op Zoom lid van de gemeente te Tholen. Vóór 1863 wordt Bergen op Zoom in het *Jaarboekje* niet genoemd. Aanvankelijk ressorterend onder de classis Zeeland; 1870-1871: classis Goes; 1871 tot na de Doleantie: classis Tholen-Bergen op Zoom.
5 Andel en Giessen-Rijswijk. Deze gemeenten waren gecombineerd voor de dienst des Woords.
6 Classis Gorinchem.

's-Hertogenbosch	90v	90v	90v	90v	90
Heusden	68v	68	68v	68v	75v
Meeuwen	204	220	220	220	-
Vrijhoeve Capelle[7]	200	200	200	200v	200
Dussen				−v	−v
's-Gravenmoer					

	1868	1869	1870	1871	1874	1892
Classis Klundert						
Klundert	100	100	100	100	100	110[8]
Willemstad						
Zevenbergen	124	124	124	124	124	95[8]
Dinteloord	242	242	242	242v	350	600v
Breda	−v					
Bergen op Zoom[3]	65v	65v	70v	70v	73v	170
Classis Almkerk						
Almkerk	850	850	950	950	500v[9]	720[10]
Andel c.a.[5]	200	200	200	200	200	408
Sleeuwijk	350	350	350	350	350	507
Veen	60v	60v	60v	60v	60v	60v
Waardhuizen	245	245	245	245	245v	210
Werkendam	575	575	575	575	575	650
Classis Genderen						
Genderen	407	407	407	407	407	360
's-Hertogenbosch	132	160	190	194	171	320
Heusden	75v	75v	75v	75v	75v	75
Meeuwen	120	120	120	120	120v	98v

7 Geïnstitueerd 1 maart 1837; niet vermeld in *De Stem* van 20 aug. 1851.
8 Tot 11 dec. 1892 waren Klundert en Zevenbergen gecombineerd voor de dienst des Woords
8 Tot 11 dec. 1892 waren Klundert en Zevenbergen gecombineerd voor de dienst des Woords
3 In 1851 werden enige Afgescheidenen te Bergen op Zoom lid van de gemeente te Tholen. Vóór 1863 wordt Bergen op Zoom in het *Jaarboekje* niet genoemd. Aanvankelijk ressorterend onder de classis Zeeland; 1870-1871: classis Goes; 1871 tot na de Doleantie: classis Tholen-Bergen op Zoom.
10 Almkerk 720 zielen; (Almkerk-) Nieuwendijk 970 zielen.
9 Op 1 jan. werd de oorspronkelijke gemeente Almkerk (en Emmichoven) gesplitst in Almkerk met 500 zielen en (Almkerk-) Nieuwendijk met 700 zielen.
5 Andel en Giessen-Rijswijk. Deze gemeenten waren gecombineerd voor de dienst des Woords.

Vrijhoeve Capelle[7]	230	230	230	230	230	312
Dussen	−v	−v	177v	177v	177v	160
's-Gravenmoer			174	211	232	430

7 Geïnstitueerd 1 maart 1837; niet vermeld in *De Stem* van 20 aug. 1851.

Literatuur

De op de bladzijden 9-11 vermelde titels en enige in de tekst genoemde plaatselijke gedenkboekjes zijn niet opgenomen

H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw*[4], Franeker 1976.
W. Bakker e.a., *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*, Kampen 1984.
K. Bokma, *Herdenken en danken (herdenking 100-jarig bestaan van de Gereformeerde kerken te Almkerk en te Nieuwendijk*, (Waardhuizen 1935).
K. Bokma, *Houd, dat gij hebt, ter gedachtenis eeuwfeest Gereformeerde kerk te Waardhuizen c.a.*, Nieuwendijk 1942.
J. Bosch, *Om waarheid en recht - Eenige strijdschriften, smeekschriften en smaadschriften uit de dagen der Afscheiding*, Kampen 1933.
H. Bouma, *Kerkenordening van de Gereformeerde kerken in Nederland*, Enschede 1948.
H. Bouma, *Een vergeten hoofdstuk - Een bladzijde uit de worsteling van de sedert 1834 wedergekeerde kerken voor gereformeerd schoolonderwijs*, Enschede 1959.
H. Bouwman, *De crisis der jeugd*, Kampen 1914. Heruitgave met een 'Woord ter inleiding' door dr. C. Smits, Kampen 1976.
H. de Cock, *Verzamelde geschriften* 2 delen, voorzien van inleidingen en aantekeningen door D. Deddens, W. van 't Spijker e.a., Houten 1984-1986.
D. Deddens, J. Kamphuis e.a., *Afscheiding-Wederkeer, Opstellen over de Afscheiding van 1834*, Haarlem 1984.
J.C. van der Does, *De Afscheiding in haar wording en beginperiode*, Delft 1933.
J.C. van der Does, *Kruisgezinden en Separatisten*, tweede druk, Franeker s.a.
M. Drayer, W. van 't Spijker e.a., *In trouw gescheiden*, Kampen 1984.

4 Onzes inziens te laag, gelet op de aantallen van 1856 en overige gegevens (vgl. hoofdstuk 14).

A.A. van Essen, 'De moeilijkheden betreffende de kerkorde in de kerken van de Afscheiding tot het jaar 1854, met bijzondere aandacht voor de stellingname van G.F. Gezelle Meerburg...', niet uitgegeven scriptie, Theologische Hogeschool (Broederweg), Kampen 1981.
K. Exalto, W. van Gorsel, H. Harkema, *Zij die bleven*, Nijkerk 1981.
C. de Gast/C. Dominicus, *Ervaringen en voorvallen van Marinus van de Giesen*, Houten 1984.
L. de Geer, *Ontstaan, invoering en ontvangst van den Evangelischen Gezangenbundel in de Nederduitsch Hervormde Kerk*, Groningen 1902.
J.H. Gunning, *H.J. Budding - Leven en arbeid*, Rhenen 1909.
G.M. den Hartogh, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam*, Delft s.a.
H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden*, Utrecht 1977.
F. Kaisbeek, J. Lens, J.B. Meijnen, *Van strijd en zegen, Gedenkboek van het Christelijk onderwijs 1854-1904*, Leiden 1904.
G. Keizer, *De Afscheiding van 1834*, Kampen 1934.
Kerkhistorische Kroniek, redactie H.M. Stoppelenburg, 's Heer Arendskerke (Zld.) jaargang 1-9 (1964-1973).
E. Masselink, *Ik zal gedenken - Kort overzicht van de geschiedenis der Gereformeerde Kerk te Sleeuwijk vanaf... 1835*, Sleeuwijk 1940.
L. Oostendorp, *H.P. Scholte - Leader of the Secession of 1834 and Founder of Pella, Iowa*, Franeker 1964.
J. van Raalte, *Wat was de Gereformeerde Kerk in Nederland? De geschiedenis van de 'Kruisgezinden'*, Goes 1954.
J.C. Rullmann, *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsche Hervormde Kerk der negentiende eeuw*, derde druk, Kampen 1928.
J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsche Hervormde Kerk in de XIXe eeuw*, Kampen 1930.
J.C. Rullmann, *Een man van singuliere gaven - Ds. W.H. Gispen (1833-1909) in zijn leven en werken geschetst*, Delft 1933.

T.N. Schelhaas e.a., *De afgescheidenen van 1834 en hunnageslacht*, Kampen 1984.
K. Schilder, *De dogmatische betekenis der 'Afscheiding'*, Kampen 1934.
P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847*, Leiden 1977.
M. te Velde, *Anthony Brummelkamp 1811-1888*, Barneveld 1988.
J. Verhagen Jr., *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland*, Kampen 1881.
W. Volger, *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk* I (1816-1852), Franeker 1946.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* 3 delen, Groningen 1972-1977.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland* 3 delen, Groningen 1980-1983.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel* 2 delen, Groningen/Barneveld 1984-1986.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Zeeland* I, Barneveld 1987.
I. de Wolff, *De strijd om de kerk in de 19e eeuw*, Enschede 1954.

Register van personen

Enige terloops-genoemde personen die niet in rechtstreekse betrekking tot ons onderwerp staan, alsmede sommige kinderen (van wie de ouders worden genoemd), zijn niet opgenomen.

De alphabetisch-gerangschikte lijsten van de ondertekenaars van de requesten 1836 (blz. 41-48) - een kleine 600 namen - zijn niet verwerkt.

Voor de ondertekening van de Acte van Afscheiding Genderen c.a. (1834) verwijzen we naar DERDE DEEL 46-49.

Aalst, J. van, 205
Abbema, A.S., 167
Agterberg, J., 112
Alblas, T. 150
Ambrosius, R., 44, 177, 178, 181, 186
Ancona, J.S. d', 168
Andel, A. van, 140, 240, 241, 245, 247, 249, 326-328, 335
Andel, A.B. van, 328
Andel, A.G. van, 328
Andel, B. van, 328, 334
Andel, C. van 113, 114, 150, 241, 328
Andel, D. van, 328
Andel, E.J. van, 329
Andel, E.P. van, 328
Andel, G. van, 241, 274, 275, 285, 292, 325-328
Andel, H. van, 217, 334
Andel, J. van, 22, 51, 202, 216, 233, 236, 237, 240, 241, 247, 249, 316, 326-329, 342
Andel, J. van (Beest) van, Hz., 328, 331, 334, 337-339, 341
Andel, J.C. van, 328, 340
Andel, J.D. van, 331
Andel, J.H. van, 325-328, 332, 334-337, 339, 340
Andel, M. van, 264, 290, 291, 328
Andel, N. van, 241
Andel, P. van, 217
Andel, S. van, 247, 249
Andel, T. van, 328, 331
Andel, W. van, 171, 241
Andel, W.H. van, 328
Andel, T. van den, 77
Anrooy, D. van, 150
Anrooy, N. van, 198
Anrooy, P. van, 150
Apeldoorn, M. van, 264, 366
Ardon, J., 32, 67, 69
Arkel, C. van, 198
Arkel, E. van, 208
Arkel, H. van, 24, 198, 201, 209, 212-216, 229

Arkel, J. van, 198, 202
Arkel, W. van, 198
Arntzen, G.H., 29
Asch van Wijk, jhr, J.H. van, 169
Assem, C. van, 295
Augustijn, G.J., 122, 123
Augustijn-Straatman, A., 122

Baaijens, A., 44, 46, 258, 274, 279, 285, 286, 291, 292, 294, 295, 300
Baaijens, C., 274
Bachiene, J., 106
Baggerman, A., 205, 220, 230
Baggerman, B., 230
Baggerman, C., 230, 234
Baggerman, J., 230
Baggerman, K., 232
Baggerman, M., 230
Baggerman, T., 230
Bähler, C.D.L., 145
Bakker, A.J.P., 85, 86, 88, 89
Bakker, A.K., 23, 230, 232
Bakker, CH., 230
Bakker, P., 119
Baks, 31, 35, 115, 187, 199, 202, 238
Barel, M.H., 82
Barends, W.B., 95
Bavinck, H., 163, 165
Bavinck, J., 53, 55, 163, 165, 168, 313, 314
Bax, A., 60, 181, 290

Bax, A.G., 83-85, 88
Bax, G., 60, 80, 81, 83-85, 88, 89
Bax, G.G., 83, 84, 88, 90
Bax, H., 83
Bax, J., 81, 83
Bax, M., 186
Bax, T., 77, 83
Beausar, A.Th., 27, 31-34, 62, 64, 65
Beckers, J., 31, 35, 132, 133
Beek, A. van, 351, 357
Beek, B. van, 357
Beek, J. van, 205, 351, 363
Beek, A. van der, 299, 300
Beek, B. van der, 173
Beek, C. van der, 294
Beek, G. van der, 47, 148, 150, 171, 172, 174, 258, 262-264, 269, 275, 277, 279, 280, 285, 289, 290, 291, 294, 295
Beek, H. van der, 174, 310
Beek, (Verbeek) I. van der, 171, 241, 242
Beek, J. van der, 148, 150, 171, 207, 247, 249, 264, 290, 301
Beeke, C., 67
Beer, W. de, 101
Beest van Andel, H. van, 39, 263, 324-328, 331, 334, 335, 340
Bekker, W., 326, 336-338, 341
Belt, J. van den, 370
Benthem Reddingius, G., 71
Berends, J.J., 169
Bergeijk, A. van, 45, 310-312
Bergeijk, J. van, 310
Bergeijk, M. van, 258, 304, 307, 310, 311
Bergeijk, S. van, 310
Berghout, J., 51
Berkel, A. van, 238
Berkel, J. van, 193
Berkel, S. van, 290
Besterveld, C., 150
Besterveld, J., 150
Besterveld, S., 150
Besterveld-Ring, M., 159
Bestervelt, A., 310
Beveren, M. van, 59, 118, 119
Bezooijen, A. van, 53, 59, 118, 119
Bezooijen, A.A. van, 119
Bezooijen, B. van, 67
Bezooijen, C.A. van, 119
Bezooijen, J. van, 119
Bezooijen, N. van, 119

Bie, A. de, 39, 77, 351, 357, 359, 365, 366
Bie, J. de, 353, 357
Bie, M.A. de, 325, 326, 329
Bie, S.A. de, 329
Biert, E., 83
Bie, P., 101
Biesheuvel, A., 208, 230, 247, 249
Biesheuvel, B., 204, 205
Biesheuvel, D., 247, 249
Biesheuvel, G., 244, 247, 249
Biesheuvel, J., 174, 207, 224, 225, 247
Biesheuvel, J.J., 247
Biesheuvel, P., 244, 247, 249, 250
Biesheuvel, W., 247, 249
Biesheuvel, A. van den, 290
Blankers, A., 237
Blankers, G., 192, 193, 299
Blankers, J., 178
Blankers, S., 299
Blankers, Z., 185-187, 190-193
Blarkom, J. van, 131
Bleijenberg, K., 320
Blom, A., 370
Blom, C., 376
Blom, E., 370
Blom, G., 265, 370, 372-374, 379
Blom, H.C., 370
Blom, M., 370
Blonk, L., 372
Boef, P. de, 119
Boekelen, L. van, 230
Boer, B.J. de, 31, 107, 108, 111, 113, 114
Boer, G. de, 241
Boer, J. de(n), 114, 165-168, 331, 339
Boer, P. de, 291
Boer, L. den, 247
Boere(n), A., 94, 96, 101
Boersma, W., 112
Boeser, P.B.A., 29
Boeuff, E. de, 186
Boezel, A., 66-69, 75, 77
Bogaerts, F., 83
Bogaerts, G., 67, 69, 77, 83
Bogaerts, M., 84
Bogers, A., 351
Bogers, (Boogaarts, Bogaers), M., 350, 352, 368
Bok, J., 241
Bogers, M.H., 241
Bok, J. de, 150, 158, 207

Bokkel, J. ten, 168
Bokkel, J.W. ten, 168
Bokma, K., 143, 144, 164, 170
Boll, A., 278
Boll, D., 46, 275, 294, 295
Boll, J., 274, 275, 285
Boll, M., 294
Boll, T., 14, 44, 46, 257-259, 274, 275, 279, 285, 286, 294, 295, 300
Boll, V.G.A., 44, 45, 267, 279, 282, 285-289, 293
Bömcke, H.G., 24
Bondt, P. de, 107, 112, 114
Boogaards, H., 247
Boogaarts, M., 31

Boogaers, (Bogaerts) M., 35
Boogers, G., 363, 364
Boom, P., 310
Boom, C. van den, 329
Boom, G. van den, 325, 329
Boom, J.L. van den, 329
Boom, M, van den, 329
Boom, W. van den, 329, 334
Boom, A.S. van der, 230
Boon, J.J., 123, 125, 128
Boon, N., 101
Boon, P., 101
Boone, M., 113, 114
Boot, P., 114
Booij, W. de, 242
Borstlap, A., 374
Borstlap, L., 379
Borstlap, P., 370, 374, 379
Borstlap, R., 370
Bos, J., 31, 35, 107, 115
Bosch, W.H, van den, 51, 365
Bösken, J.H., 204, 223
Boterblom, G., 150
Boterblom-van Honk, J., 150
Both, H. de, 370
Bouma, H., 18
Bouman, A., 150
Bouman, J.J., 182-185
Bouwman, H., 102
Bouwmans, A., 230
Braai, G. de, 54, 55, 59, 120
Brakel, W. à, 33
Brand, W., 94
Brandenburg, J., 329
Branderhorst, A., 148, 164, 203, 206, 208, 225-228, 264, 321
Branderhorst, D., 274, 275
Branderhorst, D.G., 290
Branderhorst, G., 264, 290, 291, 305, 306
Branderhorst, G.D., 290
Branderhorst, G.W., 290
Branderhorst, H., 290
Branderhorst, J., 258, 263, 269, 274, 275, 277, 285, 290, 291
Branderhorst, J.G., 290, 294
Branderhorst, W., 290
Brandt, J., 77
Braspenning, H., 320, 321
Braun, N., 150

Breugel, A. van, 150, 199
Breugel, C. van, 150
Breugel, G. van, 379
Breugel, J. van, 49, 150, 201, 206
Breugel, L. van, 164, 207
Breugel, weduwe C. van, 206
Breure, A.L., 119
Breure, P., 119
Breure, P.M., 119
Breure, P.S., 119
Breure, S., 119
Breure, W., 119
Briel, A. van den, 230
Brienen, A., 230, 232
Brill, J., 343, 344
Brinkhuizen, B., 150
Brinkhuizen-van Anrooy, A., 150
Broek, J. van den, 370
Broek, M. van den, 371
Broek, R. van den, 82
Broek, W.G. van den, 91, 98
Broekhuizen, F., 247
Broekhuizen, H., 327
Broere, C., 98-100, 102
Brouwers, J., 180, 187, 318, 379
Bruggen, A. van, 150, 203, 207
Bruin, C. de, 343, 344
Bruin, P.A. de, 238
Bruin, P.J. de, 15, 17, 22, 50, 139, 140, 190, 191, 236, 238-240, 242, 250, 257, 260, 261, 294, 302, 336, 350
Brummelkamp, A., 20, 25, 145, 148, 238, 260, 262, 277, 366
Brunemeijer, G., 175
Bruijn, A.A. de, 49, 238, 258, 293-295, 300
Bruijn, E. de, 320, 321, 364
Bruijn, J. de, 32, 63, 67, 69, 77
Bruijn, M. de, 32, 35, 67, 69, 77, 115
Bruijn, P, de, 317
Bruijn, P.J. de, 295
Bruyn, T. de, 77, 78
Buchner, A., 247
Büchner, H., 173
Budding, H.J., 149, 169, 245, 251
Buning, A.C., 182, 183
Burgers, G., 97
Burghout, J., 294, 301, 302, 318, 319
Buuren, P.A. van, 48

Callenbach, C.C., 147, 356
Capadose, A., 92

Christ, P., 350, 368, 370
Cille, A., 32, 67, 69, 77
Cingard, F., 370
Clement, A., 193
Clement, D., 60, 85
Clement, G., 186, 190
Clercq, W. de, 368
Cloe, G. de, 241
Cock, E. de, 331
Cock, F. de, 331
Cock, Hel. de, 15, 17, 21, 65, 70, 257, 262, 263, 302, 326-328, 331, 334-338, 341, 342
Cock, Hendrik de, 25, 70, 75, 103, 188, 210

Cock, Hendrik de, 258, 259, 278, 353
Cock, H. de (Jr.), 331
Cock, T. de, 331
Cock-Venema, F.H. de, 337
Cointre, W.M. le, 125
Colijn, A., 173
Colijn, E., 247, 249
Colijn, H., 150, 173
Colijn, J., 247, 274, 275, 278
Colijn, T., 150
Cornelisse, G., 116
Costa, I. da, 92
Cox, L. Th., 181, 182
Craaij (Kraai), A., 236-239
Crielaard, A., 242
Crielaard, B., 242
Crielaard, G., 241, 242
Crielaard, H., 238, 240
Crielaard, J., 238

Daalen, A. van, 51, 301, 302
Daalen, E. van, 264, 313, 315
Daggelder, H., 247
Dalen, L. van, 247, 249
Dalen, T. van, 39, 325, 327, 328
Dalm, H.A., 199
Dalm, J., 242
Dalm, P.A., 242
Dam, W. van, 242
Damen, A., 208
Damen, J., 41
Dane, C., 93-95, 97
Dane, H., 93-97, 101
Dane, K., 98
Dane, N., 93, 95, 97
Dane, weduwe C., 67
Dank, W., 364
Deddens, D., 71
Dekker, E., 247
Dekker, J., 190
Dekker, P., 150
Dekker, T., 150
Dekker, W., 150, 207
Dekker, A. den, 14, 141, 150, 153, 154, 158, 161, 162, 164, 166, 230
Dekker, A.J. den, 150
Dekker, C. den, 23, 140, 201, 205, 213-215, 226, 230-232, 236
Dekker, G. den, 150, 232, 236, 238

Dekker, G.L. den, 230
Dekker, J. den, 147, 153, 160
Dekker, M. den, 230
Dekkers, A., 370
Dekkers, C., 370, 372-374
Dekkers, G., 249
Dekkers, M., 370
Devallée, C.H., 284
Diemen, C. van, 357, 363, 364
Diermanse, P., 174, 176, 193
Diggelen, M.J., van, 269
Dirkse, P., 205
Dis, P. van, 78, 101
Doedijns, A., 204, 205
Doedijns, C., 205, 230
Doedijns, D., 205, 230, 232
Doedijns, E., 198
Dof, D., 101
Dolieslagers, A., 231
Dolk, J., 82
Dominicus, C., 150, 154, 155, 159
Dommelen, P. van, 67
Dongen, G. van, 351
Dongen, P.(J.) vna, 264, 265, 365, 366, 374, 379
Donkers, ..., 324
Donkersloot, B., 290
Donkersloot, H., 150
Donkersloot, L., 49, 258, 296, 298-301
Donkersloot, P., 299
Donner, J.H., 21
Dorst, J., 150
Dort, W.L. van, 122, 125, 128, 129
Dosker, N.H., 22, 51, 53, 140, 141, 163, 175, 190
Doveren, A. van, 150
Doveren, J. van, 150
Dreu, M. de, 113, 114
Driel, A. van, 23, 204, 205, 214, 226, 230-232, 364
Driel, C. van, 231, 232
Driel, H. van, 231
Driel, J. van, 205, 232
Driel, J.C. van, 232
Driel, J.L. van, 231
Driel, M. van, 224, 225, 232
Drunen, A. van, 164, 186, 188, 191, 198, 203, 232
Drunen, A.G. van, 150
Drunen, B., van, 197, 201-203, 207
Drunen, G. van, 150
Drunen, L. van, 198
Drunen, P. van, 150

Drunen, R. van, 198, 202, 213
Duister, W., 150, 171, 247
Dulk, J.M. van den, 123
Dulst, A. van, 187
Dulst, D. van, 238
Dulst, M. van, 186
Dussen, C. van der, 35, 83
Duuren, I. van, 197
Duijl, J. van, 249
Duijser, A., 178, 192
Duijser, C., 22, 36, 37, 50, 53, 180, 188, 264, 317-321
Duijser, D., 180, 186, 187, 318, 321

Duijser, J., 318, 319, 321
Duijser, J.C., 186
Duijser, M., 41, 147, 171
Duijser, S., 186, 193
Duijser, W., 318
Duijser, W.F.M., 318, 321, 322, 342
Dijk, A. van, 198, 202, 247
Dijk, G. van, 249, 314
Dijk, H. van 249
Dijk, H.J. van, 221
Dijk, Is. van, 163, 169
Dijk, J.H. van, 199
Dijk, M. van, 150
Dijk, R. van, 197
Dijk, W. van, 150, 247
Dijke, M. van, 123
Dijke, P. van, 123
Dijksterhuis, P.M., 15, 17, 257, 261, 263, 268, 269, 290-292, 301, 337

Edelschaap, J., 119
Edelschaap, P., 119
Eekeren, C. van, 63
Eekeren, W.H. van, 35, 83
Eersel, A. van, 370
Eersel, C. van, 370
Eersel, D. van, 370
Eersel, E.C. van, 371
Eersel, F. van, 370, 372, 374, 376, 379
Eersel, J. van, 370
Eersel, Eeten, A. van, 148, 150, 247
Eersel, D. van, 247
Eersel, N. van, 247
Eersel, P. van, 247
Eersel, R. van, 247
Eeuwijk, A., 150
Eichhorn, W., 371, 372
Eland, C., 77, 83
Eland, L., 63
Eland-Sulkers, A., 69
Elemans, D., 60
Elemans, T., 85
Elshout, A., 249-251
Elshout, E., 247, 249, 250
Elshout, J.M., 247
Elshout, P·, 247
Elshout, R., 250
Elshout, W., 248

Elst, W. van der, 205
Elst, W.J., van der, 205
Ensinck, P., 112
Erkelens, C. van, 32, 67, 69, 78
Erkelens, H.J. van, 63
Erkelens, M. van, 101
Esch, F. van, 351, 357
Esch, M. van, 264, 367
Eskes, P.W.H., 169
Essen, A.A. van, 18
Eten, W. van, 326
Evenhuis, S., 53, 318, 319, 322, 323, 342
Everdingen, G.M. van, 123
Evers, C., 232

Faassen, A., 369
Faassen, D., 150
Féburé, J. le, 145
Feijter, D. de, 236
Flesch, S.M., 103, 376
Flier, A., 370-376, 379
Focke, H.J., 330
Fok, A., 317-322
Franke, A., 102
Fraterman, C., 320-322
Fredevolt, C.F., 364
Frel, A. de, 59, 77
Frel, C., de, 77
Frel, T. de, 67, 77
Frel-Sulkers, A. de, 64, 67, 77
Fuykschot, A., 63

Gameren, J. van, 317
Gammeren, C. van, 275, 290
Gammeren, I. van, 278
Gammeren, J. van, 275, 278
Gammeren, M. van, 280
Garstman, G., 320, 321
Gast, C. de, 43, 101, 152, 153, 155
Geenen, J., 113, 114
Geenen, W., 36, 356-358, 360, 363, 364
Geerlof, J., 231
Gelderen, J. van, 323
Geloof, G. van 't, 67
Geloof-van Mourik, C. van 't, 69
Gendt, C. van, 101
Gennip, H.D. van, 331, 337
Genuit, A., 370
Genuit, E., 370

Genuit, F., 370
Genuit, H., 370
Gezelle Meerburg, A.H., 148, 318, 319
Gezelle Meerburg, G.A., 148
Gezelle Meerburg, G.F., 15-18, 23, 25, 26, 28, 33, 34, 36, 49, 50, 63, 64, 66, 67, 73, 80, 81, 86, 87, 89, 93-95, 103, 139, 143, 145-149, 154, 155, 157, 158, 160-163, 170, 180, 185, 188, 202, 204-207, 210-213, 219, 225, 236-238, 241, 257-259, 261, 262, 269, 277, 288, 293, 294, 299, 302, 307-309, 316, 335-337, 353, 357, 364
GIESEN, MARINUS VAN DE, 150, 152, 154-156, 159, 171, 172
Giesen, P. van de, 155
Giessen, D. van, 186
Giessen, A.J. van der, 97, 98, 101, 104

Giessen, G. van der, 207
Giessen, P. van der, 208
Giessen-Struijk, G. van der, 105
Giffen, R. van, 193
Ginkel, J. van, 237, 239, 240, 242
Goedbloed, J.A., 164
Golverdinge, E.S. van, 120
Golverdinge, J. van, 120
Gool, J. van, 370
Goos, D. van, 63
Gorp, A. van, 150
Gorp, C. van, 150, 205
Gorp, D. van, 150
Gorp, E. van, 150
Gorter, J. de, 260
Gouda, A., 357, 364
Graaf, G. de, 351, 357, 359, 365
Graaf, L. de, 150
Graaf, M. de, 242
Graaf, N. de, 310, 351, 355-357
Graaf, W. de, 168
Graaf, H. van de, 275, 276
Graaff, A. de, 231, 258, 262, 263, 294, 295, 300-302
Graaff, C. de, 231
Graaff, H.H. de, 231
Graaff, J. de, 205, 207, 208, 299, 300
Graaff, J.W. de, 264, 304
Graaff, N. de, 304
Graaff, P. de, 232
Graaff, W. de, 232
Graswelders, A., 294, 295
Graswinckel, G.J., 113
Greven, J., 59, 60, 120
Grient, P.J. van der, 26
Groen, J., 83, 85, 88
Groen, M. de, 101
Groenenberg, A., 174
Groenenberg, P.A., 173
Groenendijk, M., 101
Groeneveld, G., 31, 35, 115
Groeneveld, J., 208
Groeneveld, J.J., 31, 115
Groeneveld, S., 208
Groeneveld, weduwe A., 67
Groenevelt, H.P., 150
Groenevelt, J., 310
Groenewegen, J., 221, 222

Grooteboer, F., 64
Grootenboer, G., 67
Grootenboer, H., 77
Grotenboer, A., 150
Gunst, P., 59, 118, 119
Gijn, H.C. van, 78
Gijn, L. van, 63
Gijp, K. van der, 101, 102
Gijp, K.K. van der, 101

Haaften, A. van, 150
Haaften, B. van, 150, 171, 172
Haaften, G. van, 150, 172
Haaften, J. van, 150, 171, 172, 198
Haaften, J.J. van, 150
Haaften, P. van, 171
Haagmans, R., 43, 201, 202, 206
Haakmeester, H., 316
Haan, M., 249
Haan, M. de, 63, 113, 114
Haan, Tj.F. de, 191
Haan, A. den, 231
Haan, C. den, 231
Haan, S. den, 205
Haas, C. de, 123
Haasakker, M., 186
Haeringen, J. van, 289
Hagen, W., 96, 101
Hagens, A., 83, 92
Hagoort, P., 83
Hajer (Haaijer), F., 51, 264, 291, 305, 306, 313
Hak, G., 217, 247, 249
Hakkers, A.W., 231
Hakkers, F., 231
Hal-Geertse, A. van, 83
Hamers, B.C.F., 113
Hamers, J.H.L., 113
Hammen, A. van der, 325, 330, 332, 335, 338, 364
Hammen-van Bockel, C. van der, 330, 336, 337, 364
Hamming, H., 282
Hansen, A., 150
Hansen, J., 350
Hart, A. 't, 233, 234
Harten, H., 123
Hartman, M., 242
Hartgerink, J.H., 169
Hasebroek, J.P., 134
Haspels, K., 302, 304, 310, 315
Haspels, O., 258, 299-301

Hasselman, A., 167
Hasselman, J., 167, 190
Hasselman, L.W., 165-168, 331, 339
Hasselman, P., 167
Havelaar, C., 217
Heer, A. de, 231
Heida, A., 169
Heilman, A.G., 186, 190, 192
Helden, E. van, 150
Helden, G. van, 150, 159, 244, 247, 249
Helden, J. van, 150, 159
Helden, P. van, 249
Helden Nieuwenhuizen, G. van, 247
Hellenbroek, A., 31, 203, 375
Hello, H., 217

Hemert, G.J. van, 278
Hendriks, B., 64, 69
Hendriks, C.I., 59, 78
Hendriks, E.A., 79, 80, 84-86, 88
Hendriks, J., 64, 67, 69, 78
Herwaarden, A. van, 330
Herwaarden, C. van, 331
Herwaarden, C.C. van, 331
Herwaarden, H. van, 330
Herwaarden, J. van, 330, 331
Herwaarden, J.M. van, 331
Herwijnen, A., 351
Herwijnen, A. van, 150, 299
Herwijnen, Chr. van, 150
Herwijnen, D. van, 186
Herwijnen, G. van, 242
Herwijnen, J. van, 208
Herwijnen, M. van, 150
Herwijnen, P. van, 150, 171
Herwijnen, T. van, 247
Herwijnen, W. van, 151
Herwijnen, Z. van, 171, 173, 174, 205
Heuvel, A. van den, 294
Heuvel, A.J. van den, 208
Heuvel, B. van den, 151
Heuvel, C. van den, 231, 234, 278
Heuvel, H. van den, 290
Heuvel, ...J. van den, 231
Heuvel, J.D. van den, 51, 291
Heuvel, L. van den, 208, 231, 232, 234
Heuvel, M. van den, 299
Heuvel, P. van den, 290
Heuvel, W. van den, 234
Hey, D.J., 151, 171-174
Hey-Pruissen, A., 151, 171, 172
Heijblom, J., 370
Heyblom, K., 151, 161
Heijden, J. van der, 310
Heykoop, T., 242
Heymans, J., 159
Heystek, J., 247
Heystek, M., 173
Heystek, M.J., 247, 249
Heystek, W., 171, 174
Hoek, D. van der, 59, 118, 119
Hoeven, A. van der, 123, 366
Hoeven, G. van der, 122, 123, 126

Hoevenaars, H., 364
Hogendijk, A., 83
Hollander, C. den, 32, 69, 78
Hollander, L. den, 63
Holleman, H., 147, 151
Holleman, J., 151
Holleman, P., 151
Holster, A., 234
Holster, J., 52, 53, 59, 60, 117-120, 377
Hoofd, A. 't, 14, 36, 49, 178, 181, 186-188, 190, 237, 238, 247, 298
Hoofd, A.G. 't, 193
Hoofd, G. 't, 247
Hoofd, H.G. 't, 186, 189-191
Hoofd, P. 't, 247
Hoofwegen, W. van, 151
Hoog, A. van der, 93
Hooven, E.C. van, 151
Horssen, L. van, 278
Houtkamp, S.M., 180, 182-185
Houweninge, G. van, 44
Hoven, E.K. van der, 316
Hovestadt, A., 232
Hovestadt, J., 234
Huitkar, A., 83
Huizers, W., 119
Hulst, C., 357, 364, 370
Hulst, G., 370
Hulst, J., 370
Hulst, M., 370
Hulst, S., 370
Huijsers, C., 78
Huijsers, H., 101
Huijsers, M., 95, 101
Huijsers, N., 101
Huijsers, P., 101
Huijsers, S., 101

Ippel, G., 205, 207
Ippel, H., 234
Ippel, K., 208
Iserloo, H.B. van, 14, 95-97, 101, 104
Iserloo, W. van, 93-95, 101

Jacobs, C.W., 89
James, L.G., 27, 131, 132, 134
Janson, C., 321, 322
Janssen, J.D., 46, 47, 201, 270
Jiskoot, H., 181
Jong, A.H., 318, 321

Jong, A.J. de, 147, 161
Jong, C. de, 207, 208
Jong, D. de, 151
Jong, G. de, 172
Jong, H. de, 151
Jong, H.H.. de, 151
Jong, H.J. de, 147, 153
Jong, J.H. de, 151, 154, 155, 159, 161, 162, 164
Jong-Pellekaan, D. de, 151
Jonge, N. de, 169
Jonge, W.P. de, 51, 233, 264, 303
Jongh, G. de, 151
Jongh, J. de, 325, 326, 328
Jonker, J.H., 219
Juch, J., 118, 314

Kageling, W., 242
Kalis, A.A., 169
Kalis, K., 169
Kaisdonk, J.H. van, 122
Kamerman, J., 186
Kamermans, W., 63
Kamp, C., 147
Kamp, F., 310
Kamp, H., 173
Kamp, M.J., 258, 262, 300, 302, 307, 310
Kant, A., 247
Kant, G., 247
Kant, H., 247
Kant, J., 244, 247, 250
Kanters, D., 205
Kapteijn, P., 142, 193, 216, 217
Karsemeijer, W., 169
Karsseboom, A., 112
Karsseboom, J., 112
Kats, J., 119
Keizer, ... de, 234
Keller, A., 310
Keller, J., 310
Keller, P., 151, 307, 308, 310
Keller, S., 310
Kerst, A., 350, 368
Kersten, C., 241
Keulemans, M., 377
Keijzer, C. de, 80, 83-85
Kieboom, A,, 205
Kieboom, W., 205
Kieboom-van den Heuvel, A., 234
Kielen, E., 371
Kielen, M., 371, 374
Kievit, A. de, 101
Killewinger, J., 197, 201, 209, 210, 212
Killewinger, W., 198, 200, 202, 209, 210, 212
Kivits, J.H., 67
Klaassen, A., 123, 130
Klein, L., 67, 69, 77, 78
Klein-Lagendijk, J., 67
Kleinloog, E., 231
Klepper, D. de, 155
Klepper, J. de, 151, 258, 262, 299-301
Kleijn, D. de, 208
Kloe, G. de, 247
Kloe, H. de, 231, 249

Kloe, J. de, 247, 249
Kloe, M. de, 247
Klootwijk, J. van, 310
Klootwijk, W. van, 299
Klop, C., 238
Klop, N., 208
Klop, O.R., 169
Kloppenburg, C., 374, 376, 377
Klijn, H.G., 61, 321
Knol, H.H., 214
Knook, C., 63
Knook, H., 63
Knijff, M., 327, 340
Koekkoek, A., 151, 307, 310
Koekkoek, B., 151, 159, 164
Koekkoek, C., 151
Koekkoek, D., 147
Koekkoek, H., 102
Koekkoek, J., 310
Koekkoek, P., 151, 310
Kok, A.F., 328, 340
Kok, F.A., 126, 214, 291
Kok, J.M. de, 320
Kolk, L. van der, 274
Kolk, M. van der, 242
Konfurius, A., 151
Konfurius,-Kooiman, D., 151
Koning, D., 101
Koning, A. de, 151
Koning, J. de, 151
Koning, M. de, 290
Koning, P. de, 151
Konings, A., 320, 321, 371
Konings, C., 370, 379
Konings, H., 321, 379
Konings, M., 370
Konings, P., 263, 317, 319-321
Kooiman Konfurius, A., 151
Kooimans, K.A., 231
Kool, J., 350, 368
Koopman, H.R., 141, 209, 215-217
Kooten, G van, 313, 315
Koppel, A.B. van de, 41, 171
Kornet, C., 231
Kornet, P., 231
Korsten, K., 83
Korstman, C., 151
Korstman, J., 198, 208
Korstman-de Graaff, A.A., 205

Korte, C. de, 35, 81, 83
Korte, J. de, 84
Korte, K. de, 78
Korte, M., 84
Kortenus, C.C., 63
Korteweg, D., 32, 115
Korteweg, H., 64, 69, 78
Korteweg, M., 32, 67, 70, 72, 78
Korteweg, P., 96, 101, 105
Kortier, W., 351
Kortier-van Dongen, M., 351
Koter, W. de, 204
Kouw, A., 198, 202, 210, 215, 216
Kramer, D., 231
Kramer, F., 231, 234
Kramer, G, 232
Kramer, P., 230, 232, 234
Kranenburg, C., 32, 64, 67, 69, 72

Krap, J., 249
Krimpen, A. van, 209, 258, 299, 300
Krimpen, H. van, 300
Krom, H.J., 93, 96, 97
Krugten, A. van, 198, 199
Krugten, B. van, 202
Krugten, J. van, 198, 202
Krugten, S.B., van, 199
Krugten, T. van, 199, 201
Krugten W. van, 23, 24, 49, 141, 198, 202, 209, 210, 212-216
Kruijf, A., 352, 356, 357, 363-365
Kruijf, G., 264, 357, 364, 365
Kruijf, J. 364
Kruijf (Kruif), M.H., 329, 330, 364
Kruijf, P., 363
Kruijff, J.L.F. de, 186
Kuiper, J., 54, 303-306, 314
Kuijk, W., 231
Kuijk Verheij, J., 231
Kuijk, A. van, 364
Kuijk, C. van, 191-193
Kuijpers, C., 371, 374
Kuijpers, T., 14, 32, 63-67, 69, 75, 78
Kwist, C., 119

Laan Verhoeven, M. van der, 161, 162, 335
Laar, M. van der, 371
Laarhoven, A., 351, 357
Laarhoven, C., 364
Labadie, J. de, 34
Lagrouw, A., 207, 208
Lagrouw, S., 207
Lakerveld, G., 320, 321
Lakerveld, J., 321
Lakerveld, P., 317, 320
Langenbroek, J. Fr., 119
Landsmeer, C., 112
Lange, B. de, 101
Langeweg, D., 101
Lankhaar, B., 290
Lankhaar, G., 290
Lankhaar, H., 189, 241, 242, 290
Lankhaar, M., 290
Laren, J. van, 232
Laurusse, H., 113, 114
Ledeboer, L.G.C., 96, 103, 243, 245, 250, 251
Lee, L. van der, 208

Leegstra, A., 330
Leegstra, A.J., 325, 329, 331, 334-336, 338, 364
Leegstra, C., 330
Leegstra, G., 330
Leegstra, J., 330
Leegstra, M., 330
Leegstra, W., 330
Leenen, J., 14, 351, 356, 357, 359, 365
Leenen-Spuijbroek, J., 351, 357
Leest, M., 119
Leeuw, A. de, 84, 151
Leeuw, C. de, 151
Leeuw, F. de, 151
Leeuw, H. de, 151
Leeuw, J. de, 151
Leeuw, M. de, 151
Leeuw, W. de, 164
Leeuw, W.N. de, 151
Leeuwen, D. van, 264, 319
Leeuwen, W.H. van 140-142, 175, 232-234
Legrand, N., 32, 65
Lent, A. van, 119
Lent, M. van, 119
Letter, K., 193
Levelt, H., 124
Ley, H. van der, 242
Lier, G. van, 247
Lier, H. van, 173
Lievense, F., 94, 101, 104
Lindeboom, J.N., 315
Lindeboom, L., 53-55, 265, 318, 340, 342, 344-346
Lindeman, O., 321
Linden, A. van der, 51, 140, 151, 154, 161, 162, 164
Linden, C. van der, 151
Linden, L. van der, 84
Linden, T. van der, 151, 154
Linden-van Hoofwegen, J. van der, 151
Lint, A. de, 64, 70
Lint, B. de, 331, 338
Lint, P. de, 32, 65, 67, 70, 78
Lint-Boot, A. de, 67
Lips, H., 67
Littooy, H., 32, 63, 65, 67, 70, 78
Littooy-van der Made, S., 65, 67
Loo, E. van, 118, 119
Loon, A. van, 49, 350, 352, 368-371
Loon, A.K. van, 231
Loon, D. van, 371
Looy, E. de, 294

Lorm, A. de, 39, 325, 328
Lorm, H. de, 247
Lorm, M. de, 248, 249
Los, F., 231
Los, J.D., 231
Los, P., 245
Los, S.O., 220, 229, 230, 232, 261
Luberti Augustini, A., 324
Lukas, J., 78
Luyster, J. van de, 113, 115

Maclean, J., 32, 51, 59, 63, 64, 67, 70, 78
Maclean, L., 32, 67, 69, 72
Maclean, P.A.L., 169

Mac Pherson, W., 67
Made, C. van der, 27
Made, D. van der (Jr.), 59
Made, D. van der (Jz.), 27, 32, 33, 63, 65, 67, 71, 92, 96
Made, H. van der, 32, 65, 67, 70, 78
Made, J. van der, 65
Made, S. van der, 67
Made-Vos, M. van der, 70
Malsen, A. van, 18, 50, 106-116, 167
Malsen, C.M. van, 108, 114
Malsen, C.R. van, 108, 114
Malsen, M.A. van, 108
Malsen, P. van, 108, 109, 114
Malsen, P.E. van, 108, 114
Malsen, W.W. van, 108, 114
Mans, D., 290
Mans, M., 247, 249
Maris, C., 97
Marsbergen, A. van, 294
Marsbergen, J. van, 44, 46, 258, 274, 275, 279, 285, 286, 290, 294
Marsbergen, L. van, 290
Marsbergen, M. van, 294
Marsbergen, P. van, 290
Masselink, E., 201, 217
Mastbergen, E., 84
Mastbergen, C, van, 363, 364
Mastenbroek, J., 101
Mastrigt, A. van, 151
Mastrigt, S. van, 151
Mastrigt-ten Hagen, D. van, 151
Mausz, H., 169
Maijers, A., 351, 353, 356, 359, 360
Maijers, C., 357, 365
Maijers, P., 351, 360
Maijers, W., 360
Meeberg, A. van de, 101
Meeuwen, A. van, 94
Melsen, C., 371, 374
Melsen, D., 371
Melsen, J., 371, 372
Melsen, P., 371-374
Melsen, T., 371
Merisonne, L., 190
Meulen, C. van der, 134
Meijden, H. van der, 151
Meijden, J. van der, 226
Meijer, H., 230, 232, 233

Meijer, J.H., 214
Meijer Brouwer, L., 71
Mill, R. van, 108
Millenaar, A., 290
Millenaar, H., 261
Millenaar, P., 321
Millenaar, W.J., 44, 267
Mol van Otterloo, H. de, 169
Molenaar, D., 92
Molengraaf, J., 351, 357
Montagne, J., 334, 341
Mooren, A. van der, 168, 320, 321
Mooren, C. van der, 290, 321
Mooren, M. van der, 275, 290, 320-322
Moorrees, B., 316
Mourik, E. van, 84
Mourik, E.J. van, 84
Mourik, G. van, 14, 35, 49, 80, 84, 85
Mouthaan, C., 371
Mouthaan, C.A., 371
Mouthaan, H., 371, 372
Mouthaan, M., 370
Mouthaan, N., 371
Mouthaan, P., 371
Mouthaan, S., 371
Mouthaan, W., 371
Mulder, C., 205
Munting-Jurgense, J.G., 341
Muntingh (Muntinge), ..., 326, 341, 342, 344

Nanninga, A.S., 271, 277
Nas, W.J. van, 169
Nayen, J., 242
Nederveen, A., 371-374
Nederveen, J.P., 123
Nelemans, L.J., 79
Nelemans, T., 114
Nieuwegiessen, J. van de, 299
Nieuwenhuizen, C., 51, 140, 174, 249
Nieuwenhuizen, G., 49, 247, 351-353, 359, 363-365
Nieuwenhuizen, J., 247, 249, 363, 364
Nieuwenhuizen, S., 247
Nieuwenhuizen, T., 247
Nieuwkoop, J., 294, 295
Nieuwkoop, T., 102
Noël, F. van, 112
Noordsij, A., 368, 374
Noorduin, C., 377
Noorlander, P., 94, 96, 102, 103

Noorloos, C., 151, 171, 172
Noorloos, G., 171
Noorloos, J., 147, 171
Noorloos, C. van, 242
Noorloos, J. van, 242
Nugteren, L., 113
Nuis, D. van, 329, 338, 341
Nuis-van Reenen, Y., 329, 336-338
Nultenboek, A., 258, 262, 263, 301, 302, 307, 310

Ockers, C., 357
Oel, J. van, 87
Oever, C. van den, 117, 118, 189, 373, 374
Oggel, P.J., 113, 115

Olst, A.M. van, 245
Oorschot, ..., 205
Oost, A., 306
Oostendorp, L., 274
Oosterhout, A. van, 370
Oosterhout, K. van, 350, 368
Oosterhout, S. van, 364
Ophorst, A., 351, 357
Opstal, C. van, 63
Os, W. van, 151, 171, 172
Os-van Haaften, G. van, 171
Osch, A.M. van, 294
Osenbruggen, H. van, 63
Otterdijk, J., 102
Ottevanger, G., 198, 231
Ottevanger, J., 59, 102, 151
Ottevanger, P., 198, 208
Ouden, A.W. den, 169
Ouden, J. den, 35, 115
Ouden, J.H. den, 169
Ouden, M.W.D. den, 169
Ouwerkerk, J., 151
Ouwerkerk, J.L., 198
Ouwerkerk, J.H. van, 244
Overeem, W., 85
Owen, J., 183

Paans, A., 205
Paans, S., 371
Pallandt van Keppel, F.W.F.T. baron van, 14
Pape, C.F.S., 351-354
Pape, C.W., 35, 36, 46, 47, 177-181, 187, 188, 269, 270, 273, 275, 276, 279, 283, 285, 287, 318, 351-355
Passchier, J., 265, 377-379
Pellekaan, C., 151
Pellekaan, D., 151
Pellekaan, G., 151, 154, 155, 158, 159
Pellekaan, H., 150, 151
Pellekaan, J., 151
Pellekaan, J.B., 151
Pellekaan, L., 151
Pellekaan, M., 151, 299
Pellekaan, P., 151
Pellekaan-van Wijk, J., 152
Pellikaan, C., 198, 202
Pellikaan, G., 202
Pellikaan, S., 203

Pels, J.E., 242
Pelt, D. van, 112
Pelt, H. van, 199, 248
Pelt, M. van, 248
Pender, C. de, 119
Pender, J. de, 151
Pender, J.A. de, 151, 171
Pender, W. de, 151
Penning, F.M., 51, 139, 140, 170, 174, 281, 331, 337
Penning, L., 174, 281
Peuter, A. de, 151
Pfaff, C., 31, 107, 114
Pheiffer, J.S., 231
Philipse, A.W., 62, 63
Pieck, M., 231
Piek, A., 248, 249
Piek, E., 248, 249
Piek, G., 248, 249
Piek, J., 249
Piek, T., 248, 249
Pieke, H., 371
Piere, M., 114
Pieters, G., 300
Pinxteren, J. van, 186
Plas, H. van der, 151
Ploeg, B.H., 14, 20, 21, 32, 62-73, 75, 76, 78, 264
Ploeg, J., 77
Plug, I., 377
Plugger, A., 70
Pol, A. van der, 151
Pol, J. van der, 290
Polhuis, J., 36, 50, 351-353, 355, 356, 359, 360
Polhuis-Kalkman, P., 351, 352
Poorter, W. de, 262, 263, 300-302
Potters, A., 50, 205, 219, 226, 231, 232
Potters, B.H., 231, 232
Potters, J., 231, 232, 234
Pree, D. de, 130
Prins, A., 371, 376, 379
Prins, J., 371
Prins, M., 371
Prins, P., 371, 376
Pruissen, A., 151
Pruissen, G., 151
Pruissen, I., 151
Pruissen, J., 173
Pruissen, M., 151
Pruijsen, E., 173
Pruijssen, A., 364

Pruijssers, A., 264, 301, 302, 304
Pullen, B., 193
Punt, C.L., 96
Punt, J.C., 94, 96
Punt, L.C., 63
Punt-Knook, L., 67
Put, G. van der, 67
Putte, P. van, 82, 84
Putten, A. van, 84
Pijl, C. van der, 234
Pijl, G. van der, 151
Pijl, J. van der, 204, 205, 208, 231, 234

Quirijns, A., 357, 364
Quist, C., 119

Raalte, A.C. van, 25, 145, 262
Radewalt, D., 63
Raidt, G.J., 103
Ravesloot, J., 21
Raynes, E.R., 168
Reenen, D. van, 264, 330, 334, 335, 337, 338
Reenen, H. van, 330
Reenen, H.J van, 330
Reenen, J. van, 342
Reenen, J.C. van, 330
Reenen, J.F. van, 330
Reenen, J.H. van, 330
Reenen, J.S. van, 330
Remein, J.M., 130
Reuzelaar, N., 294
Reyers, C., 205
Rhee, J. van, 26, 147, 178-180, 182-185, 356
Rikaart, S., 173
Ritmeester, B.J., 231
Ritmeester, J., 205
Ritmeester, M., 231
Ritmeester, N., 231
Robbemont, C., 342
Roeland, C., 241
Roelant, G., 186, 190
Roepers, W., 81, 84
Rombout, A., 217
Rombout, C., 205
Rombout, G., 50, 242, 258, 307, 310, 321
Rombout, S., 242
Rombout, S.D., 321
Rombout, T., 199
Rombout, W., 208
Rombout-van der Kolk, M., 310, 321
Romijn, E., 32, 67, 70, 78
Roobol, C., 337
Roode, J.H. de, 113
Rooiaal, T., 186
Roon, A. de, 231
Roovers, A.C., 39, 325
Rooij, A. de, 299, 300, 364
Rooij, E. de, 299
Rooij, H. de, 365, 366
Rooij, J. de, 102, 258, 262, 299-302, 349, 350

Rooij, K. de, 248
Rooij, L. de, 98, 100, 102
Rooij, M. de, 151
Rooij, N. de, 299, 300
Rooij, P. de, 310, 351, 360
Rooyaal, A., 258, 262, 286, 290, 291, 294
Rooza, A., 248
Rooza, J., 249
Rooza, M., 249
Ros, A., 357
Rosa, B., 242
Rosenbrand, A., 371
Roubos, A., 151
Roubos, B., 172, 174, 310
Roubos, G., 151
Roubos, M., 151
Roubos, P.J., 173
Roubos, T., 171, 172, 198
Roubos, weduwe H., 151
Roy, J.J. le, 349, 350
Roza, A., 240, 242
Roza, G., 248, 249
Roza, J., 250
Ruitenberg, P., 109
Ruiter, A. de, 181
Ruiter, W. de, 208
Rullmann, J.C., 149, 308
Rutters, C., 369
Ruijs, W., 327
Ruijter, J. de, 14, 325, 335, 356, 357, 363-365
Rijken, A., 359
Rijnsaardt, S., 119
Rijsoort Lulius, H.S. van, 26, 27, 64
Rijst, J.W. van der, 340
Rijswijk, A. van, 363
Rijswijk, C. van, 178, 187, 275
Rijswijk, D. van, 294
Rijswijk, E. van, 294, 295
Rijswijk, G. van, 294, 295
Rijswijk, H. van, 242
Rijswijk, J. van, 150, 151, 154, 158
Rijswijk, W. van, 187

Saaken, J.J. van der, 238, 242
Sage ten Broek, J.J. le, 222
Sant, E.P. van 't, 199
Sant, N.D. van 't, 198
Sant, W. van 't, 23, 141, 198, 201, 209, 210, 212, 216
Santbergen, J.G. van, 84

Schaap, D., 198
Schaap, E., 198
Schaap, G., 151
Schaap, J., 197
Schaap, W., 114
Schaddelee, C., 231
Schaddelee, J., 234
Schaik, T. van, 294
Schalekamp, H.J., 32, 63, 64, 66, 67, 69, 72, 75, 78
Schalekamp, I.D., 59, 78
Schalekamp, J.C., 78
Schalk, J., 242
Schans, G. van der, 353, 357

Scheepes, A., 351, 357
Scheffelaar, M.J., 123, 129, 130
Scheffers, J., 242
Schelven, A. van, 133-135
Schermers, P., 322
Scheurwater, A., 198
Scheurwater, C.P., 197
Scheurwater, H., 208
Schilperoort, H., 83
Schippers, B., 102, 105
Schmidt, C.W., 231
Schmidt, J., 231
Schoenmakers, J.H., 193
Scholte, H.P., 13, 15-17, 21, 24-26, 36, 47, 49, 75, 80, 132, 145, 149, 155, 156, 178, 180, 187, 188, 201, 210, 237-239, 255, 258-260, 267-287, 290, 307, 316, 324, 352, 353, 355, 368
Scholte, M., 286
Scholte, S.J., 286
Scholte-Brandt, S.M., 286
Schoondermark, J., 290
Schot, H., 123, 130
Schotman, E., 173
Schotsman, N., 271
Schouten, A., 151, 208
Schouten, H., 151, 231
Schreuders, C., 187, 189-193
Schreuders, H., 193
Schreuders, J., 187
Schumacher, J., 329
Setten, C.F. van, 270, 271, 282
Sigmond, L.L., 204
Silvius, N., 67
Sinon, D., 98-100, 102
Sint-Maartensdijk, A. van, 115
Sintmaartensdijk, J. van, 248, 249
Sizolt, D., 171, 172
Sjerp, B., 94, 96, 102
Sjoenis, J., 28, 147
Slagmolen, D., 198, 231, 232
Slagmolen, weduwe G., 202
Sloot, A. van der, 351, 352
Smeermaas, P., 151
Smit, E.F., 141
Smits, A., 248
Smits, G., 112, 248, 304-306
Smits, J., 365
Smits, P., 248, 249

Smits, Ph., 351
Smits, P.J., 234
Sneep, E.F., 31, 98, 102
Sneep, J., 92
Snoek, A., 199, 202
Snoek, A.L., 198, 202, 203
Snoek, L., 197
Snoek, L.A., 147
Snoek, P., 197, 199
Snoek, V., 198, 202
Snijders, A., 366
Snijders, J., 263, 356, 357, 363-365
Soethoudt, M., 248, 249
Son, A.C. van, 187
Son, D. van, 190
Sonius, A.M., 174
Sonneveit, G., 187
Sonneveit, H., 187
Sonneveit, I., 178, 186, 187, 190, 192
Spall, T. van, 280, 311
Spandonk, B., 151
Spier, J.M., 306
Spiering, J., 241, 242, 244, 248, 249
Spuijbroek, J., 357
Spuijbroek, P., 351, 357, 359, 364, 365
Staal, P.J., 45, 308
Stam de Jong, A., 164
Staveren, L.C. van, 113
Steenbergen, D., 331
Steenis, M. van, 36, 263, 351, 355, 356, 359, 360
Steketee, C., 89, 126, 130, 302, 340
Stelt, A. van der, 151, 207, 208
Stelt, A.J. van der, 207
Stelt, A.W. van der, 207
Stelt, D. van der, 151, 208
Stelt, G. van der, 23, 205, 231, 232, 242
Stelt, H. van der, 206
Stelt, J. van der, 207, 208
Stelt, J.A. van der, 151
Stelt, J.J. van der, 159
Stelt, P. van der, 151
Stelt, P.A. van der, 207
Stelt, P.J. van der, 207
Stenis, G. van, 151, 161
Stenis-van Kuik, H. van, 151
Sterkenburg, A., 151
Sterkenburg, B., 28
Sterkenburg, J., 151
Sterkenburg, N., 151

Sterkenburg, P., 172
Stigt, G. van, 242
Stolk, J., 119
Stolk, M., 119
Straatman, A., 122, 123
Straf, H., 173, 174
Struik, M., 119
Struijk, W., 242
Sulkers, J., 119
Sulkers, P., 119
Suringar, L.P., 279
Swets, S., 242

Tankens, T., 242
Tesselhof, A.C., 160, 207

Teuling, C., 50
Teuling, H., 307, 310
Tholenaar (Tolenaars), H., 151, 310
Thür, A., 290
Thür, B., 290
Thür, J., 290
Tielemans, A., 102
Tielemans, J., 119
Tilborg, C. van, 248
Tilborg, I. van, 313, 314
Tilborg, J. van, 151
Timmermans, J., 349, 350, 371
Timmermans, P., 371
Timmers, A., 83, 97
Timmers, S., 63
Tjeenk, H., 217
Treffers, W., 317
Treurniet, G., 172

Uithoven, J., 151
Uithoven, J. van, 351, 357
Urbanus, F., 87

Veen, B. van, 177, 181, 276
Veermans, J., 102
Velt, A. in 't, 294, 295
Velt, J.C. in 't, 119
Velt, W. in 't, 294, 295
Velzen, S. van, 25, 145, 277, 339
Ven, D. van der, 152
Venis, J. (weduwe W. Paquy), 35, 84
Verbeek, A., 187
Verbeek, C., 236-238, 240, 242
Verbeek, G., 212, 242
Verbeek, H., 178, 187
Verbeek, J., 51, 140, 178, 187, 189, 190
Verbeek, L., 189
Verbeek, P., 187, 193
Verbeet, T., 324, 325
Verbeet, W., 324
Verdoorn, A., 290
Verdoorn, C., 275, 285, 290
Verduin, J., 371
Verhagen, C., 14, 50, 140, 237, 240
Verhagen, J., 198, 202
Verhagen, J.S., 198
Verheij, D., 222

Verheij, J.M., 231
Verheij, L., 230, 232
Verheij, P., 231
Verhey, A., 326
Verhoeven, A., 152
Verhoeven, B., 171
Verhoeven, C., 152, 248
Verhoeven, F., 248
Verhoeven, G., 152
Verhoeven, J., 152
Verhoeven, J.C., 248
Verhoeven, M., 152
Verhoeven, W., 152
Verhoeven, weduwe, 201
Verhoeven-van Krugten, T., 202
Verhoeven-van der Laan, M., 152
Verhoeven-Pellekaan, T., 151
Verhoeven-van de Water, M., 152
Verkouteren, H., 123
Verkuijl, A., 50, 209, 238, 258, 262, 263, 274, 275, 281, 286, 288, 290, 291
Verkuijl, J., 300, 317
Verkuyl, J., 281
Verlaat, T. van 't, 242
Verschoor, A., 199
Verschoor, E.P., 325, 327, 328
Verschoor, H.E., 43, 197, 199, 201, 203
Verschoor, J., 207
Verschoor, M., 152
Verschoor, P., 23, 199, 201, 202, 207, 209, 212, 215, 216
Verschoor, P.J., 262, 264, 302, 313, 315
Verschoor, W., 152
Versluijs, C., 31, 59, 98-100, 102
Versluijs, M., 99
Versluijs, P., 67
Versluys, P., 34, 63
Verspiek, D., 341
Versteeg, B., 258, 286, 290, 291, 313
Versteeg, J., 265, 290, 292, 371, 374, 379
Versteeg, N., 217
Versteeg, T., 366, 371, 373, 374, 376, 379
Versteeg, W., 371
Versteegh, C., 322
Versteegh, T., 248
Vervoorn, J., 327
Vervoort, C., 349
Verweij, J., 313, 366
Verzijl, M., 242
Vetten, N., 123-126, 128-130
Vin, A. van der, 102

Vink, G., 197, 202
Vink, M., 102
Vis, K., 67
Visschers, P., 119
Visser, A., 205, 234
Visser, E., 119
Visser, P., 113
Visser, B. de, 108, 114
Visser, C. de, 31, 106, 107, 110, 114
Visser, J. de, 31, 106, 108, 110, 111, 114
Visser, L. de, 113
Visser, W. de, 169
Vliegenthart, D., 52, 59, 60, 70, 78, 89
Vliegenthart, J., 113
Vliegenthart-Knook, C.P., 70, 78
Vliet, J. van der, 238, 242

Vogel, C., 78
Vogel, H., 109, 114
Vogelaar, A., 119
Vogelaar, A.J., 119
Vogelaar, C., 119
Vogelaar, C.P., 119
Vogelaar, J.P.C., 119
Vogelaar, J.P.W., 59, 119
Vogelaar, P.M., 59, 119
Vogelaar, S., 119
Vollenhoven, J., 242
Voogt, J., 63
Voor den Dag, C., 198
Voor, W., 242
Vos, A., 152, 290, 351, 353, 356, 357, 359
Vos, B., 208, 317
Vos, D., 178, 186, 187, 190-192
Vos, E., 83
Vos, G., 290, 294
Vos, H., 187
Vos, J., 208, 248, 316, 349
Vos, K., 64
Vos, M., 32, 78, 152
Vos, P., 208
Vos, T., 64, 70, 317, 320, 321
Vos, W., 152
Vos, Z.W., 351, 357
Vos, A. de, 119
Vries, D. de, 350, 368
Vries, H. de, 370-372, 374-377
Vrieze, E.H., 317, 321, 322
Vrieze, G., 322
Vrieze, M.H., 322
Vroon, S., 119
Vroon, W., 119
Vught, J. van, 248
Vugt, A. van, 242
Vugt, E. van, 330
Vugt, G. van, 242
Vuuren, A. van, 198
Vuuren, C. van, 150
Vuuren, G. van, 290
Vuuren, J. van, 198
Vuuren, R. van, 198
Vijgeboom, J.W., 87

Waal, A.G. de, 225, 226, 232

Waal, A.W. de, 259
Waal, C. de, 190, 317
Waal, J., 236
Waal, M., 241
Waal, M. van der, 197
Waal, T.C. van der, 199
Waardhuizen, A.C. van, 329
Waardhuizen, H. van, 51, 140, 238, 240
Waardhuizen, J. van, 264, 325-327, 329, 334, 339, 340
Waardhuizen, J.H. van, 329
Waardhuizen, M.J. van, 342
Waarts, J.C., 371
Wagemaker, P., 141
Wagtendonk, P. van, 87
Wakkee, A., 123, 130
Wakkee, C., 123
Wakkee, D., 122, 123
Wal, G. van der, 187
Walraven, H., 207
Walraven, O., 164, 201, 206
Water, C. van de, 152, 161, 242
Water, J. van de, 152, 154, 159, 161
Wedemeijer, N., 373, 376, 377
Weeda, A., 102
Weerd, K. de, 232
Weibel, J.M., 84
Weisz, M., 168
Welle, C.J., 369
Welle, P., 84
Wells, R.R., 168
Welsch-Hopmans, H.A., 330, 332, 340-342
Wensenburg, W., 78
Werthers, J., 351, 353, 354, 357, 360
Werumeus Buning, J., 182
Wervers, A., 351
Wervers, J., 31, 350, 368
Wervers, M., 31, 350, 352, 368
Wessels, H., 97
Westeriaken, H., 248
Westeriaken, J., 248, 249
Westerouwen van Meeteren, Th.A., 169
Weijenberg, W.J., 232
Wiel, A. van der, 231
Wiel, J. van der, 231
Wiel, J.S.N, van der, 231
Wiel, K. van der, 248
Wiel, K.J. van der, 231
Wiel, N. van der, 231
Wiel, S. van der, 231

Wiersma, H.(M.), 118, 365
Wiersma, J.H., 346
Winter, J.A., 340
Wit, K. de, 248
Wit, M. de, 231
With, Th. de, 175, 176
Wormser, J.A., 20, 259
Wouw, C. van, 349, 350
Wijk, A. van, 258, 286, 290, 291, 321
Wijk, H. van, 316
Wijk, J. van, 290
Wijk, J.P. van, 290
Wijk, L. van, 244, 245, 247, 248, 250, 251
Wijk, P. van, 290
Wijk, W. van, 274, 275, 290
Wijnbelt, W., 295
Wijnen, C., 181

Wijnen, A. van, 152
Wijnen, C. van, 208, 334
Wijngaarden, J. van, 94, 95, 103
Wijnkool, M.W., 185

Zahn, A.L., 240, 328, 331
Zahn, G.P.H., 240, 331
Zahn, W.H., 240
Zalm, C. van der, 152, 155
Zalm, E. van der, 299
Zeebuijth, J.F., 215
Zeelen, D., 150, 302, 310
Zeelen, O., 264, 301, 305, 310, 313, 315
Zeeuw, G. de, 113
Zeeuw, P. de, 310
Zelst, A. van, 352
Zimmermann, J.P., 39, 325
Zoelen, A. van, 330, 332, 336
Zoelen, C. van, 330
Zoelen, H. van, 330
Zoelen, J.N. van, 330
Zoelen, M. van, 330
Zonne, P., 17, 24, 50, 256, 259-262, 290
Zonneveld, G., 322
Zwart, J. de, 376
Zwart, P. de, 119
Zwart, ... de, 376
Zwijgers, A., 265, 363, 371, 374
Zwijgers, J., 350, 352, 368
Zwijgers, W., 371, 374

Beperkt plaatsnamen-register

Dit register omvat hoofdzakelijk de plaatsen (en hun omgeving) waar de in dit boek behandelde Afgescheiden gemeenten waren gevestigd. De statistieken van de bijlagen I en II zijn niet verwerkt.

Aalburg, 177, 181, 189, 278, 284, 316, 317, 319, 320, 322
Almkerk c.a., 15, 22, 25, 28, 36, 38, 40, 41-43 (request 1836), 49-53, 64, 139-141, 143-172, 175, 185, 195-197, 199, 206, 207, 212, 229, 257, 269, 287, 294, 308, 309, 335, 339, 357
Amsterdam, 286
Andel, 15, 17, 22, 27, 28, 38, 50-52, 139, 140, 171, 190, 235-244, 251, 259, 263, 294, 325
Appingedam, 281
Asperen, 282
Axel, 113, 115

Baardwijk, 350, 351
Babyloniënbroek, 284, 295, 298-300
Bergen op Zoom, 16, 30, 59, 61, 121-130
Besoyen, 348, 349, 360
Borssele, 113, 115
Breda, 16, 27, 30, 59, 80, 115, 131-135

Capelle, zie ('s Grevelduin) Capelle

Dinteloord, 15, 49, 52-55, 59, 60, 91, 117-120
Doeveren, 14, 15, 38, 45-48 (request 1836), 49, 255, 256, 267-270, 274-279, 282, 284, 285, 293-295, 300
Dongen, 31, 265, 347, 350, 352, 362, 367, 368
Drongelen, 15, 38, 40, 44-45 (request 1836), 46, 47, 49, 255-258, 262, 267, 268, 279, 282, 284, 286, 293-301, 347
Dussen, 15, 38, 40, 45 (request 1836), 50, 51, 150, 255-258, 262-265, 295, 297-315, 324, 343, 347

Eersel, 39
Eethen, 255, 256, 267, 293, 294
Emmichoven, 15, 36, 38, 40, 41-43 (request 1836), 51, 143-145, 147-150, 152-156, 158, 159, 161, 165, 170, 172, 196, 212, 308, 309, 339

Fijnaart (en Heyningen), 31, 60, 78, 91, 92, 96, 98-105, 120

Gameren, 282
Gansoyen, 38, 45, 267, 270, 279, 293
Genderen, 15, 17, 25, 36, 38, 40, 45-48 (request 1836), 49-52, 168, 209, 238, 255-264, 267-292, 294, 295, 321, 343, 352
Giessendam, 222
Giessen-Rijswijk, 14, 15, 38, 50, 52, 139, 150, 190, 235, 239, 243-251, 261

Giessensche Eng, 144, 170, 171, 174, 241, 243
Goes, 113, 114
Goor, 169
Gorinchem, 84, 157, 284, 286
's-Gravenmoer, 16, 36, 38, 49, 257, 265, 266, 347, 350, 360, 362, 365-379
('s Grevelduin) Capelle, 36, 38, 50, 347-353, 356-358, 360, 362, 363, 365, 366
Groningen, 281, 283

Hank, 309
Hardinxveld, 140
Heerjansdam, 113, 114
Heesbeen, 317, 319, 321
's-Hertogenbosch, 15, 22, 29, 39, 50-53, 113, 114, 149, 166, 167, 233, 255, 257, 262-265, 284, 324-347
Herwijnen, 269

Heusden, 15, 22, 25, 35, 38, 50, 52, 53, 61, 180, 255, 257, 263-265, 316-323, 343
Hill, 295, 298-300
Hooge en Lage Zwaluwe, 15, 18, 31, 49, 50, 59, 61, 80, 89, 106-116, 131

Kaatsheuvel, 359, 362, 363
Kil(le), 160, 199, 201, 203, 206, 208, 211, 219, 220, 225
Klundert, 14, 15, 20, 26, 27, 31-34, 51, 52, 59, 60, 62-78, 80, 89, 91

Langerak, 282
Leeuwarden, 184, 344
Leiden, 183, 191
Leur, 35, 115
Loon op Zand, 36, 38, 50, 348-353, 360, 362, 363

Meeuwen, 15, 17, 38, 40, 48 (request 1836), 49-52, 150, 209, 216, 233, 255-258, 262-264, 295-306, 309, 314, 343, 347
Middelburg, 284
Moerdijk, 26, 62, 80

Nieuwdorp, 113, 114
Nieuwendijk, 50, 109, 143, 145, 158, 160, 161, 164, 165-169, 196, 199, 201, 212, 219, 220, 238, 262, 309

Oegstgeest, 184, 185
Ommen, 168
Oudenbosch, 91
Oud- en Nieuw Gastel, 91
Oud-Loosdrecht, 169

Poederoyen, 238, 282

Rotterdam, 180, 284
Rijsoord, 113

Sleeuwijk (De Werken en Sleeuwijk), 15, 19, 22-24, 38, 40, 43-44 (request 1836), 49, 50, 139-142, 164, 193, 195-217, 219-221, 223-231, 264, 269
Sprang, 14, 15, 38, 49, 157, 255, 269, 282, 283, 347-361, 363, 365, 366
Standdaarbuiten, 77, 91

Tholen, 121, 124-129
Tilburg, 55, 265
Tricht, 282

Uitwijk, 38, 42, 143, 144, 149, 152, 164, 170, 171, 173
Ulrum, 277, 278, 281

Veen, 14, 15, 36, 38, 40, 44 (request 1836), 49-52, 61, 139, 140, 154, 177-194, 223, 236-238, 298, 317, 318
Vrijhoeve (Capelle), 14, 15, 38, 49, 51, 52, 255, 257, 264-266, 325, 329, 330, 335, 341, 343, 347-350, 354, 356-360, 362-366, 371, 372, 376, 379
Vuren, 269, 282

Waalwijk, 36, 38, 265, 284, 294, 348, 350, 351, 355
Waardhuizen, 15, 36, 40, 41-42 (request 1836), 51, 52, 139, 140, 144, 145, 148-150, 153, 158, 159, 164, 170-176, 243, 284
Waspik, 266, 348
Werkendam, 15, 19, 22-25, 36, 38, 40, 44 (request 1836), 52, 139-141, 195-197, 199, 204, 212-214, 216, 218-234, 264, 269
Willemstad, 14, 15, 52, 59, 61, 66, 77, 78, 89, 91-98, 100-105, 120
Woudrichem (-en-Oudendijk), 38, 195, 196, 217, 328
Wijk, 189, 190, 316, 317, 320

Zeist, 169
Zevenbergen, 14, 15, 35, 41 (request 1836), 49, 52, 59-61, 66, 67, 70, 77-91, 94, 106, 131, 284
Zwolle, 169
Zwijndrecht, 113